

არნ. ჩიქობავა

ზოგადი ენათმეცნიერება

I

პროკედემტიკული ნაწილი

მესამე შვესებული გამოცემა

საქართველოს სსრ სახელმწიფო გამომცემლობა
თბილისი 1946

რედაქტორი ზ. ახვლედიანი

ს ა რ ჩ ე ვ ი

მეხამე გამოცემის წინახიტუვაობა
 პირველი გამოცემა მის წინახიტუვაობა
 მეორე გამოცემის წინახიტუვაობა

83.
 VII
 IX
 XI

შეხავალი .

3

თავი I. ენათმეცნიერება და ენა

(გვ. 7 — 52)

§ 1. ენათმეცნიერება, მეცნიერული გრამატიკა და ზოგადი ენათმეცნიერება	1
§ 2. რა არის ენა?	8
§ 3. ცნება ენობრივი კოლექტივისა.	10
§ 4. ცოცხალი და მკვდარი ენა.	11
§ 5. ცოცხალი ენის დიალექტები	12
§ 6. ენა და გვარ-ტომობა.	15
§ 7. არსებობს თუ არა „წმინდა ენა“?	16
§ 8. ენა შემპაკევირებელი და ენა გამთიშველი.	17
§ 9. ერთიანი ენის საკითხი მომავალ უკლასო საზოგადოებაში	20
§ 10. ენა სხვადასხვა ჯანოშილებით.	21
§ 11. ენა და ადამიანი	22
§ 12. ენა, როგორც აზროვნების იარაღი და ურთიერთობის საშუალება.	25
§ 13. ენა, როგორც ზედნაშენი.	30
§ 14. ენა, როგორც სისტემა.	33
§ 15. ენა, როგორც ისტორიულად ცვალებადი კატეგორია	35
§ 16. ენის წარმოშობის საკითხი.	40

თავი II. საცხოველო გრამატიკის დარგები

(გვ. 52 — 76)

§ 17. საკითხის დასმისათვის	52
§ 18. მეცნიერული გრამატიკის ობიექტი.	53
§ 19. საენობრივი მნიშვნელობის მატარებელი ნაწილი სიტყვაში	53
§ 20. დამოკიდებულების აღმნიშვნელი ნაწილი სიტყვაში	56
§ 21. მნიშვნელობის მცვლედი ნაწილი სიტყვაში	57
§ 22. ფუძე და აფიქსები; აფიქსთა და ფუძეთა სახეობანი.	59
§ 23. ფუძეში ჩაქსოვილი ცოცხალი სახე (საგნის დამახასიათებელი)	62
§ 24. სიტყვის მნიშვნელობა იცვლება ისტორიულად, კუთხურ მეტყველებაში, კონტექსტში	66

§ 23. ემოციური იერი სიტყვისა	67
§ 26. სიტყვის ბგერითი მხარე და მასში მომხდარ ცვლილებათა მნიშვნელობა სიტყვის სწორი ანალიზისათვის	67
§ 27. მეცნიერული გრამატიკის დარგები	68
§ 28. მეცნიერული გრამატიკა და სასკოლო ტექნიკური გრამატიკა	71

თავი III. აფიქსთა კლასიფიკაციისა, კვალიფიკაციისა და წარმოშობის საკითხი (გვ. 76 — 97)

§ 29. აფიქსთა კლასიფიკაციის საკითხი	76
§ 30. აფიქსთა კლასიფიკაცია ადგილ-მდებარეობის მიხედვით	78
§ 31. აფიქსის ადგილმდებარეობა და ფუნქცია	81
§ 32. სიტყვის დაშლა	81
§ 33. აფიქსის ბგერითი სახე და ფუნქცია	84
§ 34. მოკმედი და უქმი აფიქსები	85
§ 35. აფიქსების სესხება	87
§ 36. აფიქსების წარმოშობა	87
§ 37. აფიქსებიანი და უაფიქსო სიტყვები	90
§ 38. აფიქსები და ნაწილაკები	93
§ 39. რას შეუძლია გასწიოს აფიქსების მაგივრობა?	94

თავი IV. მეტყველების ნაწილები (გვ. 97 — 108)

§ 40. მეტყველების ნაწილთა ტრადიციული კლასიფიკაცია	97
§ 41. ტრადიციული კლასიფიკაციის ნაკლოვანებანი	100
§ 42. მორფოლოგიურისა და სემასიოლოგიური მომენტების ურთიერთობა სიტყვაში	102

თავი V. ძირითადი მორფოლოგიური კატეგორიები (გვ. 108 — 121)

§ 43. სახელისა და ზმნის კატეგორიები	108
§ 44. ბრუნვა	108
§ 45. რიცხვი	111
§ 46. პირი	113
§ 47. დრო	114
§ 48. კილო	116
§ 49. გვარი	116
§ 50. ქცევა	117
§ 51. სქესი	118

თავი VI. სინტაქსის მთავარი საკითხები (გვ. 121 — 144)

§ 52. დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები და დამოკიდებულება	121
§ 53. სინტაქსური დამოკიდებულების სახეები	122
§ 54. შესიტყვების აგებულება	126
§ 55. რას გამოხატავს შესიტყვება?	127

§ 56. სინტაქსი და სტილისტიკა	128
§ 57. შესიტყვების აგებულება და შესიტყვების მნიშვნელობა	130
§ 58. სინტაქსის სხვაგვარი გაგება	136

თაზი VII. სემასიოლოგიისა და ეტიმოლოგიის ძირითადი საკითხები . (გვ. 144 — 168)

§ 59. რა არის სიტყვის მნიშვნელობა?	144
§ 60. რეალური კონტექსტი და სიტყვის მნიშვნელობა	148
§ 61. სიტყვის პირდაპირი და გადატანითი მნიშვნელობა	150
§ 62. სიტყვის მნიშვნელობის გაფართოება და დაეიწროება	151
§ 63. ისტორიული სემასიოლოგია და სტატიკური (აღწერითი) სემასიოლოგია ანუ ლექსიკოლოგია	152
§ 64. სემასიოლოგია და სტილისტიკა	154
§ 65. არსებობს თუ არა ნამდვილი სინონიმები?	156
§ 66. ნაწარმოები ფუძე	157
§ 67. ფუძეთა საწარმოებელი აფიქსები და კლასობრივი თვალსაზრისი	158
§ 68. რთული ფუძე (კომპოზიტი)	160
§ 69. შეკვეცილი კომპოზიტები	163
§ 70. ეტიმოლოგია და სიტყვის ისტორია	164
§ 71. „ხალხური ეტიმოლოგია“	166

თაზი VIII. სტილისტიკა, როგორც ენათმეცნიერების დარგი (გვ. 168 — 176)

§ 72. სტილის რაობისათვის	168
§ 73. ე. წ. ობიექტური სტილი	170
§ 74. ე. წ. სუბიექტური სტილი	173

თაზი IX. ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაცია (გვ. 176 — 185)

§ 75. ენათა მორფოლოგიური ტიპები	176
§ 76. მორფოლოგიური კლასიფიკაციის ისტორიიდან	179
§ 77. მორფოლოგიური კლასიფიკაციის ზოგადი შეფასება	181

თაზი X. ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია (გვ. 185 — 234)

§ 78. რაში მდგომარეობს ენათა ნათესაობა?	185
§ 79. ენათა ოჯახები	188
§ 80. ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახი	189
§ 81. სემიტურ ენათა ოჯახი	205
§ 82. ურალურ-ალთაურ ენათა ოჯახი	208
§ 83. ფუძე-ენა, დიფერენციაციისა და ინტეგრაციის პროცესები	210
§ 84. ცნება „ენათა სისტემისა“	214
§ 85. კავკასიური ენები	217
§ 86. ქართველურ და მთის კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორიიდან	221

§ 87. კავკასიური ენების ურთიერთობისათვის ძველი ცივილიზაციის მკვლარ ენებთან	230
თავი XI. ენათმეცნიერების ადგილი სხვა მეცნიერებათა შორის (გვ. 234—238)	
§ 88. ენათმეცნიერება, როგორც სოციოლოგიური დისციპლინა . . .	234
§ 89. ენათმეცნიერება და მოსახლერე მეცნიერებანი	236
თავი XII. ენათმეცნიერების გამოყენებითი მნიშვნელობა (გვ. 238 — 240)	
§ 90. ენათმეცნიერება და სოციალისტური მშენებლობის პრაქტიკა	238
სპეციალური ლიტერატურა	241
პირთა ხაზიებელი	244
ცნებათა საძიებელი	246
შემჩნეულ შეცდომათა გახწორება	267

მესამე გამოცემის წინასიტყვაობა

მესამე გამოცემა არსებითად იმეორებს წინა, მეორე გამოცემას. ცვლილებები შემდეგში მდგომარეობს:

1. ოდნავ გამარტივებულია § 13; რაკი „ზოგადი ენათმეცნიერების“ მეორე ნაწილი გამოსულია, ქართველ მეითხველს იქ შეუძლია სათანადო საკითხების შესახებ ავტორის შეხედულება უფრო სრულად გაითვალისწინოს (თუ ამის საჭიროებას იგრძნობს).

2. § 11-დან ამოღებულია მასალა ზოოფსიქოლოგიის შესახებ. პრაქტიკული გამოყენება ამ ნაწილს, როგორც ჩანს, სწავლებისას არ ქონდა. დებულებაში უამისოდ არა იცვლება რა.

3. დიალექტების შესახებ მსჯელობისას (§ 5) შეტანილია საილუსტრაციო მასალა (ქართული დიალექტებიდან).

4. უფრო ვრცლადაა წარმოდგენილი თავი „ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაციის“ შესახებ (თავი X). წინათ ეს თავი მეტად სქემატურად გადმოგვეცემდა ცნობებს ენათა შესახებ. ეს აძნელებდა ნაირ-ნაირ ენათა სახელების დამახსოვრებას. მართალია, საჭირო სისრულე ამ თავს ახლაც აკლია, მაგრამ მონათესავე ენათა ოჯახების გაცნობა გაადვილებულია. კერძოდ, ჩვენი ენების შესახებ ცნობები ისე ძუნწად არაა წარმოდგენილი, როგორც ეს იყო წინა გამოცემებში.

სათანადო სქემატური რუკებიც დავერთეთ; ამან ხელი უნდა შეუწყოს თვალსაჩინოებას.¹

თავი „ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაციის“ შესახებ ერთი ორად გაიზარდა. გამართლებას ეს არ მოითხოვს; ეს კლასიფიკაცია ენათა ისტორიული შესწავლის შედეგია. მას სახელმძღვანელოში სათანადო ადგილიც შეეფერება.

¹ რუკები დაამზადა საქართვე. სსრ. მეცნიერ. აკადემიის გეოგრაფიის ინსტიტუტის მეცნ. თანამშრომელმა ირ. მათუჯელმა ინსტიტუტის დირექტორის, საქართვე. მეცნ. აკად. ნ. წევრის, პროფ. ალ. ჯავახიშვილის საერთო ხელმძღვანელობით. ავტორი ორივეს მადლობას უძღვნის.

5. მიზანშეწონილად ვცანით ენათა გენეალოგიური და მორფოლოგიური კლასიფიკაცია ბოლოს მოგვექცია. ამგვარ დალაგებას ის უპირატესობა აქვს, რომ ერთმანეთს მოსდევს ის პრობლემები, რაც აფიქს-ცნებასთანაა დაკავშირებული (თავეები III—VI), შემდეგ მოდის ის პრობლემები, რაც ფუძე-ცნებითაა ნაფარაუდები (თავეები VII, VIII), მერე კი — „ენათა კლასიფიკაცია“. მართალია, „ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაცია“ დაკავშირებულია აფიქს-ცნებასთან, მაგრამ გვინდოდა ის განგვეხილა „გენეალოგიურ კლასიფიკაციასთან“ შეპირისპირებით (და არ დაგვეშორებინა მისგან).

6. ალაგ-ალაგ საილუსტრაციო მაგალითებიც შეიცვალა ან ახალი დაერთო (§ 7).

ეს წიგნი პირველად გამოვიდა 1935 წ. იგი მიზნად ისახავდა ყოფილიყო არა მხოლოდ მიუცილებელ ცნობათა კრებული სტუდენტისათვის, არამედ საენათმეცნიერო აზროვნებაც ესწავლებინა მისთვის (იხ. პირველი გამოცემის წინასიტყვაობა). ეს მიზანი არ იყო შემთხვევითი. იგი ახლაც რჩება.

1945 წ. გამოვიდა რუსულ ენაზე სახელმძღვანელო (რ. შორისა და ს. ჩემოდანოვის — „ენათმეცნიერების შესავალი“). ეს პირველი შემთხვევაა ასეთი სახელმძღვანელოს გამოსვლისა რუსულ ენაზე უკანასკნელი ოცი წლის მანძილზე.

ამ სახელმძღვანელოს გამოსვლის შემდეგ ავტორს ის რწმენა გაუღრმავდა, რომ წინამდებარე სახელმძღვანელო ზედმეტი არაა, და მისი შესწავლა, როგორც სახელმძღვანელოსი, გამართლებული ჩანს.

ა რ ნ. ჩ ი შ ო ბ ა ვ ა

26. VII. 1946 წ.
თბილისი

პირველი გამოცემის წინასიტყვაობა

„ზოგადი ენათმეცნიერების“ პროპედევტიული ნაწილი მიზნად ისახავს წარმოგვიდგინოს ენათმეცნიერების ძირითად ცნებათა სისტემატური ანალიზი, რაც შეიძლება მარტივი საით.

„ენათმეცნიერების შესავლის“ გაერცელებულ რუსულ და გერმანულ სახელმძღვანელოთაგან (როგორცაა, მაგ., უშაკოვის, პორეზინსკის, ტომსონის, კნაუერის და სხვ. ნაშრომები) იგი განსხვავდება ფუძემდებელი თეორიული პრინციპების მიხედვითაც და სპეციალურ პრობლემათა გაგებაშიაც; მთავარია აქ შემდეგი:

1. მეცნიერული გრამატიკა მოიცავს ყველაფერს, რაც ამა თუ იმ კონკრეტული ენის მეცნიერული ანალიზის შედეგად მიიღება, და ამიტომ მეცნიერული გრამატიკის ნაწილებად არის დასახული ფონეტიკა-მორფოლოგია-სინტაქსის გარდა სემასიოლოგია (ლექსიკოლოგიითურთ!), ეტიმოლოგია, სტილისტიკა; მეცნიერული გრამატიკა კონკრეტული ანუ კერძო ენათმეცნიერებაა და ზოგად ენათმეცნიერებას უპირისპირდება. მეცნიერული გრამატიკის ასეთი გაგება უარყოფაა ფორმალისტური კონცეფციისა, რომლის თანახმადაც მეცნიერული გრამატიკა მხოლოდ ფორმას შეესწავლის და ამისდა კვლად მორფოლოგიისა და სინტაქსისაგან შედგება.

2. სემასიოლოგიის ძირითადი საკითხის გარკვევისას („რა არის სიტყვის მნიშვნელობა?“) ავტორი შეეცადა სემასიოლოგიური ფაქტების ანალიზის საფუძველზე ცხადეყო, რომ სიტყვის მნიშვნელობას განსაზღვრავს ობიექტური ვითარება, რეალური კონტექსტი და არა „წარმოდგენები“; „წარმოდგენათა თეორიის“ კრიტიკისას გამოყენებულია თანამედროვე აზროვნების-ფსიქოლოგიის ჩვენება ამ მხრივ.

3. ლექსიკოლოგია წარმოდგენილია შინაგან კავშირში სემასიოლოგიასთან, რამდენადაც ამა თუ იმ ენის არაისტორიული ლექსიკონი ამ ენის სტატიკურ სემასიოლოგიას უდრის.

4. ფუძეთა წარმოება მიჩნეულია სემასიოლოგიის (და არა მორფოლოგიის) საგნად.

5. სიტყვის ანალიზისას ამოსავლად მნიშვნელობა გვაქვს გამოყენებული.

ყველა ამ შემთხვევაში მეტ-ნაკლებად ვმორღებით გაბატონებულ ტრადიციას, მაგრამ ამას მოითხოვს საენათმეცნიერო კვლევის პრაქტიკა, და ეს კი ჩვენთვის გადაუწყვეტი მნიშვნელობისაა.

ავტორი ცდილობდა ყველა არსებითი მომენტის შესახებ მკითხველისათვის მიეწოდებინა არა მარტო მიუცილებელი ფაქტობრივი მა-

ხალა, არამედ წინ წამოეწია პრინციპული მხარე, თეორიული საფუძვლები. ამის ნიმუშია § 50 („მორფოლოგიური და სემანტიკოლოგიური მომენების ურთიერთობა სიტყვაში“), § 65 („შესიტყვების აგებულება და შესიტყვების მნიშვნელობა“)... შეიძლება პროპედევტიკის სახელმძღვანელოსათვის ეს მძიმედ გაეზენოს, მაგრამ ავტორი ფიქრობდა, რომ, ჯერ ერთი, უმაღლესმა სასწავლებელმა მსმენელს უნდა მიაწოდოს არა მხოლოდ გარკვეული ოდენობის მზამზარეული მასალა, არამედ, რაც მთავარია, უნდა ასწავლოს მეცნიერული აზროვნება; მეორეცა და, პედაგოგიური თვალსაზრისითაც უფრო ადვილია სისტემატურად დალაგებული რთული საკითხის დაძლევა. ვინემ უფრო მარტივ მსჯელობაში გარკვევა, როცა ეს მსჯელობა სისტემატურობას მოკლებულია. ავტორი მაინც ცდილობდა მაქსიმალური სიპარტივე დაეცვა თვით ამგვარი რთული საკითხებას განიილვისას.

„ზოგადი ენათმეცნიერების“ სახელმძღვანელოებში ფონეტიკას საპატიო ადგილი ეთობა (ტომსონის „ზოგადი ენათმეცნიერებაში“, მაგალითად, ფონეტიკა ცენტრალური მნიშვნელობისაა!); წინამდებარე სახელმძღვანელოს აკლია ფონეტიკური ნაწილი: ფონეტიკის სახელმძღვანელოდ ივარაუდება პროფ. გ. ახვლედიანის: „ზოგადი და ქართული ფონეტიკის საკითხები“.¹

რაც შეეხება ძირითად ფუძემდებელ საკითხებს, ავტორი შეგნებულად ემყარებოდა დიალექტიკური მატერიალიზმის პრინციპებს და ცდილობდა მეცნიერული კეთილსინდისიერებითა და პასუხისმგებლობის სრული შეგნებით ცხადყო ამ პრინციპების შეუცნებითი ძალა ძირითად თეორიულ საკითხთა გაშუქებისას (იხ. §§ 11, 12, 13, 14, 15, 16).

ფაქტობრივი მახალისი შერჩევისას გამოყენებული გვაქვს უმთავრესად „დედამიწის ენები“ (ფრანგ.), ვ. შმიდტის „ენათა ოჯახები და წრეები“ (გერმ.)... და ო. იესპერსენის „ენა, მისი ბუნება და განვითარება“... (გერმ.).

კავკასია ენათა ლაბორატორია; მატერიალისტური დიალექტიკის პრინციპებზე დაფუძნებულ ენათმეცნიერებას აქ დიდი მომავალი აქვს, შესაფერისად დიდია ის პასუხისმგებლობაც, რომელიც ენათმეცნიერებას აწევს: საბჭოთა ახალგაზრდობა ძლიერ ინტერესს იჩენს ენათმეცნიერული აზროვნებისადმი. უმოკლეს ხანში შეიძლება და უნდა შეიქმნეს ჩვენში ახალგაზრდა მკვლევართა, საბჭოთა ენათმეცნიერთა, მრავალრიცხოვანი კადრები. ვფიქრობთ, ზოგადი ენათმეცნიერების ეს ელემენტარული ნაწილი ერთგვარ დახმარებას გა-

¹ გამოვიდა 1938 წ.

უწევს ამ ახალგაზრდობას,¹ მით უფრო, რომ არც ქართულად და არც რუსულად არ მოიპოვება სათანადო სახელმძღვანელო.

ზოგადი ენათმეცნიერების მეორე, ძირითადი, ნაწილი განეკუთვნება თანამედროვე ენათმეცნიერების აქტუალურ პრობლემებს; იგულისხმება შემდეგი საკითხები: 1. ენის რაობის სოციალური და ინდივიდუალისტური კონცეფციები; 2. სოციალურისა და კლასობრივი მომენტების ურთიერთობა ენაში; 3. ენის სპეციფიკის საკითხი; 4. მეტყველება და აზროვნება; 5. ენის წარმოშობა და ხელის ენის საკითხი;¹ 6. შინაგანი ფორმის პრობლემა; 7. ნარევი ენის ხაკითხი; 8. იაფეთილოლოგია მის მიმართებაში ინდოევროპეობის კასთან და მარქსიზმთან; 9. მარქსიზმის კლასიკოსები ენათმეცნიერებისა და ენის შესახებ; 10. ენათმეცნიერების თეორიული საკითხები თანამედროვე ფსიქოლოგიასა და ფილოსოფიაში.

პრ. ჩიქობავა.

18.XI. 1935.

მეორე გამოცემის წინასიტყვაობა

მეორე გამოცემაში შეტანილია პარაგრაფი „ენის წარმოშობის“ შესახებ (§ 16), და ძირითად ტექსტს წამძღვარებული აქვს მოკლე „შესავალი“; უკანასკნელის მიზანია მიაწოდოს მკითხველს ფაქტობრივი ხასიათის რამდენიმე ძირითადი ცნობა ენათმეცნიერების ისტორიის შესახებ. ამის საჭიროებაში დაგვარწმუნა სტუდენტებთან მუშაობამ.

გარდა ამისა ერთგვარი რედაქციული ცვლილებაა შეტანილი სიტყვის განსაზღვრებაში (§ 18); აფხაზურ-ადიღეური ენების ჯგუფის დაწვევება (§ 46) შესწორებულია პროფ. ს. ჯანაშიას შენიშვნაზეა დაფუძველზე.

სასურველად მიგვაჩნდა განგვევსო ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია (თავი V), კერძოდ, შევეჩრებულებით უფრო დაწვრილებით კავკასიურ და წინა-აზიის ძველ ენებზე, მაგრამ ამ გამოცემისათვის ეს ვერ მოესწრო. დაინტერესებულ მკითხველს მივუთითებთ აკად. ივ. ჯავახიშვილის ფუნდამენტალურ მონოგრაფიულ გამოკვლევაზე: „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, ტფილისი, 1937.

პრ. ჩიქობავა.

27. XI. 1938.

¹ იგულისხმება დეტალური ანალიზი: ზოგადი მიმოხილვა უკვე შეტანილი გაქვს მეორე გამოცემაში.

ზოგადი ენათმეცნიერება

I

პროპედევტიკული ნაწილი

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

ენათმეცნიერება შეიქმნა მეცხრამეტე საუკუნის პირველ მეოთხედში მეცნიერული გრამატიკის საფუძველზე.

მეცნიერული გრამატიკა ჩამოყალიბდა შედარებითი და ისტორიული გრამატიკის სახით.

შედარებითი ნეთოდის შექოლება მეცნიერულ გრამატიკაში დაკავშირებულია ფრანც ბოპისა და რასპუს რასკის სახელებთან, ისტორიული გრამატიკის ფუძემდებელია იაკობ გრიმი.

პირველი გამოკვლევა შედარებითი გრამატიკიდან გამოქვეყნდა 1816 წ.; ესაა ფრ. ბოპის ნაშრომი: „უღვლილების სისტემისათვის სანსკრიტში შედარებით უღვლილების სისტემასთან ბერძნულში, ლათინურში, სპარსულსა და გერმანულში“.

როგორც სათაურიდანაც ჩანს, ამ შრომაში მოცემულია ხსენებულ ენათა ზმნების უღვლილების, ე. ი., გრამატიკული ფორმების, შედარება (მანამდის ჩვეულებრივი იყო შედარება სიტყვებისა, შედარებისას ემყარებოდნენ სიტყვების მსგავსებას და არა ფორმების მსგავსებას-სიახლოვეს).

ფრ. ბოპის ამ გამოკვლევის გამოქვეყნების თარიღი (1816 წ.) ენათმეცნიერების დასაბამადაა მიჩნეული, ხოლო ფრ. ბოპი — შედარებითი მეთოდის პიონერად და ენათმეცნიერების ერთ-ერთ დამაარსებლად. ასეთი შეხედულების განმტკიცებას ხელი შეუწყო შემდეგმა გარემოებამაც: ფრ. ბოპია ავტორი ინდო-ევროპულ ენათა პირველი შედარებითი გრამატიკისა (გამოვიდა სამ ტომად 1833—1852 წ. წ. სათაური: „შედარებითი გრამატიკა სანსკრიტისა, ზენდისა, სომხურისა, ბერძნულისა, ლათინურისა, ლიტაურისა, ძველი სლავურისა, გუთურისა და გერმანულისა“).

ფრ. ბოპზე ადრე გრამატიკული მოვლენების განსაკუთრებული მნიშვნელობა შედარებისათვის მკვეთრად გახაზა დანიელმა ენათმეცნიერმა რასმუს რასკმა (პრემიით დაჯილდოებულ) ნაშრომში: „გამოკვლევა ძველი-ჩრდილოური ანუ ისლანდიური ენის წარმოშობის შესახებ“. დამთავრებული იყო ეს ნაშრომი 1814 წელს, ორი წლით ადრე ფრ. ბოპის პირველი შედარებითი ნარკვევისა, გამოქვეყნდა კი 1818 წელს (ორი წლით უფრო გვიან, ვინემ ფრ. ბოპის ნარკვევი).

ეს ფორმალური მომენტი იქცა იმის საბაზად, რომ რ. რასკი ხშირად არა ჩანს, როცა შედარებითი გრამატიკის დასაბამის შესახება მსჯელობა. რ. რასკი რომ პატარა ხალხის შვილი არ ყოფილიყო, საფიქრებელია, მისი სახელი ჩრდილში არ დარჩებოდა. სამართლიანობა მოითხოვს, როცა ენათმეცნიერების ისტორიას ეხება საქმე, ფრ. ბოპთან ერთად რ. რასკიც იყოს ნახსენები შედარებითი გრამატიკის ჩამოყალიბებასთან დაკავშირებით.

პირველი ისტორიული გრამატიკა იაკობ გრიმს ეკუთვნის; მისი „გერმანული გრამატიკა“ 4 ტომად გამოვიდა 1819 — 1837 წ. წ.; პირველი ტომის პირველი გამოცემის წელი, 1819 წ., ისტორიული გრამატიკის დასაბამის თარიღია.

შედარებითა და ისტორიულ ძიებას თანაბარი მნიშვნელობა არა აქვს. ისტორია მიზანია, შედარება — საშუალება; შედარება ისტორიის რკვევას ემსახურება.

ისტორიული თვალსაზრისი მეცნიერულია, რამდენადაც მოვლენის მეცნიერული შესწავლა ნიშნავს მოვლენის შესწავლას მის განვითარებაში, განვითარებაში შესწავლა კი გასაღებს იძლევა მოვლენის ახსნისათვის, მისი სწორად გაგებისათვის.

თუ ქართული ზმნის ფუძე ხმოვნით იწყება, მას მეორე პირის სუბიექტის ნიშანი არ გააჩნია (ასეა ეს მეცხრე საუკუნიდან):

მე ვ-აკეთებ... ვ-აშენებ... ვ-არსებობ...

შენ აკეთებ... აშენებ... არსებობ...

მაგრამ: მე ვ-არ—შენ ხ-არ...

რის მაქნისია ეს ხ- (ხ-არ)? როგორ გაჩნდა იგი აქ? აკი -სხვა-ზმნებს არაფერი მოეპოებათ: აკეთებ, აშენებ, არსებობ...

ახსნა ქართული ზმნის უღვლილების ისტორიაშია მოცემული: სალიტირატურო ქართულის უძველეს ძეგლებში (V—VII ს.) მეორე პირის სუბიექტს ყველა ზმნაში ხ- თავსართი აღნიშნავდა; ე. წ. ხან-მეტ ძეგლებში გვაქვს:

შენ ხ-აკეთებ... ხ-აშენებ... ხ-არსებობ... ხ-იყავ...

ხ-არ ამავე რიგის ჩვეულებრივი ფორმაა, დღემდის შენახული უცვლელად. ამრიგად, ხ-არ ზმნაში კი არ გაჩენილა ხ- თავსართი, არამედ სხვა ზმნებმა დაკარგეს იგი. ხ- თავსართი შემოგვრჩა რამდენსამე ზმნაში: ხ-არ, ხ-ვალ (მი-ხ-ვალ), მი-ხ-ვედ-ი.

მოვლენის წარსულის გათვალისწინება მოვლენის ახსნას გვაძლევს, იგი მეცნიერული ანალიზის საწინდარია.

ენათმეცნიერება მეცნიერული გრამატიკის საფუძველზე შეიქმნა. მეცნიერულ გრამატიკას ისტორიულად წინ უსწრებს ფილოლოგი-

ური (სასკოლო-ტექნიკური) გრამატიკა და რაციონალური (ანუ ზოგადი) გრამატიკა.

ფილოლოგიური გრამატიკა შეიქმნა ქრ. წინ; ორ ხალხს ეკუთვნის აქ პირველობა: ინდოელებსა და ბერძნებს. უკვე მეოთხე საუკუნეში ჩვენ წელთაღრიცხვამდის ინდოელებს დამთავრებული გრამატიკული სისტემა მოეპოვებათ (მანიანი-ს გრამატიკის სახით); პირველი ბერძნული გრამატიკა ჩნდება უფრო გვიან, ქრ. წინ მეორე და პირველ საუკუნეთა მიჯნაზე — დამოუკიდებლად ინდური გრამატიკისაგან (ესაა პირველი ბერძნული გრამატიკა დიონისე თრაკიელისა, „ტექნე გრამატიკე“ — „გრამატიკული ხელოვნება“).

როგორც ინდური, ისე ბერძნული გრამატიკა ხამწეკლო ენას შეისწავლის; ერთ შემახვევაში შესწავლის საგანია ძველი ინდური, მეორეში — ძველი ბერძნული (კლასიკური ბერძნული). შესწავლის საპირობა იმან გამოიწვია, რომ ცოცხალი მეტყველება განვითარდა, ძველი სალიტერატურო ენის ძეგლები გაუგებარი გახდა; იწყება ტექსტების გაუგებარ ადგილთა განმარტება, კრიტიკული შესწავლა, ფილოლოგიური ძიება. ამ ძიებამ შეამზადა მასალა გრამატიკისათვის, რომელსაც ფილოლოგიური ეწოდება.

საპირობა აღინიშნოს, რომ ბერძნული ფილოლოგიური გრამატიკის შემზადებაში თვალსაზრისო წილი უდევს ბერძნულ ფილოსოფიას. ამისდა მიუხედავად (ზუსტად რომ ვთქვათ, სწორედ ამიტომ) ბერძნული ფილოლოგიური გრამატიკა უფრო დაბალ დონეზე დგას, ვინემ ინდური ფილოლოგიური გრამატიკა.

ბერძნული გრამატიკის მიხედვით დამუშავდა ლათინური ენის გრამატიკა. მასში ფილოლოგიურმა გრამატიკამ მიიღო ხასკოლო ტექნიკური გრამატიკის სახე. სასკოლო ტექნიკური გრამატიკის სახით ფილოლოგიური გრამატიკა დღემდის ცოცხლობს.

რაციონალური ანუ ზოგადი გრამატიკა დამუშავდა საფრანგეთში, პორ-როიალის მონასტერში, არნო და ლანსლო-ს მიერ. პირველი გამოცემა 1660 წლით თარიღდება. მეჩვიდმეტე და მეთვრამეტე საუკუნეების მანძილზე არა ერთი მსგავსი გრამატიკა გამოქვეყნებულა ფილოსოფიური გრამატიკის სახელწოდებით.

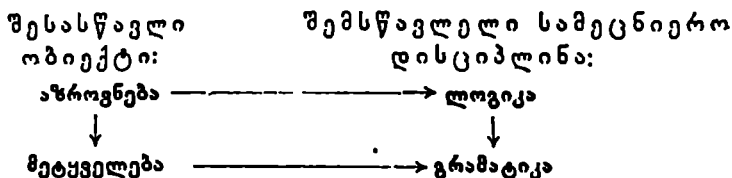
რაციონალური გრამატიკის პრინციპული საფუძვლები სქემატურად ასე გადმოიციემა:

ენა აზროვნების გამოხატულებაა; აზროვნებას სწავლობს ლოგიკა, ენას — გრამატიკა.

არსებობს გარკვეული კავშირი შესახწავლ ობიექტებს — აზროვნებას და ენას — შორის. მსგავსივე კავშირი უნდა დამყარდეს შემსწავლ

ლელ დისციპლინებს—ლოგიკასა და გრამატიკას—შორის; გრამატიკა უნდა დაემყაროს ლოგიკას, ლოგიკური კატეგორიები უნდა დაედოს საფუძვლად გრამატიკულ კატეგორიებს.

სქემატურად ეს ასე წარმოიდგინება:

ლოგიკის კატეგორიებზე დაფუძნებული გრამატიკა რაციონალური გრამატიკაა (ლათ. „რაციო“—გონება).

ლოგიკა ერთია, მასზე დამყარებული გრამატიკაც ერთი იქნება. ეს ერთი გრამატიკა არ შეიძლება იყოს კერძო, ცალკეული, რომელიმე ენის გრამატიკა, — ის ზოგადია; ზოგადია იმიტომ, რომ შეისწავლის იმას, რაც ზოგადია სხვადასხვა ენაში, როგორც აზრის გამოხატვის ხაზშუალემაში. აქედან—სახელწოდება: „ზოგადი ანუ რაციონალური გრამატიკა“.

როგორც ფილოლოგიური, ისე რაციონალური გრამატიკა წინარემეცნიერულია: როგორც ერთის, ისე მეორისათვის უცხოა განვითარების თვალსაზრისი.

რაციონალური გრამატიკა სწორი დებულებით იწყებს: ენა აზროვნების გამოხატულებააო, მაგრამ არ ითვალისწინებს, რომ სხვადასხვა ენაში აზრი სხვადასხვაგვარად შეიძლება გამოიხატებოდეს; და, გარდა ამისა, აზრის ეს გამოხატულება, ენა, ცვალებადია. ერთი სიტყვით, რაციონალური გრამატიკა შეისწავლის ენას, როგორც ლოგიკური აზროვნების განხორციელებას, და ამდენად, როგორც მყარს, უცვლელს. ლოგიკასთან გრამატიკის დაკავშირება ენის უცვლელობის დასაბუთებლად იქცა, ისტორიზმის უარყოფად მოგვევლინა.

ერთი სიტყვით, რაციონალურმა გრამატიკამ (ისევე, როგორც მასზე ადრე—ფილოლოგიურმა) ენის შესწავლა, ენის შესახებ აზროვნება ენათმეცნიერებად ვერ აქცია. ენის შესახებ აზროვნება ენათმეცნიერებად იქცა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ენის შესწავლისას განვითარების თვალსაზრისი გამოიყენეს. „ამით ერთხელ კიდევ დადასტურდა სხვა მეცნიერებათა ისტორიიდან კარგად ცნობილი ფაქტი, რომ მოვლენას მეცნიერული შესწავლა გულისხმობს მის შესწავლას განვითარებაში“.

I. ენათმეცნიერება და ენა

§ 1. ენათმეცნიერება, მეცნიერული გრამატიკა და ზოგადი ენათმეცნიერება. საენათმეცნიერო ნაკვლევი შეიძლება ეხებოდეს ან ცალკე ენას (მთელს ენას თუ მის კერძობით მოვლენას) ანდა ისეთს საკითხებს, რომელთაც წინშენლობა აქვს ყოველი ენის შესწავლისათვის.

პირველ შემთხვევაში შესწავლის შედეგად მივიღებთ სათანადო ენის მეცნიერულს გრამატიკას¹; მთელს გრამატიკას ან ერთ-ერთ ნაწილს ანდა მონოგრაფიულ გამოკვლევას ცალკე საკითხის შესახებ; მეორე შემთხვევაში საენათმეცნიერო კვლევის შედეგად ზოგად ენათმეცნიერებას ვიღებთ.

ამრიგად, ზოგადი ენათმეცნიერება არის ენათმეცნიერების ნაწილი.

ზოგადი ენათმეცნიერება ემყარება ცალკეულ ენათა მეცნიერული შესწავლის შედეგებს. რაც უფრო მეტი ენაა მეცნიერულად შესწავლილი, მით უფრო მდიდარი მასალა აღმოაჩნდება განზოგადებისათვის ზოგად ენათმეცნიერებას. და პირუკუ: რაც უფრო ცოტა ენაა მეცნიერულად შესწავლილი, მით უფრო ვიწრო და შემოფარგლული იქნება ზოგადი ენათმეცნიერების საყრდენი.

ხოლო თუ არც ერთი ენა არაა მეცნიერულად შესწავლილი, ზოგადი ენათმეცნიერება შეუძლებელი აღმოჩნდება.

ენათმეცნიერებაცა და ზოგადი ენათმეცნიერებაც მხოლოდ მას შემდეგ ჩნდება, რაც დამუშავდა ცალკეულ ენათა მეცნიერული გრამატიკა (იხ. შესავალი).

მეცნიერული გრამატიკა შეიძლება იყოს იმდენი, რამდენიც არის ენა, ზოგადი ენათმეცნიერება კი შეიძლება იყოს ერთი.

ზოგადი ენათმეცნიერების საგანია ენისა და ენათმეცნიერების ძირითადი პრინციპული საკითხები; სახელდობრ:

რა არის ენა (ენის დანიშნულება, ენა და აზროვნება, ენა და საზოგადოება, ენა და კლასი); როგორ ვითარდება ენა; როგორ წარმოიშვა ენა... (ენათმეცნიერების საგნის საკითხი—ესაა ზოგადი ენათმეცნიერების პირველი საკითხი).

¹ შედარებითი გრამატიკაც ცალკეულ ენათა შესწავლის ნიადაგზე მიიღება.

რა დარგებია ენათმეცნიერებაში და რა კავშირია ამ დარგებს შორის (ენათმეცნიერების აგებულების საკითხი);

რა სპეციალურ ზერხებს იყენებს ენათმეცნიერება ენობრივ მოვლენის ანალიზისათვის (ენათმეცნიერების სპეციალური მეთოდების საკითხი).

რა კავშირია ენათმეცნიერებასა და მოსაზღვრე მეცნიერებებს შორის... (ენათმეცნიერების ადგილის საკითხი სხვა მეცნიერებათა შორის).

აქ წარმოდგენილია ზოგადი ენათმეცნიერების პრობლემეტიკული კურსი. მისი დანიშნულებაა მოგვცეს ზოგადი ენათმეცნიერების ძირითად ცნებათა სისტემატური ანალიზი და მით, ერთის მხრით, უფრო ღრმად ჩავვახედოთ იმ მოვლენათა ბუნებაში, რომელთაც ცალკე ენის შესწავლისას ვეცნობით და, მეორე მხრით, შეგვაძლებინოს ზოგადი ენათმეცნიერების სისტემებში გარკვევა. ენა და ენათმეცნიერება — ამ ორი ცნების გარშემო გაიშლება მსჯელობა, და ეს ცნებები მისცემენ ამ მსჯელობას სისტემატურ ხასიათს.

ზოგადი ენათმეცნიერება და მეცნიერული გრამატიკები — ესაა ენათმეცნიერება, როგორც მეცნიერება ენის შეხახვზე.

ერთი შენიშვნა: ენათმეცნიერება არ არის სხვადასხვა ენის პრაქტიკული ცოდნა: მრავალ ენაზე მოლაპარაკე ადამიანი მხოლოდ ამიტომ ისევე არ იქნება ენათმეცნიერი, როგორც მშვენივრად მომღერალი ადამიანი მხოლოდ ამის გამო მუსიკოსად ვეც მიიჩნევა.

§ 2 რა არის ენა? ზოგადი ენათმეცნიერების პირველი საკითხია: რა არის ენა?

თუ იქიდან ამოვალთ, რა როლს ასრულებს ენა, ზოგადი პასუხი ამ კითხვაზე იქნებულდა: ენა არის „ზროვნების იარაღი და გაგებინების, ურთიერთობის საშუალება“².

სხვანაირად რომ ვთქვათ, ენას ორი ძირითადი ფუნქცია აქვს: ექსპრესიული და საკომუნიკაციო.³ „ზროვნების იარაღი“, რომ

¹ „პრობლემეტიკა“ ბერძნული სიტყვაა და ნიშნავს „წინასწარს, შესამზადებელს სწავლას“. ენათმეცნიერების პრობლემეტიკულ კურსს ენათმეცნიერების შეხავალხავ უწოდებენ.

² ენის სრული განსაზღვრება იხ. § 14-ის ბოლოს.

³ ორივე სიტყვა წარმოშობით ლათინურია: ექსპრესიო — „გამოხატვა“, „გამოსახვა“, „გამოვლენა“; კომუნიკაციო — „კავშირი“, „ურთიერთობა“.

ვამბობთ, ამას დაზუსტება ესაჭიროება: ენა მხოლოდ აზრებს კი არ გადმოგვცემს, ისაა აგრეთვე გრძნობებისა და, საერთოდ, მთელი ფსიქიკური განაცადის გამომსახავი საშუალება და მაინც: მოლაპარაკე აღამიანის აზრებისა და გრძნობების გამოხატვა კი არაა გადამწყვეტი მნიშვნელობისა ენისათვის, არამედ ის, რომ ენა გაგებინების, ურთიერთობის საშუალებას წარმოადგენს; ამიტომ, რომ ენა ეწოდება გაგებინების ყოველგვარ საშუალებას (და არა ყოველგვარ გამომხატველობით საშუალებას).

გაგებინების პროცესი გულისხმობს იმას, ვინც აგებინებს და იმას (იმათ), ვისაც აგებინებენ (ესაა მეტყველი და მსმენელი—თუ ბგერით ენასთან გვაქვს საქმე).

გაგებინების საშუალებად შეიძლება იქნეს ნახმარი ბგერითი მეტყველება და შესტ-მიმიკის ენა (ხელისა და სახის მოძრაობა, სხვადასხვა სახის სიგნალიზაცია). ბგერითს მეტყველებას ხმენით შევიგრძნობთ, შესტებსა და მიმიკას თვალთ დაინახავთ; სხვანაირად რომ ვთქვათ: ბგერითი მეტყველება აკუსტიკურად შესაგრძნობია, შესტ-მიმიკის ენა—ოპტიკურად შესაგრძნობი.

ამისდა მიხედვით: შესტ-მიმიკის ენა გაგებინების საშუალებად არ გამოდგება იქ, სადაც „მსმენელი“ „მოლაპარაკეს“ ვერ ხედავს: სიბნელეში ან მეორე ოთახში მყოფი, ანდა ზურგიით მდგომი „მსმენელი“ ხელებით ნათქვამს ვერ გაიგებს; მეორე მხრივ, ყრუ მსმენელს ბგერითი ენის საშუალებით ვერაფერს გავაგებინებთ.

ამჟამად კაცობრიობას გაგებინების ძირითად საშუალებად ბგერითი ენა აქვს, მაგრამ შესტ-მიმიკის ენას თუ სიგნალიზაციას მიმართავენ იმ შემთხვევაში, როცა ბგერითი ენის გამოყენება ან ფიზიკურად შეუძლებელია ანდა ფიზიკურად შესაძლებელია, მაგრამ მისი გამოყენება მიზანშეწონილი არ არის.

ყრუ-მუნჯები მოკლებული არიან შესაძლებლობას ბგერითი ენა გამოიყენონ.

ზორს მანძილზე, ზღვაში თუ ხმელეთზე, ბგერითი ენა ვერ მიწვდება იქ, სადაც თვალი წვდება: ხელის მოძრაობა, ხელში დაქერილ საგნით ნიშნება აქ უდაო უპირატესობით სარგებლობს.

დიდა ქალაქების მთავარ ქუჩებზე მოძრაობის მოწესრიგებისას მილიციელი ხელის მოძრაობას მიმართავს.

რკინისგზის დარაჯები მომავალ მატარებელს ან მწვანე ან წითელი ღლმით (ლამე—ფარნით) აგებინებენ, რა მდგომარეობაშიცაა გზა. ალამი და ფარანი ასეთ შემთხვევაში ისეთივე ნიშანია, როგორც სიტყვა; გზის დარაჯს შეეძლო დაეყვირა მემანქანისათვის

„გზა რიგზეა“ ანდა „გზა გაფუჭებულიაო“; მაგრამ ეს ყვირილი გაგებინების მიზანშეწონილი საშუალება არ იქნებოდა: მემანქანეს მისი გაგონება გაუქირდებოდა მატარებლის ხმაურში. ასეთ პირობებში ოპტიკურად შესაგრძობ ნიშანს აშკარა უპირატესობა ეკუთვნის: თვალი ჯობნის ხმენას. ხელით ნიშნებას აღამიანი მიმართავს ზოგჯერ იქაც, სადაც ხმის მიწვდენა დაუბრკოლებლივ შეიძლება, მაგრამ საქიროა ნათქვამი ყველამ არ გაიგონოს.

ხსენებულ შემთხვევათა გარდა ხელის მოძრაობას გაგებინების საშუალებად ამჟამად ფართოდ იყენებენ ავსტრალიისა და ამერიკის სხვადასხვა ენაზე მოლაპარაკე ტომები, როცა ერთმანეთს ხედებიან; სხვაგანაც, ადამ-წესების კარნახით შესაძლოა ბგერითი ენის ადგილი დროებით ექსტ-მიმიკის ენამ დაიკიროს; ჩვეულებრივად ეს დაკავშირებულია პატარძლის მდგომარეობასთან ქმრის ოჯახში.

ენათმეცნიერება, როგორც მეცნიერება ენის შესახებ, პირველ რიგში შეისწავლის ბგერითს ენას: ბგერითი ენაა ამჟამად კაცობრიობის ძირითადი ენა და იმიტომ. ყოველი სხვაგვარი ენა, მათ შორის ექსტ-მიმიკის ენაც, მხოლოდ იმდენად არის ენათმეცნიერების შესწავლის საგანი, რამდენადაც უპირისპირდება ბგერით მეტყველებას და მნიშვნელოვანია ზოგადი „ენა“-ცნების დახასიათება-ინტერპრეტაციისათვის.

§ 3. ცნება მნოჯივი კოლმეტივიისა. ენა ურთიერთობის საშუალებაა. ვისთვის? სათანადო ენობრივი კოლექტივისათვის. ასე იწოდება ადამიანთა ის წრე, რომელიც ამა თუ იმ ენას ხმარობს ურთიერთობის საშუალებად.

ყველასათვის ცნობილია, რომ ქართულ ენას პირველ ყოვლისა ქართველები ხმარობენ, ესაა მათი მშობლიური ენა, საერთო ენა, ნაციონალური ენა; ასევე სომხური—გაგებინების საშუალებათა სომეხთათვის, არაბული—არაბებისათვის და სხვა. მაგრამ მეცნიერულ-სიზუსტეს მოკლებული იქნებოდა, გვეთქვა: ესა თუ ის ენა გაგებინების საშუალებათა ამა თუ იმ ეროვნებისათვის ან ამა თუ იმ ხალხისათვისო. „ხალხ“-ცნებას აკლია გარკვეულობა. რაც შეეხება ეროვნებას, ენის განსასაზღვრავად ეს ცნება არ გაყოფადგება ისტორიული განვითარების წინა საფეხურებისათვის, როცა ენები იყო, მაგრამ ეროვნებები არ არსებობდა; თანამედროვე ვითარების მიხედვითაც „ეროვნება“ და „ენა“-ცნება არ ფარავენ ერთმანეთს: ყველა ქართველმა ქართული არ იცის, გაგებინების საშუალებად ქართულს არ ან ვერ ხმარობს, მეორე მხრივ: ქართულ ენას გაგებინების საშუალებად არა-

ქართველებიც შეიძლება ხმარობდნენ. იგივე ითქმის მეტ-ნაკლებად ყოველი ენის შესახებ. დასასრულ: ადამიანი ეკუთვნის იმდენ ენობრივ კოლექტივს, რამდენი ენაც მან იცის, რამდენ ენასაც ის იყენებს გაგებინების საშუალებად, ეროვნებას კი ის შეიძლება ეკუთვნოდეს მხოლოდ ერთს.

რამდენიმე ენაზე მოლაპარაკე ადამიანი ჩვეულებრივად მხოლოდ ერთს „ენაზე აზროვნებს“: საკომუნიკაციო ფუნქცია მისთვის ყველა ენას შეიძლება მეტ-ნაკლებად ერთნაირი ქონდეს, ექსპრესიული ფუნქციის მხრივ უპირატესობა ეძლევა ერთს (როგორც წესი, დედა-ენას!), მაგრამ რამდენიმე ენაზე ლაპარაკი უთუო გავლენას ახდენს დედა-ენაზე; მეორე მხრივ, გარკვეული მნიშვნელობა აქვს იმას, რამდენად გავრცელებულია ამა თუ იმ ენის ხმარება სხვა ენობრივ კოლექტივშიაც: ლათინური ენის გავრცელებამ იტალიის ფარგლებს იქით მთელს რომის იმპერიაში თავისებურად წარმართა ლათინური ენის განვითარება.

ერთი სიტყვით, რამდენიმე ენაზე მოლაპარაკე ადამიანი გავლენას ახდენს სხვის ენაზე, რომელსაც ის ლაპარაკობს, და სხვა ენები გავლენას ახდენენ მის დედა-ენაზე. ამიტომ რამდენიმე ენაზე ლაპარაკი რთული და მრავალ მხრივ საჯულისხმო მოვლენაა.

§ 4. ცოცხალი და მკვდარი ენა. ენა გაგებინების საშუალებაა ამა თუ იმ ენობრივი კოლექტივისათვის; აქედან ცხადია, რომ თავის სოციალურ დანიშნულებას ენა მაშინ ასრულებს, თუ ის ხმარებაშია, თუ რომელიმე ენობრივი კოლექტივი მას იყენებს, როგორც ურთიერთობის იარაღს. ხმარებულობაში მდგომარეობს ენის სიცოცხლე: ცოცხალია ენა, თუ იხმარება; მკვდარია, თუ ხმარებიდან გამოვიდა, თუ არავითარი ენობრივი კოლექტივი არ ხმარობს მას, როგორც გაგებინების საშუალებას. ცოცხალია, მაგ., ქართული, სომხური, რუსული, თურქული და მრავალი სხვა ამჟამად ხმარებული ენა. მკვდარია, მაგალ., ლათინური (ძველი რომის იმპერიის ენა), ძველი აღმოსავლეთის ენები: ხეთური (მც. აზიაში), ბაბილონური, სუმერული (ძველს შუამდინარეში)...

მკვდარი ენა შეიძლება ხელოვნურად ცოცხლობდეს რომელსამე წრეში: ამის ნიმუშია იგივე ლათინური, რომელსაც ამჟამად ხმარობენ ექიმები (წამლის გამოწერისას) და აფთიაქის მუშაკები (წამლის შემზადებისას).

განვითარების პროცესში ყოველი ენა იცვლება მეტ-ნაკლებად (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ); განვითარების წინა საფეხური „მკვდარ-

ენად“ მაშინლა მიიჩნევა, თუ ის სრულებით გაუგებარია განვითარების ახალ პერიოდში: ასეთ შემთხვევაში ახალი ენა უპირისპირდება იმ ძველ მკვდარ ენას, რომლისაგანაც იგი წარმოიშვა. ამისდა კვალად, ძველი ქართული ნაწილობრივია მკვდარი ახალი ქართულისათვის, მკვდარ ენად ის არ ჩაითვლება.

§ 5. ცოცხალი ენის დიალექტები. ცოცხალი ენა ყველგან ერთნაირი არ არის; ასე, მაგალ., თელავშიაც ქართულს ლაპარაკობენ, დუშეთშიაც, სამტრედიისშიც და ოზურგეთშიც; მაგრამ თელავის ქართული თვალსაჩინოდ განსხვავდება სამტრედიის ქართულისაგან და კიდევ უფრო ოზურგეთისასაგან. არაენათმეცნიერიც მშვენივრად ამჩნევს ამ განსხვავებას; უბრალო გამოთქმა: „მანდ არის“ ასეთ ნაირსახეობებს მოგვცემს: მანდ არის (||მანდაა), მად არის (||მადაა); მაქ არის (||მაქაა), მადანა არის (||მადანაა), მაქანა არის (||მაქანაა), მაქანე არის (||მაქანეა)...

კუთხური მეტყველების თავისებურებათა ერთობლიობას დიალექტი ანუ კილო ეწოდება. კილოები გამოიყოფა ენაში; ქართულის კილოებია: ქართლური, კახური, იმერული, აჭარულ-გურული, რაჭული, ხევსურული, თუშური, ფშავური, მოხეური, მთიულური და სხვ.

ერთი და იმავე კილოს ფარგლებშიც ვხვდებით სხვადასხვაობას; ამის მიხედვით კილოში გამოიყოფა კილოკავები; იმერული კილოს კილოკავი იქნებოდა: ზემო-იმერული და ქვემო-იმერული, კახურის კილოკავებად შეიძლება მიგვეჩნია შიგნი-კახური და გარე-კახური...

კილოკავის ფარგლებში მეტყველების განსხვავებას შეუძლია მოგვცეს თქმები. ქვემო-იმერული კილოკავის თქმა იქნებოდა ხონური, ვანური¹... შიგნი-კახეთის თქმები იქნებოდა ყვარლური და გურჯაანული. თქმაზე უფრო წვრილი ერთეული ქცევაა (მაგალ. ვანის თქმის უხუთური ქცევა ანდა ყვარლის თქმის შილდური ქცევა). ერთი სოფლის ფარგლებშიც მეტყველების სრული ერთფეროვნობა არაა მოსალოდნელი, მეტი კიდევ: შეუძლებელია ორი ადამიანიც კი საყსებით ერთნაირად ლაპარაკობდეს: გამოთქმა და სტილი მაინც განსხვავებული იქნება...

კილო, კილოკავი, თქმა და ქცევა—აი მეტ-ნაკლები განსხვავებულობის მაჩვენებელი ერთეულები ერთი და იმავე ენის ფარგლებში.

მეტყველების თავისებურებამ შეიძლება მკვეთრად იჩინოს თავი

¹ ქართული დიალექტები სათანადოდ შესწავლილი არაა; ამიტომ აქ მოყვანილი მაგალითები საილუსტრაციოდ აღებული ვარაუდებია.

ამა თუ იმ მოსაქმეობასთან დაკავშირებით: მკედელს ისეთი სიტყვები და გამოთქმები გააჩნია, რომლებსაც ხარაზი ან დურგალი არ საჭიროებს და პირუტყუ; ექიმის სიტყვები და გამოთქმები მრავალ შემთხვევაში სრულიად გაუგებარია ენათმეცნიერისა ან ასტრონომისათვის; ასევე მევენახე კახელს ან მეცხოველეობის რაიონის მკვიდრს თავის ყოველდღიურ სიტყვახმარებაში ბევრი რამ აქვს ისეთი, რაც ფორთოხლისა და მანდარინის ბალის მუშაკ აქარელს არასოდეს არ დასჭირდება. სოციალურ ვითარებასთან დაკავშირებული თავისებურება მეტყველებისა ქმნის სოციალურ დიალექტს.

პროფესიათა მეტყველების თავისებურებაც, საზოგადოებრივი კლასების მეტყველების თავისებურებაც¹ სოციალური დიალექტის ნიმუშია. ამავე რიგის მოვლენა განსხვავება ქალაქისა და სოფლის მეტყველებას შორის, რაიც ზოგჯერ მეტად საგრძნობია (მაგალ. ძველი რომის *sermo urbanus* „ქალაქური მეტყველება“ და *sermo rusticus* „სოფლის მეტყველება“; იხ. ვანდრიესი: „ენა“, გვ. 242, რუს. თარგ.).

ცოცხალი მეტყველება შეიძლება იყოს წიგნისაც და ზეპირიც. წიგნის ენა ანუ სამწერლო ენა იკმნება ჩვეულებრივად ერთი რომელიმე კილოს საფუძველზე; მაგრამ ის საერთო ენად იქცევა ხოლმე იმავე ენის სხვა კილოთა წარმომადგენელთათვის; საერთო ენად ქცევის შროცესში სამწერლო ენა სხვადასხვა კილოს მასალას ისრუტავს და მით უახლოვდება ამ კილოებს და იახლოვებს მათ. მხოლოდ ამ გზით შეუძლია სამწერლო ენას იქცეს კულტურული წინსვლის ძლიერ იარაღად ყველა კილოს წარმომადგენელთათვის.

ახალი სალიტერატურო ქართული ყველაზე ახლოს ქართულთან დგას. ძველ ქართულ სალიტერატურო ენას სხვადასხვა დროს საორიენტაციოდ სხვადასხვა კილო ქონდა.

დიალექტები მხოლოდ ცოცხალ ენაში ჩნდება. მკედარი ენა მხოლოდ სამწერლო ძეგლებში ინახება მთლიანად. ესა თუ ის კერძო მოვლენაა შეიძლება სხვა ცოცხალ ენას შეეხიზნოს.

დიალექტიზმების საილუსტრაციოდ ვურთავთ სხვადასხვა კუთხის ქართული მეტყველების ნიმუშებს:

ქართლური კილო: ...ერთი ბიჭი არი და უქირაშ დიდი პური ხელში და იძახის: პური მამიტანეთ; პური მამიტანეთო.—ბიჭო, მანდე გაქ პური და რალა გინდა?—ეს რომ გამომელიოს, მერე საიდან მოვიტანო?—მამა-შენი სად არი?—შარსა თესამს.—დედა-შენი სად არი?—ტირილსა თესამს.—ან შარი რა არი ან ტირილი რა არი?—მამა-ჩემი

¹ იხ. ენგელსი: მუშათა კლასის მდგომარეობა ინგლისში, — იხ. მარქსი და ენგელსი, თხზულებანი, ტ. III (1930 წ.), გვ. 415 (რუს. გამოც.).

ცერცესა თესამს, გადაივლის ვინმე, მოგლეჯამს, ან მოჰკლამს და ან ზედ შეაკვდება. შარი ეგ არი. ჩვენ მეზობელს შეილი მოუყვდა, დედაჩემი იმასა ტირის; მერე ან მამა, ან დედა, ან მე მოვკვდებით, მოვლენ და ისინი გვიტირებენ... (ჩაწერილია ვ. თოფურიას მიერ შუა-ერედვში.--იხ. კრებული „არილი“, გვ. 151-52).

კახური კილო (გარე-კახური კილოკავი):

ებლა დაიწყო ობოლმა: მამა-ჩემსაო ბევრი ფუტკარი ჰყვანდაო; დილითაო, მიდიოდა ის ფუტკარიო, ათვლიდაო და საღამოთი მოდიოდაო, ათვლიდაო: ხო არათფერი დააკლდაო. ერთ დროსაო, რო შოიდა ფუტკარი, დათვალა, ერთი ფუტკარი დააკლდა, — წავიდა მამა-ჩემი, ეძება, ეძება... ის ფუტკარი დევიქინათ და გუთანში შეებათო. გემეშო ის ფუტკარი მამა-ჩემს; დასიებოდაო კისერიო ძალიან უდიურათ; მამა-ჩემმა გაუჭრა იმ ფუტკარს კისერიო; იმ ფუტკარის კისერზე ამოიდა ერთი დიდი კაკალიო, იმაზე შემოჯდა ფრინველიო და იმ კაკალსა სკამდაო. მამა-ჩემმა ერთი ბელტი წამოუსვიაო და იმ კაკლი კენწერზე სამი დესეტინა მიწა გაიმართაო... ეხნამდით, ვთესამდით იმ კაკლი კენწერზედაო. ყანა გვედგაო. ერთ დროს მუშა წავასხითო და ყანას ვემკიდითო კაკლის კენწერზედაო. ზაკუშკობამდი ყანა მკეს მუშებმაო... (ჩაწერილია არნ. ჩიქობავას მიერ საგარეჯოს თემში, ს. მარიამჯვარში—იხ. კრებ. „არილი“, გვ. 81).

ინგილოური კილო: ერ ქეჩიხ (= თხა) ყოფილ, სამ წიკოჲ (= თიკანი) ჰყოლი. ანწლი ქობ გაუქეთები, შიგ წიკოებ დატყარი, თუთან ტყეში წასულ ბალახ მახოვენელა, შულქბიბეათ კი ჰუთქომ: „შულქბო, წავალ, ბალახს მოვზოენი, დაებრუნდებ, ზუზუებით ზეს მოგიტანჲ, ქებით—ბალახს, ჩემ მოსულიანეა (= მოსვლამდე) ყარ მინამს (= კარი ვინმეს) არ გაულოთ. ქეჩიხ საზოვენელა წასულ. წიკოებს ქობი კარებ, ფენურებ მაგრა დაუკლექიაჲ, შიგ დამდგარან... (ჩაწერილია მოსე ჯანაშვილის მიერ: იხ. „ძველი საქართველო“, ტ. II, 1911—13 წ., განყ. IV, გვ. 189).

ფერეიდნული კილო (სპარსეთში, ისფაანის პროვინციაში სპარსელების მიერ გადასახლებულ ქართველთა სოფლების მეტყველება; სულ 14 სოფელია: მარტყოფი, ქომო მარტყოფი, თოლელი, ნინო-წმინდა, სიბაქი...):

ოთხი წელს ემისყე: წინ ფაჰზე (= შემოდგომას) ძირობა (= ძვირობა) იყო ჭერედანში. ქურთები ბეტრს მოდიოდეს მოკობრობაზე (= ყაჩაღობაზე). ერთ ღამეს ამბავი მამიტანეს სოფელჩი, სახლჩი, რო გუშინ-ღამაო სიბაქსა, ლანგე-ჩეშმას, წისქილი ჭოშტეხიაყეო. ხოდა, გოშტანიყეო ოცი საპალნე ფქილი(ო), რო ღირდა იმაშინ ოთხი

ასი თუმანი (მეც მეწყინა); ჯარი წასულაო, მაადეტნებიაყეო, წა-
მაჲ/სწეტნიაყენ, მოკობრებსაო, ვერ მიდგომიანყე მოკობრებსა, ბეტუ-
რები ყოფილან მოკობრებო. იქით (=იქიდან) დოტბარებიაყე სი-
ბაქს: კაცი გაგზავნეთ სე(ა)ფოლა ხანთანაო: ჯარი მოგოშელიაგოს
(=მოგვაშელოს)... (ჩაწერილია არნ. ჩიქობავას მიერ, იხ. უნი-
ვერსიტეტის მოამბე, VII, 1927 წ., გვ. 222).

ხევსურული კილო: ...მაშინ ერეკლეს შაუქუჩებიან (= შეუგროვე-
ბია) თავის ყმან; ბევრნ დატკოცივან. უფრო კვესურთა არვინ მამკე-
დარას ომში, იმით რომ კვესურთ სრუ ყველას ჯაქვი სცმივ. ერეკ-
ლეს უთქვამ: „რა გინდათ, ჩემნო კვესურნო, რომ მაგკათ: თეთრი
(=ფული), თუ იარალი, თუ რვალი?“ კვესურთ არაისად კელ არ მაუ-
კიდებავ, უთქომ: „რად გვინდავ საჩუქარივ? განა საჩუქრის გული-
სად ვიომეთავ?“ მაშინ ერეკლეს მიუცემავე ზოგისად იარალი, ზოგი-
სად—თეთრი. გამაბრუნვილან კვესურნი, წამასულან. უთქომ წამასე-
ლაში ერეკლისად: „თუ კიდევ რა მაუკდ თათრებს, საჩქაროდ და-
გვიბარიდი, მაშინ სათათრეთშიაც აღარ დავაყენებთ“. ნეფე ერეკლე-
საც მადლობა გადაუკდავ და წასულან კვესურნი შინ. (ჩაწერილია
ბეს. გაბუურის მიერ, გამოსცა აკ. შანიძემ; იხ. წელიწდეული, I-II,
1923-24 წ. წ., გვ. 164).

გურული კილო: იყო ცოლ-ქმარი; იგენს არ ყადენ შვილი. ერ
ლამეს დეესიზმა ამ კაცს, რომ შვილი ეყოლებოდა, მარა თვითონ ქე
მოკტებოდა. სამი დღით ადრე ქმარმა უთხრა ცოლს, რომ ასთე დე-
მესიზმაო. იმ დროს იყო დევობა და დევები იტაცებდენ ბოვშებს.
ქმარმა გააფთხილა ცოლი: ლოგინობის დროს ისეთ გამოქტაბულში
შესულიყო, რომ დევებს ვერ მიეგნენ. მოკტა აი კაცი. მუაწია მო-
ლოგინების დროი. ქალმა მონახა ერთი ყუდრო გამოქტაბული და
მოლოგინდა. ბოვშს სამი დღეი რა შუუსრულდა, უშველებელი გან-
თა... (ჩაწერილია ს. ელენტის მიერ, იხ. მასი „გურული კილო“,
გვ. 124).

§ 6. ენა და გვარ-ტომობა. ადამიანს შეუძლია ახალი ენა
ისწავლოს გარდა იმ ენისა, რომელსაც იგი ბავშობიდან ხმარობს,
რომელიც მისი მშობლიური ენაა. თუ ის ისეთ წრეში ჩავარდა, სა-
დაც მისი წინანდელი ენა სრულებით არ იხმარება, მას შეიძლება იგი
დაავიწყდეს კიდევ: ადამიანმა დაივიწყა თავისი ენობრივი კოლექ-
ტივის ენა და შეითვისა სხვისი ენა. ერთი ენის მცოდნე ზრდადამთავ-
რებული ადამიან-სთვის მეორე ენის შესწავლა მეტ-ნაკლებ სიძნელეს
წარმოადგენს იმისდა მიხედვით, რამდენად უახლოვდება ან შორსა

დგას ახალი ენა მის ენასთან. ბავშვისათვის კი, სანამ ის ენას ამოიღებდეს, ამგვარი სიძნელე არ არსებობს; ბავშვი სრულიად დაუბრკოლებლივ სწავლობს იმ ენას, რომელიც მას ესმის იმისდა მიუხედავად, თუ რა ენაზე ლაპარაკობდნენ მისი მშობლები.

ის, რაც ცალკე ინდივიდის შესახებ ითქვა, ძალაში რჩება მთელი ენობრივი კოლექტივის მიმართაც; გარკვეული გვარ-ტომობის ხალხი, რომელიც ერთ დროს გარკვეულს, ვთქვათ, A ენაზე ლაპარაკობდა, შეიძლება დროთა ვითარებაში გარკვეულს საზოგადოებრივ-პოლიტიკურს პირობებში B ენაზე ალაპარაკდეს. თურქული მოდემის ბულღარელები ამჟამად ერთ-ერთ სლავურ ენაზე ლაპარაკობენ. აფრიკიდან მონებად წამოყვანილი ზანგების შთამომავლობა ამერიკაში ინგლისურად ლაპარაკობს; აქედან კი ასეთი ზოგადი დასკვნა გამომდინარეობს: ენის მიხედვით ვერ ვიმსჯელებთ გვარ-ტომობის შესახებ და პირუტყვ: გვარ-ტომობა ენის საკითხს არ არკვევს¹...

§ 7. არსებობს თუ არა „წმინდა“ ენა? ერთი ენობრივი კოლექტივი როდია ჩინური კედლებით დაშორებული მეორეს. არა თუ ამჟამად, როდესაც მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეები მჭიდრო ეკონომიურ და კულტურულ კავშირში იმყოფებიან ერთმანეთთან, არამედ ძველადაც წარმოუდგენელი იყო ისეთი ენობრივი კოლექტივი, რომელსაც საეხებით კარჩაკეტილად ცხოვრება შეეძლებოდა. პოლიტიკური და კულტურულ-ეკონომიური კავშირი ენობრივ კოლექტივთა შორის არ შეიძლება არ აისახოს სათანადო ენებშიაც. პირველ ყოვლისა ეს თავს იჩენს სიტყვების სესხებაში. ეს სესხება შეიძლება იყოს უშუალო და შუალობითი, სხვა ენის საშუალებით.

ასე, მაგალითად: სამოვარი რუსულიდანაა უშუალოდ შემოსული; კომბაინი, ფუტბოლი ინგლისური სიტყვებია, მაგრამ რუსული ენის საშუალებითაა შემოსული ქართულში; ფაბრიკალათინური სიტყვაა, რუსული გზით მოდის; ქარხანა—სპარსულია, უშუალოდ შემოსული ჩანს.

არ არსებობს დედამიწის ზურგზე არც ერთი ენა, რომელსაც მეტ-ნაკლები ოდენობით სხვა ენის სიტყვები არ ქონდეს შეთვისებული. არც ფორმების სესხებაა შეუძლებელი, თუმცა ამისათვის ენათა უფრო ახლო ურთიერთობაა საჭირო. წმინდა ენა, ენა მხო-

¹ ერთი ენათმეცნიერი ამბობდა: „არიული ენების მიხედვით არიული რასის შესახებ ლაპარაკი იმდენადვეა შესაძლებელი, რამდენადაც დასაშვებია ლაპარაკი დოლოქოცეფალურ (გრძელთაიანი) გრამატიკაზე“.

ლოდ „თავისი“ მარაგით, სხვა ენის მასალისაგან თავისუფალი, არ არსებობს.

ნასესხებ მასალას ენა შეიგუებს და იმდენად შეისისხლბორცებს, რომ დროთა ვითარებაში საგანგებო ძიებაა საჭირო, რომ მისი ნასესხებობა დამტკიცდეს. სალიტერატურო ქართულით მოუბარი გაურბის უცხო სიტყვას „ულიცა“ და ხმარობს სიტყვას „ქუჩა“; ასევე: არ იხმარს „გოროდ“-ს, არამედ „ქალაქ“-ს, ღრმად დარწმუნებული, რომ ქართულით შეცვალა უცხო სიტყვები. თანამედროვე გაგებისათვის ეს მართლაც ასეა, მაგრამ სადაურობის ძიებას რომ მიეყოთ ხელი, გამოირკვევა, რომ არც „ქალაქია“ ქართული და არც „ქუჩა“. („ქალაქი“ სომხური გზით მოდის სირიულიდან, „ქუჩა“-კი სპარსული სიტყვაა).

ასევე არაქართულია წარმოშობის მიხედვით—წიგნი, მელანი, კალამი, ფანქარი... ბალი, ბულბული... საათი, ადათი, სინდისი, ნამუსი და მრავალი სხვა... თვით ისეთი სიტყვებიც-კი, როგორცაა „ოჯახი“, „მუშა“—არ არის ქართული წარმოშობისა; „პური“-ც კი ბერძნულია და „ლეინო“-ც გაჭირდებოდა ქართულ სიტყვად მიგვეჩნია...

მსგავსადვე, ნასესხებადაა მიჩნეული რუსულში ისეთი სიტყვები, როგორცაა: сырабан, сапог, шапка, товар, хозьяня, телега, тошадь, кучеруза, кобаса...

§ 8. ენა უმეცარეა და ენა გამთიფიელი. ესა თუ ის ენა გაგებინების საშუალებაა სათანადო ენობრივი კოლექტივის ფარგლებში; სხვა ენობრივი კოლექტივი სხვა ენას ხმარობს თავის ფარგლებში იმავე მიზნისათვის. ის, რაც აკავშირებს ერთ ენობრივი კოლექტივის წევრებს ერთმანეთთან, თითქმის ამ კოლექტივის წევრებს მეორე კოლექტივის წევრებისაგან; ენა შემაკავშირებელი იმავე დროს არის გამთიფელიც.

ეს ყოველთვის ცხადი იყო, მაგრამ განსაკუთრებით საგრძობი გახდა ეს გასული საუკუნიდან, როდესაც ხალხთა კულტურულ-ეკონომიური ურთიერთობა ძალზე ინტენსიური გახდა. მრავალენიანობა უდიდეს დაბრკოლებას ქმნის ამ ურთიერთობისათვის. არაიშვიათად თვით დიდ მეცნიერებსაც კი უჭირთ ამ დაბრკოლების გადალახვა: გამოჩენილი ინგლისელი მოაზროვნე ჯონ სტიუარტ მილი გაჭირვებით კითხულობდა თურმე გერმანულს, ხოლო სახელგანთქნილი პარიზის ან. ჩიკობავა. ზოგადი ენათმეცნიერება. I.

ინგლისელმა ფიზიკოსმა ფარადეიმ სულ არ იცოდა გერმანული და მოკლებული იყო შესაძლებლობას უშუალოდ გაცნობოდა გერმანელი ფიზიკოსების რობერტ მეიერისა და ჰელმჰოლცის გამოკვლევებს.

ყოფილა შემთხვევა, რომ პოლიტიკურ მოღვაწეებსაც არ აღმოაჩნდებოდათ ხოლმე მათთვის საჭირო ენის ცოდნა. გრემი, ინგლისის საგარეო საქმეთა მინისტრმა, მსოფლიო იმპერიალისტური ომის დაწყებისას, ფრანგული არ იცოდა, ხოლო საფრანგეთის ელჩმა ინგლისში კამბონმა ძალიან ცუდად იცოდა ინგლისური... თუ რა მნიშვნელობა აქვს ამას, ეს იქიდან ჩანს, რომ მსოფლიო იმპერიალისტური ომის შემდეგ საზავო კონფერენციებზე კლემანსომ განსაკუთრებული გავლენა მოიპოვა იმიტომაც, რომ დიპლომატთა შორის ერთად ერთი კაცი იყო, რომელსაც თანაბრად ეხერხებოდა როგორც ფრანგული, ისე ინგლისური, ამბობს ო. იესპერსენი; რომლის წიგნიდანაც („ინტერნაციონალური ენა“—გერმ.—ჰაიდელბერგი, 1928, გვ. 5) მოგვყავს აღნიშნული ცნობები.

სრულიად ბუნებრივია, თუ ასეთ პირობებში მკვეთრად იგრძნობა საჭიროება დაიძებნოს გამოსავალი არსებული მდგომარეობიდან. ასეთი გამოსავლის დაძებნის ცდა მოცემულია ხელოვნურ ენებში.

ცნობილია რამდენიმე ასეთი ხელოვნური ენა; ჩამოყალიბებული სახის მქონე პირველი ხელოვნური ენა იყო „ვოლაპუკ“-ი¹. ვოლაპუკი გამოიგონა 1879 წელს კათოლიკე მღვდელმა იოანე შლეიერმა; ბოლოდროინდელ ცდას წარმოადგენს ცნობილ ენათმეცნიერ ო. იესპერსენის „ნოვიალ“, რაიც შემოკლებით ნიშნავს: „ახალი ინტერნაციონალური დამხმარე ენა“. გამოვიდა იგი 1928 წელს; იმ ორმოცდაათიოდე წლის მანძილზე, რომელიც ნოვიალს ვოლაპუკისაგან აშორებს, რამდენიმე სხვა პროექტიც იყო წარმოდგენილი (ესპერანტო, იდო, ოქციდენტალი...).

ამათში ყველაზე დიდი გავრცელება (კერძოდ, საბჭოთა კავშირში) მოიპოვა ესპერანტომ; მისი ავტორია ექიმი ლევ ზამენჰოფი. „ესპერანტო“ დაერქვა ამ ენას მისი ავტორის ფსევდონიმის მიხედვით Doctoro Esperanto—ამ ფსევდონიმით გამოიცა პირველი გრამატიკა ლ. ზამენჰოფისა 1887 წ.

ამ ენებს საერთო ბევრი რამ აქვთ: ყველა ეს ენა ხელოვნურია, შეთხზული; რაც შეიძლება მარტივი და ლოგიკურად თანამიმდევარი გრამატიკით; მასალად გამოყენებულია ევროპულ ენათა ძირები,

¹. იდეა ხელოვნური ენისა გაცილებით უფრო ადრე იყო წამოყენებული; ცნობილია ფილოსოფოსმა დეკარტემ პირველმა დაახა მსოფლიო ხელოვნური ენის პროგრამა (1629 წ.).

რომ ამით გაადვილდეს ამ ენის შესწავლა ევროპელთათვის (სხვა ენებზე მოუბარი ხალხები მხედველობაში მიღებული არაა!). ეს ხელოვნური ენები დამხმარია, ე. ი. ნავარაუდევია მათი შესწავლა მშობლიური ენის დამატებად (მშობლიური ენების მაგივრობას ეს ენები არ ეწვევა)—სხვადასხვა ენაზე მოსაუბრე ხალხთა ურთიერთობის გასაადვილებლად. ამ მიზნის მიხედვით ეს ენები იწოდება საერთაშორისოდ (ინტერნაციონალურად).

თავის დროზე ასეთ ენას უპერსპექტივოდ თვლიდენ ენათმეცნიერები: როგორც კი იგი ხმარებაში გავა სხვადასხვა ქვეყანაში, სხვადასხვა სახეს მიიღებს, დიალექტებად დაიშლებაო. ბოლო ხანებში ხელოვნურ საერთაშორისო დამხმარე ენას პრინციპში მხარს უჭერდენ და უჭერენ ისეთი დიდი ენათმეცნიერები, როგორც არიან შუხარდტი, ტომსენი, მეიე. აკად. ნ. მარი „ადამიანური მეტყველების ხელოვნურ სუროგატად“ თვლის ესპერანტოს, იდოს და მაგვარ ენებს.

სანიმუშოდ მოგვყავს ორიოდ ფრაზა „ესპერანტო“-ზე: *En la fabriko „Oktobra Revolucio“ estas bona laborista klubo. Ni estas en la klubo. En nia klubo estas granda biblioteko. Kiu laboras en la biblioteko?* (ამოღებულია ე. საზონოვას წიგნაკიდან: „Весь аппарат“, მოსკოვი, 1931 წ., გვ. 15). ეს ნიშნავს: „ჩვენს ფაბრიკაში „ოქტომბრის რევოლუცია“ არის კარგი მუშათა კლუბი. ჩვენ ვართ კლუბში. ჩვენს კლუბში არის დიდი ბიბლიოთეკა. ვინ მუშაობს ბიბლიოთეკაში?“ ლათინურსა და ფრანგულს ვინც იცნობს, ადვილად გაერკვევა ამგვარ ტექსტში და უღელქსიკონოდაც დაუბრკოლებლივ მიხედება ტექსტის შინაარსს.

დასასრულ ერთი გარემოებაც უნდა მოვიგონოთ: ხელოვნურ საერთაშორისო ენათა გარდა ხშირად ლაპარაკობენ ზუნებრივი „საერთაშორისო“ ენების შესახებაც; დიპლომატებისათვის ასეთ „საერთაშორისო“ ენას ბოლო ხანებამდის ფრანგული წარმოადგენდა: ერთი სახელმწიფო მეორე სახელმწიფოსთან ურთიერთობის პროცესში (ნოტები თუ სხვაგვარი მიმოწერა) ფრანგულ ენას ხმარობდა მიუხედავად იმისა, თუ როგორი იყო ენა იმ სახელმწიფოსი, რომელიც მიმართავდა, და იმისა, რომელსაც მიმართავდენ.

ბოლო ხანებში ფრანგულს ინგლისური და რუსული ეცილებიან. სანფრანცისკოს კონფერენციაზე (1945 წ.) ოფიციალურ ენებად გამოცხადებული იყო: ფრანგული, ინგლისური და რუსული.

ამა თუ იმ სახელმწიფოსთან ხელშეკრულების დადებისას საბჭოთა კავშირი ორ ენას იყენებს: ერთი ცალი დგება რუსულ ენაზე, მეორე—სათანადო სახელმწიფოს ენაზე. ასეა ეს უკანასკნელ წლებში.

ამჟამად ინგლისური ენა ყველაზე უფრო გავრცელებული ენაა: მას ინგლისისა, ავსტრალიისა, კანადისა და ჩრდილო ამერიკის შეერთებულ შტატების გარდა ფართო გასავალი აქვს ინდოეთში, ჩინეთსა და იაპონიაში. გავრცელებულობის მიხედვით ინგლისურის შემდეგ მეორე ადგილი უჭირავს ესპანურ ენას.

§ 9. ერთიანი ენის სპიტიხი მომავალ უკლასო საზოგადოებაში. „ესპერანტო“ და სხვა მაგვარი საერთაშორისო ენები ხელოვნურად შექმნილი დამხმარე ენებია; ვერც ერთი მათგანი დედენის მაგივრობას ვერ გასწევს; ვერც დაიჩემებს ამგვარი ენა—მშობლიური ენის მაგივრობას ვიკისრებო.

როგორი პერსპექტივები აქვს ერთიან არახელოვნურ ენას? შეიძლება თუ არა ვივარაუდოთ, რომ კაცობრიობა როდისმე ალაპარაკდება ერთს ენაზე, თუ—კაცობრიობა მომავალშია ც და რჩება სხვადასხვა ენობრივ კოლექტივებად დაშლილი? ამ კითხვას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს, თეორიულიცა და პრაქტიკულიც, პირველ ყოვლისა, პოლიტიკური.

პასუხი ამ კითხვაზე მოცემულია ამხ. სტალინის სიტყვაში მეთექვსმეტე პარტყრილობაზე (1930 წ.): „...მსოფლიო მასშტაბით სოციალიზმის გამარჯვების პერიოდში, როდესაც სოციალიზმი განმტკიცდება და შევა ყოფა-ცხოვრებაში, ნაციონალური ენები აუცილებლად უნდა შეერთდნ ერთ საერთო ენად, რომელიც, რასაკვირველია, არ იქნება არც ველიკოროსული, არც გერმანული, არამედ რაღაც ახალი“ (იხ. „მარქსიზმი და ნაციონალურ-კოლონიალური საკითხი“, რუს. გამოც. 1935, გვ. 197).

ერთს ენაზე მოლაპარაკე განთავისუფლებული კაცობრიობა—ასეთია მომავლის პერსპექტივა, როცა სოციალიზმი გაიმარჯვებს მსოფლიო მასშტაბით და ძირ-ფესვიანად გარდაიქმნება ადამიანის შეგნება...

როგორ დგას საერთო ენის საკითხი მანამდის, სანამ სოციალიზმი გაიმარჯვებდეს მსოფლიო მასშტაბით? საჭკოთა კავშირში, დედამიწის ერთს მეექვსედზე სოციალიზმმა გაიმარჯვა; ნიშნავს თუ არა ეს იმას, რომ დადგა ჟამი საბჭოთა კავშირის შიგნით ზურგი ვაქციოთ მრავალენიანობას და ერთი ენისაკენ ვქნათ პირი?

სრულეებითაც არა! „ამჟარაა, რომ ჩვენ უკვე შევედით სოციალიზმის პერიოდში“—ამბობდა ამბანაგი ი. სტალინი მეთექვსმეტე პარტყრილობაზე—„და მინც ...ნაციონალური ენები არა თუ არ კვდებიან და არ ერთიანდებიან ერთ საერთო ენად, არამედ, პირუკუ-

ნაციონალური კულტურები და ნაციონალური ენები ვითარდებიან და აყვავებას იწყებენ. განა ცხადი არ არის, რომ თეორია ნაციონალური ენების გაქრობისა და მათი შერწყმისა ერთ საერთო ენად ერთი სახელმწიფოს ფარგლებში გაშლილი სოციალისტური მშენებლობის პერიოდში, სოციალიზმის ერთს ქვეყანაში არსებობის პერიოდში, არის თეორია უმართებულო, ანტიმარქსისტული, ანტილენინური... ნაციონალური ენების გაქრობისა და მათი ერთ საერთო ენაში შერწყმის საკითხი არის არა შინა სახელმწიფოებრივი საკითხი, არის არა ერთ ქვეყანაში სოციალიზმის გამარჯვების საკითხი, არამედ საერთაშორისო საკითხი, სოციალიზმის საერთაშორისო მასშტაბით გამარჯვების საკითხი..." (იქვე, გვ. 197—198).

„ლენინს არასოდეს არ უთქვამს“—აღნიშნავდა ამხანაგი ი. სტალინი იმავე ყრილობაზე— „რომ ნაციონალური განსხვავებანი უნდა გაქრენ, ხოლო ნაციონალური ენები უნდა შედუღდენ საერთო ენად ერთი სახელმწიფოს ფარგლებში, სოციალიზმის გამარჯვებამდის მსოფლიო მასშტაბით. პირიქით, ლენინი ამბობდა რომ „...ნაციონალური და სახელმწიფოებრივი განსხვავებანი ხალხებსა და ქვეყნებს შორის იარსებებენ... კიდევ ძალიან და ძალიან დიხხანს მსოფლიო მასშტაბით პროლეტარიატის დიქტატურის განხორციელების შემდეგაც კი“-ო (იქვე, გვ. 192).

ამრიგად, მომავალში ერთიანი ენის აუცილებლობა მოასწავებს ამჟამად ნაციონალურ ენათა აყვავებას (და არა მათ მოშლას!): „ხელი უნდა შეეუწყოს ნაციონალურ კულტურებს განვითარდენ და გაიზალონ, გამოავლინონ მთელი თავისი პოტენცია, რათა შეეკმნათ პირობები მათი შედუღებისათვის ერთ საერთო კულტურაში ერთი საერთო ენით. ფორმით ნაციონალური და შინაარსით სოციალისტური კულტურების აყვავება პროლეტარიატის დიქტატურის პირობებში ერთს ქვეყანაში მათი შედუღებისათვის ერთ საერთო სოციალისტურ (ფორმითაც და შინაარსითაც) კულტურაში, ერთი საერთო ენით, როდესაც პროლეტარიატი გაიმარჯვებს მთელს მსოფლიოში და სოციალიზმი შეიჭრება ყოფაცხოვრებაში,—სწორედ ამაში მდგომარეობს ნაციონალური კულტურის საკითხის ლენინური დაყენების დიალექტიკურობა“ (სტალინი, იქვე, გვ. 195).

§ 10. ენა სხვადასხვა განჯგომილებით. აქამდის წარმოდგენილი ფაქტობრივი ცნობები ენას შესახებ (რას ეწოდება ენა, რამდენნაირი

შეიძლება იყოს ენა და სხვ.) ენის არსის საკითხის შემზადებასა და იძლევა. ენის არსის ანალიზი მთავარ მომენტებში რომ იქნეს მოცემული, საჭიროა პასუხი გაიცეს შემდეგს კითხვებზე: რას წარმოადგენს ენა:

ა) როგორც სოციალური მოვლენა,

ბ) როგორც ზედნაშენი,

გ) როგორც სისტემა და

დ) როგორც ისტორიულად ცვალებადი კატეგორია.

მაგრამ ამ საკითხების გარკვევამდის არ შეიძლება უპასუხოდ დავტოვოთ კითხვა: რა მიმართებაში იმყოფება ენა ადამიანთან? რამდენად სპეციალურია ენა ადამიანისათვის? აზროვნება ადამიანისათვის უფრო ნიშანდობლივი თუ მეტყველება? თუ არც ერთი და არც მეორე?

§ 11. ენა და ადამიანი. „ენა არის ზღვარი, რომელიც ყოფს ადამიანს ცხოველთაგან და რომელსაც ვერც ერთი მხეცი ვერ გადმოლაბავსო“, ამბობდა მაქს მიულერი¹. ამ თქმის აზრი ნათელია: ენა არის ადამიანის დამახასიათებელი სპეციფიკური ნიშანი; ცხოველი იმიტომ არის ცხოველი, რომ ენა არ გააჩნია, „პირ-უტყვია“; ადამიანის ნიშანდობლივი თვისება სწორედ ის არის, რომ მას ენა გააჩნია, რომ ის „პირ-მეტყველია“. ამ გაგების თანახმად ადამიანი უნდა განვსაზღვროთ, როგორც „მეტყველი ცხოველი“.

ასეთი გაგება ძალზე გავრცელებულია. მას ზურგს უმაგრებს ერთი გარემოება: გონება, აზროვნების უნარი, რომელიც აგრეთვე ადამიანის დამახასიათებლად არის მიჩნეული, როგორც ცნობილია, მჭიდროდ არის დაკავშირებული მეტყველებასთან. მეტყველი იმავე დროს გონიერიც არის და ამით უფრო მკვეთრად უპირისპირდება „პირ-უტყვს“, ცხოველს.

ისტორიულად არც ენა და არც გონიერულობა არ ქმნის ზღვარს, რომლის ერთს მხარეზედაც ადამიანი იდგეს, მეორეზე კი ცხოველი რჩებოდეს. ადამიანისთვის დამახასიათებელი სპეციფიკური ნიშანი სულ სხვა რაშიმე უნდა ვეძიოთ: ეს არის შრომა, შრომა ხელით, ისეთი ხელით, რომელსაც შეუძლია მოიხმაროს შრომის იარაღი და, რაც მთავარია, შექმნას ეს იარაღი.

¹ მ. მიულერი იყო ინგლისელი მეცნიერი, ინდური ფილოლოგიის ცნობილი სპეციალისტი და ავტორი „ლექციებისა ენათმეცნიერების შესახებ“ (1861, 1863 წ.).

ზემოხსენებული აზრი ენის შესახებ, როგორც ამას თვით მ. მიულერი აღნიშნავს, ვკუთვნის XIX ს. გამოჩენილ ინგლისელ ბუნებისმეტყველს ჰექსლეი-ს (Huxley).

ქიანქველაც „შრომობს“, ფუტკარიც „ჯაფას ეწევა“, მელიაც სოროს თხრის, მაგრამ არც ერთი მათგანი არავითარ იარაღს არ ხმარობს, არავითარ იარაღს არ ქმნის, იყენებს მხოლოდ თავის სხეულის ნაწილებს. ეს არ არის შრომა, — ენაიდან „შრომა იწყება იარაღის გაკეთების მომენტიდან“, როგორც ფრ. ენგელსი ამბობს¹. სწორედ ასეთი შრომაა ნიშანდობლივი ადამიანისათვის: უდაბლეს საფეხურზე მდგომი ველურის ხელს შეუძლია ათასი ისეთი რამ გააკეთოს, რაც არავითარი მიიმუნისათვის არ არის მისაწვდომი. არას დროს არც ერთ მიიმუნს არ გაუკეთებია თავისი ხელებით, თუ გინდ სულ უბრალო ქვის დანა (ფრ. ენგელსი, იქვე, გვ. 51). „შრომის საშუალებათა მოხმარება და შექმნა, თუმცა იგი ზოგიერთი სახეობის ცხოველებთანაც გვხვდება ჩანასახის სახით. ადამიანის შრომის პროცესის სპეციფიკურ დამახასიათებელ თვისებას წარმოადგენს და ამიტომ ფრანკლინი განსაზღვრავს ადამიანს, როგორც *a tool making animal*, როგორც იარაღის მკეთებელ ცხოველს“, ამბობს კ. მარქსი („კაპიტალი“, I, რუს. გამ. 1931 წ., გვ. 121)².

თავის თავად ცხადია, რომ გაადამიანების გზაზე დამდგარი „ცხოველი“ განკერძოებით არ ცხოვრობდა; იმ თავითვე უნდა ვივარაუდოთ ისიც, რომ მის სხეულს ვერტიკალური შდგომარეობა უნდა ქონოდა მიღებული: მხოლოდ ასეთს პირობებში იქნებოდა ხელი თავისუფალი და მხოლოდ ასეთ ხელს შეეძლო გაკეთებინა ის, რამაც უშაღლესი ცხოველი პრიმიტიულ ადამიანად, მაგრამ მაინც ადამიანად აქცია.

„შეიარაღებული ხელის პატრონი“, ადამიანი, სხეცვარს დამოკიდებულებაშია ბუნებასთან, ვინემ ცხოველი: „ცხოველი მხოლოდ სარგებლობს გარეშე ბუნებით და იწყვეს მასში ცვლილებებს მარტო იმით, რომ მასში არსებობს; ადამიანი კი მის მიერ გამოწვეულ ცვლილებათა საშუალებით აიძულებს ბუნებას³ ემსახუროს მის მიზნებს, ე. ი. ბატონობს მასზე... ეს განსხვავებაც ისევ და ისევ შრომამ გამოიწვია“ (ფრ. ენგელსი, იქვე, გვ. 57).

ადამიანი ცვლილებას იწვევდა ბუნებაში, მაგრამ ამ პროცესში, შრომის პროცესში, თვით ადამიანის ბუნებაც იცვლებოდა. ამ მხრივ უდიდეს ცვლილებას მეტყველების გამოწვევა წარმოადგენს.

„ჯერ შრომა და მასთან ერთად და მის გვერდით დანაწევრებული მეტყველება, აი ორი არსებითი სტიპული, რომელთა ზეგავლენითაც

¹ „შრომის როლი მიიმუნის გაადამიანების პროცესში“ — იხ. „Диалектика природы“ (VI გამოც., რუსული), 1932, გვ. 54.

² ინსტიტუტი შრომისაგან ადამიანის შრომა, რასაკვირველია, იმითაც განსხვავდება, რომ „შრომის პროცესი ისეთი შედეგით თავდება, რომელიც შრომის დასაწყისში... მომუშავეს წარმოდგენაში იყო მოცემული“, მაგრამ ჩვენთვის აქვამად ეს განსხვავება არ არის საინტერესო.

მაიმუნის ტვინს შეედლო თანდათან გადაქცეულიყო ადამიანის ტვი-
ნად... (ფრ. ენგელსი, იქვე, გვ. 53).

შრომის პროცესი დედობოქია საზოგადოებრივობისა; „შრომის პროცესი არ არის დამყარებული ადამიანის ცხოვრების ამა თუ იმ ფორმაზე, პირიქით, იგი თან სდევს ყველა საზოგადოებრივ ფორმაციას“, „რადგანაც იგი საყოველთაო პირობაა ნივთიერების გაცვლისა ადამიანსა და ბუნებას შორის და იმავე ადამიანის არსებობის გარდაუვალი ბუნებრივი პირობა“ (კ. მარქსი, „კაპიტალი“, გვ. 125). ამას მეორე მხარეც აქვს, არა ნაკლებ მნიშვნელოვანი: „წარმოების მიზნით ადამიანები დგებიან ერთმანეთთან გარკვეულს კავშირსა და ურთიერთობაში. მხოლოდ ამ საზოგადოებრივი კავშირისა და ურთიერთობის საშუალებით აქვს ადგალი ადამიანის ზემოქმედებას ბუნებაზე, აქვს ადგილი წარმოებას. წარმოების საზოგადოებრივ ურთიერთობათა ერთობლიობა ქმნის მას, რასაც ეწოდება საზოგადოებრივი ურთიერთობა, ქმნის საზოგადოებას, რომელიც იმყოფება ისტორიული განვითარების გარკვეულ საფეხურზე“ (კ. მარქსი, „საქი-რაო შრომა და კაპიტ.“).

ამრიგად, შრომამ, შრომის ხელოვნური იარაღების შექმნა-მოხ-მარამ შესაძლებელი გახადა ადამიანის გაბატონება ბუნებაზე, წარმოქმნა მეტყველება. დასაბამი მისცა სპეციფიკურს ადამიანთა საზოგადოებრივობას, — განსხვავებულს ცხოველთა ჯოგურობისაგან; მოკლედ: შრომამ შექმნა ადამიანი.

არ შეიძლება არ დავეთანხმოთ ლ. ნუარეს, როცა ის ამბობს: „დებულება—ადამიანი არის იარაღის მკეთებელი ცხოველი—შეი-ცავს ისეთსავე დიდს ქემშარიტებას, როგორც დებულება—ადამიანი არის საზოგადოებრივი ცხოველი“.

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ისტორიის წინა ხანის ეპოქებს უწოდებენ ქვის; ბრინჯაოს; რკინის ხანას იმისდა მიხედვით, თუ რა შრომის იარაღებს აკეთებდა და ხმარობდა იმდროინდელი ადამიანი. და ეს გასაგებიცაა, რამდენადაც „ამა თუ იმ ეკონომიურ ხანას ახასიათებს არა ის, თუ რა წარმოებს იმ დროს, არამედ ის, თუ როგორ წარმოებს, ე. ი. შრომის რა იარაღებით“.

ადამიანის ამეტყველება თავის მხრივ უდიდეს რევოლუციას მოასწავებს მისი აზროვნებისათვის: ადამიანის აზროვნება ვერასოდეს მიიღწევდა განვითარების უმაღლეს საფეხურს, რომ მეტყველება მას იარაღად და საყრდენად არ გააჩნდეს (კერძოდ განვითარებული განყენებული აზროვნება სრულიად შეუძლებელი იქნებოდა).

შრომის პროცესში შექმნილი მეტყველება — შრომის ნიადაგზე, საწარმოო ურთიერთობის საფუძველზე ჩამოყალიბებული — ადამიანთა კოლექტივის გაგებინების საშუალებაა და აზროვნების უძლიერესი იარაღი. ენა იმდენადვე ენობს, რამდენადც იგი ასეთს კოლექტივის ემსახურება. ამ მომენტით განისაზღვრება ენის არსი. ამაზე ქვევითაც გვექნება საუბარი, აქ კი ერთი რამ უნდა აღინიშნოს:

შრომამ აქცია ადამიანი ადამიანად, მაგრამ ის ვერასოდეს გახდებოდა იმად, რაც ის არის, რომ იმავე შრომის პროცესში მეტყველება არ წარმოქმნილიყო; მეტყველებას საშუალებით შესაძლებელი ხდება ერთი ინდივიდის გამოცდილება-მიღწევა სხვებისთვის ხელმისაწვდომი გახდეს; მეტყველების საშუალებით ერთი თაობის მონაპოვარი შესაძლებელი ხდება გადაეცეს მეორეს; მეტყველება აუცილებელი პირობაა კაცობრიობის კულტურული წინსვლისა. თუ მეტყველება წარმოუდგენელია საწარმოო ურთიერთობის საფუძველზე ჩამოყალიბებული კოლექტივის გარეშე, პირუკუც: ადამიანთა ასეთი კოლექტივის არსებობა ამჟამად წარმოუდგენელია მეტყველების გარეშე.

§ 12. ენა, როგორც აზროვნების იარაღი და ურთიერთობის საშუალება. ყოველგვარ პირობით ნიშანთა კრებული, რომელიც კი იქნება ნახმარი ადამიანთა ურთიერთობაში გაგებინების საშუალებად, ენა იქნებოდა. ადამიანთა მეტყველება ჩვეულებრივად ბგერებისაგან ქმნის ასეთ ნიშნებს, ადამიანის ენა ბგერითი ენაა; ყრუ-მუნჯები მიმართავენ ჟესტებს, ხელებით „ლაპარაკობენ“.

როგორც თავშიაც ითქვა, ენათმეცნიერება სწავლობს პირველ ყოვლისა ბგერითს ენას; მაგრამ ბგერა შეიძლება იყოს დანაწევრებულიც და დაუნაწევრებელიც; შაშვის გალობა ბგერებისაგან შედგება, მაგრამ ეს ბგერები არ არის დანაწევრებული, ცალკე ბგერითს ერთეულებად მისი დაშლა შეუძლებელია; ადამიანის მეტყველებაშიც შეიძლება ქონდეს ადგილი ასეთ ბგერათა კომპლექსს; კიხეზაზე: „მოიტანა ვასომ წიგნი“? შეიძლება ვუპასუხოთ „არა“, ანდა „ნტ!“ ორივეს ერთი და იგივე მნიშვნელობა აქვს, — ორივე უარყოფას გადმოგვცემს. ამ მხრივ მათ შორის განსხვავება არ არის. ბგერითი მხარე კი რომ გავითვალისწინოთ, აღმოჩნდება, რომ „არა“ სამი ბგერისაგან შედგება (ა-რ-ა), „ნტ“ კი, რასაკვირველია, არ შედგება ნ და ტ-საგან, არც ნ და წ-საგან, როგორც ხშირად გონიათ ხოლმე. საკმარისია, ცალკე წარმოვთქვათ ნტ, ნწ (ზა-ნტ-ი, ძუ-ნწ-ი) და შემდეგ შევიადაროთ

უარყოფის აღმნიშვნელ ამ ნტ-ს, რომ განსხვავება თვალში გვეცეს; ნ და ტ-ს გამოყოფა მასში შეუძლებელია და ჩვენ პირობით და მიახლოებით გადმოვცემთ მას, რასაც ვამბობთ, ნტ (თუ ნწ) ასოებს რომ ვწერთ. „აა“ დანაწევრებული ბგერებისაგან შედგება, „ნტ“— დაუნაწევრებელისაგან.

ენათმეცნიერების შესწავლის საგანია ის, რაც გადმოიცემა დანაწევრებული ბგერებით ანუ სხვანაირად რომ ვთქვათ, დანაწევრებულს ბგერებში მოცემული მეტყველება (და არა „ნტ!“-ს მაგვარი მონაცემები). ყოველ ენას გააჩნია სრულიად გარკვეული რაოდენობა ასეთ დანაწევრებულ ბგერათა, რომელთაგანაც აიგება სათანადო ენის მთელი სიტყვიერი მარაგი (ქართული, მაგალ., სულ 33 ბგერას იყენებს).

ავიღოთ ორი სიტყვა: „რაჯულუნ“ და „კაცი“. ორივე დანაწევრებული ბგერებისაგან შედგება; ორივე შეიძლება სათანადო ბგერებად დავეყოთ. გამოვთქვათ დაუბრკოლებლივ, დავწეროთ, წავიკითხოთ. ამ მხრივ ეს ორი სიტყვა ერთმანეთისაგან არ განსხვავდება. მაგრამ სხვა მხრივ მათი მოთავსება ერთ სიბრტყეზე არ შეიძლება. სიტყვა „კაცი“ გასაგებია ამ წიგნის მკითხველისათვის, „რაჯულუნ“ კი გაუგებარია.

რას ნიშნავს „გასაგებია“, „გაუგებარია“? „კაცი“ რომ გავიგონეთ, ვიცით, რაც არის ნაგულისხმევი, რაზე მიუთითებს ეს სიტყვა. „რაჯულუნ“ რომ გავიგონეთ, აღარ ვიცით, რას გულისხმობს იგი, რა მოელენაზე თუ საგანზე მიუთითებს. მოკლედ: გაიგო სიტყვა,— ეს ნიშნავს, იცოდე, რაზე მიუთითებს იგი. მოსაუბრის ნათქვამს ჩვენ ჯერ გავიგონებთ, მერე გავიგებთ; ნათქვამი რომ გაიგო, უთუოდ უნდა გაიგონო, მაგრამ შეიძლება გაიგონო, მაგრამ ვერ კი გაიგო.

როცა უცხო ენაზე ლაპარაკობენ, ჩვენ გავგონებაც ხშირად გვიჭირს, მაგრამ ძალიან გარკვევითაც რომ გავგიმეორონ რომელიმე ფრაზა ან სიტყვა, მაინც ვერ გავიგებთ; ამის ერთი მაგალითი აქაც გვაქვს: „რაჯულუნ“; არაბულად იგი იმასვე ნიშნავს, რასაც ქართულად „კაცი“ გადმოვცემს. უცხო ენის შესწავლა იმაში მდგომარეობს, რომ გავითვალისწინოთ, რა ბგერათა კომპლექსი რა მნიშვნელობის მქონეა, ე. ი. რაზე მიუთითებს.

უცხო ენის მაგალითზე ცხადი ხდება საკუთარი მეტყველების

* გულისხმობთ სალიტერატურო ქართულ მეტყველებას. ზოგიერთს კუთხეში, მაგალ. ფშავში, ხევსურეთში, ისეთი ბგერაც იხმარება, რომელიც სალიტერატურო ქართულს არ გააჩნია (მაგ. ჯ).

მექანიზმის ერთი მხარე: როცა ნათქვამი გვესმის, ვიღებთ სმენით (აკუსტიკურ) შთაბეჭდილებას; უკანასკნელი მსმენელთან უკავშირდება გარკვეულს შინაარსს; ასეთი დაკავშირების გარეშე თქმულის გაგება შეუძლებელია.

ლაპარაკის პროცესი საწინააღმდეგო მიმართულებიანია; ვთქვათ, სიცივეს ვგრძნობთ; სიცივის განცდა მოგვეპოვება, გვინდა ეს ვაცნობოთ მოსაუბრეს; ჯერ იძებნება სათანადო სიტყვის წარმოდგენა და შემდეგ მოძრაობის (ე. წ. მოტორული) ცენტრის საშუალებით ამოქმედდება ჩვენი სამეტყველო აპარატი და ჩვენ ვიტყვი: „ცივა!“ . თუ მოსაუბრე რუსია, ვიტყვი „ხოლოდნო!“, თუ გერმანელია — „ეს ისტ კალტ!“, თუ ფრანგი — „ილ ფე ფრუა!“ და სხვ. და სხვ. ერთი და იგივე განცდა სხვადასხვა ენაზე სხვადასხვა სიტყვით გადმოიცემა; პირუკუ, სხვადასხვა სიტყვა შეიძლება მიუთითებდეს ერთსა და იმავე მოვლენაზე.

მეტყველების მექანიზმის თვალსაზრისით განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ორი ცენტრი ადამიანის ტვინის ქერქში: ერთი აკუსტიკური, სმენითი (ანუ სენსორული) შთაბეჭდილებების ცენტრი, მეორე — მოტორული (მოძრაობის) ცენტრი. პირველს უქირავეს საფეთქლის პირველი (და მეორე) ზეულის მიდამო; აქ გამოყოფილია არე, რომელიც იღებს მხოლოდ სიტყვის აკუსტიკურ შთაბეჭდილებებს; მას ეწოდება ვერნიკეს ცენტრი. მოტორულ ცენტრს ეწოდება ბროკას ცენტრი;¹ იგი მოთავსებულია შუბლის მესამე ზეულის უკანა ნაწილში; ორივე მოთავსებულია ტვინის მარცხენა ნახევარ სფეროში. ყოველ ნორმალურ ადამიანს, რომელსაც ნათქვამი ესმის და ლაპარაკის უნარიც გააჩნია, უცილობლად სჭირდება როგორც ვერნიკეს, ისე ბროკას ცენტრი. ერთ-ერთი მათგანის დაზიანება იწვევს მეტყველების აშლილობას ამა თუ იმ სახისა.

წერა-კითხვის მცოდნე ადამიანს სხვა ცენტრებიც აქვს, მაგრამ მათი აღნუსხვა აქ საჭიროდ არ მიგვაჩნია.

აქ წარმოდგენილი ელემენტარული სქემა სხვისი ნათქვამის გაგონება-გაგებისა და საკუთარი განცდის გამოთქმის მექანიზმისა მიზნად ისახავს მიუთითოს იმ შინაგან კავშირზე, რომელიც არსებობს მეტყველების პარაცეტსსა და ტვინის ფუნქციებს შორის. ტვინის ფუნქციებზე რომ ვლაპარაკობთ, მხედველობაში აზროვნებითი პროცესები

¹ ბროკა ფრანგი ანატომოლოგი, ანატომი და ქირურგი იყო; მეტყველების მოტორული ცენტრი მან აღმოაჩინა 1861 წელს.

ვერნიკემ სენსორული ცენტრის არსებობა დაადასტურა 1874 წელს.

გვაქვს. ადამიანის აზროვნება, როგორც ზევითაც ითქვა, ვერასოდეს მიაღწევდა განვითარების იმ საფეხურს, რომელზედაც ის ამჟამად იმყოფება. „საგნობრივ წარმოდგენებს“ „სიტყვის წარმოდგენები“ დასაყრდენად რომ არ ქონდეს; კონკრეტული სახეებით აზროვნება მეტყველების დაუხმარებლადაც შეიძლება, მაგრამ განყენებული აზროვნება მეტყველების გარეშე წარმოუდგენელია.

მეტყველება ის ბერკეტი, რომლის შემწეობითაც ადამიანის აზროვნება ახერხებს უდიდეს სააზროვნო პროცედურათა სიმძიმის აწევას. მეტყველებს ცალკე ადამიანი; მისი შეტყვევების მექანიზმი ორგანულად არის დაკავშირებული მისი ტვინის ფუნქციებთან; საკმარისია ზემოხსენებული ორი ცენტრის მოშლა, რომ ადამიანმა დაკარგოს მეტყველების უნარი.

ასე მჭიდროდ არის მეტყველება დაკავშირებული ინდივიდთან, და მაინც არ არის ენა ინდივიდუალური მოვლენა, მაინც ამბობენ, და ამბობენ სრულიად საფუძვლიანად, ენა სოციალური მოვლენააო. რას ნიშნავს ეს? რაში მდგომარეობს ენის სოციალურობა?

გავაანალიზოთ სიცილი და მეტყველება; ლაპარაკობს ცალკე ადამიანი; იცინის ცალკე ადამიანი; ორსავე შემთხვევაში ინდივიდის იქტთან გვაქვს საქმე, ორივე ინდივიდის განცდების (ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით) გამოვლენაა; მაგრამ მათ შორის არსებითი განსხვავებაა. ჩვეულებრივად ვიცინით იმიტომ, რომ გვეცინება, რომ ამაში გამოსავალს პოულობს ჩვენი მხიარული განწყობილება. სიცილი განსაზღვრულია სუბიექტური განწყობილებით და არა ობიექტური საჭიროებით. შეიძლება სრულიად უადგილო იყოს სიცილი; მაგრამ მაინც თავი ვერ შევიკავოთ და გაგვეცინოს (კარგად აღნიშნავს ამას ქართული: „მეცინება“). სიცილი არ საჭიროებს მეორე ადამიანს: შეიძლება ჩვენთვის ვისხდეთ, ვკითხულობდეთ რასმე სასაცილოს და გულიანად ვიცინოდეთ.

ადამიანი იცინის იმიტომ, რომ „ეცინება“, რომ „სიცილი აუვარდა“, მაგრამ ლაპარაკობს არა იმიტომ, რომ „ელაპარაკების“ (რომ „ლაპარაკი აუვარდა“); ასეთ რასმე მართლაც აქვს ადგილი ფსიქიკური აშლილობის დროს, მაგრამ ნორმალურს ვითარებას ეს სრულებით არ შეეფერება. ნორმალურს პირობებში ადამიანი ლაპარაკობს იმისთვის, რომ ვისმე რამე გააგებინოს, მეტყველების აქტს გარკვეული დანიშნულება, სოციალური ფუნქცია აქვს. თუ შეიძლება ასე ითქვას, ადამიანი იცინის „თავისთვის“, ლაპარაკობს—სხვისთვის (ეს სხვა—მსმენელია).

არის შემთხვევები, როცა ადამიანი „იციანის სხვისთვის“ (სცენაზე), ლაპარაკობს კი თავისთვის, მაგრამ ასეთი სიცილი ხელოვნურია და, მაშასადამე, ბუნებრივი სიცილისთვის დამახასიათებლად ვერ მიიჩნევა. ასე ლაპარაკი კი, მართალია, არანორმალური არ არის, მაგრამ იშვიათია ნორმალური პირობებისთვის და, რაც მთავარია, ასეთი ლაპარაკის დროს ჩვენ იმავე სამეტყველო საშუალებებს მოვიხმართ, რასაც სხვასთან ლაპარაკის დროს ვიყენებთ. მაშასადამე, თავისუფალი როდი ვართ!

ამგვარად, სიცილს მსმენელი და მათყუარებელი არ სჭირდება, ლაპარაკს კი გამგონე უნდა. ეს კი ნიშნავს: მე ვერ ვილაპარაკებ ისე, როგორც მომეპრიანება (მხედველობაში გვაქვს სამეტყველო საშუალება და არა თქმულის შინაარსი), არამედ უნდა ვილაპარაკო ისე, როგორც ეს არის მიღებული ადამიანთა იმ კოლექტივში, რომელიც ამ ენას ხმარობს: თუ, მაგალითად, გარკვეულ საგანს „წიგნი“ ქვია, მე ვერ ვიხმარ ამ საგნის ალანურიშნავად „წიპნი“-ს, ანდა „ინგიწ“-ს, ან სხვა რასმე მაგგვარს, რადგანაც ამან შეიძლება გამოიწვიოს გაუგებრობა, რადგანაც ეს ხელს შეუშლის ჩემი ნათქვამის გაგებას... ასევე, თუ ქართულს ენობრივს კოლექტივში ნორმალურია ფრაზა: „მოწაფეს აქვს წიგნი“, ჩვენ ვერ ვიტყვი: „მოწაფემ აქვს წიგნის“ ან სხვა რამ ამისთანას.

ერთი სიტყვით, მეტყველების პროცესი ინდივიდში მიმდინარეობს, მაგრამ ენობრივი ნიშანი არ არის ინდივიდუალური: ინდივიდს ან შეუძლია ნებისმიერად შექმნას ესა თუ ის სიტყვა, ანდა ნებისმიერად შეცვალოს იგი, ანდა ნებისმიერად გამოიყენოს უკვე არსებული სიტყვა.

მეტყველება სოციალურია იმიტომ, რომ მეტყველი არ არის თავისუფალი მეტყველების პროცესში; მას ზღუდავს ის ენობრივი კოლექტივი, რომელიც ამ ენას ხმარობს გაგებინების საშუალებად. ინდივიდს არ შეუძლია ანგარიში არ გაუწიოს სათანადო ენობრივ კოლექტივს, თუ სურს, რომ მისმა მეტყველებამ თავისი სოციალური ფუნქცია შეასრულოს, იყოს გაგებინების საშუალება.

თუ კოლექტივი კონტროლს უწევს, ზღუდავს ინდივიდის მეტყველებას, როგორღა არის შესაძლებელი განსხვავებულობა მეტყველებაში, როგორღა ახერხებს ენა განვითარებას? უდავოა, რომ ერთი ინდივიდი არააოდეს არ ლაპარაკობს სავსებით ისე, როგორც მეორე. ცოცხალს მეტყველებაში ვარიაციებს აქვს ადგილი არა მარტო ინდივიდების მიხედვით: ერთი ინდივიდიც, ზუსტად რომ ვთქვათ,

არ ლაპარაკობს ყოველთვის სავსებით ერთნაირად, მაგრამ ეს ვარიაციები იშლება იმ ზოგადის ფონზე, რომელსაც სათანადო ენა წარმოადგენს და არ სცილდება გარკვეულს ფარგლებს. ფარგლებს კი ქმნის ისევ ის ფაქტი, რომ ენა არის გაგებინების საშუალება, სოციალური ურთიერთობის იარაღი. ამიტომ ყოველი არსებითი ცვლილება, მომდინარე ინდივიდიდან, მხოლოდ მაშინ იქცევა ენის კუთვნილებად, როცა ის მოიპოვებს 'სათანადო ენობრივი კოლექტივის სანქციას, ე. ი. როცა შევა ხმარებაში, როგორც გაგებინების საშუალება'.

§ 13. ენა, როგორც ზედნაშენი. მეტყველების ზედნაშენობის საფუძველია ნიშანდობა; ყოველი ენობრივი მონაცემი რაღაცის ნიშანი: სახლი, კარი, ქვა, კლდე, პაერი, მიწა, წყალი და მრავალზე უმრავლესი ამგვარი სიტყვა საგანზე მიგვითითებს, საგნის ნიშანიცაა აშენა, დააქცია, მოკლა, შეიპყრო, დაწერა, წაიკითხა, მოხნა, დათესა და მაგვარები სხვადასხვაგვარ მოქმედებას აღნიშნავენ; „კი“, „დიახ“—დასტურის ნიშანია; „არა“—უარყოფისა; „თუ“, „რომ“—პირობისა და სხვ. და სხვ.

არ არსებობს არც ერთ ენაში არც ერთი ენობრივი მონაცემი, რომელიც ან ცალკე აღებული ან სხვებთან ერთად რასმე არ ნიშნავდეს. ნიშნად ყოფნა უცილობლად ახასიათებს ყოველივე ენობრივს. ის, რისი ნიშანიც ენობრივი მონაცემია, წარმოადგენს ბაზისს (საფუძველს) ენისათვის: (ნიშნათა სამყაროს ნიეთთა (და სხვა ობიექტთა) სამყარო უდევს საფუძვლად. ნიშანი იმდენადვეა ნიშანი, რამდენადაც ის რაღაცის ნიშანია, რაღაცაზე მიუთითებს, რაღაცას აღნიშნავს—

ეს აღნიშვნა, ობიექტზე მითითება, ობიექტური მომენტია ენობრივ მონაცემში; მაგრამ მას შეიძლება დაერთოს სუბიექტური მომენტიც. სუბიექტური მომენტი ის გრძნობითი, ემოციური იერია, რომელიც ამა თუ იმ სიტყვას თან ახლავს.

რა წარმოშობს ამ გრძნობითს იერს? მას იწვევს შეტყვევლის დამოკიდებულება საგნისადმი (აღსანიშნისადმი). სიტყვებს „მეცნიერი“, „მოღვაწე“ სხვა ემოციური იერი გადაკრავს, ვინემ სიტყვებს „ჩარჩი“, „ბაცაცა“... ეს უკანასკნელები შეიძლება სალანძღავ სიტყვადაც გამოვიყენოთ; „მეცნიერი“, „მოღვაწე“ ასეთად შეუძლებელია იქნეს ხმარებული (თუ პირდაპირი მნიშვნელობით ვიხმაროთ).

სხვადასხვა მეტყველის დამოკიდებულება ერთი და იმავე სიტყვით აღნიშნული ობიექტისადმი შეიძლება იყოს სულ სხვადასხვა-

¹ ენის სოციალურობის შესახებ დაწერილებით—იხ. ავტორისავე „ზოგადი ენათმეცნიერება“, II (1945 წ.), §§ 76—78, გვ. 160—172.

გვარი იმისდამიხედვით, თუ რას მოითხოვს მეტყველის თვალსაზრისი. აქ პოულობს გამოხატულებას მეტყველის კლასობრივი თვალსაზრისი; ერთი და იგივე სიტყვა შეიძლება სრულიად ერთმანეთის საწინააღმდეგო გრძნობითს სამოსელში გაეხვიოს იმისდა მიხედვით, თუ რა კლასის თვალსაზრისზე დგას მეტყველი.

სიტყვა „რევოლუციონერი“ საპატიო სახელია ყველა იმისთვის, ვისთვისაც ძვირფასია რევოლუცია და, პირიქით, ის საღანძობე სიტყვას წარმოადგენს იმის პირში, ვინც რევოლუციას ებრძვის. სიტყვა „სოციალიზმი“ შეგნებული მუშისათვის თავისუფალი და ბედნიერი შრომის სიმბოლოა, კაპიტალისტისათვის კი ეს არის ყოველივე უბედურების განხორციელება...

ცნობილი მონარქისტი ვ. შულგინი თავის „ДНН“-ში 1905 წლის შესახებ რომ ლაპარაკობს, ბრჭყალებში სვამს გამოთქმას „განმათავისუფლებელი მოძრაობა“; ეს ბრჭყალები წერილობითი სახით აღბეჭდავს რევოლუციის მტრის დამოკიდებულებას ამ მოძრაობისადმი, იმ ემოციურ იერს (ბოროტ ირონიას), რომელიც ამ გამოთქმას ახლავს ვ. შულგინის სიტყვახმარებაში. არა ნაკლებ დამახასიათებელია შემდეგი ფრაზა იმავე წიგნიდან: „გაზეთ „კიეველიანინს“ (შეგრავებული გაზეთი იყო, რომელსაც ვ. შულგინი ხელმძღვანელობდა!) დაურიდებელმა ბრძოლამ რევოლუციასთან მრავალ კიეველ მოქალაქეს შეუნარჩუნა კონტრ-რევოლუციური განწყობილებაო“ (გვ. 13, ხაზი ჩვენია). მკითხველი ნათლად ხედავს, რომ ვ. შულგინი გაზეთის მიღწევად თვლის კონტრ-რევოლუციონური განწყობილების შენარჩუნებას, მისთვის ეს სასიქადულოა; სიტყვა „კონტრ-რევოლუციონერი“ მონარქისტის სიტყვახმარებაში სულ სხვა სოციალური აქცენტის მატარებელია, ვინემ რევოლუციონერის მეტყველებაში.

ამ გრძნობის იერში, რომელსაც ერთი და იგივე სიტყვა იღებს სხვადასხვა სოციალური დაჯგუფების, კერძოდ, სხვადასხვა კლასის სიტყვახმარებაში, ამ სოციალურ აქცენტში უკუიფინება ის, რაც დამახასიათებელია ვნის კლასობრივობისათვის.¹

არის მეორე საშუალება ამავე მოვლენის გამოსამჟღავნებლად. ერთსა და იმავე საგანს, ობიექტურ მონაცემს შეიძლება რამდენიმე სიტყვა აღნიშნავდეს სხვადასხვაგვარად. ერთი სოციალური ჯგუფის წარმომადგენელს შეუძლია ერთი იხმაროს, მეორეს—მეორე. აქ სხვა-

¹ ემოციური იერი ყოველთვის, რა თქმა უნდა, კლასობრივ თვალსაზრისს არ გამოხატავს; დაწერილებით ამის შესახებ იხ. თავი VII, § 64: „სემასიოლოგია და სტილისტიკა“.

დასხვა თვალსაზრისი გამოსავალს პოულობს სხვადასხვა სიტყვის ხმარებაში ერთისა და იმავე მონაცემის აღსანიშნავად. რევოლუციონერი მოძრაობის მონაწილეს რევოლუციონერი ეწოდება რევოლუციონერთა წრეში, თვითმპყრობელობა ამისათვის კი ხმარობდა სპეციალურ ტერმინს „კრამოლნიკა“, (ვინც „კრამოლას“, არევე-დარევეს თესავს). რევოლუციური მოძრაობა იმავე მთავრობის თვალსაზრისით იყო „ბუნტი“ ისევე, როგორც მოსახლეობის მეშინაური ნაწილი მას უძახოდა „არეულობას“...

რევოლუციონერი—კრამოლნიკი, რევოლუცია—ბუნტი, არეულობა, აი ნიმუშები ერთი და იმავე ობიექტური მონაცემის სხვადასხვაგვარი აღნიშვნისა სხვადასხვა სიტყვის შერჩევის საშუალებით; ეს ქმნის უწინარეს ყოვლისა იმას, რაც სტილის სახელწოდებით არის ცნობილი. ჩვენ აქ გვინტერესებს კლასობრივობა სტილისა.

თავისებური სტილი აქვს მეცნიერებას, პოლიტიკას, სხვადასხვა ადამიანსაც კი. ყველას კარგად მოეხსენება, როგორ თავისებურია იმპერიალისტურ სახელმწიფოთა დიპლომატების ენა, რომელნიც ერთს ფიქრობენ, მეორეს ლაპარაკობენ, ხოლო მესამეს აკეთებენ...

კლასობრივობა დაჩნდება ენაში, რა თქმა უნდა, კლასობრივ საზოგადოებაში, კლასობრივად დიფერენცირებულ საზოგადოებაში.

ყველაზე მკვეთრად კლასობრივი თვალსაზრისი ლექსიკა-სტილში აისახება. სიტყვაწარმოებაშიაც შეიძლება პოვოს მან გამოხატულება, მაგრამ აქ გაცილებით ნაკლები შესაძლებლობაა; მორფოლოგია (ბრუნება-უღვლილება) და ფონეტიკა კი ამ მხრივ მაქსიმალურად ნეიტრალური სინამდვილეა ენაში (ამას თავისი მიზეზები აქვს: მათი განხილვა აქ უადგილო იქნებოდა).

ენის, როგორც ზედნაშენის, საკითხი, და მასთან დაკავშირებული საკითხი კლასობრიობისა, ენათმეცნიერებაში სათანადოდ არ არის დამუშავებული. ამიტომაც ჩვენ გამოვყავით ის მომენტები, რომლებიც უფრო მკვიდრად დადგენილად შეიძლება იქნეს მიჩნეული...

რა მიმართებაშია ენის სოციალურობა კლასობრიობასთან? ენა ყოველთვის სოციალურია, რადგანაც ის ყოველთვის იყო, არის და იქნება გაგებინების საშუალება, ადამიანთა სოციალური ურთიერთობის იარაღი; კლასობრივობას კი ადგილი აქვს ნხოლოდ კლასობრივი საზოგადოების ენაში: არც წინაკლასობრივ საზოგადოებაში იყო ენა კლასობრივი, არც მომავალ უკლასო საზოგადოებაში იქნება იგი კლასობრივი¹.

¹ კლასობრივობას შესახებ უფრო ვრცლად—იხ. ავტორისავე „ზოგადი ენათმეცნიერება“, I (1945 წ.), §§ 81—83, გვ. 175—182.

§ 14. ენა, როგორც სისტემა. ნივთთა სამყარო აურაცხელია; ობიექტურს სინამდვილეში,—იქნება იგი ბუნების სინამდვილის თუ სოციალური სინამდვილის სახით მოცემული,—ნივთთა ეს უბოლოვადი სამყარო ერთმანეთთან ათასგვარად არის გადაჯაჭვული და ურთიერთობათა უმაგალითო ხლართს იძლევა.

აღამიანის მეტყველებაში აისახება როგორც ამ ნივთთა, ისე ამ ურთიერთობათა სამყარო. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ნივთთა და ურთიერთობათა ობიექტურ სამყაროს შეეფერება მეტყველებითი სამყარო, სიტყვათა სამყარო. ერთს მხარეზე დგას ბაზისის მოვლენები (საგნები...), მეორე მხარეზე კი—ზედნაშენის მოვლენები (სიტყვები).

ერთის წუთით წარმოვიდგინოთ, რომ ყოველ ერთეულს ბაზისის სინამდვილეში, ყოველს მის ვარიაციას, ყოველს ახალს ურთიერთობას, რომელშიაც ეს მონაცემი შეიძლება აღმოჩნდეს ბაზისის სხვა მონაცემთან, შეეფერება სპეციალური, მხოლოდ მისთვის განკუთვნილი ნიშანი, და რომ ენა შემდგარია ასეთი სპეციალურ-ინდივიდუალური მონაცემებისაგან, რომ იგი წარმოადგენს ასეთ მონაცემთა გროვას. ასეთს პირობებში არც ერთი ენის შესწავლა არასოდეს არ მოხერხდებოდა.

მართლაცდა, ყოველ-დღე რამდენიმე ასეული ათასი ქართული სიტყვა დაიწერება, სულ მცირე რომ ვთქვათ; წლების განმავლობაში ამ ერთეულთა ჯამი ასტრონომიულ რიცხვს მოგვეცემს. მაგრამ ყველაფერი ხომ არ იწერება. იმის დასათვლელად, თუ რამდენი ქართული სიტყვა ითქვა თუნდაც ერთი დღის განმავლობაში, არავითარი რიცხვი არ გვეყოფა. ვინლა გაართმევს ამას თავს? ვინ მოახერხებს ამის დაძლევას? ყველამ კარგად იცის, რომ ენის შესწავლა ასე საშინელი არ არის, რომ ენობრივ ნიშანთა მრავალფეროვნების დაძლევა არავითარ განსაკუთრებულ სიძნელეს არ წარმოადგენს.

როგორ ხდება ეს? რა ქმნის ამის შესაძლებლობას? ის მარტივი, მაგრამ დიდმნიშვნელოვანი ფაქტი, რომ ყოველი ენა სისტემას წარმოადგენს; ენა როდია ცალკეულ ინდივიდუალურ ნიშანთა (სიტყვათა) მექანიკური გროვა, არამედ მთლიანობა, სისტემის სახით ჩამოყალიბებული. ენას გააჩნია ყველა ის ნიშანი, რაც სისტემა-ცნებით არის ნაგულისხმევი: ხიმრავლე შემადგენელი ელემენტებისა, რომელნიც ერთმანეთთან გარკვეულ მითარტებაში იმყოფებიან, რის გამოც ეს ხიმრავლე ორგანიზებულია, და მრავლადობა ქმნის მთლიანობას და არა არნ. ჩიქობავა ზოგადი ენათმეცნიერება. I.

ელემენტთა მექანიკურ გროვას. ყოველ ენას გააჩნია, სულ დიდი, რამდენიმე ასეული ძირი და რამდენიმე ასეული ყალიბი, ფორმულა; და ამ ორი მონაცემის სხვადასხვაგვარი ვარიაცია ქმნის უამრავ ახალ სიტყვას მისი ყოველგვარი ნაირსახეობით.

მიკმართოთ უბრალო ილუსტრაციას. ქართულში სიმრავლის აღსანიშნავად გამოყენებულია -ებ: კაცი (ერთი)—კაც-ებ-ი (ერთზე მეტი). მაგრამ ეს იმ შემთხვევაში, თუ სიტყვა „საგანს აღნიშნავს“, იბრუნვის, ერთი სიტყვით, თუ იგი სახელია. ზმნაში კი -ებ მრავლობითობის აღსანიშნავად არ გამოდგება: ის წერს—ისინი წერენ (და არა წერ-ებ!). ებ-ის ადგილი ენ-მა დაიჭირა. ახლა ვიკითხოთ: ზმნაში მრავლობითობა ყოველთვის -ენ-ით გადმოიცემა? რა თქმა უნდა. არა: მან დაწერა—მათ დაწერ-ეს: -ენ აწმყოში გამოდგა, მაგრამ ნამყო ძირითადისთვის შეუფერებელი აღმოჩნდა: აქ მის ადგილას -ეს მოგვევლინა.

მაგრამ ამ დროშიაც არ გამოდგება -ეს ყოველთვის: ე. წ. გარდაუვალ ზმნებთან -ენ უნდა ვიხმაროთ და არა -ეს; მათ დაწერეს, გააკეთეს, ააშენეს... მაგრამ: ისინი მოვიდნენ, დასდნენ, გაკეთდნენ, აშენდნენ და სხვ. რაც ამ ნამყოს შესახებ ითქვა, იგივე უნდა ითქვას აწმყო დროის შესახებაც: იქაც ყოველთვის არა გვაქვს -ენ, არამედ ზოგიერთი (ი ფუძიანი) გარდამავალი და ყველა გარდაუვალი ზმნა საჭიროებს -ან დაბოლოებას: ისინი წერენ, აშენებენ, აკეთებენ..., მაგრამ: ისინი გზავნიან, წვრთნიან, დევნიან, ხსნიან... დგებიან, სხდებიან, შენდებიან, კეთდებიან და სხვ...

რა გამოდის? სიმრავლის კატეგორიის გრამატიკულად აღნიშნვისათვის თანამედროვე სალიტერატურო ქართული იყენებს სხვადასხვა ნაწილაკებს (-ებ, -ენ, -ეს, -ან...) იმისდა მიხედვით, სახელის მრავლობითობაა აღსანიშნავი თუ ზმნისა, ზმნაში აწმყო დროა თუ ნამყო ძირითადი, გარდამავალი ზმნაა თუ გარდაუვალი... ყველა ეს ნაწილაკები სიმრავლეს აღნიშნავენ, მაგრამ ყოველი მათგანი თავისებურს. ამიტომაც ისინი განურჩევლად როდი იხმარებიან; ყოველ მათგანს ზედმიწევნით გარკვეული ადგილი აქვს მიჩნეული, ყოველი მათგანი ქართული ენის მორფოლოგიურს სისტემაში გარკვეულ როლს ასრულებს.

მსგავსსავე მდგომარეობას ვხედავთ სახელთა სინამდვილეში. ქართულში რამდენიმე ათასი სახელი გვაქვს¹; საგანთა სხვადასხვა შრითიერთობის აღსანიშნავად თითოეული მათგანი იცვლის ბრუნვას, მაგრამ ამის გამო კი არ ვიღებთ ათეულ ათასს ნაირსახეობას. არა,

¹ სახელი და არა ძირი: ძირთა რაოდენობა შეუდარებლად მცირავს.

სულ რაღაცა 12 ყალიბი გაგვაჩნია და, თუ ეს ვიციტ, ვიციტ ყოველი შესაძლო სახე, რომლითაც ეს სახელები მოგვევლინება ქართულს მეტყველებაში.

ამავე მიზეზის გამო თვით ურთულესი ქართული ზმნა რამდენიმე ასეული ყალიბით ამოწურავს მთელს თავის მრავალფეროვნებას. ყველა ეს ყალიბი—სახელისა თუ ზმნისა, სიტყვაწარმოებისა თუ სიტყვათა შეუღლებისა—წარმოადგენენ ფორმულებს, რომელნიც ენობრივი სინამდვილის მრავალფეროვნობის დაძლევაზე შესაძლებელს ხდიან; როცა ენას ვსწავლობთ, ჩვენ ვსწავლობთ ძირითად მასალას (სიტყვებს) და იმ ყალიბებს (ფორმულებს), რომელთა შემწეობითაც ამა თუ იმ ენაში ეს ძირითადი მასალა ათასგვარ ვარიაციებაში წარმოგვიდგება და რომელთა საშუალებითაც ენის ხისტემა აიგება.

ყოველი ენა სისტემას წარმოადგენს: სისტემას ბგერათა, სისტემას ფორმათა, სისტემას სიტყვაწარმოებათა... და როცა შეისწავლება ცალკე მეტყველებითი ფაქტი, იგი შეისწავლება, როგორც მონაწილე ამ სისტემისა¹.

ენა აზროვნების იარაღია და გაგებინების, ურთიერთობის საშუალება; ენა ნიშანთა სისტემაცაა; ეს ორი განსაზღვრება ერთმანეთს კი არ გამორიცხავს, არამედ ავსებს: პირველი აღნიშნავს ენის ფუნქციებს; მეორე—რასაც ეს ფუნქციები აქვს.

ენის სრული განსაზღვრება იქნებოდა: ენა არის ნიშანთა სისტემა, რომელსაც ადამიანთა გარკვეული კოლექტივი (ჯგუფი) იყენებს აზროვნების იარაღად და გაგებინების, ურთიერთობის, საშუალებად.

§ 15. ენა, როგორც ისტორიულად ცვალებადი კატეგორია.

ჩვენ უკვე ვიციტ, რომ ენა, როგორც გაგებინების საშუალება გარკვეული ენობრივი კოლექტივისათვის, უაღრესად სოციალური მოვლენაა; რომ იგი, როგორც ნიშანთა სამყარო, ზედნაშენური ბუნებისაა; ვიციტ ისიც, რომ ეს ნიშანთა სამყარო ცალკეულ მოვლენათა გროვა კი არ არის, არამედ ჩამოყალიბებული მთლიანობის სახით გაშლილი სისტემაა.

სხვადასხვა ენის სტემა ერთმანეთისაგან განსხვავდება, როგორც იმ მასალის მიხედვით, რომლისაგანაც იგი აგებულია, ისე თვით აგებულების მიხედვითაც; ერთი ენის აგებულება ჩვეულებრივ განსხვავდება მეორისაგან თვალსაჩინოდ, ზოგჯერ კი—ძირითადაც. ამიტომ ხდება ის, რომ ერთი ენის გრამატიკა (აგებულების

¹ უფრო დაწვრილებით—იხ. „ზოგ. ენათმეცნ.", II, §§ 84—86, გვ. 183—189.

შესახებ მოძღვრება) ისევე გამოუსადეგარია მეორე ენის აგებულების გასათვალისწინებლად, როგორც ერთი ქალაქის გეგმა შეუძლებელია მეორე ქალაქის დასათვალისწინებლად იქნეს გამოყენებული“.

მიუხედავად ენათა სისტემების განსხვავებულობისა, არის ერთი რამ, რაც ყოველგვარი აგებულების ენას ახასიათებს, ყველა ენის სისტემისათვის არსებითია და, მაშასადამე, საერთოდ ენა-ცნების არსებით ნიშნად უნდა იქნეს მიჩნეული: მხედველობაში გვაქვს ენის განვითარება.

ენობრივი ხისტიკა დროთა ვითარებაში იცვლება; იცვლება სისტემის ყოველი რგოლი, ზოგი—მეტად, ზოგი—ნაკლებად, ზოგი—ჯერ—ნელა, ევოლუციურად, ზოგი—სწრაფად, რევოლუციური მახტომების სახით.

საკმარისია ავიღოთ რომელიმე ენის განვითარების ორი მომენტი, რომელიც დაშორებულია ერთმანეთს რამდენიმე საუკუნის მანძილზე, რომ ერთბაშად თვალში გვეცეს ის ცვლილება, რომელიც დროის მცირე მანძილზე ისე შესამჩნევე არ არის: ცვლილება ეხება ბგეებს, სიტყვათა ფორმებს, სიტყვათა მნიშვნელობას და კიდევ უფრო სიტყვათა შემადგენლობას, — იკარგება მრავალი სიტყვა, ჩნდება კიდევ უფრო მეტი...

შორს რომ არ წავიდეთ, ორიოდ მაგალითი ისევ ქართული სამწერლო ენის ისტორიიდან შეიძლება მოვიყვანოთ. ჩვენ ახლა ვაზრობთ და ვწერთ: მუხლი, ხელი, ფეხი, ხარი, ხმა... ძველს ქართულში იწერებოდა: მუკლი, კელი, ფერკი, კარი, კმაჟ... აწინდელ ხ-ს ადგილას იქ სხვა ბგერა ისმოდა („უფრო მაგარი“ ხ); რას წარმოადგენდა ეს ბგერა, ჩვენ შეგვიძლია გავითვალისწინოთ ზოგი თანამედროვე ქართული კილოს მიხედვით, სადაც ამავე სიტყვებში დღემდის დაცულია ის „სხვაგვარი ხ“ (ქ).. მთის კილოებმა (თუშურმა, ფშაურმა, ხევსურულმა, მთიულურმა, მოხურმა) და ბარის ზოგმა კილომაც (ქიზიურმა, ინგილოურმა) შემოინახა ეს ბგერა, სხვა კილოებმა (ქართლურმა, კახურმა, იმერულმა, გურულმა) დაკარგეს იგი; სალიტერატურო ქართულსაც სამუდამოდ გამოეხადა ეს ბგერა და მის ნაცვლად ჩვენ ყველგან ხ-ს ვხვდებით; ვხვდებით ისეთ შემთხვევაშიაც, სადაც ხ-ს ხმარების გამო ორი, ძველად განსხვავებული გარეგნობისა და მნიშვნელობის სიტყვა ერთმანეთს ემსგავსება, ერთმანეთში ვედარ გაირჩევა: წინეთ იყო კერკი („კერკი სჯობია ღონესა“) და ხერხი („ეს ხერხი კარგად ხერხავს“); განსხვავებული იყო მნიშვნელობა, განსხვავებული იყო გამოთქმაც. ამჟამად, ორსავე შემ-

თხვევაში „ხერხი“ გვაქვს. ამ სიტყვების გარჩევის საჭიროებას უნდა შეემალა ხელი კ-ს დაქარგვისათვის. მაგრამ ისტორია არც ასეთ შემთხვევებს დაერიდა და გადაშენებას კ ასეთმა შემთხვევამაც ვერ გადაარჩინა.

ძველად ქართულში ჩვეულებრივი იყო ფორმები, როგორცაა, გააკეთის, დაწერის... დგების, წეების, ჯღების... აი თუნდაც ისეთი, „ვეფხის-ტყაოსნის“ ერთ-ერთ ტაეპში რომ გვხვდება:

„საწოლს დაწუა, ტირს, მტირალსა ცრემლი ძნელად ეკოცების,
 „წითა ვერხუი ქარისაგან, ირხევის და იკეცების,

„რა მილულდის, სიახლოვე საყუარლისა ეოცების,

„შეკრთის, დიდი დაიზახის, მით პატიეი ეოცებას“... ამჟამად არც ერთს ამ შემთხვევაში ქართული -ის დაბოლოებას არ იხმარს: ზოგან -ა მოვა ბოლოს (ეხოცება, ირხევა, იკეცება, ეოცება), ზოგან დაბოლოების ცვლილების გარდა ზმნის დროც შეიცვლება (დაიძახებდა ხოლმე...).

არც ფრაზაში სიტყვათა სინტაქსური ურთიერთობა ამჟამად წინანდებური: „ვეფხის-ტყაოსანში“ ვკითხულობთ:

„ყმა მტირალი შეებრაღა, ამად ცხელნი ცრემლნი ღუარნა,

„მაგრამ უჯდა უცხოს უცხო, არ ბაგენი აუბარნა,

„ყმამან თქუა თუ გონებანი ჩქარნი ჩემთვის დააწყნარნა,

„ცრემლ დენილი შეებუეწა, ადგა, მუკლნი მოუყარნა“... ძველებურია „ცრემლნი ღუარნა“, „ბაგენი აუბარნა“, „გონებანი დააწყნარნა“, „მუკლნი მოუყარნა“... თანამედროვე ქართული არც ერთ ამ ზმნაში „ნ“-ს არ იხმარს... სხვა მაგალათებს არ გამოვეკიდებით, და აქ სიტყვათა მნიშვნელობის ცვლის ორიოდ შემთხვევას მოვიყვანთ.

ყველამ კარგად იცის, რასაც აღნიშნავს ამჟამად სიტყვა „მეცნიერი“; ძველს ქართულში ამ სიტყვას სულ სხვა მნიშვნელობა ჰქონდა: იგი აღნიშნავდა „მცოდნეს“ და „ნაცნობს“: „შეეკრიბენ კარსა დარბაზისა ჩუენისასა მღვდელ-მოძღუარნი, ერისთავთ-ერისთავნი, ერისთავნი და ყოველთა კეეთა ზემოთა და ქუემოთა აზნაურნი, მეცნიერნი საბჭოთა საქმეთანი“-ო, — მოგვითხრობს XI საუკუნის ცნობილი იურიდიკული აქტი; აქ გამოთქმა: „შეეკრიბენ... აზნაურნი, მეცნიერნი საბჭოთა საქმეთანი“—ნიშნავს: შეეკრიბე ბჭობის საქმის მცოდნე აზნაურებიო: მეცნიერო = მცოდნე.

ფრაზაში კი: „წუთ-წუთ მოვიდიან მისა მეცნიერნი მისნი და ჰგონებედ, ვითარმედ პოონ ივა მკულდარი“, „მეცნიერო“ ნიშნავს

„ნაცნობს“. „მალ-მალე მოდიოდნენ მასთან მესი ნაცნობები და ფიქრობდნენ, რომ იპოვიდნენ მას მკადარს“...

ცნობილი თქმა: „თუ კაცი ქირსა არ დათმობს, ლხინი რა დასათმობია“, შეუსაბამობას შეიცავს, თუ „დათმობა“ აწინდელი მნიშვნელობით გავიგეთ, მაგრამ ყველაფერი თავის ადგილას აღმოჩნდება, თუ მოვიგონებთ, რომ ძველს ქართულში „დათმობა“ „მოთმენას“, „გაძლებას“ ნიშნავდა: „თუ კაცი ქირსა არ დათმობს, ლხინი რა დასათმობია“—ე. ი. „თუ კაცი გაქირვებას არ გაუძლებს, ლხინს რაღა გაძლება უნდაო“...

არას ვიტყვით იმაზე, რამდენი ძველი სიტყვა სრულიად გამოვიდა ხმარებიდან, მოკვდა, რამდენი ახალი სიტყვა შეეძინა ქართულს.

რა იწვევს ენის ცვლას? რა წარმართავს მის განვითარებას? ამაზე პასუხი მარტივად გაიკემა, თუ ჩვენ მოვიგონებთ, რაშიც მდგომარეობს ენის სოციალური ფუნქცია: ენა საწარმოო ურთიერთობაში მყოფ ადამიანთა ურთიერთობის იარაღია, გაგებინების საშუალებაა; ენა ცოცხლობს იმდენად, რამდენადაც ის ამ სოციალურს ფუნქციას ასრულებს. საწარმოო ძალთა განვითარება იწვევს საწარმოო ურთიერთობის ცვლას; ერთი საზოგადოებრივ-ეკონომიური ფორმაციის ადგალს იქერს მეორე, და განა წარმოსადგენია ეს არ დაეტყოს ენას, რომლის არსებობაც ამ საწარმოო ურთიერთობასთან არის დაკავშირებული? საწარმოო ურთიერთობათა განვითარების დიალექტიკა საფუძველია ენის განვითარების დიალექტიკისა.

როცა ენის განვითარებაზე ვლაპარაკობთ საწარმოო ურთიერთობათა განვითარებასთან დაკავშირებით, ერთის წუთითაც არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ყოველ ენობრივ მონაცემში თანაბრად როდი აღიბეჭდება საწარმოო ურთიერთობათა ცვლა: ყველაზე მკვეთრად მას ასახავს ლექსიკა (სიტყვათა მარაგი), და ეს სრულიად ბუნებრივია იმიტომ, რომ მანძილი ბაზისსა და ზედნაშენს შორის აქ ყველაზე მკვირია, კავშირი საგანსა და მის სახელს შორის ყველაზე მკვიდროა.

ენის ფორმები, აგებულება მეტს კონსერვატულობას იცავს; წინა საზოგადოებრივ-ეკონომიური ფორმაციები აქ დიდს გამძლეობას იჩენენ და ამის გამო ხდება ის, რომ ენის აგებულების (მორფოლოგია-სინტაქსის) ახსნა სათანადო ეკონომიურ ბაზისამდის დაყვანით უხეშ მექანიკურ შეცთომებს იძლევა.

მით უფრო ეს ითქმის ფონეტიკის შესახებ. ცნობილს წერილში o. ბლოხისადმი ფრ. ენგელსი ამბობს: „საეჭვოა, გინმემ მოახერხოს—

იხე, რომ თავი ხახაცოლოდ არ გაიხადოს—ეკონომიკაზე მითითებით... იმის ახსნა, თუ როგორ მოხდა ჩრდილო-გერმანულ ხმოვანთა შეცვლა“.

ენა ვითარდება; ენის სისტემა დროთა ვითარებაში იცვლება; ენა ისტორიულად ცვალებადი კატეგორიაა; ამიტომ არც ერთი ენობრივი მოვლენის მეცნიერული შესწავლა არ შეიძლება მის ისტორიულ ასპექტში შესწავლის გარეშე. მოვლენის შესწავლა ისტორიულ ასპექტში ნიშნავს მოვლენის შესწავლას მის განვითარებაში; ეს კი უცილობელი პირობაა მოვლენის მეცნიერული შესწავლისა. განვითარების თვალსაზრისით დედამიწის შესწავლამ შექმნა გეოლოგია, ცხოველთა სამყაროს მიმართ იმავე თვალსაზრისის გამოყენებამ წარმოშვა ბიოლოგია, და ენათმეცნიერებაც მეცნიერებად იქცა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ენობრივი მოვლენა ისტორიულ ასპექტში იქნა წარმოდგენილი.

ყოველი არაისტორიული თვალსაზრისი ენის შესწავლისას მხოლოდ იმდენად არის გამართლებული, რამდენადაც ეს საჭიროა შემდგომში ისტორიული თვალსაზრისის მომარჯვებისათვის. რომელიმე ენის შესწავლისას ჩვენ შეიძლება ავიღოთ ამოსავლად ან აწინდელი მდგომარეობა და აქედან გავემართოთ წარსულისაკენ ანდა, პირუკუ, წარსულის რომელიმე მომენტს დავემყაროთ და განვითარების შემდგომი ეტაპები გავითვალისწინოთ. ორსავე შემთხვევაში ჩვენ გვჭირდება ენობრივი სისტემის განაკვეთი-სქემა, ენის არსებობის გარკვეულ მომენტში; ამიტომაც ისტორიული თვალსაზრისის რეალიზაცია უთუოდ საჭიროებს არაისტორიული თვალსაზრისით დამუშავებულ ხტატიკურ შესწავლას, რომელიც, ვიმეორებთ, ისტორიული თვალსაზრისის გამოუყენებლად უძლურია მართებულად გააშუქოს ენობრივი მოვლენა და ამდენადვე თავისთავადს ღირებულებას მოკლებულად უნდა ჩაითვალოს.

ვითარდება ცოცხალი კუთხური მეტყველება, ვითარდება სამწერლო ენაც. უკანასკნელს მიმართავენ ხოლმე, როცა ენის განვითარების წინა საფეხურები სურთ გაარკვიონ. ეს აუცილებლობის საქმეა და არა სასურველობისა: სამწერლო ენის განვითარება არ იძლევა ენის განვითარების სწორ სურათს. სამწერლო ენა ფასეული კულტურული პროდუქტია, მაგრამ მაინც კულტურული პროდუქტი; სამწერლო ენის განვითარებას კონტროლი ეწევა, ამიტომ სამწერლო ენა მეტ-ნაკლებად ყოველთვის ხელოვნურია; მეტყველების ბუნებრივი სახე ცოცხალ მეტყველებაშია მოცემული; ცოცხალი მეტყვე-

ღების განვითარებაშია წარმოდგენილი ენის ბუნებრივი განვითარება; ამიტომაც: ენათმეცნიერულის თვალსაზრისით ცოცხალი მეტყველება შეუდარებლივ უფრო ფასეულია, ვანემ სამწერლო ენა. მხოლოდ მისი შესწავლა იძლევა სწორ წარმოდგენას ენის ბუნების რაობისა და ენის განვითარების საფუძვლების შესახებ.

§ 16. ენის წარმოშობის საკითხი. ა. ამ საკითხის აღვილა ენათმეცნიერებაში. როცა ვლაპარაკობთ ენის განვითარებაზე, არ შეიძლება გვერდი ავუაროთ იმ მომენტს, რომელიც ამოსავალი წერტილია ენის შემდგომი განვითარებისათვის. მიედევლობაში გვაქვს ენის წარმოშობა.

უცნაური ბედი ეწია ამ საკითხს ენათმეცნიერული აზროვნების ისტორიაში. იყო დრო, როცა ის ითვლებოდა ყველაზე საინტერესო საკითხად, როცა ენის შესახებ მსჯელობა უწინარეს ყოვლისა ამ საკითხის შესახებ მსჯელობას მოასწავებდა. ეს იყო ძველად, ქრისტიანული ერის დაწყებამდის რამდენიმე საუკუნის წინ—სოკრატესა, პლატონისა და არისტოტელეს დროს,—მაშინ, როდესაც ენათმეცნიერების ჩანასახიც არ მოიპოვებოდა,—საბერძნეთის ქალაქების მოედნებზე ვაცხარებით კამათობდნენ იმის შესახებ, რა განსაზღვრავს ამა თუ იმ საგნისა თუ მოვლენის სახელს, რატომ ეწოდება ამ საგანს სწორედ ეს სახელი და არა სხვა. ერთმანეთს უპირისპირდებოდა ორი მიმდინარეობა. ერთნი ამტკიცებდნენ: საგნის ბუნება განსაზღვრავს, თუ რა სახელი დაერქმევა მასო, სახელი ბუნებითია (და არა შეთანხმების ნიადაგზე შერჩეულია). მეორე მიმდინარეობის წარმომადგენლები ამბობდნენ: სახელი საგანს ეწოდა შეთანხმება-დაკანონების გზით (ბუნებითი კავშირი საგანსა და სახელს შორის არ არსებობს)... დისკუსია საყოველთაო ინტერესს იწვევდა. თავისი ბუნებით საკითხი ფილოსოფიური ხასიათისა იყო და არსებითად ენის წარმოშობას ეხებოდა.

ენის წარმოშობის საკითხისადმი განსაკუთრებული ინტერესის მაჩვენებელია ჰეროდოტეს მოთხრობა ეგვიპტის ფარაონ ფსამეტიქის (VII საუკ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდის) ექსპერიმენტის შესახებ. ფსამეტიქის განკარგულებით ორი ბავშვი ალზარდეს ისე, რომ აღამიანის სიტყვა არა სმენიათ. ბავშვები მანაც ვლაპარაკდნენ: პირველი სიტყვა, რაც მათ იხმარეს, იყო „ბეკოს“. ფარაონის განკარგულებით წარმოებულმა ძიებამ გამოარკვია, რომ „ბეკოს“ „პურს“ ერქვა ფრიგიულად (მცირე აზიის ერთი ძველი ენათაგანია). ფარაონს თურმე აქედან დაესკვნა: ფრიგიული უძველესი ენა ყოფილაო.

ფარაონ ფსამეტიქის ექსპერიმენტის არც მეთოდოლოგია, არც დასკვნა, რომელიც მას გაუკეთებია, ჩვენ ამეამად არ გვანტერესებს. ეს ექსპერიმენტი (თუ კი მართლა ქონდა მას ადგილი) საგულისხმობა სხვა ნბრავ: ინტერესი ენის წარმოშობისადმი არა მარტო ძველ საბერძნეთში დასტურდება, არამედ — უფრო ადრე — ძველ აღმოსავლეთშიც, ცივილიზაციის ამ აკვანში.

დასავლეთ ევროპაში უკანასკნელი ოთხი საუკუნის მანძილზე ენის წარმოშობის საკითხს შერჩა მიმზიდველობა. და მხოლოდ მეცხრამეტე საუკუნეში ერთგვარად მოაკლდა ამ საკითხს ყურადღება — ენათმეცნიერთა წრეში, ენათმეცნიერების ჩამოყალიბების შემდეგ დამოუკიდებელ პოზიტიურ მე. ნიერებად: მეცხრამეტე საუკუნეში ენის წარმოშობის შესახებ გამოქვეყნებულ ნაშრომებში ენათმეცნიერთა წილი ერთობ მცირეა!

— ფსიქოლოგიურად ეს გასაგებია: ენათმეცნიერები რჩებენ ზუსტ პოზიტიურ კვლევას მიაპყრონ გულის-ყური, ვინემ ისეთი საკითხის დამუშავებას, რომელიც საუკუნეთა მანძილზე მუშავდებოდა, მაგრამ შიპოთეზების მეტს არაფერს იძლეოდა. ასეთი განწყობილება განსაკუთრებით საგრძნობი ხდება მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრიდან: ენის წარმოშობის საკითხი მეტაფიზიკურ საკითხად ცხადდება ინდო-ევროპულ ენებზე მომუშავე ენათმეცნიერთა წრეში, და შემთხვევითი არ არის, რომ პარიზის საენათმეცნიერო საზოგადოების წესდებაში (1865 წ.) საგანგებო მუხლიც შეუტანიათ — საზოგადოების სსლომებზე არ დაიშვება მოხსენებები ენის წარმოშობის შესახებო.

ასეთი დამოკიდებულება ენის წარმოშობის საკითხისადმი უმართებულოა: ენის წარმოშობის საკითხს ენათმეცნიერება გვერდს ვერ აუვლის; ეს საკითხი ერთ-ერთი ძირითადი საკითხთაგანია; ენათმეცნიერებისათვის იგი იმდენადვე არის მნიშვნელოვანი და აქტუალური საკითხი, რამდენადაც მნიშვნელოვანია და აქტუალური ბიოლოგიისათვის, სიცოცხლის წარმოშობის საკითხი, საზოგადოებათმეცნიერებისათვის — სახელაწიფოს წარმოშობის საკითხი.

აკად. ნ. მარს ენის წარმოშობის საკითხი მიაჩნდა ყველაზე ძირითად საკითხად. ასეთი გაგება შინაგან კავშირშია აკად. ნ. მარის დებულებასთან; რომლის თანახმადაც ყველა ენის ყველა სიტყვა შედგება მხოლოდ და მხოლოდ ოთხი ელემენტისაგან; ყოველი სიტყვა შედგება ერთი ან ორი, იშვიათად სამი ელემენტისაგან; არც ერთი ენის ლექსიკურს შემადგენლობაში არ მოიპოვება სიტყვა, რომელიც შეიცავდეს რასმე ამ ოთხი ელემენტის გარეშე; ეს ოთხი ელემენ-

ტია... ხალ, ბერ, აონ, როშ,—ესაა საფუძველი ყოველი სიტყვის ფორმალური პალეონტოლოგიური ანალიზისა; სანამ წინასწარ ასეთი ანალიზი არ არის ჩატარებული, სანამ სიტყვა არ არის დაშლილი... ამ ელემენტებად..., არ შეიძლება ვაწარმოოთ შედარება, ამგვარი ანალიზის გარეშე შედარებითი მეთოდი უქმია“ („იაფეტური თეორია“, ბაქო, 1928 წ., გვ. 7).

ეს ოთხი ელემენტი დასაბამიერია: „თავდაპირველად, ბგერითი მეტყველების წარმოშობისას სულ იყო, უფრო ზუსტად რომა ვთქვათ,— გლოტოგონიურად გამოყენებული იყო ოთხი ასეთი სიტყვა, ოთხი ელემენტი... დედამიწის ყველა ენა... შედგება ამათგან, მხოლოდ ამ ოთხი ელემენტისაგან...“ („ენის შესახებ მოძღვრების მსოფლიო მასშტაბით დაყენება“, რჩეული ნაშრომები, ტ. IV, გვ. 59).

ამდენადვე აკად. ნ. მარის დებულება—ენის წარმოშობის საკითხი ყველაზე ძირითადი საკითხია ენათმეცნიერებისაო—სპეციფიკური ხასიათისაა: იგი მოასწავებს ოთხი ელემენტის შესახებ მოძღვრების გამოცხადებას ენათმეცნიერების ძირითად საკითხად,—ოთხი ელემენტის შესახებ მოძღვრებასთან კავშირის გარეშე აკად. ნ. მართან ბგერითი ენის წარმოშობის საკითხი არ განიხილება (იხ. ქვემოთ).

ამ სპეციფიკური ვითარების გათვალისწინებით უნდა დაფასდეს აკად. ნ. მარის დამსახურება—ენის წარმოშობის საკითხის აქტუალურობის გახაზვა დემონსტრაციულად.

ბ. რას ნიშნავს ენის წარმოშობის საკითხის გარკვევა? ეს არ ნიშნავს იმის გარკვევას, თუ რა ენა წარმოიშვა პირველად, მით უფრო იმის ჩვენებას, თუ რა სიტყვები შეიქმნა თავდაპირველად, რა სიტყვებს წარმოთქვამდა თავდაპირველად ენა-ადგმული ადამიანი. ასეთ მიზნებს ენის წარმოშობის თეორია არ ისახავს და არც შეიძლება ისახავდეს. რა პირობებში წარმოიშვა ადამიანის მეტყველება, რა პირობებში იყო შესაძლებელი ადამიანის ამეტყველება—აი ამაზე უნდა გასცეს პასუხი ენის წარმოშობის თეორიამ.

ენის წარმოშობის საკითხს ვერ გაგვირკვევს ვერც ერთი ენის ისტორია, რა გინდ ძველიც იყოს იგი: თვით უძველესი, ჩვენთვის ცნობილი, ენების სათავეებიდან დიდზე დიდი მანძილი რჩება ადამიანის მეტყველების სათავეებამდის.

ენის წარმოშობის ილუსტრაციად არ გამოდგება ბავშვის მეტყველების განვითარება (ცნობილი ბიოლოგიური კანონის თანახმად: ინდივიდის ორგანიზმის განვითარება იმეორებს სათანადო გვარის განვითარებასო, გაივლის მოკლედ ყველა საფეხურსო); არ გამოდგება იმიტომ, რომ ბავშვი სწავლობს ლაპარაკს უფროსებისაგან,

სწავლობს ენას, რომელიც მას ესმის. პირველყოფილ ადამიანს არ შეეძლო ამ გზით ლაპარაკი ესწავლა, მას არაკითარი ენა არ ესმოდა, „ბავშვი“ „უფროსებისაგან“ ვეღარ ისწავლიდა ლაპარაკს.

გ. რა მეცნიერებათა მიღწევები უნდა იქნეს გამოყენებული ენის წარმოშობის საკითხის გარკვევისათვის? ენის წარმოშობის საკითხი დოკუმენტალური ზედმიწევნილობით არ გაირკვევა. ენის წარმოშობის შესახებ იქმნება თეორიები. ასეთი თეორიების დასასაბუთებლად არ კმარა მარტო ენათმეცნიერების ჩვენებანი,—აუცილებელია ყველა იმ მეცნიერების მიღწევათა გამოყენება, რომლებიც ადამიანსა და მის წარსულს სწავლობენ. ეს მეცნიერებებია (ენათმეცნიერების გარდა): ისტორია (კერძოდ, მატერიალური კულტურის ისტორია ანუ არქეოლოგია), ანთროპოლოგია, ფსიქოლოგია და საზოგადოებათმეცნიერება.

ენის წარმოშობის ყოველი თეორია ყველა ამ მეცნიერების დასკვნითს სიტყვას უნდა ემყარებოდეს. წინააღმდეგს შემთხვევაში ის მკედრად შობილი თეორია იქნება. მეტი კიდევ, ის არ იქნება მეცნიერული ღირებულების მქონე თეორიაც.

რაც უფრო მაღალია ამ მეცნიერებათა განვითარების დონე, მით უფრო დასაბუთებული იქნება ენის წარმოშობის თეორია.

იყო დრო, როდესაც ეკლესია ირწმუნებოდა: ღმერთმა შექმნა ადამიანიო. შესაფერისად წყდებოდა ენის წარმოშობის საკითხიც: ღმერთმა შექმნა ადამიანი, ღმერთმა აამუტყველა მის მიერ შექმნილი ადამიანიო: ანტიმეცნიერული იყო ადამიანის წარმოშობის „თეორია“, ანტიმეცნიერული იყო ენის წარმოშობის „თეორიაც“.

სახელმწიფო ადამიანთა შეთანხმებამ შექმნაო, ამტკიცებდნენ ხელშეკრულების თეორიის ავტორები (ჰობსი—XVII ს., რუსო—XVIII ს.); ენა ადამიანთა შეთანხმების შედეგიაო, მოგვითხრობენ იმდროინდელი თეორიები ენის წარმოშობისა: ენის წარმოშობის თეორია ახახავს სათანადო ეპოქის აზროვნების დონეს, ენის წარმოშობის საკითხი ამ აზროვნების შეხებამისად ისმება და წყდება.

დ. ენის წარმოშობის თეორიათა ძირითადი ტიპები. თანამედროვე თეორიები ენის წარმოშობისა შეიძლება დაიყოს ორ ძირითად ჯგუფად: ინდივიდუალისტურ და სოციალურ თეორიებად.

პირველ ჯგუფს ეკუთვნის: ხმისმიბაძვითი, შორისდებულებისა (წამომძახილებისა) და სიმღერის თეორიები.

ხმისმიბაძვითი თეორიისათვის ამოსავალია ის ხმები, რომელთაც საგნები გამოსცემენ: ბაყაყი ყოყინებს, გუგული „გუ-გუ“-ს გაიძახის, კრიკინა კრიკინებს... საგნებს უნდა დარქმეოდა ისეთი სახელები, რო-

გორ ხმებსაც გამოსცემდნენ (ყიყინი, გუ-გუ, კირიკინი...). ადამიანის პირველი სიტყვები ამგვარი ხმების მიზაძვით გაკეთდაო, გვეუბნება ხმისმიზაძვითი თეორია.

წამოძახილების ანუ შორისდებულების თეორიის თანახმად პირველი სიტყვები იყო ის წამოძახილები, რომელთაც იწვევდა გარე სამყაროსაგან მიღებული შთაბეჭდილებები. შიშს, სიხარულს, ალტაცებას, ძლიერს ტკივილს უშუალოდ მოსდევდა ასეთი წამოძახილები.

სიმღერის თეორიას ისევ ადამიანის განცდებთან აქვს საქმე, ოღონდ ეს განცდები არ არის გამოწვეული გარეშე საგნების მიერ; ეს, ასე ვთქვათ, შინაგანი მოტივაციის მქონე განცდებია (ზოგი ავტორის აზრით ამ განცდათა შორის მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა სქესობრივ სიყვარულთან დაკავშირებული განცდები, ე. ი. ბიოლოგიური მომენტი); ადამიანი მღეროდა უფრო ადრე, ვინემ ის ლაპარაკს დაიწყო. ეს სიმღერა, ცხადია, უსიტყვო იყო. სიმღერაში გაიწრთვნა ადამიანის სამეტყველო აპარატი, გაადვილდა მისი გამოყენება მეტყველებისათვის.

ამ თეორიათა კრიტიკა ჩვენ არ გვჭირდება. ყურადღებას იქცევს აქ შემდეგი გარემოება; ეს თეორიები თვალსაჩინოდ განსხვავდება ერთი-მეორისაგან, მაგრამ სამივეს ერთი რამ აქვს საერთო: სამივე გულისხმობს ცალკეულ ინდივიდს, ერთ ადამიანს, რომელიც, ერთს შემთხვევაში ხმის მიზაძვით არქმევს საგანს სახელს, მეორეში—წამოძახილებით იწყებს „ლაპარაკს“ ანდა კიდევ სიმღერაში გამოგვივლენს მდიდარ ემოციებს. ადამიანთა კოლექტივს (ჯგუფს არც ერთი ამ თეორიათაგანი არ აქირაუბს: ხამივე თეორია ინდივიდუალისტურია პრინციპში.

ინდივიდუალისტურ თეორიებს უპირისპირდება სოციალური თეორიები: მეტყველება გაიჩინა ჯგუფად მცხოვრებმა „ადამიანმა“ გაგვიხინების საჭიროებისათვის, ურთიერთობის საჭიროებისათვისო.

ამ რიგის თეორიათა შორის ყველაზე დასაბუთებულია შრომის თეორია ფრ. ენგელსისა. მისი მთავარი დებულებები შემდეგია:

ადამიანის წინაპარი ორფეხა არსება იყო: ის უკანა ფეხებზე იდგა, გამართულად სიარული ისწავლა და მით ხელები გაითავისუფლა. „ამით გადაიდგა გადამწყვეტი ნაბიჯი მაიმუნოდან ადამიანისაკენ“ („შრომის როლი მაიმუნის გაადამიანების პროცესში“—კრებულში „ბუნების დიალექტიკა“, მეექვსე გამოცემა—რუს.—მოსკოვი, 1933, გვ. 50).

ადამიანის წინაპრები ხაზოვადობრივი ცხოველები იყვნენ: „სრულიად ცხადია, რომ არ შეიძლება გამოვიყვანოთ წარმოშობა ადამიან-

ნისა,—ამ ყველაზე საზოგადოებრივი არსებისა ცხოველთა შორის,— არასაზოგადოებრივი უახლოესი წინაპრებისაგან“ (იქვე, გვ. 52).

ეს საზოგადოებრივი ცხოველი აღამიანად აქცია შრომამ. შრომა გულისხმობს შრომას ხელით, შეიარაღებული ხელით; „შრომის პროცესი იწყება იარაღის დამზადებიდან“, „აღამიანი იარაღის მკეთებელი ცხოველია“ (უფრო დაწვრილებით ამის შესახებ იხ. ზემოთ, § 11: „ენა და აღამიანი“).

ერთად საქმიანობის პროცესში გაჩნდა მოთხოვნილება „ერთმანეთისათვის რამე ეთქვათ“, გაჩნდა საჭიროება ურთიერთობის ძარაღის შექმნისა: „შრომის განვითარება... ხელს უწყობდა საზოგადოების წევრთა მეტს შემკიდროებას, რადგანაც მისი წყალობით გაზშირდა ურთიერთ-დახმარების, ერთად საქმიანობის (მოქმედების) შემთხვევები და უფრო ცხადი გახდა ამ ერთად საქმიანობის სარგებლობა ყოველი ცალკე წევრისათვის. მოკლედ რომა ვთქვათ, გააღამიანების პროცესში მყოფნი მივიდნენ იქამდის, რომ მათ გაუჩნდათ მოთხოვნილება რაღაც ეთქვათ ერთმანეთისათვის“ (იხ. იქვე, გვ. 52. ხაზი ენგელსისაა—ა. ჩ.).

ამგვარად, შრომითი საქმიანობის პროცესში ჩნდება მეტყველება; მას წარმოშობს ურთიერთობის საჭიროება, ე. ი. საკომუნიკაციო ფუნქცია დასაბამიდანვე გააჩნია ენას, ის განსაზღვრავს კიდევ ენის წარმოქმნას.

„ცნობიერების მსგავსად ენა აღმოცენდება (წარმოიქმნება) მხოლოდ საჭიროებისაგან, გადაუღებელი საჭიროებისაგან სხვა აღამიანებთან ურთიერთობისა“,—წერენ „გერმანული იდეოლოგიის“ ავტორები, მარქსი და ენგელსი, 1847 წ. (გვ. 20—21. ხაზი ჩვენია—ა. ჩ.).

რა ენა იყო ეს პირველი ენა? ეს იყო—ფრ. ენგელსის აზრით— ბგერითი ენა: „საჭიროებამ გაიჩინა თავისთვის ორგანო: მაიმუნის განუვითარებელი ყელი გარდაიქმნებოდა თანდათანობით, მაგრამ განუხრელად—მოდულაციითა გზით, რომლებიც თანდათანობით ძლიერდებოდა, და პირის ორგანოებმა თანდათანობით ისწავლეს ერთი მეორის მიყოლებით დანაწევრებული ბგერების გამოთქმა“ (იქვე, გვ. 52).

აღამიანი აღაპარაკლა ენით, თანდათანობით გაწაფა თავისი სამეტყველო აპარატი დანაწევრებული ბგერების გამოთქმით.

რა ხნოვანობისაა ბგერითი ენა? „ენა ისევე ძველია, როგორც ცნობიერება“, ამბობენ მარქსი და ენგელსი „გერმანულ იდეოლოგიაში“ (იხ. გვ. 20, რუს. გამოც. 1934 წ.).

და თითქოს იმისთვის, რომ არავითარი ეკვი არ დარჩეს, რა-

გვარი ენის შესახებაა აქ ლაპარაკი, მარქსი და ენგელსი იქვე გვეუბნებიან: „სულს“ („გონს“) თავიდანვე აწევს წყველა მისი დამძიმებისა მატერიით, რომელიც აქ გვევლინება ჰაერის მოძრავი ტალღების, ბგერების ხახით, ერთი სიტყვით, ენის ხახით“ (ხაზი ჩვენია— ა. ჩ.) და ამას მოსდევს შემოხსენებული დებულება: „ენა ისევე ძველია, როგორც ცნობიერება“... „ენა აღმოცენდება საჭიროებისაგან ურთიერთობისა“...

ბგერითი ენა ისევე ძველია, როგორც ცნობიერება; ბგერა, როგორც მატერიალური მონაცემი („ჰაერის მოძრავი ტალღები“) იმთავითვე „აწევს“ ცნობიერებას („გონს“).

ამგვარად, მარქს-ენგელსის სოციალური თეორია ენის წარმოშობისა შემდეგს დებულებებს აყენებს:

ენის წარმოშობა შრომის საქმიანობასთანაა დაკავშირებული.

ადამიანის წინაპარი „საზოგადოებრივი ცხოველი“ იყო, ჯგუფებად ცხოვრობდა.

ენა ურთიერთობის საჭიროებისათვის შეიქმნა. ეს ენა (პირველი ენა) ბგერითი ენა იყო.

ბ. ხელის ენის საკითხი. გასული საუკუნის მესამოცე წლებიდან ენის წარმოშობის საკითხი ზოგმა მოაზროვნემ არსებითად სხვაგვარად დასვა: უდრის თუ არა ენის წარმოშობის საკითხი ბგერითი მეტყველების წარმოშობის საკითხს? სხვანაირად რომა ვთქვათ, არის თუ არა ბგერითი მეტყველება პირველადი? თუ: მას წინ უძლოდა ექსტ-მიმიკის ენა, ხელის ენა, კინეტური მეტყველება?

ექსტ-მიმიკის ენის პირველობას ავტორიტეტული დამცველი გამოუჩნდა ცნობილი გერმანელი იდეალისტი ფილოსოფოსის ვილჰელმ ვუნდტის სახით. თავის ნაშრომებში („ლექციები ადამიანისა და ცხოველთა სულის შესახებ“—პირველი გამოცემა 1863 წ., ჰაიდელბერგში,—„ფიზიოლოგიური ფსიქოლოგიის საფუძვლები“, სამ ტომად, პირვ. გამოც. 1873 წ.) ვ. ვუნდტი დადებითად წყვეტდა ხელის ენის პირველობის საკითხს; ხოლო ვრცელი დასაბუთება მან ამ საკითხს უძღვნა თავის მრავალტომიან „ხალხთა ფსიქოლოგიის“ პირველ ტომში (რომელიც ენას ეხება და პირველად 1900 წელს გამოვიდა); აქ ამ საკითხს მიძღვნილი აქვს მესამე თავი, გვ. 143—257 (მეს-მე გამოცემისა, 1911 წ.).

ამ ნაშრომის გამოქვეყნების შემდეგ ხელის ენის პირველობის საკითხს ბევრი მომხრე აღმოაჩნდა. და შემთხვევითი არაა, რომ აკად. დ. ოვსიანიკო-კულეკოვსკი შეჯამებითი ხასიათის ისეთ კოლექტიურ ნაშრომში, როგორიცაა „Итоги науки“ (იხ. მეათე ტომ-

მი, მიძღვნილი საზოგადოებისადმი და ვამოსული 1914 წელს) ენის წარმოშობის შესახებ წერდა:

„იყო ეპოქა, როდესაც აზრის გადმოსაცემად იხმარებოდა მხოლოდ ეესტები... ენის, როგორც აზრის ორგანოს განვითარება, მიემართებოდა ეესტიკულაციიდან ბგერითი მეტყველებისაკენ. შესტეკულაცია... მრავალი ათახეული წლის განმავლობაში წარმოადგენდა აზრის თავისთავადსა და ერთად ერთ ორგანოს (ხაზი ჩენია—ა. ჩ.). იგივე უკაფავდა გზას არტიკულაციას“ (იხ. ხსენებ. შრომა, გვ. 270).

ხელის ენის პირველობას (1926 წლიდან) თავგამოდებით იცავდა აკად. ნ. მარიც. მისი კონცეფცია ენის წარმოშობისა ასე გადმოიცემა: ბგერით მეტყველებას წინ უხწრებდა ხელის ენა, კინეტური მეტყველება; ბგერითი მეტყველება ახალია; იგი წარმოიშვა მისნების (მოგვების) წრეში; ეს ბგერითი მეტყველება თავდაპირველად სასაუბრო ენა არ იყო: გაგებინების საჭიროებას იხ არ გაუჩენია; ის მისნური საშუალება იყო, — „შრომა-მაგიური პროცესისა“; ამ საშუალებას მისნები საიდუმლოდ ინახავდენ; კარგა ხნის განმავლობაში ის მიუწვდომელი იყო სხვებისათვის: კლასობრივია ბგერითი მეტყველების წარმოშობა.

„... ხელი იყო ურთიერთობის იარაღი, ხელებით ლაპარაკობდენ მრავალი ათეული ათასი წლის განმავლობაში, ლაპარაკობდენ ხელის მეტყველებით, კინეტური ენით, ეესტებისა და მიმიკურ მოძრაობათა ენით და ყოველდღიურ სინამდვილეში ადამიანები არ საჭიროებდენ არაერთარ ბგერითს მეტყველებას. ბგერითი ენის საჭიროება გაჩნდა კლასობრივი დიფერენციაციის ჩანასახთა გაჩენასთან ერთად, როდესაც მისნობასთან დაკავშირებით შეიქმნა სპეციალური ჯგუფი საიდუმლო მისნური მოქმედებებით ცეკვა-სიმღერა-თამაშში, სადაც... წამოძახილებში იწყო გამოყოფა... მისნური (მაგიური) მნიშვნელობის სიტყვა-სიმბოლოებმა“ (აკად. ნ. მარი: „ენის შესახებ მოძღვრების დაყენება მსოფლიო მასშტაბით“, იხ. „რჩეული შრომები“, IV, გვ. 59).

ანდა კიდევ: „კაცობრიობამ დაიწყო ურთიერთობა ხაზოვანი ანუ ხელის მეტყველებით, ეესტებისა და მიმიკის ენათ. მან ის გააგრძელა ბგერითი მეტყველებით, დანაწევრებული ბგერების ენით...

ბგერითი ენა შეიქმნა რთული საზოგადოებრივი წყობილების ეპოქაში, როგორსაც გააჩნდა ძალა-უფლების იარაღის მფლობელი მორგანიზებული კოლექტივი; ეს უკანასკნელი ფლობდა მის მიერ შექმნილ ბგერითს მეტყველებასაც. ადამიანი უკვე იყო გონებრივი გან-

ვითარების მაღალ საფეხურზე. ამ დროისათვის მის განკარგულებაში იყო სრულყოფილად განვითარებული ხელის ანუ ხაზოვანი ენა, რომელიც სავსებით აკმაყოფილებდა ურთიერთობის საჭიროებას, როგორც კოლექტივისა კოლექტივთან, ისე—ცალკე პირთა ურთიერთობის საჭიროებას კოლექტივთა შიგნით...

ხაჭიროება ბგერითი მეტყველებისა ურთიერთობის მიზნით არ იყო... (აკად. ნ. მარი: „ენა“, რჩეული შრომები, ტ. II, გვ. 129).

...პირველი ბგერითი მეტყველების გამოყენებას არ შეიძლებოდა არ ქონოდა მაგიური საშუალების ხასიათი, მისი ცალკე სიტყვები არ შეეძლოთ არ დაეფასებინათ, როგორც ჯადოქრობა. მას აფასებდნენ და ინახავდნენ საიდუმლოდ, როგორც ინახავენ ამჟამადაც ჯადოსნურ განსაკუთრებულ სამონადირეო ენას“ (აკად. ნ. მარი: „ენის წარმოშობისათვის“, რჩეული შრომები, ტ. II, გვ. 204).

თავდაპირველად ბგერითი მეტყველება იყო „გარკვეული პროფესიის ვიწრო წრის მეტყველება, მაგიური მეტყველება, უკეთ რომ ვთქვათ, შრომის პროცესის მაგიურ გამოთქმათა კრებული“... და მხოლოდ შემდეგ „მაგიურ-ამქრული მეტყველებიდან, იარაღიდან კაცობრიობის ურთიერთობისა ტოტემთან, კულტ-საწარმოო ძალასთან..., ეს მეტყველება გარდაიქმნა ყოველდღიურობაში სახმარ მეტყველებად. აი აქ უკვე იწყება პროცესი ენის განვითარებისა, როგორც ურთიერთობის იარაღისა ადამიანის ერთი კოლექტივისა მეორესთან“ (აკად. ნ. მარი: „იათეტიდოლოგია ლენინგრადის სახელმწიფო უნივერსიტეტში“, რჩეული შრომები, ტ. I, გვ. 259).

„ამხანაგებო, უდიდესი გაუგებრობაა, როცა ენის წარმოშობას ანგარიშობენ ბგერითი მეტყველების წარმოშობიდან, მაგრამ არაკლებ არსებითი შეცდომაა, როცა ფიქრობენ, რომ ენას იმ თავითვე ქონდა ის ფუნქცია, რომელიც ამჟამად არის უპირველესი—სახაუბრო. ენა მაგიური საშუალებაა, საწარმოო იარაღია. მოთხოვნილება და შესაძლებლობა ენის გამოყენებისა ურთიერთობის საშუალებად—გაცილებით უფრო მერმინდელი ამბავია. და ეს თანაბრად ეხება როგორც ხელის, ისე ბგერითს მეტყველებას“ (აკად. ნ. მარი: „ბაქოს დისკუსიის გამო იათეტიდოლოგიისა და მარქსიზმის შესახებ“, ბაქო, 1932, გვ. 7—ხაზი ჩვენია—ა. ჩ.).

„ვიმეორებ, არაკლასობრივი ენა აქამდის არ ყოფილა, ეს არის მომავალი უკლასო საზოგადოების ენა...“

„...არაკლასობრივი ენა აქამდის არ ყოფილა, ენა იყო კლასობრივი მიხი წარმოშობის მომენტიდან, ბგერითი ენის წარმოშობის მომენტიდან, ეს იყო ენა კლასისა, რომელიც დაეუფლა იმ ეპოქათა

ყველა საწარმოო იარაღს, მათ რიცხვში მაგია-წარმოებასაც... (იქვე, გვ. 10.—ხაზი ჩვენია—ა. ჩ.).

აკად. ნ. მარისათვის ამოსავალია ხელის ენის პირველობა. ეს დებულება, მიუხედავად იმისა, რომ მას ბევრი მომხრე ყავს, დასაბუთებულ დებულებად ვერ მიიჩნევა. სრულებით დაუჯერებელია, რომ ათეული ათასი წლების განმავლობაში ადამიანს ხელებით ელაპარაკოს, სრულყოფილი კინეტური მეტყველება გამოემუშავებინოს, და ხმა კი არ ამოელოს. სხვა არა იყოს რა, ხელის მეტყველება სიბნელეში გაგებინების საშუალებად აღარ გამოდგებოდა, ე. ი. დღისით მოუბარი ადამიანი ღამე მუნჯი იყო, ღამით ურთიერთობის საშუალება მას ესპობოდა, და თურმე ეს გრძელდებოდა ათეული ათასი წლის განმავლობაში! ასეთი რამ მეტად ძნელი წარმოსადგენია.

ბუნებრივი იქნებოდა გვევარაუდა, რომ ადამიანმა ხმის გამოყენებით დაიწყო, პირველად ბგერითი მეტყველება შეიქმნა; ეესტ-მიმიკა კი დამხმარე საშუალება იყო, ბგერითი მეტყველების თანმხლები. ეს დამხმარე მით უფრო საჭირო უნდა ყოფილიყო, რაც უფრო განუვითარებელი იყო ბგერითი მეტყველება. ცხადია, ამ უკანასკნელის განვითარება ეესტ-მიმიკის დამხმარე როლის დასუსტებას მოასწავებდა. ამრიგად: არა წინასწრება, არამედ თანაარსებობა, ბგერითი მეტყველებიზ წამყვანი როლით ენის განვითარების ყველა საფეხურზე—ასეთი ვარაუდი ჩანს უფრო მართებული. ხელის ენის პირველობის საკითხი ამჟამადაც უარყოფითად უნდა გადაწყდეს.

აკად. ნ. მარი თავის თეორიას მარქსისტულს უწოდებს და ენის წარმოშობის საკითხის გარკვევა იათეტილოლოგიაში აქტუალური მნიშვნელობის საქმედ აქვს წარმოდგენილი. მარქს-ენგელსის შეხედულებათა გათვალისწინებიდან (იხ. ზემოთ) ნათლად ჩანს, რომ აკად. ნ. მარის თეორია ენის წარმოშობისა განსხვავდება ფაქტობრივ ნაწილშიცა და პრინციპულ მომენტებშიც იმისაგან, რასაც მარქსი და ენგელსი გვეუბნებიან.

მარქსი და ენგელსი: ბგერითი ენა ისევე ძველია, როგორც ცნობიერება; აკად. ნ. მარი: ბგერითი ენა შედარებით ახალია; მას ხელის ენა უსწრებს.

მარქსი და ენგელსი: ბგერითი ენა შეიქმნა ურთიერთობის გადუღებელი საჭიროებიდან; აკად. ნ. მარი: გაუგებრობაა, როცა ბგერითი ენა იმ თავითვე სასაუბრო ენად მიაჩნიათ. ბგერითი მეტყველება პირველად მაგიური საშუალება იყო.

ენგელსი: ენის წარმოშობა შრომის პროცესს უკავშირდება; შრო-

მა ენგელსთან გულისხმობს საარსებო საშუალებათა მოპოებისათვის საჭირო საქმიანობას. აკად. ნ. მარიც ლაპარაკობს შრომაზე, მაგრამ ესაა მაგიური პროცესი. აკად. ნ. მარის თეორია შრომის თეორიაა— შრომა-ცნების სპეციფიკური გაგებით.

ხელის ენის პირველობის დაშვებით აკად. ნ. მარმა უარყო ბგერითი ენის წარმოშობის სოციალური საწყისი: ბგერითი ენა ურთიერთობის საჭიროებას არ წარმოუქმნიაო. ამით აკად. ნ. მარის შეხედულება დაუპირისპირდა მარქსისა და ენგელსის პრინციპულ დებულებას: ურთიერთობის გადაუდებელმა საჭიროებამ წარმოშვა ბგერითი ენა.

პრინციპული დაშორებაა ბგერითი ენის კლასობრივი წარმოშობის საკითხშიც: ბგერითი ენის წარმოშობის დროს კლასების არსებობაზე ლაპარაკი სრულიად უადგილოა. მართალია, აკად. ნ. მარი ერთგან წერს: „ლინგვისტური დასკვნები, რომელთაც აკეთებს იაფეტიდოლოგია, აიძულებენ მას საეესებით გადაჭრით თქვას, რომ ენგელსის ჰიპოთეზა — კლასების წარმოშობის შესახებ გვაროვნული წყობილების დარღვევის შედეგად — საჭიროებს სერიოზულ შესწორებასო“ (იხ. „იაფეტური თეორიის აქტუალური პრობლემები და მორიგი ამოცანები“ — რჩ შრომ., ტ. III, გვ. 75), მაგრამ აქედან მხოლოდ ის დასკვნა შეიძლება გაკეთდეს, რომ ხსენებულ „ლინგვისტურ დასკვნებს“ ესაჭიროება სერიოზული შესწორება და არა ენგელსის შეხედულებას კლასების წარმოშობის შესახებ.

ამას გვაფიქრებინებს ყველაფერი, რაც კლასების წარმოშობის შესახებ იყო ცნობილი დღემდის. არა თუ ბგერითი ენის წარმოშობის მომენტში, წინარეისტორიულ ხანაში, არამედ გაცილებით უფრო გვიან, უკვე ისტორიულ ხანაში, პირველყოფილ-თემობრივი წყობილების დროს ადგილი არა ქონდა ექსპლოატაციას, „არ არსებობდენ კლასები“ (იხ. საკავშირო კომუნისტური პარტიის ისტორია, მოკლე კურსი, მოწონებული ს. კ. პ. (ბ) ცენტრალური კომიტეტის მიერ, 1938, გვ. 119 — რუს. გამოც.).

ენის წარმოშობის საკითხის შესახებ ამჟამად ენათმეცნიერებისა და სხვა მეცნიერებათა მონაცემების მიხედვით შეიძლება შემდეგი დასკვნა გაკეთდეს:

1. ენა მარტო ერთ ადგილას არ გაჩენილა. (იგი შეიძლება და გაჩენილიყო ყველგან, სადაც საამისო პირობები იყო).

2. ცალკე მოხეტიალე „ადამიანი“ არ ალაპარაკებულა, მეტყველება წარმოიშვა „ადამიანთა“ ჯგუფში.

3. მეტყველება წარმოშვა სოციალურმა საჭიროებამ, ურთიერთობის მოთხოვნილებამ (მარქსი, ენგელსი).

4. მეტყველება წარმოიშვა იმდროინდელი „ადამიანების“ შრომითი საქმიანობის პროცესში (ენგელსი).

5. პირველი მეტყველება იყო ბგერითი მეტყველება (მარქსი, ენგელსი).

რაც შეეხება ხელის ენის პირველობას: ა) ამჟამადაც მის საწინააღმდეგოდ მეტი საბუთი მოიპოვება, ვინემ მის სასარგებლოდ; ეესტები იყო და არის თანამხლები მონაცემი; ბ) ხელის ენის პირველობა ბგერითი ენის სოციალური საწყისის უარყოფად იქცევა (აკად. ნ. მარი): თუ გაგებინების საშუალება უკვე არსებობდა ხელის ენის სახით, ცხადია, „ურთიერთობის მოთხოვნილება“ ვერ წარმოშობდა ბგერითს ენას.

II. მეცნიერული გრამატიკის ღარბები

§ 17. საკითხის დასმისათვის. „კვლევა-ძიება უნდა ჩაწვდეს მასალას დეტალურად, გააანალიზოს მისი განვითარების სხვადასხვა ფორმები და აღმოაჩინოს მათი (ფორმების) შინაგანი კავშირი. მხოლოდ ამ მუშაობის ჩატარების შემდეგ შეიძლება სათანადოდ იქნეს გადმოცემული ნამდვილი მოძრაობა“, — ამბობს კ. მარქსი „კაპიტალის“ მეორე გამოცემის წინასიტყვაობაში, როცა ის განმარტავს, რით განსხვავდება გადმოცემა-დალაგების წესი კვლევა-ძიების წესისაგან და როცა ის არკვევს საკითხს, რაში მდგომარეობს მისი დიალექტიკური მეთოდი.

ეს სიტყვები მთელი პროგრამაა მეცნიერული კვლევა-ძიების მეტოდოლოგიისა მატერიალისტური დიალექტიკის თვალსაზრისით, მაგრამ ამ შემთხვევაში ჩვენ გვსურს გავამახვილოთ ყურადღება დებულების იმ ნაწილზე, რომელიც ამბობს — „კვლევა-ძიება უნდა ჩაწვდეს მასალას დეტალურად, გააანალიზოს მისი განვითარების სხვადასხვა ფორმები და აღმოაჩინოს მათი შინაგანი კავშირი“ — რა... ეს პირველი და მიუცილებელი პირობაა მატერიალისტური დიალექტიკის თვალსაზრისის გამოყენებისა სპეციალურს სამეცნიერო დისციპლინაში... მხოლოდ მაშინ, თუ იქნება დაცული ეს პირობა, არის შესაძლებელი, ფრ. ენგელსის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „დიალექტიკის კანონები დაეძიოთ ბუნებაში, გამოვიყვანოთ მისგან და არა თვითნებურად ჩაეჩაროთ მასში“ (ანტი-დიურიინგი, 3 რუს. გამოცემა, გვ. 21).

მაშასადამე, არაფერია ისე შემცთარი, როგორც შეხედულება, თითქოს მატერიალისტური დიალექტიკის გამოყენება უში მასალის ცალკეულ ერთეულებში დიალექტიკის კანონების ძიებას მოითხოვდეს, თითქოს მატერიალისტური დიალექტიკის შეგნებული მოხმარა-გამოყენება (რასაც ფრ. ენგელსი საპიროდ თვლიდა კერძოდ ბუნებისმეტყველთათვის) დიალექტიკობაში ვარჯიშობას მოასწავებდეს. „კაპიტალი“ კლასიკური ნიმუშია ისეთი გამოკვლევისა, სადაც ათეული წლების მუშაობა (მასალაში ჩაწვდომისა და გაანალიზების მიზნით) წინ უძღოდა გენიალური ფორმულების გამოყვანას სათანადო სინამდვილის განვითარების კანონების, სახით.

ამიტომ შემთხვევითი როდია, როცა კ. მარქსი ლაპარაკობს: „ანალიზის მეთოდი, რომელსაც მე ვხმარობ და რომელიც დღემდის არ ყოფილა გამოყენებული ეკონომიური საკითხებისათვის, საკმაოდ ძნელ საკითხავად ხდის [„კაპიტალის“] პირველ თავებს“... მაგრამ „მე სხვა არა შემიძლია რა, თუ არ ის, რომ წინასწარ გავაფრთხილო ქეშმარიტების მწყურვალე მკითხველი და მოვაშალო იგი ამისათვის. მეცნიერებასთან მისასვლელად არ არსებობს ფართო შარაგზა და მხოლოდ იმას აქვს შანსი მიაღწიოს მის ბრწყინვალე მწვერვალებს, ვისაც არ აშინებს დალლა, რომელსაც მოითხოვს მის კლდოვან ბილიკებზე ასვლაო“—ო (იხ. „კაპიტალის“ ფრანგ. გამოცემის წინასიტყვაობა—ქართ. გამოც. გვ. XXXII).

ენათმეცნიერულ ცნებათა მართებული დახასიათება მოითხოვს დეტალურად ჩავწვდეთ სათანადო ფაქტებს და ყოველმხრივ განვიხილოთ ისინი; მხოლოდ ასეთს შემთხვევაში შეგვეძლება ნოვლენის არსი ცხადი და ხელშესახები გავხადოთ.

§ 18. მაცნეარული გრამატიკის ობიექტი. ცალკეული ენის შესწავლა იძლევა ამ ენის მეცნიერულ გრამატიკას. მეცნიერული გრამატიკის საგანია ცალკე ხიტყვა (სახლი, კაცი, აშენებს... დედა-მიწა, სახლ-კარი, გზა-კვალი) და შესიტყვება (ბუნების დიალექტიკა... რევოლუციური მოძრაობა... მონისტური თეალსაზრისი ისტორიაზე... ნიუტონმა აღმოაჩინა სამყაროს მიშვიდელობის კანონი... დედამიწა შხის გარშემო ტრიალებს... ჯორდანო ბრუნო ინკვიზიციამ ცეცხლში დაწვა, როგორც ერეტიკოსი... „მხოლოდ დიფერენციალური აღრიცხვა აძლევს ბუნებისმეტყველებას შესაძლებლობას მათემატიკურად გამოსახოს პროცესები და არა მხოლოდ მდგომარეობანი“...).

§ 19. საზნობრივი მნიშვნელობის მატარებელი ნაწილი სიტყვაში. რა არის სიტყვა? „სიტყვა არის ბგერები პლუს გარკვეული მნიშვნელობა“. ასეთია ჩვეულებრივი პასუხი ამ კითხვაზე. „კაცი“ სიტყვაა, მასში ოთხი ბგერაა (კ-ა-ც-ი); მას აქვს გარკვეული მნიშვნელობა, რომელიც გასაგებია ყველასათვის, ვინც ქართული იცის. ასე რომ სიტყვის შემოხსენებული განსაზღვრება სწორია, სწორია იმდენადვე, რამდენადაც სწორია, როცა ვამბობთ: „ცარცი არის თეთრი ნივთიერება, რომლითაც დაფაზე წერა შეიძლება“. სწორია, მაგრამ არაა საკმარისი; უფრო ზუსტი იქნებოდა გვეთქვა: სიტყვა არის მნიშვნელობის მქონე უმარტივესი ერთეული მტყველებსა:

კაცი, სახლი, ცარცი, არის, მუშაობს... სიტყვაზე უფრო მარტივი ოდენობაა მარცვალი (კა-ცი...) და კიდევ უფრო მარტივი—ბგერა (კ-ა-ცი), მაგრამ მათ მნიშვნელობა, რამეზე მითითების უნარი, აკლიათ.

მაგრამ სიტყვა უფრო რთული მონაცემია, ვინემ ეს ჩანს თუნდაც ამ უფრო ზუსტი განმარტებიდან. ამ სირთულის გამომჟღავნება ჩვენი პირველი ამოცანაა.

ავილოთ სიტყვა „კაცი“; მას აქვს გარკვეული მნიშვნელობა, ე. ი. ის მიუთითებს გარკვეულს ობიექტურს მონაცემზე, რომელიც არავის აერევა იმაში, რასაც აღნიშნავენ, მაგალითად, სიტყვები: „შხეცი“, „პირუტყვი“, „ხე“, „ქვა“.

მოვაცილოთ მას თავიკიდური ბგერა „კ“; დაგვრჩება „აცი“; „აცი“ სრულებითაც არ ნიშნავს იმას, რასაც „კაცი“ გულისხმობდა. აღნიშნავს თუ არა ეს „აცი“ რასმე? საგანს არავითარს (ვგულისხმობ ქართულს მეტყველებას); ერთად ერთი, რაც შეიძლება აქ: მოგვაგონდეს, ესაა მიმართვა ცნობილი შინაური ობიექტისადმი.

დასკვნა: თუ სიტყვას „კაცი“ მოვაცილებთ კ ბგერას, მას ეკარგება ის მნიშვნელობა, რომელიც მანამდის ქონდა; ის აღარ აღნიშნავს იმას, რასაც მანამდის აღნიშნავდა.

გამოვაკლოთ იმავე სიტყვას ა: „კაცი“—გვექნება: „კცი“. აქვს თუ არა ამ უკანასკნელს ის მნიშვნელობა, რაც „კაცი“-ს ქონდა? პასუხი უარყოფითი იქნება. ქარაგმებით ნაწერის კითხვას მიჩვეული ქართველი, ალბათ, მიხვდება, თუ დაწერილი „კცი“ ნახა, მაგრამ „კცი“-ს გაგონებაზე ვერავინ იტყვის, აქ ა გვაკლია, თორემ „კაცი“ სიტყვასთანა გვაქვს საქმეო; ვერ იტყვის იმიტომ, რომ კ-სა და ც-ს შორის შეიძლებოდა ყოფილიყო ე (კეცი), ანდა ვი (კევიცი) და როგორც ვხედავთ, სულ სხვა სიტყვებს მივიღებდით.

მაშასადამე: ა-ს გამოკლების შემდეგაც „კაცი“—სიტყვა ვერ ინარჩუნებს თავის მნიშვნელობას.

ასეთსავე შედეგს მივიღებთ, თუ იმავე სიტყვას ც-ს გამოვაკლებთ; კაცი—კაი; „კაი“ სულ სხვა სიტყვაა, იგი არალიტერატურული, მაგრამ ცოცხალს მეტყველებაში ხშირად ხმარებული სიტყვაა: კაი—კარგი: ც-ს გამოკლებამ სულ სხვა მნიშვნელობა მოგვცა; კაცი-ის მნიშვნელობა დაირღვა...

გავაკეთოთ ასეთივე ცდა ი-ზე; მოვაცილოთ ი, დაგვრჩება კაც: კაცი—კაც. აქ არსებითად სხვა მდგომარეობაა: ამ სამ ბგერას შერჩა უნარი მიუთითოს იმავე ობიექტურ მონაცემზე, რასაც „კაცი“ აღნიშნავდა. მართალია, ჩვენ ვგრძნობთ, რომ რალაცა გვაკლია, რომ

სიტყვა სრული არ არის, მაგრამ ამისდა მიუხედავად „კაც“ მაინც მიუთითებს იმავე საგანზე, რაზედაც „კაცი“ მიუთითებდა: კაც—კეც—კვიც—მხეც... არვის აერევა ერთმანეთში, ყველა მიხედება, რაზე მიუთითებს თითოეული მათგანი.

რა გამოვიდა? „კაცი“ შედგება ოთხი ბგერისაგან, აქვს გარკვეული მნიშვნელობა. საკმარისია პირველი სამი ბგერიდან ერთ-ერთი—სულ ერთია, რომელი (ან კ ან ა ანდა ც)—გამოვაკლოთ, და დაიკარგება ის მნიშვნელობა, რომელიც სიტყვას ქონდა,—შეიძლება სულ უაზრო ბგერითი კომპლექსიც მივიღოთ. მაგრამ თუ ი-ს მოვაკლებთ, ეს არ მოშლის სიტყვის წინანდელ მნიშვნელობას, უ-ი-ნო-დაც შეუძლია „კაც“-ბგერათა კომპლექსს მიუთითოს იმავე ობიექტურ მონაცემზე.

გვგვე ითქმის -ს (კაც-ს), -შა (კაც-შა), -ის (კაც-ის), -ით (კაც-ით), ად (კაც-ად)... ბგერების შესახებ: მათი გამოკლების შემდეგაც დარჩენილი ნაწილი მაინც ატარებს წინანდელს მნიშვნელობას.

შეიძლება ეს შემთხვევითი მოვლენაა და მხოლოდ „კაცი“-სიტყვას ახასიათებს. მიემართოს სხვა სიტყვებს. ავიღოთ სიტყვა „კვალი“, — ფეხის დანადგამი, სახნისის მიერ გაღარული ადგილი (ორნატი)...

„ვალი“- (უ-კანოდ)—ქართული სიტყვაა, ოღონდ სულ სხვა მნიშვნელობის მქონე.

„კვლი“- (უ-ანოდ)—გაუგებარი ბგერათა კომპლექსია: მნიშვნელობა მოიშალა.

„კვაი“- (უ-ლ-ასოდ)—აგრეთვე გაუგებარია: მნიშვნელობა მოიშალა.

„კვალ“- (უ-ი-ნოდ)—იმასვე აღნიშნავს, რასაც „კვალი“ აღნიშნავდა: სიტყვის მნიშვნელობა არ დაიშალა, დარჩა, სხვა ყოველი ბგერის მოკლება კი კატასტროფულ შედეგს იძლეოდა: ან სულ სხვა მნიშვნელობას ეღებულობდით, ანდა სიტყვას სრულებით ეკარგებოდა მნიშვნელობა.

მსგავს შედეგებს მოგვცემს, თუ ასეთ ექსპერიმენტებს მოვახდენთ სხვა სიტყვებზედაც. ზოგადი დასკვნა, რომელიც აქედან გამომდინარეობს, შემდეგი სახისაა: სიტყვა მიუთითებს რაღაცაზე, — სიტყვას აქვს მნიშვნელობა; სიტყვა ბგერებისაგან შედგება, მაგრამ სიტყვის ყველა ბგერა თანაბრად საჭირო არ არის იმისათვის, რომ სიტყვამ მიუთითოს განსაზღვრულ ობიექტურ მონაცემზე, რომ მან შეინარჩუნოს თავისი მნიშვნელობა: მოაკლებთ ზოგიერთს ბგერას და სიტყვას მნიშვნელობა ეცვლება ანდა სულ დაეკარგება

იგი; მოაკლებთ ზოგიერთ ბგერას და სიტყვის მნიშვნელობა არაერთარ კატასტროფას არ განიცდის, იგი ისევ იმავე ობიექტურ მონაცემზე მიუთითებს.

თავის თავად იბადება კითხვა: რა საჭიროა სიტყვაში ასეთი ბგერა, თუ კი სიტყვას უმისოდაც შეუძლია აღნიშნოს გარკვეული ობიექტი? რა საჭიროა ასეთი „ზედმეტი“ ბგერა?

§ 20. დამოკიდებულების აღმნიშვნელი ნაწილი სიტყვაში, ენის ზედნაწილობაზე რომ ვლაპარაკობდით (§ 13), ვთქვით. რომ ენისათვის დამახასიათებელია ნიშნადობა, რომ ყოველი ენობრივი მონაცემი რაღაცაზე მიუთითებს, რაღაცის ნიშანია, რაღაც დანიშნულებას ასრულებს.

თუ ეს დებულება სწორია, უნდა გამოირკვეს, რა დანიშნულება აქვს ზემოხსენებულ ბგერებს (-ი, -ხ, -მა, -ის...), რა გამართლება აქვთ მათ სიტყვაში.

ავილოთ სიტყვები: კაცი, ცხენი. მოვაცილოთ ის ნაწილი (-ი), ურომლისოდაც მათ შეუძლიათ იმავე ობიექტების აღნიშვნა. კაც-, ცხენ-... მიუშვამთ სრული სიტყვა—მოკლა: კაც ცხენ მოკლა. ჩვენ წინ სამი ერთეულია; ორი საგნებს აღნიშნავს, მესამე—მოქმედებას. რაღას ნიშნავს სამივე ერთად? შეიძლება იმას, რომ „კაც-მა ცხენი მოკლა“, შეიძლება იმასაც, რომ „კაცი ცხენმა მოკლა“. ორივე გაგება თანაბრად შესაძლებელია. ეს სულ ერთი როდია: კაცმა ცხენი მოკლა: აქ კაცი ცოცხალია, ცხენი მკვდარი, მეორე შემთხვევაში, პირიქით, კაცი მკვდარია, ცხენი—მიზეზია მისი სიკვდილისა...

რა ქმნის ამ განსხვავებას? ბგერები -მა და -ი, რომელთაც ვუმატებთ ამა თუ იმ შემთხვევაში (ცხენმა, კაცო, ცხენი, კაცმა). ცალკე აღებული სიტყვები ამ ბგერების გარეშეც ახერხებენ საგნის აღნიშვნას, მაგრამ როცა სიტყვები შესიტყვებაში ერთიანდება, როცა ფრაზა უნდა შედგეს, უმათოდ სიტყვები აღარ სიტყვობენ: ვიცით, სიტყვები რა საგნებზე მიუთითებენ, მაგრამ აღარ ვიცით, როგორს ურთიერთობაში იმყოფება ერთმანეთთან ამ სიტყვებით აღნიშნული საგნები... ერთის შეხედვით, ის, რაც უადგილოა, ზედმეტია სიტყვას მნიშვნელობის თვალსაზრისით—უაღრესად საჭირო, მიუცალღებელი ხდება შესიტყვების, ფრაზის მნიშვნელობის თვალსაზრისით...

აი კიდევ ნიმუშები: ანდრო ვასო აქო: ნიშნავს ან: ანდრომ ვასო აქო, ანდა: ანდრო ვასომ აქო...

ქეთო თინა არ უყვარს, ნიშნავს ან: ქეთოს თინა არ უყვარს, ანდა: ქეთო თინას არ უყვარს...

ავტორ წიგნ ჩვენთვის ცნობილია: ნიშნავს: ან „ავტორის წიგნი ჩვენთვის ცნობილია“ ანდა იმას, რომ „ავტორი წიგნისა“ ჩვენთვის ცნობილია“...

დაბოლოებათა ცვლის წყალობით ვიღებთ ისეთ შესიტყვებებს, როგორცაა: ფილოსოფიის ისტორია და ისტორიის ფილოსოფია, დიალექტიკის ბუნება და ბუნების დიალექტიკა; შესიტყვებათა ეს წყვილეულები სრულიად სხვადასხვა მნიშვნელობისაა, თუმცა ისინი ერთი და იმავე სიტყვებისაგან შედგებიან: საკითხს წყვეტს დამოკიდებულება, რომელსაც სათანადო ცნებებს შორის -ის დაბოლოების მიმატება ამყარებს.

-ი, ის, -მა, -ს და მაგვარ ნაწილებს ენაში გარკვეული დანიშნულება აქვთ: უმათოდ ფრაზა ვერ ამენდება, აზრი გარკვეულად არ გამოითქმის, საგანთა ურთიერთობა ნათელი ვერ იქნება¹.

აღსანიშნავია, რომ სიტყვის ამ ნაწილებს თავის თავად არავითარი მნიშვნელობა არა აქვთ, ცალკე სიტყვის ფარგლებში ისინი არაფერს ხელშესახებს არ აკეთებენ, შესიტყვებისთვის კი აუცილებელი არიან.

თავში ნათქვამი იყო: „სიტყვა არის ბგერები პლუს მნიშვნელობა“... პირველი შესწორება, რომელიც ამაში უნდა შევიტანოთ, ასეთი ხასიათისა იქნება: სიტყვის მნიშვნელობა დაკავშირებულია ბგერების ერთ ნაწილთან; ესაა სიტყვის ძირითადი ნაწილი. ამ უკანასკნელის გარდა სიტყვაში მოიპოვება ისეთი ნაწილიც, რომელიც არკვევს, რა მიმართებაშია სიტყვით აღნიშნული საგანი სხვა საგნებთან; ბუნებრივია, თუ სიტყვის ასეთ ნაწილს ურთიერთობის ანუ დამოკიდებულების აღმნიშვნელი ნაწილი ეწოდება. სიტყვის ზემოხსენებულს ყოველდღიურს განსაზღვრებაში სიტყვის ეს მხარე უგულებელყოფილია.

§ 21. მნიშვნელობის მცვლელი ნაწილი სიტყვაში. ცალკე სრულმნიშვნელოვან სიტყვას მეორე ასეთივე სიტყვა რომ მიეუმართოთ, მივიღებთ ახალ სიტყვას: და + ძმა = და-ძმა; სახლი + კარი = სახლ-კარი; ცოლი + შვილი = ცოლ-შვილი; ქართლი + კახეთი = ქართლ-

¹ მხედველობაში გვაქვს ქართული, სომხური, რუსული და მაგვარი ტიპის ენები. არის ისეთი ენებიც, რომლებშიც სიტყვას ამგვარი ნაწილი არ გააჩნია: იქ სხვა საშუალებაა გამოყენებული დამოკიდებულების აღსანიშნავად. ამის შესახებ იხ. § 39.

კახეთი. ამგვარ სიტყვებში ახალი სიტყვების მნიშვნელობა უდრის ჯამს შემადგენელ სიტყვათა მნიშვნელობებისა.

სხვაგვარი ვითარებაა ისეთ შემთხვევაში, როგორცაა: ქუდ-მოგლეჯილი, ხმალ-ამოწვდილი, ალვირ-ახსნილი, ენა-გრძელი... „ენა“ გარკვეულს საგანზე მიუთითებს. „გრძელი“ თვისებას გამოხატავს, ორივე სიტყვა ერთად კი ამ ორი სიტყვის მნიშვნელობის ჯამს როდი წარმოადგენს: „ენა-გრძელი“ სულ სხვაა და „გრძელი ენა“ სულ სხვა. „ენა-გრძელი“ საგანს კი არ აღნიშნავს, არამედ თვისებას („ენა-გრძელი მოსაუბრე, სტუმარი...“). ამგვარად, საგნის აღმნიშვნელ სიტყვას (ენა) თვისების აღმნიშვნელი (გრძელი) რომ მივუმატეთ, გარკვეული თავის თავადი მნიშვნელობის მქონე რთული სიტყვა მივიღეთ, ე. ი. სიტყვათა შეერთება ყოველთვის მნიშვნელობათა ჯამს კი არ იძლევა, არამედ (ზოგჯერ) ახალს მნიშვნელობას იმ სიტყვათა მნიშვნელობებთან შედარებით, რომელნიც შეეერთეთ.

სიტყვის მნიშვნელობა შეიძლება შეიცვალოს სხვაგვარადაც; ავიღოთ სიტყვა: ცხენი. „ცხენ“ მიუთითებს გარკვეულს ოთხფეხა შინაურ ცხოველზე. მივუმატოთ მას -ოსან: ცხენ+ოსან = ცხენოსან მიუთითებს სულ სხვა ობიექტზე: ცხენ+ოსანი, ცხენიანი კაცი, მაშასადამე, ოთხფეხა ცხოველი კი არა, არამედ ორფეხა არსება, ადამიანი, რომელიც ოთხფეხა ცხოველზე ამხედრებულა. ცხენ-სიტყვის მნიშვნელობა სავსებით შეიცვალა: სად ცხენი და სად ცხენზე მჯდომი? რამ გამოიწვია ეს ცვლილება? -ოსან-ის მიმატებამ. რას აღნიშნავს თვითონ ეს -ოსან? თავის თავად არაფერს¹. მაგრამ საკმარისია ის მივუმატოთ სხვა სიტყვას, რომ უკანასკნელს მნიშვნელობა შეეცვლება.

ენა-გრძელ-ში, ალვირ-ახსნილ-ში და მაგგვარებში სიტყვის მნიშვნელობა იცვლებოდა იმის გამო, რომ სრული მნიშვნელობის მქონე სიტყვას (ენა, ალვირ-) ემატებოდა ისევ სრული მნიშვნელობის მქონე სიტყვა (გრძელი, ახსნილი...), აქ კი სიტყვის მნიშვნელობა იცვლება იმის გამო, რომ სრული მნიშვნელობის მქონე სიტყვას ემატება ისეთი რამ, რასაც თავის თავად მნიშვნელობა არა აქვს.

აი კიდევ ამის მაგალითები:

მანდილ — აღნიშნავს გარკვეულ თავსახურავს;

¹ ამბობენ, „ოსანა“ ქართლში ადამიანის სახელიაო. ჩვენი მაგალიტის -ოსან-ს ამასთან საერთო არაფერი აქვს.

მ ა ნ დ ი ლ + ო ს ა ნ = „მანდილოსან“ აღნიშნავს ქ ა ლ ს (მანდილის მატარებელს). შდრ.: ხევისურული და თუშური--ქუდოსანი: „გაუმარჯოთ... სტუმრებს, მასპინძელს, ქუდოსან-მანდილოსანს...“ („მასალ. საქართვე. ეთნოგრ.“ ნაკვ. I, ტფილ. 1938, გვ. 23).

შდრ.: ყვავილ - —აღნიშნავს გარკვეულ საგანს...

ყვავილ + ოვან უკვე თვისების აღმნიშვნელია (ყვავილიანი).

სვან - —აღნიშნავს საქართველოს ერთ-ერთი კუთხის მცხოვრებს.

სვან + ეთ - =სვანეთ აღნიშნავს იმ კუთხეს (ადგილს), სადაც სვანები ცხოვრობენ.

რუს - —გარკვეული ეროვნების ადამიანია;

რუს + ეთ - —ადგილი, სადაც რუსები ცხოვრობენ, რუსებით დასახლებული ქვეყანა.

ქართველ - —გარკვეული ეროვნების ადამიანი;

სა-ქართველ-თ - —ადგილი, სადაც ქართველები ცხოვრობენ, ქართველებით დასახლებული ქვეყანა.

სტუდენტ - —უმაღლეს სასწავლებლის მოსწავლე;

სტუდენტ-ობ-ა - 1) სტუდენტთა მასები („სტუდენტობამ აქტიური მონაწილეობა მიიღო შაბათობაში“) და
2) სტუდენტის მდგომარეობა, ვითარება. („სტუდენტობა წინეთ სანატრელი იყო“)...

ყველა ამ შემთხვევაში ერთი მნიშვნელობა შეიცვალა მეორით დმის გამო, რომ სიტყვას დაემატა -ოსან, -ოვან, -ეთ, სა—თ, -ობ-ა ნაწილაკები, რომლებიც თავის თავად არაფერს აღნიშნავენ, მაგრამ სიტყვას რომ დაემატებიან, ძირითადად ცვლიან მის მნიშვნელობას.

ამ ნაწილების სახით სიტყვაში ვპოულობთ კიდევ ერთ ახალ მომენტს, რომლის არსებობაც შეუმჩნეველი რჩება სიტყვის ყოველდღიური განსაზღვრებისათვის („სიტყვა არის ბგერები პლუს მნიშვნელობა“).

ისეთ სიტყვებს, როგორიცაა: ცხენოსანი, ყვავილოვანი, სვანეთი, რუსეთი... დამოკიდებულების აღმნიშვნელი ნაწილებიც აქვთ...¹

§ 22. ფუძე და აფიქსები; აფიქსთა და ფუძეთა სახმოვანი.

რომ შევაჯამოთ ყველაფერი, რაც სიტყვის შესახებ აქამდის ითქვა, ასეთი დასკვნები შეიძლება გავაკეთოთ: სიტყვაში გამოიყოფა ერთი

¹ სახელობით ბრუნვაში ბოლოკიდურ ა, ე, ო, უ-ს შემდეგ e თანამდროვე სალიტერატურო ქართულს არ გააჩნია; ძველად სალიტერატურო ენაში e აქაც იყო; ზოგიერთს კილოებში (ქართლურში, გურულში) ეს -ი ახლაც ცოცხალია.

ნაწილი, ნივთიერი ნაწილი, რომელიც საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებელია (კაც-, ცხენ-, ყვავილ-, სტუდენტ-, სვან-... ცხენოსან-, მანდილოსან-, ყვავილოვან-, სვანეთ...). სიტყვის ამ ნაწილს ეწოდება ფუძე.

ფუძეს უპირისპირდება სიტყვის ისეთი ნაწილები, რომელნიც საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებლები არ არიან (-ი, -მა, -ს, -ის, -ით... -ოსან, -ოვან, -ეთ, -სა — -ო...); სიტყვის ასეთ ნაწილებს ეწოდება აფიქსები (ლათინურად „აფიქსუმ“ „მიმაგრებულს“, „დამატებულს“ ნიშნავს; ქართული თარგმანი იქნებოდა „დანართი“, „სართი“).

თვით აფიქსები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან იმ დანიშნულების მიხედვით, რომელიც მათ აქვთ.

ერთნი აღნიშნავენ დამოკიდებულებას (-ი, -მა, -ს, -ის, -ით...): ესაა დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები ანუ ფლექსია, როგორც მათ ეტყვიან ხოლმე (ლათინ. სიტყვიდან „ფლექსიო“ = „გალუნვა“, ცვლა სიტყვისა).

მეორენი მნიშვნელობის ცვლას იწვევენ, მნიშვნელობის მცვლელ აფიქსებს წარმოადგენენ (მათ აგრეთვე სიტყვის საწარმოებელ აფიქსებს უწოდებენ: მათი მეოხებით ერთი სიტყვიდან მეორე იწარმოება); ასეთებია: -ოსან, -ოვან, -ეთ, -სა — -ო და მრავალი სხვა.

დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები (ფლექსია) ყოველთვის ფუძის გარეთაა (კაც-ი, ცხენ-ი, ყვავილ-ი... ცხენოსან-ი, ყვავილოვან-ი, სვანეთ-ი...), მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსები ყოველთვის ფუძეში შედიან, ფუძის ნაწილს შეადგენენ¹. ამისდა მიხედვით ფუძე ორგვარია: მარტივი ფუძე ანუ ძირი (კაც-, ცხენ-, სვან...), — მისი დაშლა არ შეიძლება², და ნაწარმოები ფუძე, რომელიც შედგება მარტივი ფუძისა (ძირისა) და მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსებისაგან (ცხენ-ოსან-, ყვავილ-ოვან-, სვან-ეთ...). ამას უნდა დავემატოთ შესამე ტიპიც; ესაა რთული ფუძე; მასში ერთზე მეტი ფუძე შედის: სახლ-კარი, ცოლ-შვილი, და-ძმა, ქართლ-კახეთი... ამ ფუძეებიდან შეიძლება ორივე მარტივი იყოს, ან ორივე ნაწარმოები ანდა ერთი ნაწარმოები და მეორე — მარტივი.

¹ ფუძეში შედის ის, რაც თავის ბუნებით ფუძეს უპირისპირდება: ეს დიდმნიშვნელოვანი ფაქტია სიტყვის აგებულების თვალსაზრისით.

² ის, რაც ამჟამად მარტივ ფუძედ გვევლინება, ისტორიულად შეიძლება ნაწარმოები ყოფილიყო (იხ კვემოთ).

სქემა:

ცხენს:

1. ცხენ- —საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებელი ნაწილი ანუ ფუძე, ეს ფუძე მარტივია— მისი დაშლა არ შეიძლება; ფუძე=ძირს.
2. -ხ დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი (ფლექსია); იგი ფუძის გარეშეა, ფუძეს დაერთვის.

ცხენოსანს:

1. ცხენოსან- —საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებელი ნაწილი ანუ ფუძე, ეს ფუძე ნაწარმოებია: მარტივი ფუძისაგან (ცხენ-) მნიშვნელობის მცვლელი (-ოსან-) აფიქსის მიმატებით; აქ სიტყვის ფუძე და სიტყვის ძირი ერთმანეთს არ ფარავს: ფუძე=ძირს+მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსი.
2. -ხ დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი (ფლექსია); იგი ფუძეს დაერთვის.

მარტივი ფუძე (ძირი) და დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი გვაქვს აგრეთვე ზემოხსენებულ მაგალითებში: კაც-ი, სვან-ი, მანდილ-ი... ხოლო სიტყვებში: სვანეთ-ი, მანდილოსან-ი... ფუძე ნაწარმოებია, დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი ამ ფუძეს დაერთვის... ეგვევ ითქმის ისეთი სიტყვების შესახებ, როგორცაა: „სტუდენტობა“, „საქართველო“, ოღონდ აქ დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები არ გაგვაჩნია; არ გაგვაჩნია, როცა ეს სიტყვები სახელობითს ბრუნვაშია, სხვა ბრუნვებში ამ მზღვ განსხვავება უკვე აღარ იქნება ამ სიტყვებსა და სხვა ზემოთ მოყვანილ სიტყვებს შორის: სვანეთ-ს, მანდილოსან-ს... სტუდენტობა-ს, საქართველო-ს...

ამას ორი რამ უნდა დაგუმატოთ:

1. ფუძე ჩვენ განვსაზღვრეთ, როგორც სიტყვის ისეთი ნაწილი, რომელიც საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებელია, როგორც ისეთი ნაწილი, რომელიც მიუთითებს გარკვეულს ობიექტურ მონაცემზე. სიტყვაში ცხენოსანი ფუძედ შეიძლება ცხენი ც გამოაცხადოს ვინმემ: ესეც აკი მიუთითებს გარკვეულს ობიექტურს მონაცემზე, მაშასადამე, „ცხენ-“ არის ფუძეო; ცხენ-, რა თქმა უნდა, ფუძეა, მაგრამ ეს არის ფუძე არა სიტყვისა „ცხენოსანი“, არამედ სიტყვისა „ცხენი“. აზიტომ, როცა ფუძეს ვეძებთ, ყოველთვის უნ-

და გვახსოვდეს, რომელი სიტყვის ფუძეს ვეძებთ: ცხენოსანის ფუძე იქნება ის ნაწილი, რომელიც „ცხენიან კაცზე“ მიუთითებს (და არა ყოველი ნაწილი, რომელიც რაიმე ობიექტურს მონაცემზე მიუთითებს).

2. ფუძისეული და არაფუძისეული ნაწილი ჩვენ გამოვყავით სიტყვის მნიშვნელობის ანალიზზე დაყრდნობით; აფიქსების დახასიათება-კვალიფიკაცია მოვახდინეთ იმ დანიშნულების მიხედვით, როგორც მათ აქვთ, იმ როლის მიხედვით, რომელსაც ისინი ასრულებენ. ამგვარად, ყველგან ამოსავალი იყო ფუნქცია იმ ენობრივი მონაცემისა, რომელსაც ჩვენ ვაანალიზებთ; ეს სრულიად ბუნებრივი და შინაგანად აუცილებელია: ენა პირობითი ნიშნებისაგან შედგება. ნიშნის შესწავლა კი გულისხმობს იმის გათვალისწინებას, რისი ნიშანია ესა თუ ის ენობრივი მონაცემი, სხვანაირად რომ ვთქვათ, როგორია ფუნქცია ამ მონაცემისა, როგორც ნიშნისა.

§ 23. ფუძისეული ნაწილის მნიშვნელობის (საგნის დაშვების) ანალიზი. როგორც ვნახეთ, სიტყვაში ფუძეა საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებელი. ამასთან ერთი ახალი მომენტიცაა დაკავშირებული. ავიღოთ სიტყვა „თორმეტი“. ამ სიტყვის რეალური, რიცხვითი, მნიშვნელობა დავას არ გამოიწვევს მათ შორის, ვისაც ქართული გაეგება: ვიტყვით ამ ბგერებს და ყველამ ვიცით, რომელ რიცხვზე, რა ოდენობაზეა საუბარი.

მაგრამ რა არის „თორმეტი“, რატომ ეწოდება ქართულად ამ რიცხვს სწორედ ეს სახელი? ამეამად ამის თქმა არც თუ ადვილია, მაგრამ საკმარისია მოვიგონოთ, რომ ძვ. ქართულში „თორმეტი“ კი არა გვაქვს, არამედ „ათორმეტი“, რომ ნათელი გახდება, რის თქმაც უნდოდათ, როდესაც ამ რიცხვს, 12-ს, „ათორმეტს“ უწოდებდნენ:

„ათორმეტ“ = ათ-ორ-მეტ, ე. ი. ათზე ორით მეტი: 12 არის რიცხვი, რომელიც უდრის $10+2...$ ამ რიცხვის სახელი განმარტობით არ იღვას: მსგავსადვეა აგებული: თერთმეტი (ძვ. ქართ.: ათერთმეტი), ცამეტი (ძვ. ქართული ათსამმეტი), თოთხმეტი (ძვ. ქართ.: ათთხმეტი), თუთხმეტი (ძვ. ქართ.: ათხუთმეტი), თექვსმეტი (ძვ. ქართ.: ათექვსმეტი), ჩვიდმეტი (ძვ. ქართ.: ათშვიდმეტი), თვრამეტი (ძვ. ქართ.: ათრვამეტი), ცხრამეტი (ძვ. ქართ.: ათცხრამეტი).

ყველგან ახალი რიცხვი შედარებულია ათს, და სახელწოდება მიუთითებს, რამდენითაა ის მეტი ათზე... რიცხვის სახელწოდება „უბრალო“ სახელი კი არ არის, არამედ აღწერა-დახასიათე-

ბა ახალი ოდენობისა: ათთან შედარება საშუალებაა ახალი რიცხვის დასახასიათებლად.

თავდაპირველად, ცხადია, „ათორმეტ“-ში ნათლად იგრძნობოდა სამი ფუძე (ათ-, ორ-, მეტ-), რომელთაგანაც თითოეულს გარკვეული მნიშვნელობა ქონდა; სამივე ერთად მთელს შესიტყვებას უღრიდა და ამგვარად ახალს რიცხვითს ოდენობას აღნიშნავდა.

დროთა ვითარებაში ეს სამი ფუძე გაერთმობიანდა, მასში შემავალი ერთეულები (ათი, ორი, მეტი) გაფერმკრთალდნენ, ცალ-ცალკე ეს შემადგენელი ერთეულები უკვე აღარ იგრძნობიან, „ათორმეტი“ უშუალოდ, მარტივად მიუთითებს სათანადო რიცხვზე ისევე, როგორც ამჟამად სიტყვები „კაცი“, „ქვა“, „წყალი“ მიუთითებენ სათანადო ობიექტებზე...

ცოცხალი ხატოვანი გამოთქმა—„ათზე ორით მეტი“ უტყვევრობით ან სიტყვად იქცა. სანამ მასში „ათი“ ცოცხლობდა, თავკიდური „ა“ შეუძლებელი იყო, რომ დაკარგულიყო: „ათი“ უ-ა-ნოდ ათი აღარ არის! მას შემდეგ, რაც „ათი“, „ორი“, „მეტი“ სიტყვების შეგნება გაქრა, თავკიდურ „ა“-ს მოვარდნაც შესაძლებელი შეიქნა. ამის შემდეგ ზოგვან (ათსანმეტი, ათხუთმეტი, ათშვიდმეტი, ათცხრამეტი) სხვა ცვლილებებისთვისაც ფართო შესაძლებლობა დაიბადა (ამის შესახებ იხ. აქვე ქვემოთ).

აუცილებელი იყო თუ არა 12 წარმოედგინათ, როგორც 10+2? რა თქმა უნდა, არა: $12=10+2$ ანდა: 6×2 ანდა $20-8$ ანდა $24:2$ და მრავალი სხვა. ერთსა და იმავე შედეგს სხვადასხვაგვარად მივიღებთ. შესაძლებლობა მრავალგვარია; მათგან ქართულმა სამეტყველო აზროვნებამ პირველი გზა არჩია; ეს სრულიად ბუნებრივია, თუ მოვიგონებთ, რომ ადამიანის ახლად ფეხადგმული აზროვნება ტაატით მიდიოდა წინ და რჩეობდა უმარტივეს გზას, გზას მიწატებისა (და არა გამოკლებისა ან გამრავლებისა და მით უფრო გაყოფისა)*...

რუსული „დვენადცატ“ იმავე საფუძველზეა აგებული, როგორც ქართული „ათორმეტი“ (არას ვამბობ მეგრ. ვითოეირ-ის შესახებ = ვიო(დ)ოეირი = ათ და ორი, სვან. ჟეშდოროი = ათ-ორი...), მაგრამ სხვაგვარ მდგომარეობას წააფუყდებით, 60-ის რუსული და ქართული სახელწოდება რომ შევადაროთ ერთმანეთს: „შესტდესიატ“ ნიშნავს

* რიცხვთა სახელწოდება სხვადასხვა ენაში გვიჩვენებს, რომ 20-ის ფარგლებში წინსვლა თვლაში ყველგან ამ გზით არ მიიპარებოდა.

6×10, „სამოცი“: 3×20: შედეგი ერთი და იგივეა, პროცესი ხსენდასხვა.

ის, რაც რიცხვის შესახებ ვთქვით, შეიძლება განვაზოგადოთ: ერთი და იგივე ობიექტური მონაცემი შეიძლება სხვადასხვაგვარად იქნეს განსახიერებული, სხვადასხვა ცოცხალი სახე შეიძლება დაედოს საფუძვლად ახალი სიტყვის წარმოქმნას.

ეს ერთი მხარეა საკითხისა. უფრო არსებითია მეორე: ცოცხალი სახე ერთგვარი საფუძველია, რომელიც ცხადყოფს, რა ქონდათ მხედველობაში, როცა ამა თუ იმ ობიექტურ მონაცემს ამა თუ იმ სახელს არკმევდენ; სახელების მომენტში ეს საფუძველი აუცილებელია, შემდეგ კი იგი უკვე აღარ არის საჭირო: დამძარე, შუამავალი ცოცხალი სახე უფერულდება, იკარგება, ცოცხალი სიტყვა უბუნ პირობით ნიშნად იქცევა.

ორიოდე მაგალითი ამის საილუსტრაციოდ.

ყველამ ვიცით, რასაც ნიშნავს „რვეული“, მაგრამ ყველამ არ იცის ალბათ, რომ ეს სიტყვა ნაწარმოებია ისევე, როგორც „ათეული“ („ათეული კვერცი“)... „სამეული“ („წყალდიდობასთან საბრძოლველად აირჩიეს სამეული“): „ათეული“ ათი ერთეულისაგანაა შექმდარი, „სამეული“ სამი პირისაგან შემდგარ კომისიას გულისხმობს... „რვეული“ რვა ფურცლისაგან შემდგარ კონას ნიშნავდა თავის დროზე. ამ რამდენიმე წლის წინეთ „რვეული“ იყო, ე. ი. რვა ფურცლისაგან შედგებოდა; აქამდ კი რვეული ათფურცლიანი და თორმეტფურცლიანია ჩვეულებრივად... ამისდა მიუხედავად მათ „რვეულს“ (ე. ი. რვა ფურცლის შემცველს) ვეძახით და ეს არავის გვეჩოთირება.

რატომ? იმიტომ, რომ „რვეული“ ამჟამად უტყვის სახელია. „რვას“ ის არ უკავშირდება ჩვენს სამეტყველო აზროვნებაში. თავის დროზე კი სათანადო სახელს „რვეული“ რომ დაერქვა, სიტყვაში მოცემული იყო საგნის რიცხვითი დახასიათება, სიტყვაში ცოცხლობდა „რვა“-რიცხვის სახე...¹ ეს სახე გაქრა; რვეული „რვიანს“ უკვე აღარ ნიშნავს, ის პირობითი ნიშანი საწერი ქალაქის გარკვეული კონისა, რომელიც შეიძლება შეიცავდეს რვა ფურცელსაც და გაცილებით მეტსაც (შეიძლება ნაკლებსაც).

¹ ძვ. ქართულში „რვეული“ მართლაც მ ფურცლიან კონას ნიშნავდა. ხელნაწერების გვერდებზე აღნიშნავდენ რვეულთა რიცხვს, ე. ი. სათვალავი ქონდა ყოველ მერვე ფურცელს.

ასევე: „სნეული“ მიღებულაა „სენ-ელ“-ისაგან და ნიშნავს „სენიანს“, სენით შეპყრობილს. „ზურგიელი“ გარკვეული თევზის ზურგის ანაჰერია, „ხრამული“—მდინარე ხრამში (ქციაში) დაჰერილი თევზია. ერთს შემთხვევაში თევზის სახელი მიგვითითებს, რა ნაჰერია ის, მეორე შემთხვევაში, რა მდინარის თევზია... უბრალო დაჰვირვებაა საჰირო, რომ ეს გასაგები გახდეს.

არც თუ ისეთი სიტყვების გამოცოცხლებაა ძნელი, როგორცაა „გააფთრებული“, „გააფთრებული“, „გაჰიანურებული“... გააფთრებული—აფთრად ქცეულს ნიშნავს (შეადარე: გამხეცებული, გამგელებული). ამჰამად აფთრის წარმოდგენა აჰ დაჩრდილული ჩანს (თუ მთლად არ არის დაჰარგული). ხშირად „გააფთრებული“ წერენ; ეს არ მოხდებოდა, რომ „აფთარი“ აგონდებოდეს ამ სიტყვის მთჰმელსა და დამწერს.

„გააფთრებული“—ფთრის ფერისად ქცეულს ნიშნავს, ამჰამად საერთოდ ფერდაჰარგულს აღნიშნავს... „გაჰიანურება“ ხომ ჰიანურის ხანასავით გრძლად, გაბმულად, გაუთავებლად რისამე კეთებას ნიშნავს. მაგრამ ვინ ფიჰრობს ახლა „ჰიანურზე“, როცა „საჰმის გაჰიანურებაზე“ ჩივის?! ბგერათა კომპლექსი უშუალოდ აღნიშნავს სათანადო მოვლენას და ჰიანურის ცოცხალი სახე შუამავლად საჰირო აღარ არის.

ყველა ამ შემთხვევაში დაჩრდილული ცოცხალი სახის გაცოცხლება ადვილი საჰმეა. მაგრამ ამას ვერ ვიტყვი თუნდაც ისეთი სიტყვის შესახებ, როგორცაა „მცოვანი“ („მცოვანი მოღვაწე“...). ამჰამად ეს სიტყვა პატივისცემის გრძნობას უფრო გამოხატავს, ვინემ გარკვეულ შინაარსს. სიტყვის მნიშვნელობის ობიექტურ მხარეს თუ დავეძალეთ, შეიძლება „დამსახურებული“ მივიღოთ. არავითარი ცოცხალი სახე აჰ არა ჩანს. იყო კი ასეთი რამ აჰაჰ: ხცე¹ (კე) ძე. ქართულში „ჰალარა“-ს ნიშნავდა, „მცოვანი“ (მცოვანი) ისევე იყო ნაწარმოები, როგორც „ყვავილოვანი“ და ნიშნავდა „ჰალაროვანს“ (თუ შეიძლება ა! ე ითჰვას).

„მცოვანი“-ს ვითარება ქართული ენის ისტორიის წაშველიებით ირკვევა. მრავალს შემთხვევაში ეს არ კმარა. სიტყვაში ჩაჰარხული ცოცხალი სახის ძებმა მოითხოვს შედარებას მონათესავე ენის

¹ აჰედან ჩანს, რომ „მცოვანი“ კი არ უნდა იყოს, როგორც ხშირად წერენ არამედ „მცოვანი“. გარდა ამისა, „მცოვანი“ ხანში შესულის ეპითეტად თუ გამოჰგება, თორემ ახალგაზრდისათვის—არა, რაგინდ დამსახურებულიც იყოს იგი.

(თუ ენების) მასალებთან. აქ რთული სამეცნიერო აპარატია საკი-
რო, რომ მიზანს მივალწივით. ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით
იხ. § 70—71. აქ კი აღენიშნავთ, რომ ასეთი ძიების შედეგად,
მაგალითად, გამოირკვა, რომ „ნახშირი“ თავდაპირველად „ნაწეს“
წინწინადად, „წვის“ ცოცხალი სახე ედგა ამ სიტყვას საფუძვლად.

თქმული, ვფიქრობთ, საკმარისია იმის ნათელსაყოფად, რომ
სიტყვაში ზემოხსენებულთა გარდა ახალი მომენტიც ირკვევა: ესაა ის
ცოცხალი სახე, რომელიც სიტყვაშია ჩამარხული და რომელიც
სიტყვით აღნიშნული საგნის რაიმე მხრივ დახასიათებას წარ-
მოადგენს... მისი ძიება უაღრესად საინტერესო და მრავალმხრივ
მნიშვნელოვანია, პირველ ყოვლისა აზროვნების ისტო-
რიის თვალსაზრისით. ოღონდ ამ სახის დაძებნა-აღდგენა იმდენად-
ვე ძნელი და სახიფათოა, რამდენადაც მიმზიდველი და საგულისხმო.
ენათმეცნიერული აზროვნების ისტორია სავსეა კურონოზული შეც-
თომებით, რომლებიც ამ სახეების ძიებისას იყო დაშვებული, როცა
ძიება მკვიდრ მეთოდოლოგიურ საფუძვლებს იყო მოკლებული, და
მდიდარია ბრწყინვალე შედეგებით, როცა ეს ძიება მეცნიერულად
მკვიდრ ნიადაგზე იყო დაყენებული (იხ. თავი VII, § 70—71).

**§ 24. სიტყვის მნიშვნელობა იცვლება ისტორიულად, კეთ-
ხურ მითხველობაში, კონტაქტში. არა ერთხელ გვაქვს აღნიშნუ-
ლი, რომ სიტყვაში ფუძეა საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებელი:
კაც-, ცხენ-, ყვავილ-, წყალ-, და სხვა მიუთითებენ გარკვეულ ობი-
ექტურ მონაცემზე, გარკვეული მნიშვნელობის მქონე არიან. ეს მნიშ-
ვნელობა ისტორიულად ცვალებადობას განიცდის, სხვადასხვა
დროს სხვადასხვანაირია (ამის შესახებ § 15-შიც გვქონდა სა-
უბარი).**

გარდა ამისა ერისა და იმავე დროს სხვადასხვა დიალექტ-
ში ერთი და იგივე სიტყვა შეიძლება მიუთითებდეს სხვადასხვა
ობიექტურ მონაცემზე (ჯოგი, მაგალითად, დასავლეთ საქართველო-
ში ზოგადი მნიშვნელობის სიტყვაა, აღმოსავლეთ საქართველოში,
მთაში, ცხენის გროვას ქვია).

თვით სალიტერატურო ენაშიც ერთი და იგივე სიტყვა ერთსა
და იმავე დროს სხვადასხვა ობიექტურ მონაცემზე შეიძლება მიუთით-
ებდეს—კონტექსტის და მიხედვით (მაგალითად, წვერი: წვე-
რის მოპარვა, კალმის წვერი... ხელი: ხელი ჩამომართვა... მშვე-
ნიერი ხელი აქვს, ე. ი. ლაპაზად წერს...). ამგვარი საკითხები სიტყ-
ვის მნიშვნელობის გარკვევასთან არიან შინაგანად დაკავშირებული-

§ 25. ემოციური იერი სიტყვისა. მნიშვნელობასთან არის დაკავშირებული აგრეთვე საკითხი ემოციური იერისა, რომელიც სიტყვას თან ახლავს; (ამის შესახებ იხ. § 13, აგრეთვე § 72). აქ მხოლოდ ერთს მაგალითს დავასახელებთ: „ქალი“, „მანდილოსანი“, „დედაკაცი“ ობიექტურად ერთსა და იმავე მონაცემზე წიუთითებენ. განსხვავება მათ შორის მაინც არის; განსხვავებას იწვევს ემოციური იერი, რომელიც ამ სიტყვებს დაუყვება: „დედაკაცი“ ლიტერატურულს სიტყვასმარებაში ქალის ბიოლოგიურ რაობას გაბაზავს (დედაკაცი—მამაკაცი), „ქალი“ ასეთ ნიუანსს მოკლებულია. „მანდილოსანი“ კი ერთგვარ პატივისცემას გამოხატავს (შდრ.: იქ ქალი ჩემ მეზობლად ცხოვრობს—ის დედაკაცი ჩემ მეზობლად ცხოვრობს—ის მანდილოსანი ჩემ მეზობლად ცხოვრობს)...

§ 26. სიტყვის გვარიანი მხარე და მასში მომხდარ ცვლილებათა მნიშვნელობა სიტყვის სწორი ანალიზისათვის. გაუთვალისწინებელი გვაქვს სიტყვის ერთი მხარე, სახელდობრ, ბგერითი. სიტყვა ბგერებში გადმოიცემა. ჩვენი მეტყველება ბგერითი მეტყველებაა. მეტყველებაში ყველაფერი განიცდის ცვლებადობას—ბგერაც, რა თქმა უნდა. ბგერები, რომელთაც ესა თუ ის ენა იყენებს, გარკვეულს სისტემას ქმნიან. სხვადასხვა ენის ბგერითი შეუგენილობა ერთნაირი არ არის (მაგალითად: ყ, წ, ჭ არც ერთს ევროპულ ენას არ გააჩნია). ბგერათა ცვლებადობაც სხვადასხვა ენაში სხვადასხვანაირია. მაგრამ ერთი რამ საერთოა ყველა ენისათვის: ბგერათა ცვლებადობა სიტყვის მნიშვნელობის თვალსაზრისით ყველგან უაღრესად საგულისხმოა. მის გაუთვალისწინებლად ბევრი რამ სრულიად გაუგებარი იქნებოდა. გავარკვიოთ ეს მაგალითებზე.

ცხენ+ოსან=ცხენ-ოსან-(ი), შეადარეთ: ტყავ+ოსან=ტყა-ოსან-(ი): „ვეფხისტყაოსანი“. არავინ იტყვის „ვეფხისტყავოსანი“. რატომ? სად წავიდა ვ? ამის ასხნა მხოლოდ ბგერათა ურთიერთობაში უნდა ვეძიოთ: ო-ს წინ ვ დაიკარგა, აუტანელი მეზობლობის მსხვერპლი გახდა¹.

აგრეთვე: სამ - —სამეული, ათ - —ათეული.

სენ- —უნდა გვექონოდა: სენ-ეული (=სენიანი, ავადმყოფი), ნამდვილად კი გვაქვს: „სენული“: „სენ“-ფუძის დაეკარგა ე; ბრალი მიუძ-

¹ რატომ არის ეს მეზობლობა აუტანელი, ამის შესახებ იხ. პროფ. გ. ახვლედიანის: „ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხები“, ტფილ. 1938.

ღვის აფიქსს, როპელიც ე-თი (ხნოვნით) იწყება (-ეულ-). ე-ს და-
კარგვა ფუძეს სახეს უცვლის, აბრკოლებს მასში „სენ“-ფუძის ცნობას.

ასეთი შედეგი უფრო ხელშესახებია რიცხვთა სახელების მაგა-
ლითებზე: იყო „ათერთმეტი“, „ათორმეტი“, „ათოთხმეტი“, — დაი-
კარგა თავკიდური ა, მივიღეთ „თერთმეტი“, „თორმეტი“ „თოთხ-
მეტი“... საგანგებო ძიებაა საჭირო, როგორც ზემოთ ვნახეთ, რომ
ამ სიტყვებში „ათი“ ვიპოვოთ: ბგერითმა ცვლილებამ დააბნელა
„ათ“-ის მნიშვნელობა.

ამავე ნიადაგზე „ათცხრაშემეტი“ იქცა „ცხრაშემეტი“-ად. ა-ს დაკარ-
გვის შემდეგ თავი მოიყარა ერთად ოთხმა თანხმოვანმა: თ ც ხ რ...
ა-ს დაკარგვას მოყვა თ-ს დაკარგვაც: „ათ“-ისაგან აღარაფერი
დარჩა. რომ არ გვექონდეს: „თერთმეტი, თორმეტი, თოთხმეტი“...
რომ არ იყოს შენახული ძველი ქართულის „ათერთმეტი, ათორმე-
ტი... ათცხრაშემეტი“, თანამედროვე „ცხრაშემეტიში“ „ათ“-ი რომ იყო.
საკმაოდ ძნელი დასამტკიცებელი იქნებოდა...

ნაწილობრივ ეგვეე მოხდა „ხუთმეტ“-შიც: „ათ“-ის ნიშანწყალი
აქ არსად ჩანს. მაგრამ სხვა ვარიანტებიც გვაქვს, სადაც თ შემო-
ნახულია: „თხუთმეტი“ (შეკვეცილი „ათხუთმეტი“) და „თუთხმეტი“
(ყველაზე გავრცელებული!): მიღებულია იგი „თხუთმეტ“-ისაგან
ხ-ს გადასმით: ათხუთმეტი → თ ხ უ თ მ ე ტ ი → თუთხმეტი...

„თუთხმეტ“-ში „ათ“-ის ნაშთი -თ- შემონახულია, მაგრამ ხ-ს
გადასმის გამო სიტყვას ისე აქვს შეცვლილი სახე, რომ არც „ათ“
გამოიყოფა და არც „ხუთ“...

„ცამეტი“ მიღებულია „ათსამმეტ“-ისაგან, „ჩვიდმეტი“ — „ათ-
შვიდმეტ“-ისაგან; როგორც ვხედავთ, „ათ“-ი არსად ჩანს: გამჭრა-
ლა, როგორც ა, ისე თ, — პირველი — უკვალოდ, მეორეს კი — კვალ
დაუტოვებია: „ცამეტი“ მიღებულია „თსამმეტ“-ისაგან (თს → ც),
„ჩვიდმეტი“ მიღებულია „თშვიდმეტ“-ისაგან (თშ → ჩ): თ შეერწყო
ერთს შემთხვევაში ხ-ს. მეორეში — შ-ს, მივიღეთ ც (ცამეტი) და ჩ
(ჩვიდმეტი); ამნაირად „სამ“ (ათსამმეტი) იქცა „ცამ“-ად, „შვიდ“
(ათშვიდმეტი) იქცა „ჩვიდ“-ად...

ამ მარტივი შემთხვევებიდანაც კი უნდა იყოს ცხადი, როგორ
შეიძლება შეიცვალოს სიტყვის გარეგნობა ბგერათა ცვალებადობის
ნიადაგზე და როგორ რთულდება ამის გამო სიტყვის წინანდელი
მნიშვნელობა-შედგენილობის ამოცნობა.

§ 27. მეცნიერული გრაფიკის დარგები. 1. სიტყვის ბგერი-
თი მხარე, 2. დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები, 3. მნიშვ-

ნელობის მცვლელი აფიქსები, 4. ცოცხალი სახე, რომელიც ოდეს-
ღაც ფუძეში იყო ჩაქსოვილი და (სიტყვით აღნიშნული) საგნის დახა-
სიათებას წარმოადგენდა, 5. მნიშვნელობა ფუძისა (რა ობიექტურ
მონაცემზე მიუთითებს იგი) და 6. ემოციური იერი, რომელიც სიტ-
ყვას ახლავს (სუბიექტური მომენტი სიტყვაში)—აი ყველა ის მხარე,
რომელთა გათვალისწინება სიტყვაში მეცნიერული გრამატი-
კის ამოცანას შეადგენს. ეს ამოცანა, როგორც ვხედავთ, რთულია,
თვალსაზრისი—მრავალფეროვანი, მაგრამ ამ მრავალფეროვნებაში
საორიენტაციოდ რჩება სიტყვის ამა თუ იმ მომენტის ფუნქცია.
მისი როლი, როგორც ნიშნისა. ერთად ერთს გამონაკლისს თით-
ქოს ბგერითი მხარის შესწავლა წარმოადგენს, მაგრამ ეს მხოლოდ
ერთის შეხედვით: საბოლოო ანგარიშში სიტყვის ამ მხარის შესწავ-
ლა მიზნად ისახავს გავრცელებულ სიტყვის მნიშვნელობაში,
სიტყვის შედგენილობაში სწორად გარკვევა და ამ მხრივ
იგი გზის მაჩვენებელია იქ, სადაც უამისოდ გზის გაგნება შეუძლე-
ბელი იქნებოდა.

სიტყვის ბგერით მხარეს შეისწავლის ფონეტიკა და ფონოლო-
გია¹ (ბერძნ. სიტყვიდან „ჰე ფონე“—„ბგერა“). ფონეტიკის საგანია
ბგერითი სინამდვილე, როგორც სიტყვისა, ისე სხვა ენობრივი მონა-
ცემებისა: რა ბგერები გააჩნია ამა თუ იმ ენას, ბგერათა რანაირი
ჯგუფებია დამახასიათებელი ამ ენისთვის, როგორს ცვალებადობას
განიცდიან ბგერები, როგორია მახვილი, სიტყვის რომელს მარცვალ-
ზეა იგი და სხვადასხვა, აი საკითხთა წყება, რომელთა გარკვევა
ფონეტიკური ძიების საგანს შეადგენს.

დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები მორფოლოგიის სა-
განია (ბერძნ. სიტყვიდან: „ჰე მორფე“—„სახე“, „ფორმა“ და „ჰო-
ლოგოს“—„სიტყვა“, „სწავლა“; შდრ.: ბიოლოგია, გეოლოგია, სო-
ციოლოგია, სადაც „-ლოგია“ აგრეთვე „სწავლას“, „მოდღვრებას“
აღნიშნავს), მორფოლოგია—მოდღვრება ფორმის შესახებ: სიტყვის
ფორმა დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსებშია მოცემული.

ფუძის მნიშვნელობას (რაზე მიუთითებს ფუძე, ანუ როგორია
სიტყვის საგნობრივი მნიშვნელობა) სწავლობს ხემასიოლოგია ანუ
ხემანტიკა (ბერძნ. სიტყვიდან „ტო სემა“—„ნიშანი“)—მოდღვრება
მნიშვნელობის შესახებ.

ემოციური იერი (გრძნობითი ელფერი), რომელიც სიტ-
ყვას ახლავს, მნიშვნელობის ინგრედიენტიცაა, და სტილთანაც

¹ ფონეტიკისა და ფონოლოგიის ურთიერთობის შესახებ—იხ. ფონეტიკის
კურსში.

კავშირშია, სტილისტიკასაც ეხება. მაგრამ სტილისტიკის საგანი მხოლოდ ემოციური იერი როდია; სტილისტიკა განიხილავს სიტყვახაზ და შეხიტყვებახაზს, როგორც გამოშხატველობითს ააშუალებებს (დაწერილებით იხ. § 72). სტილისტიკა სტილის შესახებ მოძღვრებაა. „სტილუს“ ლათინური სიტყვაა, ნიშნავს წაწვეტებულ იარაღს, რომლითაც გასანთლულ ფიცარზე წერდენ.

ცოცხალი სახე, რომელიც ოდესღაც ფუძეში იყო ჩაქსოვილი და ხიტყვით აღნიშნული საგნის დახასიათებას წარმოადგენდა, ეტიმოლოგიური ძიების საქმეა: „ეტიმოლოგია“ ნაწარმოებია ბერძნ. სიტყვებიდან: „ეტაჟმოს“:—„ქეშმარტი“, „ნამდვილი“ და ზემოხსენებულ—„ლოგია“: „ეტიმოლოგია“—მოძღვრება სიტყვის ნამდვილი, პირველადი მნიშვნელობის შესახებ.

დაგვჩა მნიშვნელობათა მცვლელი აფიქსები. მათ ჩვეულებრივად იხილავენ მორფოლოგიაში დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსებთან ერთად; საფუძველი ამისათვის ისაა, რომ ერთნიცა და მეორენიც აფიქსებს წარმოადგენენ, აფიქსები თავის თავად საგნობრივ მნიშვნელობას მოკლებული არიან და, მაშასადამე, უპირისპირდებიან ფუძეს, როგორც საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებელს. აფიქსები შეისწავლება მორფოლოგიაში, ფუძე—სემასიოლოგიაში.

საკითხის ასე გადაწყვეტა მართებული იქნებოდა იმ შემთხვევაში, სემასიოლოგია რომ შეისწავლიდეს მხოლოდ მარტივ ფუძეს (ძირს). მაგრამ სემასიოლოგია არ არის მოძღვრება მარტივ ფუძეთა (ძირთა) შესახებ: მისი საგანია საერთოდ ფუძე, როგორც საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებელი,—ფუძე მარტივიცა და ნაწარმოებიც; ნაწარმოები ფუძე კი მნიშვნელობის მცვლელ აფიქსებს შეიცავს (ცხენოსან-, ყვავილოვან-, სვანეთ-...).. არ შეიძლება შევისწავლოთ ასეთი ფუძე, თუ არ შევისწავლეთ ის, რამაც ის შექმნა მარტივი ფუძიდან, თუ არ შევისწავლეთ მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსიც, პირუკუც: მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსის შესწავლა სწორედ იმის გამორკვევაში მდგომარეობს, როგორ ცვლის ის იმ ფუძის მნიშვნელობას, რომელსაც ემატება.

ამიტომაც: ძველ გრამატიკულსა და აწინდელ ფორმალისტურ ტრადიციებს ანგარიში ვერ გაეწევა, როგორი ძლიერიც არ უნდა იყოს ეს ტრადიცია: მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსები უნდა იქნეს განხილული იმ დარგში, რომელიც მნიშვნელობას შეისწავლის; მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსები სემასიოლოგიის (სემანტიკის) საგანია და არა მორფოლოგიისა.

აქედან მთელი რიგი პრინციპული ხასიათის დასკვნები გამოძღინარეობს; მათა გათვალისწინება აქ შეუძლებელია. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ამის გამო მეცნიერული გრამატიკის დარგთა ურთიერთობა არსებითი ცვლილებების წინაშე დგება. კერძოდ, მორფოლოგიისა და სემასიოლოგიის მოწყვეტილობა ერთმანეთისაგან ამ გზით შეიძლება დაიძლიოს.

მეცნიერული გრამატიკის ზემოხსენებული დარგები (ფონეტიკა, მორფოლოგია, სემასიოლოგია, ეტიმოლოგია, სტილისტიკა) ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირში იმყოფებიან. შეცთომა იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ეს დარგები ერთმანეთს მოწყვეტილ, გაზოგოვებულ დისციპლინებს წარმოადგენენ; მათ შორის მჭიდრო შინაგანი კავშირი არსებობს; ზედმიწევნით რომა ვთქვათ, ეს დარგები სხვადასხვა თვალსაზრისით ერთი და იმავე ობიექტის შესწავლის შედეგი უფროა, ვინემ დამოუკიდებელი დარგები.

სინტაქსის საგანი. მეცნიერული გრამატიკის დარგთა შორის ზემოთ არსად ჩანს სინტაქსი; ეს გამოიწვია იმ მარტივმა გარემოებამ, რომ სხვადასხვა დარგების განმარტება ზევით მოცემულა ცალკე სიტყვის ანალიზთან დაკავშირებით. სინტაქსის საგანი ცალკე სიტყვა კი არ არის, არამედ სიტყვათა ორგანიზებული ერთიანობა—ის, რასაც თავში შესიტყვება ვუწოდეთ. სინტაქსი შესიტყვებას შეისწავლის; შესიტყვებას შეისწავლის აგრეთვე სტილისტიკა; ერთიცა და მეორეც გარკვეული თვალსაზრისით (იხ. თავი VI, §§ 56—57 და თავი VIII, §§ 72—74).

ფონეტიკა, მორფოლოგია, სემასიოლოგია, ეტიმოლოგია, სინტაქსი, სტილისტიკა—აი ის დარგები, რომლებიც მეცნიერულს გრამატიკაში ჩამოყალიბდა სიტყვისა და შესიტყვების შესწავლასთან დაკავშირებით. მათგან ყველა თანაბრად როდია დამუშავებული; განსაკუთრებით სუსტობს სემასიოლოგია და სინტაქსი; სტილისტიკა კი, როგორც ენათმეცნიერული დისციპლინა, ახლაც არ არის გამოსული „ორგანიზაციის პერიოდიდან“, ჯერ კიდევ არა აქვს ზუსტად გარკვეული თვალსაზრისი და მოქმედების არე.

ყველაზე დამუშავებულ დარგებშიც (ფონეტიკასა, მორფოლოგიასა და ეტიმოლოგიაში) არა ერთი პრინციპული საკითხია მოუგვარებელი.

§ 28. მენიერული გრამატიკა და სახელოო ტექნიკური გრამატიკა. ყოველივე ამისდა მიუხედავად მეცნიერული გრამატიკა

არსებითად განსხვავდება ე. წ. სასკოლო ტექნიკური გრამატიკისაგან¹. დავიწყოთ მათი შედარება შედგენილობიდან.

სასკოლო ტექნიკურს გრამატიკაში სრულებით არ მოიპოვებოდა სტილისტიკა, სემასიოლოგია და ფონეტიკა. სტილისტიკა ისტორიულად რიტორიკის დარგად ითვლებოდა; ამჟამად იგი პოეტიკის საგანსაც წარმოადგენს. ეტიმოლოგიური ძიება ძველთაგანვე იშვიათს ინტერესს იწვევდა, მაგრამ საბედნიეროდ გრამატიკის ფარგლებში ეს ძიება არ შედიოდა; საბედნიეროდ მიტომ, რომ ხსენებული ეტიმოლოგიური ძიება ფანტაზიის უკონტროლო საქმიანობის ასპარეზს წარმოადგენდა და ჩვეულებრივად სიტყვათა შემთხვევითს გააზრიანებაში მდგომარეობდა. ეტიმოლოგიური ძიება მეცნიერულ საქმედ მხოლოდ მახ შემდეგ იქცა, რაც გამოჩნდა ფონეტიკა (მეცხრამეტე საუკუნეში) და შემთხვევითი გააზრიანების ადგილი ობიექტური საზოგადოების მოხმარებამ დაიჭირა, საიმედო საკონტროლო საშუალება დაიძებნა.

რაც შეეხება ფონეტიკას, იგი მეცხრამეტე საუკუნეში შეიქმნა. ეს საენათმეცნიერო დარგი ენის შესწავლისას ისტორიული თვალსაზრისის გამოყენებამ შექმნა და ისტორიული თვალსაზრისის რეალიზაციისათვის ძლიერ ბერკეტად მოგვევლინა. უკვე აღვნიშნეთ, რომ ეტიმოლოგიურმა ძიებამ მხოლოდ ფონეტიკის შემწეობით მოიპოვა ობიექტური ხასიათი და გონებამახვილობის სავარჯიშო ასპარეზიდან მეცნიერულ დისციპლინად იქცა. ამიტომ გადაჭარბებული არ, რის, როცა ამბობენ: ფონეტიკა ენათმეცნიერებისათვის იგივეა არაც ქიმიკ ბუნებისმეტყველებისთვისაო.

ფონეტიკის ადგილი სასკოლო გრამატიკებში ეკირა მსჯელობას ანბნისა და ასოების შესახებ. ეს, ერთის მხრით, იმის ბრალი იყო, რომ ასოს (დაწერილს) და ბგერას (გამოთქმულს) ერთმანეთისაგან ვერ არჩევდენ (ზოგი ახლაც ვერ არჩევს!), მეორე მხრივ კი—იმისა, რომ გრამატიკის საგანი მაშინ თავისებურად ქონდათ წარმოდგენილი (იხ. აქვე ქვემოთ).

¹ სასკოლო გრამატიკის შესახებ რომ ვლაპარაკობთ, მხედველობაში გვაქვს ის ტექნიკური დისციპლინა, რომელიც ფილოლოგიური გრამატიკის გაკრძელებას წარმოადგენს, რომელსაც საუკუნეთა განმავლობაში „ხელოვნება“ (искусство) ეწოდებოდა და რომელიც არც აცხადებდა პრეტენზიას მეცნიერება ყოფილიყო; ამიტომ აღვნიშნავთ მას სახელწოდებით „სასკოლო ტექნიკური გრამატიკა“; თავის თავად ცხადია, სასკოლო გრამატიკა, რა მოცულობითაც იქნება მასში აღებული ენობრივი მასალა, უნდა იყოს ზუსტად მეცნიერული. თავის მხრივ მეცნიერული გრამატიკა სკოლაში პრაქტიკას მოწყვეტილი თეორია კი არ იქნება, არამედ პრაქტიკულ ამოცანათა გადაწყვეტისას საიმედო ხელმძღვანელი და მკვიდრი დასაყრდენი.

თანამედროვე მეცნიერული გრამატიკის მორფოლოგიისა და სემასიოლოგიის ადგილი სასკოლო გრამატიკაში ეჭირა „ეტიმოლოგია“: ეტიმოლოგია განიხილავდა სიტყვის მნიშვნელობასაც და ე. წ. ფორმებსაც (დამოკიდებულების აღმნიშვნელსა და ფუძის მნიშვნელობის მცვლელ აფიქსებს); სიტყვის ანალიზი ზერელე იყო, თვალსაზრისთა დიფერენციაციას ადგილი არ ქონდა და მთელი დარგი ერთობ პრიმიტიული იყო. ამ მხრივ აღსანიშნავია, რომ ყველა ენაში ერთი და იმავე რაოდენობის მეტყველების ნაწილი დასტურდებოდა იმისდა მიუხედავად, თუ რანაირი აგებულების ენა იყო (ამის შესახებ დაწვრილებით იხ. § 42).

ამგვარად: თანამედროვე მეცნიერული გრამატიკის დარგებს (ფონეტიკას, მორფოლოგიას, სემასიოლოგიას, ეტიმოლოგიას, სინტაქსს, სტილისტიკას) უპირისპირდება სასკოლო ტექნიკური გრამატიკის ორი დარგი: ეტიმოლოგია და სინტაქსი. არ უნდა დავივიწყოთ მართლწერაც: ეს პრაქტიკული გამოყენებითი ნაწილი სასკოლო გრამატიკის მესამე ორგანულ ნაწილს შეადგენდა.

ეს არაა შემთხვევითი; ამაში მკლავდება არსებითი პრინციპული განსხვავება, რომელიც სასკოლო ტექნიკურსა და მეცნიერულს გრამატიკას შორის არსებობს გრამატიკის საგნისა, მიზან-თვალსაზრისისა და მეთოდის მხრივ.

გრამატიკა შეიქმნა ქრ. წინ ინდოეთსა და საბერძნეთში (იხ. „შესავალი“).

პირველი გრამატიკები სამწერლო ენის გრამატიკები იყო. ინდური გრამატიკა განზე დარჩა; ევროპის გრამატიკული აზროვნება ბერძნულ საგრამატიკო სისტემაზე აღიზარდა. ცნობილია, რომ ბერძნები ყველა არაბერძნულად მოლაპარაკეს „ბარბაროსებს“ უწოდებდნენ. ცხადია, მათი მეტყველება ქედმაღალი ბერძნის ყურადღების საგანი ვერ გახდებოდა და მათი ენის შესწავლით ბერძენი თავს არ შეიწუხებდა. ამიტომაც ევროპის ძველმა სამყარომ ბერძნულის გარდა მხოლოდ ლათინური გრამატიკა იცის; რომის იმპერიის ძლიერებას შეესატყვისებოდა ლათინური ენის გავრცელებულობა. მეთხე საუკუნიდან ქრ. შემდეგ ათი საუკუნის განმავლობაში მთელს დასავლეთს ევროპაში მხოლოდ ლათინური ენის გრამატიკა იყო ცნობილი. საშუალო საუკუნის სკოლებში ამ ხნის განმავლობაში „გრამატიკა“ ნიშნავდა „ლათინურ გრამატიკას“, გრამატიკის სწავლა—ლათინური გრამატიკის სწავლას (როგორც ცნობილია, იმდროინდელ სკოლებში სხვა არამრავალრიცხოვან საგანთა შორის გრამატიკას საპატიო ადგილი ეჭირა).

მაგრამ ლათინური დასავლეთ ევროპის ხალხთათვის არ იყო დედა-ენა (თვით იტალიაშიც სამწერლო ლათინური დაშორებული იყო ცოცხალ მეტყველებას). უცხო ენის შესწავლა, ლათინურის შესწავლა, ასეთ პირობებში მიზნად ისახავდა: **ესწავლეზინა მოწაფისთვის სწორად წერა და ლაპარაკი იმ ენაზე, რომელიც ერთად ერთი სამწერლო გაბატონებული ენა იყო იმ ხანებში.**

ამ პირობებში შეიქმნა გრამატიკის საყოველთაოდ ცნობილი განსაზღვრება: **-გრამატიკა არის ხელოვნება, რომელიც გვასწავლის სწორად წერასა და ლაპარაკს.**

საშუალო საუკუნის ლათინური გრამატიკის ეს თვალსაზრისი ძვალსა და რბილში გაუჯდა სხვა ევროპულ ენათა გრამატიკებს, როცა ასიტები შეიქმნა (დაახლოებით მეხუთმეტე საუკუნიდან).

რა არის სასკოლო გრამატიკის საგანი? მხოლოდ სამწერლო ენა. რა მიზნით სწავლობს ის მას? მხოლოდ იმისათვის, რომ დაადგინოს რა არის ხწორი, მართებული და რა არის უმართებულო, უკანონო სალიტერატურო ენის თვალსაზრისით. რა არის და როგორ უნდა იყოს? აი კითხვა, რომელზედაც სასკოლო გრამატიკა პასუხის გაცემას ლამობს. აქედან ისიც გამომდინარეობს, რომ სასკოლო გრამატიკა სალიტერატურო ენის ფაქტების აღწერით კმაყოფილდებოდა, ამ ფაქტების წარსულის ძიება, ფაქტების ახსნა მის მიზანს არ შეადგენს, ერთი სიტყვით, ისტორიული თვალსაზრისი მისთვის უცხოა.

საგანი: სამწერლო ენა, ერთად ერთი ფასეული ენა (ცოცხალი მეტყველება ღირსებით სალიტერატურო ენას ვერ შეედრება!); მიზან-თვალსაზრისი: რა არის სწორი, კანონიერი, სავალდებულო, რა—უკანონო და, მაშასადამე, უარსაყოფი; მეთოდი: აღწერა სალიტერატურო ენის ფაქტებისა, ისიც ცალმხრივი და ძირითადი მიზნის შესაბამისი—აი სასკოლო ტექნიკური გრამატიკა. განა ბუნებრივი არ არის მის წიაღში „მართლწერა“ ისეთივე სრულყოფილებიან დარგად მოგვევლინოს, როგორცაა ეტიმოლოგია და სინტაქსი?!

სასკოლო ტექნიკური გრამატიკის, ერთის მხრით, შედგენილობა (დარგები!) და, მეორე მხრით, მიზან-თვალსაზრისის, ხაზის გაგებასა და მეთოდს შორის მკიდრო შინაგანი კავშირი არსებობს: თვალსაზრისი ვიწროა, მეთოდი—პრიმიტიული, შინაარსი (შედგენილობა დარგების მიხედვით)—ღარიბი.

მეცნიერული გრამატიკის შედგენილობა უკვე გავითვალისწინეთ; მისი საგნისა, მიზან-თვალსაზრისისა და მეთოდის შესახებ ნაწილობრივ უკვე გვექონდა საუბარი (იხ. § 15: ენის ისტორიული და სტა-

ტიკური შესწავლის შესახებ); აქ მხოლოდ მოკლედ მოვკრით; მეცნიერული გრამატიკის (ენათმეცნიერების) ძირითადი საგანი ცოცხალი მეტყველებაა: რაობა ენისა, კანონზომიერება მისი განვითარებისა ბუნებრივი სახით ცოცხალს მეტყველებაშია მოცემული; სალიტერატურო ენა დიდმნიშვნელოვანი კულტურული პროდუქტია, მაგრამ სწორედ ამიტომ სალიტერატურო ენა მოკლებულია იმ თავისუფლებას, რომელიც ცოცხალი მეტყველების განვითარებას ახასიათებს. მეცნიერული გრამატიკა (ენათმეცნიერება) განვითარების განვლილი ეტაპების გათვალისწინებისას მიმართავს სალიტერატურო ენას, მაგრამ სათანადო მონაცემთა ინტერპრეტაციისას მხედველობაში იღებს სალიტერატურო ენის ზეპოხსენებულ თავისებურებას.

რაც შეეხება თვალსაზრისსა და მეთოდს, ძირითადია: რა მოვლენები გვაქვს? როგორ მივიღეთ ის, რაც გვაქვს? რატომ იყო განვითარება ასეთი თუ ისეთი? ცხადია, საკითხის ასე დასმისას „უკანონო“, „უარსაყოფი“ ფაქტი არ შეიძლება არსებობდეს: ის, რაც „უკანონოდ“ და „უმართებულოდ“ არის მიჩნეული სალიტერატურო ენის თვალსაზრისით, ენის კანონზომიერი განვითარების შედეგია და ენის რაობისა და ენის განვითარების კანონების გარკვევის თვალსაზრისით უაღრესად მნიშვნელოვანი შეიძლება იყოს.

როგორს დამოკიდებულებაშია მეცნიერული გრამატიკა პრაქტიკულ საკითხებთან, როგორიცაა, მაგალითად, მართლწერის საკითხი სალიტერატურო ენაში? როგორც აღვნიშნეთ, ის არ აწევს — „რა უნდა იყოს“, მაგრამ იმის სწორი გარკვევით, „რა იყო“ და „როგორ მივიღეთ ის, რაც გვაქვს“, კერძოდ, სალიტერატურო ენაში, — იგი იძლევა მკვიდრ მეცნიერულ საფუძველს მართლწერის საკითხთა მოსაგვარებლად: თეორიულად მკვიდრი მეცნიერული გრამატიკა შეუდარებელი უფრო სამედიო წინამძღოლია პრაქტიკისა, ვინემ სასკოლო ტექნიკური გრამატიკა თავისი პრიმიტიული თვალსაზრისითა და ყოველ მხრივ შეზღუდული შესაძლებლობებით (ენათმეცნიერების გამოყენებითი მნიშვნელობის შესახებ იხ. თავი XII).

III. აზიჰსთა კლასიფიკაციისა, კვალიფიკაციისა და წარმოშობის საკითხი

§ 29. აზიჰსთა კლასიფიკაციის საკითხი. ზევით (§ 22) აღნიშნული იყო, რომ აფიქსი შეიძლება იყოს ორგვარი: დამოკიდებულების აღმნიშვნელი (ცხენ-ს, ცხენ-ის...) და მნიშვნელობის მცვლელი ანუ ფუძის საწარმოებელი (ცხენ-ოხან-ს, ყვავილ-ოვან-ი...). დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი მნიშვნელობას არ ცვლის, ფუძეს არ აწარმოებს (ფუძის გარეშე რჩება); მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსი დამოკიდებულებას არ აღნიშნავს (დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი ცალკე დაერთვის).

ეს ორი ტიპი ერთმანეთს უპირისპირდება, როგორც დადებითი ნიშნების მიხედვით, ასე უარყოფითად დახასიათებისას.

ამათ გვერდით უნდა გავითვალისწინოთ გარდამავალი ტიპიც. ავილოთ „წიგნ-ი“ სიტყვა მრავლობითში: „წიგნ-ებ-ი“. -ი აქ დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსია, ფლექსიაა (სახელობითი ბრუნვის ნიშანია), -ებ- აფიქსი ფუძის საწარმოებელია: ამგვარი მრავლობითი ქართულში, როგორც ცნობილია, განსხვავდება მხოლოლობითისაგან ფუძით; ბრუნვის ნიშნები მრავლობითში იგივეა, რაც მხოლოლობითში: მხოლო.: წიგნ-ი, ამხანაგ-ი... წიგნ-მა, ამხანაგ-მა... წიგნ-ს, ამხანაგ-ს... მრავლ.: წიგნ-ებ-ი, ამხანაგ-ებ-ი... წიგნ-ებ-მა, ამხანაგ-ებ-მა... წიგნ-ებ-ს, ამხანაგ-ებ-ს... -ებ- მრავლობითი რიცხვის ფუძეს აწარმოებს. ცვლის თუ არა იგი ფუძის მნიშვნელობას? კიდევ ცვლის და კიდევ არა! ცვლის იმიტომ, რომ „წიგნ“, „ამხანაგ“—ცალკე ერთეულზე მიუთითებს¹, „წიგნ-ებ“, „ამხანაგ-ებ“—ერთზე მეტს „წიგნს“, „ამხანაგს“ გულისხმობს... არა ცვლის ფუძის მნიშვნელობას, თუ მხედველობაში ვიჭონიებთ, რომ ახალი ფუძე (მრავლობითისა) იმავე საგანზე მიუთითებს, რაზედაც—მხოლოლობითის ფუძე. საკმარისია შევადაროთ -ებ- სუფიქსის როლი -ოხან სუფიქსისას, რომ განსხვავება ნათელი იყოს:

¹ მხოლოლობითის ფუძე შეიძლება აგრეთვე ზოგადად „წიგნს“, „ამხანაგს“ აღნიშნავდეს.

ცხენ-ი:

ცხენ-ოხან-ი ახალი ფუძე (ცხენოსან-) სულ სხვა საგანზე მიუთითებს:

ცხენ-ებ-ი ახალი ფუძე (ცხენებ-) ისევე იმ საგანზე მიუთითებს: საგანი არ შეცვლილა, მისი რიცხვი (რაოდენობა) შეიცვალა.

მაშასადამე, -ებ- სუფიქსი ცვლის მნიშვნელობას არა მთლიანად, არამედ მხოლოდ ნაწილობრივ, — ცვლის რიცხვობრივს მხარეს.

სხვა მხრივაც განსხვავდება -ებ- და -ოხან-; -ოხან- გავლენას არ ახდენს სიტყვათა დამოკიდებულებაზე (ცხენი დგას — ცხენოსანი დგას); ამასევე ვერ ვიტყვით -ებ- აფიქსის შესახებ: მას შეუძლია სიტყვათა დამოკიდებულებაში ცვლილება შეიტანოს (ცხენი ჭიხვინებს — ცხენები ჭიხვინებენ)...

ამრიგად, -ებ- სუფიქსი ფუძის საწარმოებელი აფიქსია, მაგრამ იგი მხოლოდ ნაწილობრივ ცვლის ფუძის მნიშვნელობას და ამ მხრივ „ჩამორჩება“ -ოხან- სუფიქსს; მეორე მხრივ, მას შეუძლია სიტყვათა ურთიერთობაში ცვლილებების მოხდენა და აქ ის მოგვეგონებს დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსებს, აქ მას მეტი ძალა აქვს, ვინემ -ოხან-ს. ორივე ეს გარემოება -ებ- სუფიქსს აშორებს მნიშვნელობის მცვლელ ტიპობრივ აფიქსებს და აახლოებს დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსებთან.

მსგავსი ვითარება შეიძლება აღმოაჩნდეს დამოკიდებულების აღმნიშვნელ ზოგ აფიქსსაც.

მე ვმუშაობ — ჩვენ ვმუშაობთ: -თ- სუფიქსი დამოკიდებულებას აღნიშნავს — ზმნაში ის არის „ჩვენ“ სიტყვის ერთ-ერთი წარმომადგენელი; ამით ის გავს ვ-ს (ვ-მუშაობ); ის არ არის ფუძის საწარმოებელი; ის ფუძეში არ შედის, ფლექსიაა ისევე, როგორც ვ-; მაგრამ მას ფუძის მნიშვნელობაშიც შეაქვს ცვლილება: ვმუშაობ-თ სიმრავლეს აღნიშნავს, -თ- ისეთსავე ცვლილებას იწვევს ზმნის ფუძის მნიშვნელობაში, როგორც -ებ- იწვევდა ზემოთ აღნიშნულ მაგალითებში: იგი რიცხვობრივ მომენტს ცვლ-ს ფუძის მნიშვნელობაში. ამგვარი თვისება უცხო იყო, როგორც ვიცით, დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსებისათვის (ამხანაგ-ს, ამხანაგ-იხ... დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები ფუძის მნიშვნელობას არ ცვლიან).

-ებ- სუფიქსი ფუძის საწარმოებელი ისეთი აფიქსია, რომელსაც არ გააჩნია მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსის ყველა თვისება, მაგრამ მოეპოვება ზოგი რაჲ, დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსის დამახასიათებელი.

-თ სუფიქსი დამოკიდებულების აღმნიშვნელი ისეთი აფიქსია, რომელიც ზოგ რაშიმე ფუძის საწარმოებელ აფიქსს მოგვაგონებს, თუმცა ფუძეში არ შედის.

ორივე—გარდამავალი ტიპის აფიქსის ნიმუშს წარმოგვიდგენს. -ცბ- სახელთა მრავლობითობას აღნიშნავს, -თ— ზმნისას (გარკვეულს პირობებში)... შეიძლება და აგრეთვე დაგვესახელებინა დროთა და კილოთა საწარმოებელი აფიქსებიც...

დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი (ანუ ფლექსია), მნიშვნელობის მცვლელი (ანუ ფუძის საწარმოებელი) აფიქსი—ესაა ორი ძირითადი ტიპი აფიქსთა; მათ ერთვის მესამე, გარდამავალი ტიპი.

ამ უკანასკნელის არსებობას აქვს არა მარტო პრაქტიკული მნიშვნელობა (ანალიზის დროს კვალიფიკაციის თვალსაზრისით); მისი პრინციპული ღირებულებაც თვალსაჩინოა.

დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები მორფოლოგიის საგანს წარმოადგენს, თვით დამოკიდებულება—სინტაქსის საკვლევი არეა, მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსები ბუნებრივად სემასიოლოგიას განეკუთვნება (იხ. ზემოთ § 27). ასეთ პირობებში გარდამავალი ტიპი განსახიერებაა იმ ბუნებრივი გარდასვლისა და შინაგანი კავშირისა, რომელიც მორფოლოგიას, სინტაქსსა და სემასიოლოგიას შორის იყარაუდება: მეცნიერული გრამატიკის ამ დარგთა შინაგან კავშირს განსაზღვრავს შინაგანი კავშირი შესასწავლ ობიექტებს შორის.

რა თქმა უნდა, ბუნებრივი კავშირი სრულებითაც არ ნიშნავს, რომ მორფოლოგია, სინტაქსი და სემასიოლოგია ერთმანეთში უნდა აერთიანდეს, რომ საჭირო არ არის მათი გამოიჯანა; პირიქით: მათა გამიჯნულობის ფონზეა ფასეული ეს დაკავშირება და, თუ გარკვეულად არ არის ჩამოყალიბებული მორფოლოგია, სინტაქსი, სემასიოლოგია, თვით დაკავშირების საკითხი უქმი და არას მაქნისია.

§ 30. აფიქსთა კლასიფიკაცია აღვიღებდებარეობის მიხედვით. აფიქსთა სამი ტიპი (დამოკიდებულების აღმნიშვნელი, ფუძის საწარმოებელი და გარდამავალი) გამოიყოფა აფიქსთა დახასიათებისას ფუნქციის (როლის) მიხედვით.

აფიქსები შეიძლება დავახასიათოთ აღვიღებდებარეობის მიხედვითაც. ამ თვალსაზრისით განასხვავებენ—პრეფიქსს, სუფიქსსა და ინფიქსს.

აღვიღებდებარეობის გარკვევისას ამოსავალია მარტივი ფუძე (ძირი).

პრეფიქსად იწოდება ისეთი აფიქსი, რომელიც ძირს წინ უძღვის; პრეფიქსი ლათინური სიტყვაა (praefixum) და ნიშნავს „წინ მიმაგრებულს, წინ დართულს“, მისი ქართული შესატყვისია „წინსართა“; გ-მუშაობ... გ-თხოვრ... სა-მელნე — ვ, გ, სა—პრეფიქსებია ანუ წინსართებია.

სუფიქსი ეწოდება ისეთ აფიქსს, რომელიც ძირს მოსდევს; სუფიქსიც ლათინური სიტყვაა (suffixum) და ნიშნავს „ქვეიდან მიმაგრებულს“, უკან დართულს; ქართულად მის გადმოსაცემად ხმარობენ „ბოლოსართს“; ეს ტერმინი არაა მოხერხებული; ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, თითქოს სუფიქსი ყოველთვის ბოლოს დაისმოდეს; ნაადვილად კი სუფიქსი ძალ-დან ხშირად ბოლოში არ არის (იხ. ქვემოთ); ვმუშა-ობ... ვთხოვ-თ... სამელნ-ე-- -ობ, -თ, -ე სუფიქსებია ანუ ბოლოსართებ-.

ინფიქსი შიგ ჩაერთვის მარტივ ფუძეს ანუ ძირს. ინფიქსი ლათინურად (infixum) ნიშნავს „შიგ ჩამაგრებულს, ჩართულს“. ქართული „ჩასართი“ კარგად გადმოგვეცემს ამ ტერმინს. ინფიქსის ნიმუში იქნებოდა: ხვნა, კვლა, დაძვრა, ჩაგვრა, შენიშვნა და მაგგვარებში ვ, რომელიც ფონეტიკური მიზეზების გამო (ლ, რ, ნ-სთან ვ-ს მეტათეზისის ანუ გადასმის გამო) ძირეულ თანხმოვნებს შორის მოექცა:

შდრ.: ხნ-ავ-ს: ხნ-ავ-ა → ხნ-ვ-ა → ხვნა (ვ-ს გადასმით).

თეს-ავ-ს: თეს-ავ-ა → თეს-ვ-ა.

ჩაგრ-ავ-ს: ჩაგრ-ავ-ა → ჩაგრ-ვ-ა → ჩაგვრა (ვ-ს გადასმით).

ტანჯ-ავ-ს: ტანჯ-ავ-ა → ტანჯ-ვ-ა.

კლ-ავ-ს: კლ-ავ-ა → კლ-ვ-ა → კვლ-ა (ვ-ს გადასმით).

კალ-ავ-ს: კალ-ავ-ა → კალ-ვ-ა (რისამე მოკალვა).

ხნავს, ჩაგრავეს, კლავს... სიტყვებში ორ-ორი სუფიქსი გვაქვს: -ავ- და -ს; ხვნა, ჩაგვრა, კვლა-ში -ხ-ს ადგილას ახალი -ა სუფიქსია, ავ- სუფიქსის ნაოჩენზე -ვ-მ კი ადგილი იცვალა და წინა ორ თანხმოვანს შორის მოექცა. ეს მაშინ ხდება, როგორც ვხედავთ, როდესაც -ვ-ს წინ ორი ან მეტი თანხმოვანი იყრის თავს (შდრ. მოკალდა და კვლა) და ვ-ს უშუალო მეზობლად ან ნ ან რ ან ლ არის (შდრ. ტანჯვა, სადაც ვ-მ ადგილი არ იცვალა, თუმცა წინ ორი თანხმოვანი უძღვის და „ჩაგვრა“, სადაც ვ-ს გადასმა რ-ს მეზობლობას მიეწერება).

ხვნა, შენიშვნა, კვლა, ძვრა... და მსგავს მაგალითებში ვ- ინფიქსი ნასუფიქსარია; დიალექტური „ნავხე“-ში (ლიტერატურული

ვ-ნახვ-ს ნაცვლად) ვ ინფიქსი ნაპრეფიქსალია¹. ინფიქსებად ეს სუფიქსი და პრეფიქსი ფონეტიკურმა პროცესმა აქცია. მორფოლოგიური ბუნების ინფიქსები ქართულმა ენამ არ იცის; ასეთი ინფიქსები ამერიკის მკვიდრთა ენაშია ჩვეულებრივი. სიტყვაში შეიძლება იყოს მხოლოდ ერთი პრეფიქსი (ვ-არ, ხ-არ), მხოლოდ ერთი სუფიქსი (ამხანაგ-ს, წიგნ-მა)... ერთი პრეფიქსი და ერთი სუფიქსი (ვ-არ-ო, ხ-არ-თ... ვ-მუშა-ობ... სა-მელნ-ე... სა-თავ-ე...), ერთზე მეტი პრეფიქსი და სუფიქსი: სა-თა-ურ-ი... და-სა-თა-ურ-ებ-ა... და-სა-თა-ურ-ებ-ულ-ი... და-სა-სა-თა-ურ-ებ-ელ-ი... შე-სა-მო-წმ-ებ-ლ-ად... გა-და-სა-მზად-ებ-ელ-ი²...

უკანასკნელს შემთხვევაში ძირად (მარტივ ფუძედ) გამოყენებულია -მზად-; „შემოწმება“-ში — ფუძის მარტივი სახე, ძირი არის -წამ-; მას დაკარგული აქვს ძირეული ა; „სათაურ“-ში ძირია -თავ-; ამ ძირსაც აკლია -ვ; მისი დაკარგვა გამოიწვია მომდევნო უ-მ (შდრ.: სა-თავ-ე, მაგრამ: მე-თა-ურ-ი, სა-თა-ურ-ი, უ-თა-ურ-ი... თა-ობ-ა, სადაც ვ- დაიკარგა მომდევნო ო-ს ზეგავლენით)³.

თითოეულ ამ ძირთაგანს ჩვენს მაგალითებში დართული აქვს რამდენიმე პრეფიქსი და სუფიქსი: და-სა-თა-ურ-ებ-ულ-ი. აქ, ზეგავლენით, ორი პრეფიქსია (და-სა-) და ოთხი სუფიქსი (ურ-ებ-ულ-ი). ხშირად პრეფიქსად თვლიან მხოლოდ პირველ აფიქსს (და-) სუფიქსად—უკანასკნელს (-ი), დანარჩენები კი ინფიქსებად მიაჩნიათ (-სა-... -ურ-, -ებ-, -ულ); ეს შეცთობაა; ამიტომ იყო, ზემოთ რომ აღვნიშნეთ: როცა აფიქსებს ვახასიათებთ ადგილმდებარეობის მიხედვით, ამოსავალი და საორიენტაციო უნდა იყოს მარტივი ფუძე (ძირი); ამ უკანასკნელის მიმართ უნდა გაირკვეს, რა უძღვის მას წინ, რა მოხდევს მას, რა არის მის შიგნით მოქცეული. ინფიქსი მარტივი ფუძის (ძირის) შიგნით უნდა იყოს მოქცეული და არა

¹ ასეთივე ნაპრეფიქსალი ვ (ბ) ხშირია მეგრულში (ი-ბ-რდუქ—ვიზრდები) და სვანურში (ტუიხუ←ვ-ტახუ—ვაბრუნებ)..

² და-(დასათაურებული), შე-(შესამოწმებლად), გა-და-(გადასამზადებელი) და სხვა ე. წ. პრეფერბები ჩვეულებრივ პრეფიქსებად არ მიაჩნიათ: ეს ნაწილაკები მზა-მზარეულ სიტყვას დაერთვიან და, მაშასადამე, სიტყვის გარეთ მდებარეობენო. ასეთი დასკვნა მართებული იქნებოდა, რომ ხშირად ეს პრეფერბები ფუძის მნიშვნელობას არ ცვლიდენ, ზოგჯერ ძირითადად: ა-გება, გა-გება, მი-გება, მო-გება, წა-გება, და-გება... ასეთს შემთხვევაში პრეფერბი ფუძის საწარმოებელი აფიქსის როლში გამოდის.

³ სიტყვის ბგერითს მხარეში მომხდარი ცვლილებებისა და ამათი მნიშვნელობის შესახებ სიტყვის სწორი ანალიზისათვის საუბარი გვექონდა მეორე თავში, § 26-

დობრ: ულ- სუფიქსი ფონეტიკურად სახეცვლილი -ურ სუფიქსია; ცვლილების მიზეზია -რ ფუჟეში (მეგობრ-); ამ რ-ს ზეგავლენით სუფიქსეული -რ შეიცვალა -ლ-დ; უნდა ყოფილიყო: მეგობრ-ურ-ად, მივიღეთ „მეგობრულად“ (ზღრ.: ამხანაგ-ურ-ად, ძმ-ურ-ად, მეზობლ-ურ-ად...).

ცვლილება განიცადა ფუძემაც სუფიქსის ზეგავლენით: იყო „მეგობარ“, მივიღეთ „მეგობრ“; მოხდა ფუძის შეკუმშვა -ურ- სუფიქსის ზეგავლენით.

მაშასადამე, ამ ცვლილებათა გათვალისწინებით სიტყვა „მეგობრულად“ დაშლისას გვაყარაუდებინებს:

მეგობარ (მარტ. ფუძეს) + ურ + ად (სუფიქსები).

სიტყვა „ამხანაგურად“ როცა დავშალეთ, უცვლელად მივიღეთ ის ელემენტები, რომელთაგანაც სიტყვა აგებულიქნა; სიტყვა „მეგობრულად“ (ფუძის წარმოებისას) მიგვითითებს ცვლილებებზე როგორც მარტივს ფუძეში, ისე სუფიქსში; ფუძის ცვლილება სუფიქსითაა გამოწვეული, სუფიქსისა—ფუძით. ეს ცვლილებები ფონეტიკური ხასიათისაა; მათი გათვალისწინების გარეშე სიტყვის ანალიზი პირვანდელ შემადგენელ ნაწილებამდის ვერ მიგვიყვანს.

კიდევ მაგალითი:

სამომხმარებლო: { სა—ო
 { მომხმარებელ — { მო— (ე)ლ
 { -მხმარებ — } მ— ებ
 { -ხმარ— }

სამომხმარებლო: სა-მო-მ-ხმარ-ებ-(ე)ლ-ო; მარტივ ფუძეს -ხმარ- და ერთეის სა-მო-მ პრეფიქსები და -ებ- (ე)ლ-ო სუფიქსები; -ელ სუფიქსი -ო სუფიქსის დართვისას კარგავს ე-ს.

განათლებულ — { -ი
 { განათლებულ — { გა— ებ-ულ-
 { -ნათ(ე)ლ-

განათლებული გა-ნათ(ე)ლ-ებ-ულ-ი...

განმარტებითი — { -ი
 { განმარტებით — { -ით
 { განმარტებ — { გან— ებ-
 { -მარტ-

აქ ორი რამ უნდა შევნიშნოთ:

1. მარტივი ფუძე (ძირი) არ იშლება ამჟამად; თანამედროვე ქართულის თვალსაზრისით - მარტ- (განმარტებით-ში), -ნათელ- (განათლებულ-ში), მეგობარ- დაუშლელი მონაცემია, მარტივი ფუძეა, ძირია; მაგრამ ისტორიული განვითარების წინა საფეხურების გათვალისწინება დაგვანახვებს, რომ შეუძლებელი არაა მათი დაშლა, მათში აფიქსისა თუ აფიქსების გამოყოფა და ახალი ძირეული კომპლექსის დადგენა. მაშასადამე: სიტყვის დაშლისას ყოველთვის უნდა დავიცვათ ისტორიული პერსპექტივა. სიტყვის ანალიზი შეიძლება აღწევდეს სხვადასხვა სიღრმეს იმისდა მიხედვით, თუ ენის განვითარების რა პერიოდს ვიღებთ. უნდა გავარჩიოთ ანალიზი აწინდელი ვითარებისა და ანალიზი ისტორიული თვალსაზრისით.

2. სიტყვის დაშლას რომ ვაწარმოებთ, უნდა გვახსოვდეს, რომ ყველა სიტყვა არ იშლება, ყველა სიტყვაში არ გამოიყოფა ფუძე და აფიქსი; ჩვენი მსჯელობა შეეხება ე. წ. ცვალებადს ანუ ფორმიან სიტყვებს; უცვლელ ანუ უფორმო სიტყვებში ვერც ფუძეს ვიპოვით და ვერც აფიქსებს (იხ. ამის შესახებ ქვემოთ § 37).

არსებობს ტექნიკური ხერხი, უკეთ ვთქვათ, საკონტროლო საშუალება იმის გასარკვევად, დაიშლება თუ არა სიტყვა ფუძედ და აფიქსებად; ეს საშუალება შემდეგში მდგომარეობს: სათანადო ენაში უნდა დავძებნოთ იგივე სუფიქსი სხვა ფუძეებთან და იგივე ფუძე სხვა აფიქსებთან; პირველი რიგის მაგალითებს პორიზონტალურად ათავსებენ, მეორეს — ვერტიკალურად:

ამხანაგ-ურ-ად, ძმ-ურ-ად, მეზობლ-ურ-ად, კაც-ურ-ად...

ამხანაგ-ობა

სა-ამხანაგ-ო

დაუ-ამხანაგ-და

ამხანაგ-ის

ამხანაგ-მა

ამხანაგ-ები...

„სამოქმედარებლო“-ში ხა- სუფიქსი აღმოჩნდა; სიტყვაში „სამი“ ხა- ვერ გამოიყოფა (ვერც, როგორც სუფიქსი და ვერც, როგორც ძირი: იგი ძირის ნაწილია). შევამოწმოთ ზემოაღნიშნული წესის მიხედვით.

სა-მი, სა-ერთო, სა-ომარი, სა-ნატრელი, სა-ურთიერთო... პორიზონტალური წყება გაგვაჩნია: ხა- თავსარაი არსებობს ქართულში; მაგრამ ვერტიკალურ წყებას ვეღარ ვპოულობთ: სა-მი... სხვა აფიქს-

თან ეს -ში- აღარ მოიძეევა — გასაგები მიზეზების გამო: „ში“ ფუძე არ არის...

აგრეთვე შეიძლება ჩამოგვეთვალა გრძელი წყება სიტყვებისა, რომლებშიაც მეორდება თავიიდური კა-: კაცი, კავი, კატი, კატა, კარი, კანკი..., მაგრამ ამ კა-ს ვერ გამოვყოფდით აფიქსად — დარჩენილი ნაწილი ფუძედ არ გამოდგებოდა, ვერტიკალურს წყებას ვერ შექმნიდა. ამ კა-ს ფუძედაც ვერ მივიჩნევდით: დარჩენილი ნაწილი სუფიქსად ვერ მოგვევლინებოდა.

§ 33. აფიქსის ბზარითი სახე და ფუნქცია. აფიქსები, როგორც ვიცით, ან დამოკიდებულებას აღნიშნავენ ანდა ფუძეს აწარმოებენ, მნიშვნელობას ცვლიან. მაგრამ დამოკიდებულება სხვადასხვაგვარი შეიძლება იყოს; მნიშვნელობის ცვლაც ნაირ-ნაირია.

ჩვეულებრივად განსხვავებული ფუნქციის მქონე აფიქსი ბგერითადაც განსხვავებულია; მაგალ., ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანია -ისა, მიცემითისა — -სა, მოქმედებითისა — -ითა... გ- პრეფიქსი ზმნაში აღნიშნავს პირველი პირის სუბიექტს (გ-აქებ მე), მ- პრეფიქსი — იმავე პირის ობიექტს (მაქებს ნე), გგ- პრეფიქსი კი პირველი პირის ობიექტს მრავლობითის რიცხვში (გვაქებს ჩვენ)... -ურ სუფიქსი სადაურობისა და თვისება-რაგვარობის მაჩვენებელია (თუშური, სვანური... ამხანაგური, მუხანათური...); სი- — -ე პრეფიქს-სუფიქსი თვისების პირველადი სახელისაგან თვისების განყენებულ სახელს აწარმოებენ (ლამაზ-ი — სილამაზე, მალალ-ი — სიმალლე, მახინჯ-ი — სიმახინჯე...).

ბგერითად განსხვავებული აფიქსი ფუნქციონალურად განსხვავებულია; ასეა ჩვეულებრივად. გარდა ამისა შესაძლებელია:

1. ბგერითად განსხვავებული აფიქსები ერთი და იმავე მნიშვნელობისა იყოს; ვგულისხმობთ არა ისეთ შემთხვევებს, სადაც ბგერითი სხვაობა ფონეტიკურმა პროცესებმა გამოიწვია (ძმა-მ, მეგობარ-მა... ძმ-ურ-ი, მეგობრ-ულ-ი), არამედ ისეთებს, სადაც ბგერითად სხვადასხვა წარმოშობის აფიქსები გვაქვს: ძმა-ნი და ძმ-ებ-ი... ღვა-ს და ღვებ-ა... მოლი-ან... და თამაშობ-ენ... -წ, -ებ-; -ს, -ა; -ან, -ენ — ერთი და იმავე ფუნქციისაა, ბგერითად კი სხვადასხვაა.

2. ბგერითად ერთნაირი აფიქსი სხვადასხვა მნიშვნელობისა იყოს; -ებ სუფიქსი სახელებში ამხანაგ-ებ-ი, ძმ-ებ-ი, მეგობრ-ებ-ი — მრავლობითობას აღნიშნავს; -ებ- სუფიქსი ზმნებში აშენ-ებ-ს, აგ-ებ-ს, აწითლ-ებ-ს, ალაშაზ-ებ-ს... აწმყოს ფუძის საწარმოებელია... დავითი ბრძოლს წერილს უგზავნის; არჩილს, წერილს, — ორივე -ს მიცემითი ბრუნვის ნიშანია; უგზავნის — აქ -ს სუბიექტის მესამე პირის სუ-

ფიქსია და ეს სულ სხვაა, ვინემ მიცემითის ნიშანი -ს. დავითი არ-ჩილს დახმარებას სთხოვს; უკანასკნელ სიტყვაში ს პრეფიქსადაც გვაქვს და სუფიქსადაც; ორსავე შემთხვევაში ეს -ს პირს აღნიშნავს, მაგრამ განსხვავებულს: ს- სუფიქსი მიუთითებს მესამე პირის სუბიექტზე, ს- პრეფიქსი—მესამე პირის ობიექტზე (ძიკემითში); ასე, რომ ეს ორი -ს სხვადასხვა ფორფოლოგიური ოდენობაა. ბგერითი ერთგვარობის მიუხედავად.

ერთი სიტყვით, აფიქსებშიაც შეიძლება გვექონდეს ხინონიმები და ომონიმები: სინონიმურია -ან, -ენ, ომონიმური აფიქსების ნიშნულია -ებ (ძმ-ებ-ს, აშენ-ებ-ს), -ს (არჩილ-ს, წერ-ს).

3. ერთსა და იმავე აფიქსს შეიძლება ერთზე მეტი მნიშვნელობა ქონდეს; ვ-აქებ-თ; ვ- აღნიშნავს პირს, პირველს; თ— რიცხვს მრავლობითს; აქებ-ენ: -ენ აღნიშნავს როგორც პირს, მესამეს, ისე რიცხვს, მრავლობითს; შდრ. აგრეთვე: ძმ-ებ-ისა და ძპა-თა. უკანასკნელში რიცხვსაც, ბრუნვასაც -თა აღნიშნავს.

ქართულსა და სხვა ქართველურს ენებში ამის მაგალითები მცირეა; ამგვარს მაგალითებში თავდაპირველად ერთი ფუნქცია უნდა გივარაუდოთ; მეორე ფუნქცია ჩერე განვითარებული ჩანს; საფიქრებელია, რომ -ენ (აქებ-ენ) თავდაპირველად მხოლოდ მრავლობითობას აღნიშნავდა ისევე, როგორც -თა—სახელებში (ძმა-თა). ევროპულს ენებში, კერძოდ, რუსულში, ერთზე მეტი ფუნქციის მქონე აფიქსები ჩვეულებრივი მოვლენაა: товарищ-ам: -ам მიცემითსაც აღნიშნავს და მრავლობითობასაც; мы читаем-ში -ем პირველი პირის მაჩვენებელიცაა და მრავლობითობისაც.

თქმულის მიხედვით უნდა დავასკვნათ: ერთი და იგივე აფიქსია თუ სხვადასხვა, ამას წყვეტს არა ბგერითა ერთიანობა თუ სხვაობა, არამედ ფუნქცია (იხ. პირველი სამი შესაძლებლობა).

აქედან არ გამოდინარეობს, რომ ერთზე მეტი ფუნქციის მქონე აფიქსი „სხვადასხვა აფიქსად“ უნდა მივიჩნიოთ: ერთი აფიქსის რამდენივე მნიშვნელობის შესახებ ლაპარაკი მაშინ გაუგებრობა იქნებოდა.

§ 34. მოკმედი და უკმი აზიკს:ზი. მოკმედი ეწოდება ისეთ აფიქსს, რომელიც იხმარება დამოკიდებულების აღსანიშნავად ანდა ფუძის საწარმოებლად; უკმია ისეთი აფიქსი, რომელიც იხმარებოდა გარკვეული დანიშნულებისათვის, მაგრამ აღარ იხმარება. სხვანაირად რომ ვთქვათ, მოკმედი აფიქსი—ცოცხალი აფიქსია, უკმი აფიქსი—მკვდარი.

თანამედროვე სალიტერატურო ქართულის თვალსაზრისით ცოცხალია, მაგალ., ბრუნვის ნიშნები: -ი (ამხანაგ-ი), -მა (ამხანაგ-მა), -სა (ამხანაგ-სა...) და სხვა. როცა ქართული სესხულობს თანხმოვანზე დაბოლოებულ სახელს უცხო ენიდან, სახელობითში მას უთუოდ დაურთავს ი-ს: კომბაინ-ი, კოლექტივ-ი, ტრაქტორ-ი .. თანხმოვანზე დაბოლოებულ ქართულ სახელთა ფუძეებში ეს -ი სახელობითს ბრუნვაში მიუცილებელია; კალამ-ი, ფანქარ-ი, წიგნ-ი, სასწავლებელ-ი - ი ცოცხალი, მოქმედი აფიქსია.

ასევე ცოცხალია პროფესიის აღმნიშვნელი ფუძის საწარმოებელი აფიქსები მე—ე: მე-ბალ-ე, მე-ნაგ-ე, მე-ჩემ-ე, მე-ხილ-ე, მე-დუქნ-ე... რისამე ქონის აღმნიშვნელი -იან- აფიქსი: ქუდ-იან-ი, ნამუს-იან-ი, ქვე-იან-ი, ფხ-იან-ი, წყლ-იან-ი... და სხვა მრავალი აფიქსი, რომელიც ამჟამად იხპარება ქართულში. მათი ძებნა არ გვკირდება. ¹

ამჟამად უკვე, მკვდარი აფიქსების ნიმუშები იქნებოდა: 1. -ედ: ვარსკვლავ-ედ-ი, გოდლ-ედ-ი, კავო-ედ-ი... მისი მნიშვნელობა ამჟამად ცხადი არაა; და ეს გასაგებია: ეს სუფიქსი მკვდარია; როცა ის ცოცხალი იყო, მისი მნიშვნელობაც ისევე იყო გარკვეული, როგორც შემოხსენებული ცოცხალი, მოქმედი აფიქსებისა. -ედ ნიშნავდა იმასვე, რასაც -იან აღნიშნავს: ვარსკვლავ-ედ-ი=ვარსკვლავიანი, გოდლ-ედ-ი=გოდლიანი, კავო-ედ-ი=კავიანი...² ამისდა კვალად -შარავანდ-ედ-ი, ცხადია, შარავანდ-იან-ს, შარავანდ-ით³ მოსილს უდრის: ახლა ხშირად ხმარობენ: „შარავანდელით მოსილიო“: ეს მხოლოდ იმიტომ ხდება, რომ -ედ მკვდარია, მის მნიშვნელობა უჩინარი, -ედ ფუძისეულ მასალაშია გადაჩიხული, მნიშვნელობის მცვლელ აფიქსად უკვე აღარ მიიჩნევა. მკვდარი საწარმოებელი აფიქსი მარტივ ფუძეს შეეზარდა, და მხოლოდ ისტორიული ანალიზი გამოყოფს მას ამ ფუძეში. რომელიმე „ყბედ-ი“ უნდა ვიფიქროთ „ყბ-იან-ს“ ნიშნავს, ე. ი. ისეთს, რომელსაც ყბა არ ენანება, ბევრს ლაპარაკობს; ახლა კი ყბედ-ფუძეში „ყბა“ გაუჩინარებულია ედ-თან შედუღების გამო.

2. ძე. ქართულში აქა-იქ გვხვდება ადამიანთა სადაურობის აღნიშვნელი წარმოება: მ- —-ედ: ეგვპტე, —-ეგვპტის მცხოვრები: მ-ეგვპტ-ედ-ი; აჩაბ-ეთ-ი, —-აჩაბეთის მცხოვრები: მ-აჩაბ-ედ-ი; ეგრ-ის-ი, —-ეგრისის მკვიდრი: მ-ეგრ-ედ-ი...

¹ საბას ლექსიკონში ბლომად მოიპოება -ედ-ით წარმოებული სახელები.

² „შარავანდ“, უფრო ზუსტად, „შაჰარავანდ“ სპარსულია და „მეფის თავსაკრავს“ ნიშნავს.

ახლა აღარ ვამბობთ: მ-ეგვიპტელი, მ-ესპანელი, მ-იტალიელი... საკმარისია -ელ სუფიქსი დავერთოთ: ეგვიპტ-ელ-ი, ესპან-ელ-ი, იტა-ლი-ელ-ი, დილმ-ელ-ი, წილენ-ელ-ი და სხვ. აღამიანთა სადაურობის აღსანიშნავად მ—ელ წარმოება შეკვდარია. ნეკრელ-ში, მაჩაბელ-ში მ ამჟამად მარტივი ფუძის (ძირის) კუთვნილებად მიიჩნევა.

3. დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსთაგან შეიძლება მოვი-გონოთ -ნ- მოთხრობითი ბრუნვის ნიშანი: მა-ნ, ვი-ნ... ოღონდ ეს კია, რომ აქ -ნ- ძველს ქართულშიც მხოლოდ ამ ორ სახელში გვხვდებ-და და უფრო ნარჩენი ჩანს, ვინემ მოქმედი, ცოცხალი აფიქსი.

§ 35. აფიქსების სესხება. პირველს თავში აღნიშნული იყო, რომ „წმინდა ენა“ არ არსებობს (§ 7), რომ ყოველს ენაში ბლომად შიობოვება სხვა ენებიდან ნასესხები სიტყვები. სიტყვის სესხება: სას ვაფორმება, დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები, მესხებელი ენისაა, ფუძელა გადმოღის. თუ ფუძე ნაწარმოებია, საწარმოებელი აფიქსებიც, ცხადია, აღმოჩნდება ნასესხებ სიტყვებში. მაგრამ ეს არაა აფიქსის სესხება: კაპიტალ-ისტ-ი, სოციალ-ისტ-ი, კომუნ-ისტ-ი... სოციალიზ-აცია, კოლექტივიზ-აცია... მექანიზ-აცია, კვალიფიკ-აცია, დეგრად-აცია, კონსტატ-აცია და მაგვარ მაგალითებში (-ისტ-, -აცია) სუფიქსების სესხებაზე ლაპარაკი არ შეიძლება; აქ ამ სუფიქსების შემცველი სიტყვებია ნასესხები და არა სუფიქსები. აფიქსის სესხებაზე ლაპარაკი მაშინ შეიძლება, თუ ერთი ენის აფიქსი მეორე ენის ხიტყვებში ფუძის საწარმოებ-ლად (ანდა ფლექსიად) არის გამოყენებული. ამის მაგალითი იქნე-ბოდა ქართულში სიტყვა „კუქ-ისტ-ი“, „კუქ-იზმ-ი“... ქართულში აუარებელი ნასესხები სიტყვა გვაქვს, ნასესხები აფიქსები კი სანთ-ლით საძებარია. ასეთი რამ ქართულის თავისებურებას არ წარმოა-დგენს: ეს საერთო მოვლენაა. აფიქსების სესხება ხდება, მაგრამ იშვიათად. ერთი ენა მეორისაგან მასალას სესხულობს, თორმა, ყალი-ბი მისია, მსესხებლისაა. ასეა ჩვეულებრივად. იშვ-ათ შემთხვევაში აფიქსის სესხებაც ხდება, უფრო ადვილად ფუძის საწარმოებელი აფიქსებისა, უფრო ძველად—დამოკიდებულებას აღმნიშვნელთა.

როცა ენაში ნასესხები აფიქსები მომრავლდება, ეს იმას ნიშნავს, რომ სათანადო ენათა შერევა იწყება.

§ 36. აფიქსების წარმოშობა. აფიქსთა უმეტესობა ისეთ დროს არის წარმოქმნილი, რომ ისტორიული, დოკუმენტური ძე-ბა მათ ვერ წვდება. ამისდა მიუხედავად ვაბატონებულია ის აზრი,

რომ აფიქსები დამოუკიდებელი „სიტყვისაგან“ მომდინარეობენ; თუ ამჟამად აფიქსი ეწოდება სიტყვის ისეთ ნაწილს, რომელიც თავის თავად არაფერს ნიშნავს და მხოლოდ ფუძეს დართული, გარკვეულ როლს ასრულებს, წინეთ იგიც მნიშვნელობის მქონე იყო. სხვა-ნაირად რომა ვთქვათ, ის დაპირისპირება, რომელიც ამჟამად არსებობს ფუძესა და აფიქსს შორის, წინეთ არ არსებობდა, მაშინ, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ყველა ფუძე იყო.

იმ აფიქსთა წარმომავლობა, რომელთა ისტორიაც დოკუმენტურად ცნობილია, საგვებით ადასტურებს ზემოხსენებულ გაგებას. სხვადასხვა ენის ისტორია იძლევა საკმაო მასალას, რომ სრულმნიშვნელოვანი სიტყვა, ზოგჯერ გამოქმაც კი დამხმარე სიტყვად ქცეულა-ზოგჯერ აფიქსადაც ჩამოყალიბებულა.

აი ორიოდ ნიმუში. მოთხრობითი ბრუნვის დაბოლოებას ამჟამად წარმოადგენს -მ || -მა (ძმა-მ, მეგობარ-მა); ძვ. ქართულში გვეკონდა -მან (ძმა-მან, მეგობარ-მან); ეს ბრუნვის დაბოლოება იგივე ნაცვალსახელია მესამე პირისა მოთხრობითს ბრუნვაში, რომელსაც ჩვენ ამჟამადაც ვხმარობთ (მან დაწერა, მითხრა...). როგორც ნაცვალსახელი, ის უცვლელად შეგვრჩა ვასაგები მიზეზების გამო: „მან“ შედის ბრუნვათა სისტემაში: მან, მას, მის, მით... როგორც დაბოლოება მოთხრობითისა, ის კარგავს -ნ-ს (თანხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებთან) და -ა-საც (ხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებთან). ძველს ქართულში კი მოთხრობითის დაბოლოება უცვლელად იმეორებდა მესამე პირის ნაცვალსახელს (ძმა-მან, მეგობარ-მან...).

სრულმნიშვნელოვანი სიტყვა „მან“ იქცა დაბოლოებად და წარმოვიდგა -მა || -მ-ს სახით; ეს დაბოლოება ამჟამად არაფრით გამოირჩევა სხვა ბრუნვათა ჩვეულებრივ დაბოლოებათაგან (-ისა, -სა, -ითა...).

ერთპირიან ზმნათა თურმეობითი პირველი აღწერიითად იწარმოება; ნამყო დროის მიზღვობას ემატება მეშველი ზმნა აწმყო დროში. პირველსა და მეორე პირში ეს ამჟამადაც ცხადია: გაზრდილვარ, გაზრდილხარ; მესამე პირი — გაზრდილა — ა სუფიქსს დაერთავს, ძველს ქართულში აქაც მეშველი ზმნის სრული ფორმა იყო: გაზრდილ არს. „არს“ სიტყვისაგან დარჩა ა: სრული სიტყვისაგან მივიღეთ სუფიქსი.

სხვათა სიტყვის გადმოსცემად, როცა იგი პირველ პირს ეკუთვნის, იხმარება „მეთქი“ („გააკეთე-მეთქი“, ვუთხარი... „წავიდა მეთქი“, ვეუბნები...). ეს „მეთქი“ იმგვარივე ღირებულებისაა, როგორც -თ ნაწილაკი, მესამე პირის ნათქვამის გადმოსაცემად რომ იხმარე-

ბა („გააკეთა-ო“, „მითხრა). წარმოშობით კი ეს „მეთქი“ მთელი გამოთქმაა: „მე ვთქვი“.

„მეთქი“ უფრო ნაწილაკია, ვინემ აფიქსი; მაგრამ ნაწილაკიც პრინციპში იმავე ბუნებისაა, როგორც აფიქსი: იგიც, ისევე როგორც აფიქსი, მოკლებულია უნარს თავის თავად აღნიშნოს რამე, აქედნადვე ორივე უპირისპირდება ფუძეს.

„მეთქი“ ნაწილაკი მიღებულია სრულმნიშვნელოვანი გამოთქმისაგან.

მეგრულში პირობითი კილოს საწარმოებლად პირველსა და მეორე პირში ზმნას დაერთვის—ეე¹ (ბჰარუნდეე, ჰარუნდეე—ვწერდე, წერდე—ზუსტად რომ ვთქვათ, აქ ბოლოში გრძელი ე-ა).

ეს ეე არის ფონეტიკურად განმარტივებული ერთე, რომელიც დღესაც იხმარება სვანურში და ნიშნავს „რომ“-ს („ბჰარუნდეე ← ბჰარუნდეე = რომ ვწერდე). ჰანურში ეგვევ ერთე აწარმოებს მყოფადს კონიუნქტივ (კავშირებითი) მეორისაგან; როცა მას წინ ხმოვანი უძღვის, მისგან რჩება რე, ხოლო როცა თანხმოვანი უძღვის—თავილური ე (ბჰარა-რე, ჰარა-რე, ჰარას-ე..); მაგრამ არის ისეთი თქმები, რომელთაც შემოუნახავთ ერთ მთლიანად (ჰარას-ერე...).

ამ შემთხვევაში აფიქსად იქცა დამხმარე სიტყვა, კავშირი „ერე“ („რომ“).

ფრანგული მარტივი მყოფადის საწარმოებელი სუფიქსები (ai, as, a...), როგორც ცნობილია, იგივე მეშველი ზმნაა აწმყო დროისა (j'ai, tu as, il a...—მე მაქვს, შენ გაქვს, მას აქვს); მხოლოდობითში ეს მეშველი ზმნა მთლიანად მეორდება, მრავლობითში მხოლოდ მისი დაბოლოებაა აღებული: je chanter-ai, tu chanter-as, il chanter-a.

გერმანული ფუძის საწარმოებელი სუფიქსი -lich (herr-lich) მომდინარეობს სიტყვისაგან lik, რაიც აღნიშნავდა „მსგავსს“.

მთელი გამოთქმის, სრულმნიშვნელოვანი სიტყვის, ანდა დახვეწილი სიტყვის გადაქცევა აფიქსად მიმდინარეობს იმგვარადვე, როგორც სრულმნიშვნელოვანი სიტყვის დამხმარე სიტყვად გადაქცევა.

დამხმარე სიტყვაა აქემად „ეგებ“ („ეგებ ცოტა მოეჯობინდე!“...). წარმოშობით კი ის სრულმნიშვნელოვანი სიტყვაა, ზმნაა (ეგების...—შეეფერება, ხამს, საჭიროა... არა ეგების) ენებითი გვარისა, აწმყო დროისა, მესამე პირი სუბიექტისა და ობიექტისა მხოლ. რიცხ.

¹ მეგრულში არის პირობითი, ათი საწარმოებიც: ბჰარუნდა; ეს წარმოება ჰართული კონიუნქტივ პირველის ე წარმოების ეკვივალენტი.

დამხმარე სიტყვა „თუნდაც“ საკმაოდ გამქვირვალე აგებულები-
საა: თუ+უნდა+ც (ც ნაწილაკი ძველს ქართულში ზმნისაც დაერ-
თვოდა: მოვიდაცა, მოცავეიდა)...

დამხმარე სიტყვა „თითქოს“, საფიქრებელია, რომ „თუ“ და
„თქვას“ (ან ითქვას)-ისაგან არის შემდგარა.

რუს. *тыто = тысь то; ес:п = ес:ть пн...*

სიტყვა „უნდა“ ქართულში სრულმნიშვნელოვანიც არის („და-
ვითს არჩილის ნახვა უნდა“: მე მინდა, შენ გინდა, მას უნდა), დამხ-
მარე სიტყვის როლსაც ასრულებს („ეს წიგნი დავითს უნდა ქონ-
დეს“...).

ასევე სიტყვა „ჩანს“ („წყარო არსად ჩანს“ — „ჩანს, დავითი არ
მოვა“), „ეტყობა“ („დავითს დადლილობა ეტყობა“ — „ეტყობა, დავი-
თი წასულა“...) და მთელი რიგი სიტყვები აქამად სრულმნიშვნე-
ლოვანიც არიან და დამხმარე სიტყვებადაც გვევლინებიან...

მაშინ, როდესაც აფიქსები ჯერ კიდევ არ არსებობდა, ენაში მხო-
ლოდ „ფუძეები“, ზუსტად რომ ვთქვათ, აწინდელი ფუძის მსგავსი
ერთეულებიღა უნდა გვქონოდა; მათგან ზოგმა დაკარგა თავისთავა-
დი მნიშვნელობა და თანდათანობით იქცა დამხმარე მნიშვნელობის
ფუძედ, ნაწილაკად და, ბოლოს, აფიქსად...

რომ აფიქსები ასეთი წარმომავლობისაა, პირველად ჰორნ ტუკ-
ი (Horne Tooke) აღნიშნა 1786 წელს: „ყველა ის დაბოლოება, რო-
მელთაც ჩვენ ამა თუ იმ ენაში ვხვდებით, [წარმოშობით]... გარკვეუ-
ლი მნიშვნელობის მქონე დამოუკიდებელი სიტყვებია“...¹

ანალოგიურ დასკვნამდის მივიდა შედარებითი გრამატიკის მამა-
მთავარი ფრანც ბოპი, რომელმაც თავისი ცნობილი გამოკვლევის
(„უღვლილების სისტემასათვის სანსკრიტისა შედარებით ბერძნულის,
ლათინურის, სპარსულის და გერმანული ენების უღვლილების სისტე-
მასთან“, 1816 წ.) მიზნად დასახა გრამატიკული ფორმების წარმო-
შობა გამოერკვია, ე. ი. გაერკვია აფიქსთა წარმოშობა.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ასეთი გაგება დღესაც გაბატო-
ნებულია. აფიქსების წარმოშობას დამოუკიდებელ სიტყვათაგან გა-
ხზავს აკაუ. ნ. მარიც თავის ბოლოდროინდელ გამოკვლევებში.

§ 37. აფიქსებიანი და უაფიქსო სიტყვები. სიტყვის ანალიზის
დროს აქამდის ჩვენ ვიხილავდით ისეთ სიტყვებს, რომელთაც აფიქსი
(თუ აფიქსები) გააჩნდათ. აფიქსის ქონა ნიშნავს ფუძის ქონა-

¹ ჰ. ტუკის: „*Specie pterocenta*“, II, 429 (1786); მოგვყავს ოტო იესპერსენის
მიხედვით.

საც: აფიქსი ხომ სიტყვის ისეთი ნაწილია, როგორც (მარტივ) ფუძეს დაერთვის და მასთან ერთად ახალი, ნაწარმოებ ფუძეს ანდა დამთავრებულ სიტყვას წარმოქმნის. აფიქსი და ფუძე კორელაციური ცნებებია: ერთის არსებობა მეორის არსებობას გულისხმობს. ამიტომაც, რომ სიტყვის დაშლისას აფიქსების გამოყოფით ფუძეს ეპოულობთ; ფუძის დაშლა კიდევ იქ თავდება, სადაც მასში ახალი აფიქსისა და ფუძის გამოყოფა შეუძლებელი ხდება.

აფიქსი ყოველ სიტყვაში არ გამოიყოფა. მხედველობაში გვაქვს არა ისეთი შემთხვევები, როგორცაა „ქვა, ხე, სოკო, რუ“, სადაც აფიქსები არ მოიპოვება და ფუძე და სიტყვა ერთმანეთს უდრის. ჯერ ერთი, აქ აფიქსი ფონეტიკური მიზეზის წყალობითაა დაკარგული: აქ ყველგან იყო ი (→ჟ), სახელობითის დაბოლოება (ქვაჟ, ხეჟ, სოკოჟ, რუჟ...), ასე რომ აფიქსის უქონლობა სიტყვის კონსტიტუციურ ნიშანს არ წარმოადგენს, შეთხვევითი მოვლენაა; იმავე რიგის სიტყვები, როცა მათი ფუძე თანხმოვანზე ბოლოვდება, -ი სუფიქსს დაერთავენ (სახლ-ი, კელ-ი, შინდორ-ი, ყვავილ-ი). ნეორეცაადა, თვით ამ „უაფიქსო“ სიტყვებს სხვა შემთხვევაში კანონზომიერად ერთვის აფიქსები (ქვას, ქვამ, ქვისა, ქვითა... ხესა, ხემ, ხისა, ხითა... სოკოსა, სოკომ, სოკოსი, სოკოთი... რუსა, რუმ, რუსი, რუთი...).

ამგვარად: უაფიქსო არ ეწოდება ისეთ სიტყვებს, რომელთაც ამა თუ იმ შემთხვევაში ფონეტიკური მიზეზის გამო აფიქსი არ გააჩნიათ და ფუძე და სიტყვა ერთმანეთს უდრის. უაფიქსო ეწოდება ისეთ სიტყვას, რომელსაც არ შეიძლება დაერთოს აფიქსები მნიშვნელობის შეუცვლელად ანუ, სხვანაირად რომ ვთქვათ, არ შეიძლება დაერთოს დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები.

ასეა სიტყვები: ახლა, გუშინ, ადრე, გვიან, მაშინ, აქ, იქ, წალმა, უკულმა, გარეთ, შიგნით, ზევით, ქვევით, მერმე და სხვ. ამგვარი სიტყვები აფიქსებს არ დაერთავენ.

მაგრამ ხო? იხმარება: ახლანდელი, გუშინდელი, ადრინდელი, მაშინდელი, აქაური, იქაური და სხვა? რა თქმა უნდა, იხმარება, მაგრამ „ახლა“ სხვაა და „ახლანდელი“ სხვა, „გუშინ“ აღნიშნავს დროს (როდის?) და „გუშინდელი“ თვისებას (როდინდელი? გუშინდელი)... „აქ“ მიუთითებს ადგილზე (სად? აქ), „აქაური“ კი სადაურობის მჩვენებელია (სადაური?—აქაური)... აფიქსის დართვის შემდეგ სულ სხვა სიტყვებს ვიღებთ, სიტყვის ახალი ფუძე იწარმოება და საერთო წესების თანახმად მას ახალი მნიშვნელობა უჩნდება. ეს სიტყვები დაერთავენ მნიშვნელობის მცვლელ აფიქსებს, მაგრამ ვერ დაერთავენ

დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსებს¹: გუშინმა, ახლას, აქის... შეუძლებელია.

მოკლედ რომ დავასკვნათ: ამგვარი სიტყვა ან მნიშვნელობას შეინარჩუნებს, და მაშინ აფიქსს ვერ დაირთავს და თუ აფიქსი დაირთო, მნიშვნელობას ვერ შეინარჩუნებს, სხვა მნიშვნელობის მქონე სიტყვად იქცევა. საკუთარი მნიშვნელობის დაცვა და აფიქსის დართვა მათთვის შეუძლებელია.

რ.ოგორია უაფიქსო სიტყვების შემადგენლობა? აფიქსები მათ არა აქვთ; მაშასადამე, მთელი სიტყვა უღრის აფიქსიანი სიტყვის ფუძეს: გუშინ — კაც... უღრის ფუძეს, მაგრამ, რასაკვირველია, არ არის ფუძე. არ არის იმიტომ, რომ ფუძე (კაც-) სიტყვის ნაწილია, მთავარი ნაწილი, მაგრამ მაინც ნაწილი, უაფიქსო სიტყვა (გუშინ) სრული სიტყვაა და არა სიტყვის ნაწილი. „კაც“ დაუმთავრებელი ნაწყვეტია, „გუშინ“ — დამთავრებული სიტყვაა.

„გუშინ“ უღრის აფიქსიანი სიტყვის ფუძეს, მაგრამ ფუძედ ვერ შიიწევა შემდეგი მოსაზრების გამოც: „ფუძე“ გულისხმობს „აფიქსს“, „ფუძე“-ცნება კორელაციაში იმყოფება „აფიქს“-ცნებასთან. იქ, სადაც „აფიქსი“ არ შეიძლება იყოს, უადგილო იქნება „ფუძის“ შესახებ ლაპარაკი.

აფიქსების შემწეობით იცვლის სიტყვა სახეს; უაფიქსო სიტყვა სახეს ვერ იცვლის. ერთი და იმავე სახით გვხვდება: გუშინ ერთი კაცო მოვიდა... გუშინ ერთმა კაცმა თქვა... გუშინ ერთ კაცს უთქვამს... გუშინ ერთი კაცის შესახებ მითხრეს; „კაცო, კაცმა, კაცს, კაცის“... ცვალებადი, ფორმიანი სიტყვაა, „გუშინ“, — უცვლელი, უფორმო სიტყვაა. უაფიქსო სიტყვები უცვლელ ანუ უფორმო სიტყვებს წარმოადგენენ.

„უცვლელი“ არ ნიშნავს, რომ ასეთი სიტყვა დასაბამიდან უკუნისაზღვრის ერთი და იმავე სახით იარსებებს; ასეთი სიტყვა (და არც სხვა რამ) არ არსებობს; უცვლელი სიტყვის ბგერითა სახემ შეიძლება განიცადოს ცვლილებები: გამოაკლდეს ბგერა, ჩაერთოს, ერთი ბგერა შეიცვალოს მეორით: შდრ. ახლა — ეხლა; ზეით, ქვეით — ზევით, ქვეით... და სხვა. უცვლელი ანუ უფორმო სიტყვა არ იცვლება კონ-

¹ ზევით, ქვეით, აქით, იქით მოქმედებითი ბრუნვის გაფორმებით გვევლინება. მაგრამ ეს იმდენად იმას არ მოასწავებს, რომ უაფიქსო სიტყვებს შემოქმედით დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსების დართვა, არამედ უფრო იმას მოწმობს, რომ -ით აფიქსი წარმოშობით უფრო სიტყვაწარმოებითი აფიქსია, ვინემ დამოკიდებულების აღმნიშვნელი.

ტექსტის მიხედვით, ამა თუ იმ სახით იხზარება (გარკვეულ პერიოდში) ყოველგვარ კონტექსტში.

აფიქსებიანი სიტყვები ცვალებადი ანუ ფორმიანი სიტყვებია. სხვადასხვა კონტექსტში, სხვადასხვაგვარი დამოკიდებულების გამო-სახატავად ისინი იცვლიან აფიქსებს, იღებენ სხვადასხვა ფორმას.

§ 38. აფიქსები და ნაწილაკები. ენაში სიტყვების გარდა ნაწილაკებიც მოიპოვება: დავითი ასე ამბობს, სიმონი კი — ისე... დავითიც იმას ამბობს, რასაც სიმონი... დავითილა ამბობს ამას... დავითმა წაილო, დავითივე მოიტანს... დავითმა რამდენიმე საკითხი დასვა... აგრე ტბილად, უდარდელად რამ დაგაძინაო?

-კო, -ც(ა), -ლა, -ზე, -რე... ნაწილაკებია. ნაწილაკები აფიქსებს უფრო ემსგავსებიან, ვინემ სიტყვებს. საჭიროა მათი ურთიერთობის გარკვევა.

ნაწილაკები, ისევე როგორც აფიქსები, დამოუკიდებელიც, თავის თავად არაფერს აღნიშნავენ. ნაწილაკებიც, ისევე როგორც აფიქსები, ხიტყვასთან და სიტყვაში ასრულებენ გარკვეულ დანიშნულებას. ეს ორი რამ საერთო აქვს აფიქსებს და ნაწილაკებს. განსხვავდებიან კი ისინი შემდეგი ნიშნების მიხედვით:

1. აფიქსები სიტყვის ნაწილს წარმოადგენენ, აფიქსები ხიტყვაში შედიან, ნაწილაკები დამთავრებულ ხიტყვას დაერთვიან, სიტყვის „გარეთ“ მდებარეობენ.

2. აფიქსები მხოლოდ ცვალებად სიტყვებს გააჩნია, ნაწილაკები შეიძლება დაერთოს ცვალებად სიტყვებსაც და უცვლელთაც: მოვიდა — დავითიც... დავითილა... დავითივე... დავბრუნდი — გუშინაც... გუშინლა... გუშინვე...

ნაწილაკთაგან უნდა განვასხვავოთ თანდებულები. ნაწილაკთაგან განსხვავებით თანდებულები დაერთვის გარკვეულს ბრუნვას, ჩვეულებრივად — ერთს, ზოგჯერ — ორს; ნაწილაკები კი განურჩევლად შეიძლება დაერთოს ყოველ ბრუნვას: დავითი: გან წერილი მივიღე... ეს დავითზე არის დამოკიდებული... დავითში არ მოგტყუებულვარ... დავითთან დიდი ხანია არ ვყოფილვარ... ზე, -ში, -თან თანდებულები ყოველთვის მიცემითს ბრუნვას დაერთვიან. -გან თანდებული ნათესაობითს ანდა მოქმედებითს ბრუნვას მოითხოვს (სოფლიდან — სოფლითგან — წერილი მომივიდა)... სხვა ბრუნვებთან ამ თანდებულებს ვერ ვიხმართ. ნაწილაკებისთვის ბრუნვას მნიშვნელობა არა აქვს: დავითსაც, დავითითაც, დავითისაც, დავითადაც...

თანდებულს ვერ ივულებს მოთხრობითი (და სახელობითი)¹ ბრუნვა, ნაწილაკები კი მათაც დაერთვის: დავითმაც თქვა... დავითიც ამბობს...

ნაწილაკი შეიძლება დაერთოს, როგორც უთანდებულო, ისე თანდებულის ბრუნვას: დავითისა-ც მოვიტანე—დავითის-თვისაც მოვიტანე... ეს დავით-ზე არის დამოკიდებული—ეს დავით-ზედაც არის დამოკიდებული...

§ 39. რას უშუალოდ გასწიოს აფიქსის მაგნიფიკაცია? აფიქსის მაგნიფიკაცია ეწევა: ფუძის ფლექსია, განმეორება, ადგილმდებარეობა სიტყვისა, მახვილისა და ინტონაციის ცვლა.

ა. ფუძის ფლექსია ეწოდება ფუძისეული ხმოვნის ცვლას, რაც გარკვეული აფიქსის როლს ასრულებს; მაგ. გერმ. der Bruder (ძმა)—მრავლ. die Brüder; მხოლოდობითში იყო ბრუდერ, მრავლობითშია—ბრაუდერ; უ-ს ადგილი დაიკირა აუ-მ, დარბილებულმა უ-მ; უ-ს ანგვარი ცვლილება იმას იძლევა, რასაც ქართულში -ებ- სუფიქსის დართვით ვლდებულობთ: ძმა—ძმ-ებ-ი; იგი მხოლოდობითს აქცევს მრავლობითად. ასევე: der Garten ბაღი—die Gärten ბაღები; გარტენ—გარტენ: განსხვავება მხოლოდ ერთს ფუძისეულს ხმოვანშია: პირველს შემთხვევაში არის ა; მეორეში—ჰ (დარბილებული ა) და ამ ერთი ხმოვნის ცვლა, ისიც ნაწილობრივი, აღნიშნავს მრავლობითობას. მსგავსი მაგალითები შეიძლება სხვა ენებშიც ვიპოვოთ; შდრ. მაგალ., ინგლის. geese ბატი—geese ბატები (გუზ—გიზ), tooth კბილი—teeth კბილები: ტუზ—ტიზ... foot ფეხი—feet ფეხები: ფუტ—ფიტ... და წერილში განსხვავება მეტი ჩანს, მაგრამ გამოთქმაში სხვაობა მხოლოდ ერთს ბგერას ეხება, ფუძისეულს.

ფლექსია ლათინური სიტყვაა (flexio) და „გაღუნვას“ ნიშნავს; ფლექსია ჩვეულებრივ ეწოდება დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსებს: ბრუნვისა და პირის ნიშნებს (იხ. გვ. 60). ამისგან განსხვავებით აქ ლაპარაკია „ფუძის ფლექსიაზე“, „ფუძის გაღუნვაზე“, ფუძეში ხმოვნის ცვლაზე.

ფუძის ფლექსია განსაკუთრებით ფართოდაა გავრცელებული არაბულსა და მის მონათესავე ენებში; არაბულში სუფიქსებიც მოიპოვება და პრეფიქსებიც, მაგრამ სიტყვის ცვლის მეტად მნიშვნელოვან

¹ ევროპულ ენებში სახელობითი ბრუნვაა შეუვალე თანდებულებისათვის, არას ვამბობ წოდებთის შესახებ: მას არც ნაწილაკები დაერთვის, არც თანდებულო, არც ქართულში, არც სხვა ენაში. ზუსტად რომ ვთქვათ, ის არც არის ბრუნვა.

საშუალებას წარმოადგენს ფუძის ფლექსია. ქათაბა—დაწერა; ქუთიბა—დაიწერა (ენებ.); ააქთებუ—წერს; იუქთაბუ—იწერება (ენებ.); ქათობუ(ნ)—მწერალი.

ამასთან დაკავშირებით ერთი გარემოებაც უნდა აღინიშნოს: ფუძის ფლექსია ფუძისეული ხმოვნის ცვლას მოასწავებს; სხვადასხვა გრამატიკული ფორმის წარმოებისას ფუძისეული ხმოვანი შეუძლებელია ფუძეს შერჩეს უცვლელად; როგორღა უნდა დაიშალოს არაბული სიტყვა? როგორ უნდა გამოიყოს ფუძე? ცხადია, ხმოვანი ფუძის კუთვნილებად ვერ მიიჩნევა. არაბული მარტივი ფუძე (ძირი მხოლოდ თანხმოვნებისაგან შემდგარად წარმოადგინება, ხმოვნები აფიქსების როლში გამოდიან.

ბ. განმეორება ძალიან ხშირად გამოყენებულია მნიშვნელობის გასაძლიერებლად; თვისებრივ აღმნიშვნელ სიტყვათა განმეორება აღმატებითი ხარისხის მაგივრობას ეწევა: სომხ: „ჩარ“—„ბოროტი“: „ჩარიჩარ“—„ბოროტ-ბოროტი“ ე. ი. უბოროტესი; „მეწ“—დიდი, მეწამეწ—„დიდ-დიდი“, ე. ი. ძალიან დიდი, უდიდესი; შდრ. ქართ. ლაშაზ-ლაშაზი, მალალ-მალალი, მსუქან-მსუქანი...

გ. ადგილმდებარეობის მნიშვნელობა განსაკუთრებულია იქ, სადაც სიტყვათა ურთიერთობის გამოსახატავად ენას აფიქსები არ გააჩნია. Paul aime Jean ფრანგულად ნიშნავს: პავლეს უყვარს ივანე; Jean aime Paul კი იქებოდა ივანეს უყვარს პავლე (ასევეა გერმანულში: Paul lobt Peter=პავლე აქებს პეტრეს, Peter lobt Paul=პეტრე აქებს პავლეს). ორივე ფრანგული სახელი უცვლელად დარჩება ორს:ვე შემოხვევაში: მხოლოდ ადგილმდებარეობა განსაზღვრავს, ვის უყვარს ვინ, პავლეს - ივანე თუ, პირუკუ, ივანეს—პავლე. მოყვნილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ ის, ვისაც უყვარს (საერთოდ, მოქმედი, სუბიექტი) პირველად დაისმის, ვინც უყვართ—(მოქმედების საგანი, ობიექტი) შემდგომს ადგილასაა.

ჩვენ შეგვიძლია ადგილი გვცვალოთ სუბიექტსაც, ობიექტსაც: პავლეს უყვარს პეტრე—პეტრე უყვარს პავლეს ერთი და იმავე მნიშვნელობისა იქნება, სახილთა დაბოლოება გვაჩვენებს. როგორღა სუბიექტი და როგორღა ობიექტი. ამ დაბოლოებათა მაგივრობას შემოხსენებელს ფრანგულსა და ინგლისურს გამოთქმებში სახელთა ადგილმდებარეობა ასრულებს.

დ. მახვილის როლის საილუსტრაციოდ საკმარისია მოვიგონოთ ისეთი მაგალითები, როგორიცაა, რუს. снрегд (ნაპირისა—ნათესაობ. ბრ. მხოლ. რიცხ.) და снрегд (ნ პირები—სახელობითი და ბ-ალღებითი ბრუნვა მრავლობითისა); აგრეთვე: снрехн—კედლისა, снрехн—

კედლები: განსხვავებას ქმნის მახვილი; პირველს შემთხვევაში ის მესამე მარცვალზეა ბოლოდან, მეორე შემთხვევაში—პირველ მარცვალზე ბოლოდან.

ვ. ინტონაციის ანუ ხმის აწევის მნიშვნელობას შემდეგი ქართული მაგალითი გაგვათვალისწინებინებს. თუ წინადადებაში კითხვითი სიტყვა არ მოიპოვება (სად? როგორ? როდის? რომელი?...), თხრობითსა და კითხვითს წინადადებას მხოლოდ ინტონაცია განასხვავებს: შარშან დაამთავრა—შარშან დაამთავრა? პირველი ფაქტს აღნიშნავს, მეორე — კითხვას. უკანასკნელს წერის დროს კითხვითს ნიშანს ვუსვამთ, გამოთქმაში კი კითხვითი ნიშნის მაგიერობას ასრულებს ხმის აწევა უკანასკნელს მარცვალზე¹: შარშან დაამთავრა?

ძველს ქართულში კითხვის გამოსახატავი საგანგებო სუფიქსი ა მოიპოვებოდა: პეტრე ხარა? ჩვენი მაგალითი ძველს ქართულში ასეთს სახეს მიიღებდა: შარშან დაამთავრაა?

მეგრულში ეს კითხვითი სუფიქსი ო-ს სახით ახლაც ხმარებაშია: გოწოს გაათუო? პეტრე რეკო? დოქარუო? კანურში იმავე დანიშნულებას -ი სუფიქსი ასრულებს: კან.: პეტრე რეი? სვანურში კი ღევ—-ა: სვან.: პეტრე ხია? (პეტრე ხარ?)

ამგვარად, ახლანდელი კითხვითი ინტონაცია იმავე მიზანს ემსახურება, რისთვისაც წინათ -ა სუფიქსი იხმარებოდა: ინტონაცია იწევს აფიქსის მაგიერობას.

ინტონაცია, მახვილი, ადგილმდებარეობა, განმეორება და ფუძის ფლექსია იმ ენებში, საიდანაც ჩვენ მაგალითები მოგვყავდა (ქართული, რუსული, სომხური, ფრანგული, ინგლისური, გერმანული), დამხმარე საშუალებას წარმოადგენს. ძირითადად ამ ენათა უმეტესობაში აფიქსებია გამოყენებული, მაგრამ აფიქსის ნაცვლად სხვა საშუალების გამოყენება, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ, პრინციპულად შეტად მნიშვნელოვანია.

¹ მთიულეთში, რაჭაში და ალაგ-ალაგ აღმოსავლეთ-საქართველოს ბარის კილოებშიაც ხმის აწევა კითხვითს წინადადებაში მოდის ბოლოდან მეორე მარცვალზე: შარშან დაამთავრა?

IV. მატყველების ნაწილები

§ 40. მატყველების ნაწილთა ტრადიციული კლასიფიკაცია.

აფიქსების ვითარებასთან დაკავშირებულია მეტყველების ნაწილთა საკითხი. ტრადიციულის გაგებით მეტყველების ნაწილი არის ცხრა: 1. **პრესებიანი სახელი** (კითხვებზე: ვინ? რა?—მასწავლებელი, მგზავრი, მეზობელი..., წიგნი, ფანქარი, ხე, ქვა, ჰაერი, გონება, გრძნობა, აზრი, მოვალეობა, სისასტიკე, სილამაზე...); 2. **ზედსართავი სახელი** (კითხვებზე: როგორი? რანაირი? სადაური? როდინდელი?—სასტიკა, ლამაზი, წითელი, ლურჯი, თხელი, წყლიანი, -გონიერი, რუსული, ლეკური, გუშინდელი, ახლანდელი...); 3. **რიცხვითი სახელი** (კითხვებზე: რამდენი? მერამდენი?—ცხრა, ორმოცდაშვიდი, ათასი, მეოთხედი, მესამედი... მეორე, მესამე, მერვე...); 4. **ნაცვალსახელი** (პიროვნებითი: მე, შენ, მან, ჩვენ, თქვენ, მათ... ჩვენებითი: ეს, ეგ, ის, იგი; ესენი, ეგენი, ისინი, იგინი... კითხვითი: ვინ? რა? რომელი?... განსაზღვრებითი: ვინც, რაც, რომელიც... განუსაზღვრელობითი: რომელიმე, რამდენიმე, ვიღაცა, რაღაცა...); 5. **ზმნა** (კითხვებზე: რას შერება? რა ემართება? წერს, მუშაობს, თამაშობს..., კვდება, ცივდება, ლურჯდება, იკარგება...); 6. **ზმნისართი** (აქ, მანდ, წინ, უკან, გარეთ, შიგნით, ახლოს, შორს..., ახლა, გუშინ, შარშან, ადრე, გვიან...); 7. **თანდებული** (-კენ,-თვის,-გან: ძმისაკენ, ძმისათვის; -ზე, -ში; -თან: ძმაზე, ძმაში, ძმასთან...); 8. **კავშირი** (და: დავითი და სიმონი; თუ, რომ, როცა...); 9. **შორისდებული** (ვაშა! ვიშ! იფ! ვაი!...).

როგორც სათანადო კითხვებიდან ჩანს, მეტყველების ნაწილთა უმეტესობა (ცხრიდან ხუთი) გამოყოფილია იმის მიხედვით, რას აღნიშნავს ხიტყვა—„საგანს“ (პრესებითი სახელი), თვისება-რაგვარობას (ზედსართავი სახელი), რიცხვს (რიცხვითი სახელი), მოქმედება-ვითარებას (ზმნა), გრძნობებს (შორისდებული); დანარჩენი ოთხი დახასიათებულია იმის მიხედვით, თუ რა როლს ასრულებს ესა თუ ის სიტყვა სხვა სიტყვებთან ურთიერთობაში ანდა რა მიმართებაშია სხვა სიტყვებთან (კავშირი აკავშირებს, თანდებული თან დაყვება სახელს, ზმნისართი ზნნას ერთვის მნიშვნელობის მიხედვით, ნაცვალსახელი „სხვა სახელთა ნაცვლად იხმარება“).

მაშასადამე, ყველგან კრიტერიუმი—რას აღნიშნავს სიტყვა, რა როლს ასრულებს იგი.

მეტყველების ნაწილთა შესახებ მოძღვრება ყოველთვის არ ყოფილა ასეთი სახისა: არც მეტყველების ნაწილთა რაოდენობა, არც მეტყველების ნაწილთა დახასიათება იმ თავითვე არ იყო ასეთი. ორიოდ ცნობა ისტორიული ხასიათისა ამის გასარკვევად. პირველი დამთავრებული სქემა მეტყველების ნაწილთა მოცემულია დიონისე თრაკიელის „ტიქნე გრამატიკე“-ში („გრამატიკულ ხელოვნებაში“, — მეორე და პირველ საუკუნეთა მიჯნა ჩვენს წელთაღრიცხვამდის). ეს გრამატიკა ბერძნული ენის გრამატიკაა. მასში რვა მეტყველების ნაწილია; სახელდობრ: 1. სახელი, 2. ნაცვალსახელი, 3. ნაწევარი ანუ ართრონი, 4. ზმნა, 5. მიმღობა, 6. ზმნისართი, 7. კავშირი და 8. წინდებულები.

ამ კლასიფიკაციაში მეტყველების ნაწილის დახასიათებისას მხედველობაში იყო მიღებული როგორც სიტყვის მნიშვნელობა, ისე სიტყვის ფორმა; ასე, მაგალითად, სახელის შესახებ ნათქვამია: „სახელი არის სიტყვა, რომელიც იცვლება ბრუნვათა მიხედვით და აღნიშნავს საგანს ან მოქმედებასა“... რა თქმა უნდა, აქაც საკლასიფიკაციო ნიშანი ბოლომდის არ არის დაცული; ზოგი სიტყვა დახასიათებულია იმის მიხედვით, თუ რა თვისებები გააჩნია მას თითონ, ზოგიც—იმის მიხედვით, თუ რა როლს ასრულებს იგი სხვა სიტყვის მიმართ (ამაზე ქვემოთ).

რა მეტყველების ნაწილებია აქ ზედმეტი აწინდელ ტრადიციულ კლასიფიკაციასთან შედარებით? რა მეტყველების ნაწილი გვაკლია? შევადაროთ დიონისე თრაკიელის სქემა და ტრადიციული სქემა.

დიონისეს სქემა:

1. სახელი
2. ნაცვალსახელი
3. ნაწევარი ანუ ართრონი
4. ზმნა
5. მიმღობა
6. ზმნისართი
7. კავშირი და
8. წინდებულები.

ტრადიციული სქემა:

1. არსებითი სახელი
2. ზედსართავი სახელი
3. რიცხვითი სახელი
4. ნაცვალსახელი
5. ზმნა
6. ზმნისართი
7. კავშირი
8. თანდებულები (ევროპ. ენებ-

ში: წინდებულები) და 9. შორისდებულები.

დიონისე თრაკიელის სქემაში მეტია:

1. მიმღობა (მკეთებელი, გაკეთებული, გასაკეთებელი); იგი ახლავს ზმნისაგან ნაწარმოებ სახელებში შედის და ცალკე მეტყველების ნა-

წილად ისევე არ გამოიყოფა, როგორც მოქმედების აღმნიშვნელი ნაზმნარი სახელი, მასდარი (კეთება);

2. ნაწევარი ანუ ართრონი ბერძნულ სახელებს დაერთოდა სქესის აღსანიშნავად ისევე, როგორც გერმანულში ამჟამად დაყვება der, die, das ანდა ფრანგულში le, la.

დანარჩენი ექვსი მეტყველების ნაწილი ტრადიციულს კლასიფიკაციაშიც არის დაცული.

დიონისე თრაკიელის სქემაში გვაკლია: 1. ზედსართავი სახელი, 2. რიცხვითი სახელი და 3. შორისდებული.

ამათგან შორისდებული რომაელმა გრამატიკოსებმა დაურთეს: ლათინურში სახელს ნაწევარი არ დაერთვის; ამიტომ ნაწევარი კლასიფიკაციიდან ამოიღეს და მერვე წევრად შემოიტანეს შორისდებული.

ზედსართავი და რიცხვითი სახელები დიონისეს სქემაში შედიოდა სახელებში, როგორც სახელთა გარკვეული სახე. ცალკე მეტყველების ნაწილად ზედსართავი სახელები გამოყვეს საშუალო საუკუნეებში სუბსტანციისა და ატრიბუტის შესახებ ფილოსოფიურ მოძღვრებასთან დაკავშირებით: სუბსტანციის აღმნიშვნელი სახელი იწოდა სუბსტანტივად ანუ არსებით სახელად, ატრიბუტის აღმნიშვნელი სახელი—ატრიბუტივად ანუ ზედსართავ სახელად. რიცხვითი სახელი ცალკე მეტყველების ნაწილად სახელებს გამოეყო მეჩვიდმეტე საუკუნეში.

ამგვარად, ძირითადი ცვლილება დიონისეს სქემაში არ შეუტანიათ, ოღონდ საკლასიფიკაციო ნიშნის შერჩევისას სიტყვის ფორმა სრულიად უყურადღებოდ იქნა დატოვებული და მხოლოდ მნიშვნელობა სიტყვისა გახდა ამოსავალი; წინეთ, კლასიფიკაციის სქენა ფორმასაც უწევდა ანგარიშს; საჭიროების დროს კლასიფიკაციაში ცვლილებაც შექონდათ: რომაელებს თავის ენაში არ გააჩნდათ ნაწევარი და საკლასიფიკაციო სქემიდანაც ნაწევარი ამოიღეს. ტრადიციული სქემა მხოლოდ მნიშვნელობას უწევს ანგარიშს, კლასიფიკაციის დროს სიტყვის ფორმა მხედველობაში არ მიიღება; ამიტომ კლასიფიკაცია საყოველთაო ხასიათისა ხდება: ის გამოხადდება ყველა ენისათვის იმიტომ, რომ არც ერთი ენის სიტყვათა აგებულებას არ უწევს ანგარიშს; ასე და ამრიგად ბერძნული ენის სიტყვათა კლასიფიკაცია იქცა საერთო მოძღვრებად „მეტყველების ნაწილების“ შესახებ.

ერთი გარემოებაც: წინეთ იყო ტერმინი „სიტყვის ნაწილი“, ახლა გვაქვს „მეტყველების ნაწილი“. „სიტყვის ნაწილი“ ზედმიწევ-

ნითი თარგმანია ბერძნული „მერე ტუ ლოგუ“-სი და ნიშნავს „წინა-დადების ნაწილს“¹. „სიტყვის ნაწილი არის ცხრა“ ნიშნავს: „წინა-დადებაში შემავალი სიტყვები ცხრანაირი შეიძლება იყოს“.

§ 41. ტრადიციული კლასიფიკაციის ნაკლოვანებანი. ორი ძირითადი ნაკლი ახასიათებს მეტყველების ნაწილთა ტრადიციულ კლასიფიკაციას: 1. ის უვარგისია, როგორც კლასიფიკაცია და 2. ის უნდა იყოს მორფოლოგიური კლასიფიკაცია, არის კი უპირატესად სემასიოლოგიური.

1. კლასიფიკაციის მიზანია მრავალ მსგავს მონაცემთა ცალკე ჯგუფებად დაყოფა და ამით სიმრავლეში გარკვევის გაადვილება. ერთეული მონაცემის კლასიფიკაცია არ შეიძლება და არც არის საჭირო. მრავალი მონაცემის ჯგუფებად დაყოფა გარკვეული ნიშნის მიხედვით ხდება. არ შეიძლება ერთი ჯგუფი ერთი ნიშნის მიხედვით გამოვეყოთ, მეორე—მეორისა, მესამე—მესამისა და სხვ.: ჯგუფებად დაყოფის პროცესში სახელმძღვანელო ნიშანი (კლასიფიკაციის საფუძველი) არ უნდა შეიცვალოს; წინააღმდეგ შემთხვევაში ერთი და იგივე მონაცემი რამდენიმე ჯგუფში შეიძლება აღმოჩნდეს.

მაგალითად, სტუდენტების კლასიფიკაცია შეიძლება მოვახდინოთ სხვადასხვა ნიშნის მიხედვით: ა. ფაკულტეტის მიხედვით, რომელზედაც ისინი სწავლობენ: ისტორიისა, ფიზიკა-მათემატიკისა, ეკონომიკის ფაკულტეტისა... და სხვ. ბ. კუთხის მიხედვით, საიდანაც არიან: იმერელი, კახელი, გურული, ხევსური, ქართლელი, მეგრელი... გ. სქესის მიხედვით... დ. სოციალური წარმოშობის მიხედვით... ე. წარმატების მიხედვით: ჩამორჩენილი, საშუალო, მოწინავე... ვთქვათ, 50 სტუდენტი გვყავს; ფაკულტეტების მიხედვით: აქედან: ისტორიის ფაკულტეტზეა 15, ფიზიკა-მათემატიკისაზე—10, ეკონომიკისაზე—17, ენისა და ლიტერატურისაზე—8; კუთხეების მიხედვით: იმერელი—9, კახელი—14, გურული—6, ხევსური—4, ქართლელი—12, მეგრელი—5; სქესის მიხედვით: ვაჟი—28, ქალი—22...

შეიძლება პირველი დაყოფის შედეგად მიღებული ჯგუფები კვლავ დადაკლასიფიცირით ახალი ნიშნის მიხედვით: კლასიფიკაცია განვავრძოთ თანამიმდევრობით: ისტორიის ფაკულტეტზე—15 სტუდენტი;

¹ მეთ:რამეტე საჯჷნის ჩვენი გრამატიკოსები (ანტონი და მისი სკოლა) წინადადებისათვის ხმარობდენ „სიტყვის“, სიტყვისათვის „ლექს“-ტერმინს; ჩვენ ვამბობთ:—წინადადება შედგება სიტყვებისაგანო, ისინი იტყვიდენ: „სიტყვა შედგება ლექსებისაგანო“.

აქედან ვაეი—9, ქალი—6; ფიზიკა-მათემატიკისაზე—10 სტუდ.: ვაეი—7, ქალი—3; ეკონომიკისაზე—17 სტუდ.: ვაეი—8, ქალი—9... და სხვა.

მაგრამ სრულიად შეუძლებელია ეს სტუდენტები დავაჯგუფოთ ერთსა და იმავე დროს სხვადასხვა ნიშნის მიხედვით და ვთქვათ: ეს სტუდენტები იყოფიან ისტორიკოსებად, კახელებად, ვაეებად და წარჩინებულებად. ისტორიკოსი შეიძლება იყოს კახელიც, ვაეიც და იმავე დროს წარჩინებულიც... ერთი მეორეს არ გამოორიცხავს.

კლასიფიკაციის პროცესში საკლასიფიკაციო ნიშნის ცვლა დაუშვებელ ლოგიკურ შეცთომად ითვლება. და სწორედ ეს შეცთომა დაშვებული მეტყველების ნაწილთა ტრადიციულს კლასიფიკაციაში (აგრეთვე დიონისე თრაკიელის სქემაში), როცა ხუთი წევრი გამოყოფილია იმის მიხედვით, რას აღნიშნავს სიტყვა, ოთხი კი—იმის მიხედვით, თუ რა როლს ასრულებს იგი სხვა სიტყვებთან ურთიერთობაში.

აი ორიოდე ნიმუში: „სტუდენტებმა უკვე შეიძინეს ის წიგნი, რომელიც მათ პროფესორმა ურჩია“... სიტყვა „რომელიც“ ნაცვალსახელია (იხ. ზემოთ); მაგრამ სრული უფლება გვაქვს იგი „კავშირად“ გამოვაცხადოთ: ეს სიტყვა აკავშირებს ორ წინადადებას (სტუდენტებმა უკვე შეიძინეს წიგნი—„რომელიც“ „რომელიც მათ პროფესორმა ურჩია“).

ანდა ავიღოთ ზედსართავი სახელის მაგალითი; თუ ვიტყვი: „ზედსართავი თვისებას აღნიშნავსო“, „სიმაღლე, სიღრმე, სიწითლე“—უველა თვისებას აღნიშნავს; თუ ვიტყვი „ზედსართავი სხვა სახელს განმარტავსო“, ზედსართავებში გადაირიცხება მრავალი არსებითი სახელი (ექიმი კავთარაძე, მასწავლებელი პეტრე, ამხანაგი დავითი), რიცხვითი სახელი (ხუთი წიგნი, ცხრა ძმა...)... თუ ორივე ნიშანს ერთად ავიღებთ და ვიტყვი: ზედსართავი სახელი თვისებას აღნიშნავს და სხვა სახელს განმარტავსო, ეს იქნება ახალი რთული ნიშნის მიხედვით მეტყველების ნაწილის გამოყოფა, ე. ი. ისევ კლასიფიკაციის ელემენტარული წესების დარღვევა.

დასკვნა: მეტყველების ნაწილთა ტრადიციული კლასიფიკაცია უვარგისია, როგორც კლასიფიკაცია.

2. დიონისე თრაკიელი წინადადებაში შემავალ სიტყვებს აჯგუფებდა სიტყვის, ე. ი. წინადადების ნაწილებად. ცალკე სიტყვის ყოველწრივი გარჩევა (ბრუნება, ზღვლილება, სიტყვაწარმოება...) მოცემული იყო დიონისეს გრამატიკაში, რომელიც გარდა ამისა მხოლოდ ფონეტიკის ელემენტებს იძლეოდა, ისიც პრიმიტიული სახით.

მეორე საუკუნეში ქრ. შემდეგ ამას სინტაქსი დაემატა; საშუა-

ლო საუკუნეებში სასკოლო ტექნიკური გრამატიკა შედგებოდა ძირითადად სამი ნაწილისაგან: ეტიმოლოგიისა, სინტაქსისა და ორთოგრაფიისაგან. ეტიმოლოგია განიხილავდა ცალკე სიტყვებს, სინტაქსი სწავლობდა სიტყვათა შეკავშირების წესებს, ორთოგრაფია მართლწერის ნორმებს იძლეოდა. ცალკე სიტყვის ყოველგვარი შესწავლა მეტყველების ნაწილებთან დაკავშირებით იყო მოცემული ეტიმოლოგიაში. ცალკე სიტყვას გრამატიკის არც ერთი სხვა დარგი არ განიხილავდა.

მეტყველება საუკუნეში ცალკე სიტყვას (იხ. § 27) სწავლობენ: ხემასიოლოგია, მორფოლოგია და ეტიმოლოგია; წინანდელი ეტიმოლოგიის მაგიერობას სამი დარგი ასრულებს და ყოველი მათგანი შეისწავლის სიტყვას გარკვეულის თვალსაზრისით: მორფოლოგია— ფორმის თვალსაზრისით, სემასიოლოგია— მნიშვნელობის თვალსაზრისით, ეტიმოლოგია— ფუძეში მოცემული დახასიათების გარკვევის, პირველადი შინაარსის ძიების მიზნით. რომელ დარგში დარჩა მეტყველების ნაწილთა შესახებ მოძღვრება? მორფოლოგიაში. მასთანადავს, ცნება „მეტყველების ნაწილისა“ მორფოლოგიის ცნებაა და ამ ცნების დადგენისას ხაფუშველი მორფოლოგიური ნიშანი უნდა იყოს.

როცა მეტყველების ნაწილებს გამოყოფენ იმის მიხედვით, თუ როგორია სიტყვის მნიშვნელობა ანდა სხვა სიტყვასთან დამოკიდებულება, ესაა სემასიოლოგიური და სინტაქსური კვალიფიკაცია: მორფოლოგიური ცნება სემასიოლოგიური და სინტაქსური ნიშნის მიხედვით უაღიბდება.

სანამ სემასიოლოგია ცალკე დარგად არ იყო ჩამოყალიბებული, სიტყვის მორფოლოგიური და სემასიოლოგიური დახასიათება ძალაუვნებურად ერთად წარმოებდა, მაგრამ მორფოლოგიური და სემასიოლოგიური თვალსაზრისის არევა აუტანელი ანაქრონიზმია სემასიოლოგიისა და მორფოლოგიის ცალკე დარგებად არსებობის პირობებში. წარსულის ინერციის გაგრძელებას აქ არავითარი გასამართლებელი საბუთი არ გააჩნია, თვით ამ ინერციას თუ არ მივიჩნევთ საბუთად.

§ 42. მორფოლოგიური და სემასიოლოგიური მომენტის ურთიერთობა სიტყვაში. ხომ არ შეიძლება ერთსა და იმავე დროს სემასიოლოგიურიცა და მორფოლოგიური დახასიათებაც მოგვეცა მეტყველების ნაწილებისათვის, მორფოლოგიური პრინციპიც დავეყენოთ მათთვის და ტრადიციული ხაზიც შეგვენარჩუნებინა? მართ-

ლაცდა, რა დაუშლიდა სახელი განგვესაზღვრა, როგორც სიტყვა, რომელიც საგანს აღნიშნავს და იბრუნვის; ზმნა, როგორც სიტყვა, რომელიც მოქმედება-ვითარებას აღნიშნავს და იულვლება; ზედსართავი სახელი, როგორც თვისების აღმნიშვნელი სიტყვა, რომელიც სქესებას მიხედვით იცვლება და სხვა.

რა თქმა უნდა, ეს მოსახერხებელი აღმოჩნდებოდა ისეთ ენებში, როგორიც არის რუსული, სადაც საგნის აღმნიშვნელი სიტყვა ბრუნებადიც არის, პირის მოქმედება-ვითარების აღმნიშვნელი სიტყვა უღვლილებადიც არის, საგნის თვისების აღმნიშვნელი სიტყვა სქესის მიხედვითაც იცვლება... მართალია, აქაც დაბრკოლებებს წავაწყდებოდით, მაგრამ მაინც ეს დაბრკოლებები დასაძლევი იქნებოდა.

მაგრამ ეს არ იქნებოდა საკითხის პრინციპული გადაწყვეტა; ვთქვათ, არის ისეთი ენა, სადაც საგნის აღმნიშვნელი სიტყვები მოგვეპოება, მაგრამ ეს სიტყვები არ იბრუნვის (ასეთია, მაგალითად, აფხაზური), ანდა თვისების აღმნიშვნელი სიტყვები აქვს ენას, მაგრამ ეს სიტყვები სქესების მიხედვით არ იცვლება (ასეთია ქართული ენა: შდრ. მაღალი და ВЫСОКИМ, ВЫСОКАЯ, ВЫСОКОЕ). გვეჩვენა თუ არა აფხაზურში არსებითი სახელი, ქართულში — ზედსართავი სახელი?

ორმხრივი დახასიათების მომხრე ან „კი“-ს იტყვის ან „არა“-ს. თუ „არა“ თქვა, ის მორფოლოგიურ დახასიათებას აძლევს უპირატესობას, ორმხრივ დახასიათებაში მისთვის გადაწყვეტი ყოფილა მორფოლოგიური და არა სემასიოლოგიური მხარე; როცა ის ლაპარაკობდა: „არსებითი სახელი ისეთი სიტყვაა, რომელიც საგანს აღნიშნავს და ბრუნვითა მიხედვით იცვლებაო“, მას თურმე უკანასკნელი მომენტი მიაჩნდა გადაწყვეტად, ე. ი. მისი თვალსაზრისით, არაფრით გაიჩნეოდა იმის თვალსაზრისისაგან, ვინც სახელს ბრუნებად სიტყვად თვლის; სხვანაირად რომ ვთქვათ, ის არსებითად მხოლოდ მორფოლოგიურად ახასიათებდა თავის განსაზღვრებაში სახელს.

დაუშვათ, რომ ორმხრივი დახასიათების მომხრემ განაცხადა: „რასაკვირველია, აფხაზურს არსებითი სახელი გააჩნია, და ქართულშიც ზედსართავი სახელები გვაქვსო“... მაშასადამე, მისთვის საკითხს სემასიოლოგიური მხარე წყვეტს და ორმხრივს დახასიათებაში ეს მხარე ყოფილა მისთვის არსებთან, მორფოლოგიური მომენტი არაფრის მაქნისი, ზედმეტი ბარგი გამოდის: ორმხრივი დახასიათების ასეთი მომხრე აფხაზურში გამოყოფს არსებით სახელს, ქართულში — ზედსართავ სახელს, ჩინურშიც ყველა ცხრა მეტყველებების ნაწილს — ზოგადად რომ ვთქვათ, ყოველ ენაში აღმოაჩენს ყველა მეტყველების ნაწილს, მაგრამ აქ მეტყველების ნაწილებს არავითარი

მნიშვნელობა არ ექნება სათანადო ენათა მორფოლოგიური სტრუქტურის გათვალისწინების თვალსაზრისით; სემასიოლოგიურია¹ კლასიფიკაცია და იმიტომ. ვინც ამგვარ მეტყველების ნაწილებს იცავს, ეს ზოგადი რაციონალური გრამატიკის ნიადაგზე დგას, ზოგადი გრამატიკის თვალსაზრისით კი ცალკეულ ენათა შესწავლა არ წარმოებს და არც შეიძლება წარმოებდეს.

როდის იქნებოდა შესაძლებელი სემასიოლოგიური დახასიათების მიხედვით მორფოლოგიური თვისება გაგვერკვია, კერძოდ, სემასიოლოგიური კლასიფიკაციის საფუძველზე მეტყველების ნაწილთა ისეთი კლასიფიკაცია მიგველო, რომელიც ამა თუ იმ ენის აგებულებას შეეფერება? იმ შემთხვევაში, თუ სიტყვის მნიშვნელობა სიტყვის ფორმას განსაზღვრავდა ანუ, უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, სიტყვის ფუძის მნიშვნელობა სიტყვის აფიქსის ბუნებას გაარკვევდა; ერთი სიტყვით, თუ მათ შორის ერთგვარი პარალელიზმი აღმოჩნდებოდა. მაშინ მივიღებდით ასეთ სურათს: საგნის აღმნიშვნელი სიტყვა იბრუნვის, თვისების აღმნიშვნელი — იცვლება სქესის მიხედვით, პირის მოქმედება-ვითარებას აღმნიშვნელი სიტყვა იუღვლება... რადგანაც საგნის, თვისებისა და მოქმედება-ვითარების აღმნიშვნელი სიტყვები ყველა ენაში არის, ყველა ენაში გვექნებოდა არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, ზმნა...

ცნობილია, რომ ასეთი პარალელიზმი არ არსებობს; ცნობილია, რომ არის ენები, სადაც საგნის აღმნიშვნელი სიტყვა არ იბრუნვის, თვისების აღმნიშვნელი სიტყვა არ იცვლება სქესების მიხედვით, პირის მოქმედება-ვითარების აღმნიშვნელი სიტყვა არ იუღვლება და საერთოდ, სიტყვებს აფიქსები არ გააჩნიათ, სხვადასხვა კონტექსტში სიტყვის ბგერითი შედგენილობა არ იცვლება (ჩინური და სხვა ძირეული ენები).

ასეთ ენებში შინაარსსა და ფორმას შორის არავითარი პარალელიზმი არ არსებობს. მაგრამ იმ ენებშიც, სადაც ფორმა საერთოდ მიყვება შინაარსს, ხშირად სიტყვის მნიშვნელობა და სიტყვის ფორმა ერთმანეთის საწინააღმდეგოდაა მიმართული, შინაარსისა და ფორმის ანტაგონიზმი იჩენს თავს. რაღდენიმე მაგალითი ჩვენი ენიდან.

1. სიტყვა „ერთი“ - ებ- სუფიქსით მრავლობითს არ აწარმოებს (მოწაფეს „ერთები აქვსო“ როცა ამბობენ, აქ „ერთს“ თავისებური მნიშვნელობა აქვს: ნიშანი იგულისხმება და არა რიცხვი); ძველებური მრავლობითის - ნ- სუფიქსით „ერთი“ ჩვეულებრივად იხ-

¹ სიმარტივისთვის ვუწოდებთ ასე: უნდა გვეთქვას: „სემასიოლოგიურ-სინტაქსურია“.

მარება: „ერთნი ამბობენ, ასე ჯობსო, სხვები კი წინააღმდეგს ამტკიცებენ“.

„ერთნი“ მრავლობითი რიცხვია. ამას მოწმობს სუფიქსი -ნ-: მაგრამ როგორ შეიძლება „ერთი“ მრავლობით რიცხვში? „ერთი“ მხოლოდობითია, მრავლობითში „ერთი“ აღარ არის „ერთი“, არამედ მეტი რაღაც. სიტყვაში „ერთნი“ ფუძის მნიშვნელობა მხოლოდობითს გულისხმობს, წინააღმდეგ ამისა სუფიქსი გვეუბნება—„ერთნი“ მრავლობითიაო. და ყოველგვარი გრამატიკა უყოყმანოდ ადასტურებს: „ერთნი“ მრავლობითიაო. საკითხს წყვეტს აფიქსი და არა ფუძე—იმიტომ, რომ საკითხი მორფოლოგიურ ფაქტს შეეხება.

2. „დავითმა სახლი აიშენა“: აიშენა სათავისო ქცევა; -ი- სუფიქსი მიუთითებს იმაზე, რომ ობიექტი „სახლი“ სუბიექტისთვისაა განკუთვნილი. „დავითმა ერთი კოკა ღვინო დალია“; -დალია“ სათავისო ქცევა აღარ არის, საარვისოა. განა ცხადი არ არის, რომ, თუ „დავითმა დალია“, დაღეული ღვინო „სუბიექტისთვის განკუთვნილი“ აღმოჩნდება. რასაკვირველია, ამაში ექვის შეტანა შეუძლებელია, მაგრამ საქმე იმაშია, რომ ამაზე ზმნის ფუძე მიუთითებს და არა ზმნის პრეფიქსი -ი-; სხვანაირად რომ ვთქვათ, სათავისობა აქ მორფოლოგიური საშუალებებით კი არ არის აღნიშნული, არამედ სემასიოლოგიური მონაცემით; ეს რომ ქცევას აჩენდეს, ზმნა **ВЫПИЛ (ИВАН ВЫПИЛ СУТЫ. КЪ ВИНА)** რუსულში სათავისო ქცევა იქნებოდა, რუსულ ზმნას კი ქცევა არა აქვს. რატომ? იმიტომ, რომ ქცევა მორფოლოგიური კატეგორიაა და სათანადო აფიქსით უნდა იქნას წარმოდგენილი და არა ფუძის მნიშვნელობით.

აქაც ფუძისა და აფიქსის კონფლიქტი უყოყმანოდ წყდება აფიქსის სასარგებლოდ: საქმე ეხება მორფოლოგიურ კატეგორიას და იმიტომ.

3. „ერთი კაპიკი მაჩუქეთ!“ იხვეწება მათხოვარი. იკითხავთ, რა კილოა „მაჩუქეთ“ და ირკვევა, რომ ბრძანებითი კილო ყოფილა. გამოდის, რომ მათხოვარი კი არ იხვეწება, ბრძანებს... შინაარსით ხოვანას გამოხატავს, ფორმა კი ბრძანებითი კილოა და გრამატიკული კვალიფიკაცია ამას აღნიშნავს—შენიშნით: „ბრძანებითი ამ შემთხვევაში ხოვანას გამოხატავს!“ ვიმეორებთ: ეს ხდება იმიტომ, რომ საკითხი მორფოლოგიურია.

4. ყველაზე მარტივი მაგალითი: ხარი—მამალია, ფური—ღედალი; ვაჟი—მამრობითი სქესის არსებაა, ქალი—ღედრობითისაა: ამ სიტყვების შინაარსი ამას ექვს გარეშე ხდის. მაგრამ ამჟამად არავინ ამბობს: ქართულში ვაჟი—მამრობითი სქესის არსებითი სახელია,

ქალი—დედრობითისაო. პირიქით, ვამბობთ: სქესი ქართულ სახელს არა აქვსო. ეს იმიტომ, რომ სქესის აღმნიშვნელი მორფოლოგიური ნიშანი ქართულში სახელებს არ გააჩნია. რეალური სქესის არსებობა გრამატიკული სქესის არსებობას არ განსაზღვრავს. მორფოლოგიური დახასიათება სემასიოლოგიურს არ მიყვება. საკითხს აქაც მორფოლოგიური ნიშნის უქონლობა წყვეტს.

ასევე უდაოა, რომ მეტყველების ნაწილი მორფოლოგიური ცნებაა და ამ ცნების შინაარსს მორფოლოგიური ნიშნები უნდა შეადგენდეს. ყოველ ენაში ცალკე გაირკვევა, რამდენი და რა მეტყველების ნაწილი გააჩნია მას.

„რამდენია, საერთოდ მეტყველების ნაწილი“ ისევე არ შეიძლება ვიკითხოთ, როგორც არ შეიძლება ვარკვიოთ: რამდენია ხაერთოდ ბგერა.

ქართულში ყველა სიტყვა სამ ძირითად ჯგუფს მოგვცემს: I. ნაწილაკები, II. უცვლელი ანუ უაფიქსო სიტყვები და III. ცვალებადი ანუ აფიქსებიანი სიტყვები ორი ქვეჯგუფით: სახელითა და ზმნით. სახელისათვის ბრუნვის აფიქსებია ნიშანდობლივი, ზმნისათვის—პირის აფიქსები.

იქ, სადაც სემასიოლოგია ცალკე არ შეისწავლება (საშუალო სკოლაში, მაგალითად), შესაძლებელია და მიზანშეწონილიც პრაქტიკული მოსაზრებით მორფოლოგიურ კლასიფიკაციას დაუკავშირდეს სემასიოლოგიური კლასიფიკაცია ამგვარად:

I. ცვალებადი ანუ აფიქსებიანი სრულმნიშვნელოვანი სიტყვები:

1. სახელი და 2. ზმნა. სახელი იყოფა: ა) არსებით სახელად (კითხვები: ვინ? რა?); ბ) ზედსართავ სახელად (კითხვები: როგორი? რანაირი? როდინდელი? სადაური?...); გ) რიცხვით სახელად (კითხვები: რამდენი? მე რამდენი?) და დ) ნაცვალსახელად. სახელის ოთხივე ქვეჯგუფი სემასიოლოგიური ოდენობაა და არა მორფოლოგიური.

II. უცვლელი სრულმნიშვნელოვანი და დამხმარე სიტყვები: ა) ზმნისართი, ბ) კავშირი და გ) შორისდებული;¹

III. ნაწილაკები: თანდებულები და სხვა ნაწილაკები. ზმნისართი, კავშირი, თანდებული—მორფოლოგიური ცნებები არ არის: სინტაქსური და ხტილისტიკური ცნებებია. შორისდებული—სემასიოლოგიური ოდენობაა.

დასასრულ, ერთი შენიშვნა: ყველაფერი, რაც მეტყველების ნაწილთა შესახებ ითქვა, ემყარება იმ ძირითად დებულებას, რომ მეტ-

¹ თუ შორისდებული, საერთოდ, მეტყველების ნაწილად იქნებოდა მიჩნეული

ყველების ნაწილები სიტყვათა კლასიფიკაციის შედეგად მიღებულ ოდენობას წარმოადგენენ.

მეტყველების ნაწილების ჩამოყალიბებას ზოგიერთი ავტორი ცდილობს სხვა გზითაც; მაგრამ ეს ახალი გზა (მაგალ. ა. პეშკოვ-სკისა)¹ არ არის იმდენად გარკვეული სახით მოცემული, რომ სპეციალური განხილვის საგანი გახდეს.

¹ იხ. მისი წიგნი „Русский синтаксис в научном освещении“ III გამოცემა, 1928 წლ., წინასიტყვაობა.

V. ძირითადი მოსოლოგობიური კატემოკრიები

§ 43. სახელისა და ზმნის კატემოკრიები. სახელი და ზმნა ფორმაცვალეზადი მეტყველების ნაწილებია; მათი ცვლა გარკვეულ მორფოლოგიურ კატეგორიებს იძლევა; მორფოლოგიურ კატეგორიას ქმნის აფიქსით გადმოცემული მნიშვნელობა.

მორფოლოგიური კატეგორიებია: ბრუნვა და რიცხვი—სახელისათვის; პირი, რიცხვი, დრო, კილო, გვარი...—ზმნისათვის; სქესი—როგორც სახელისა, ისე ზმნისათვის. ზნას შეიძლება სხვა კატეგორიებიც გააჩნდეს, მაგალ., ქცევა ქართულურს ენებში.

ესა თუ ის კატეგორია ხშირად თავისებურ სახეს იღებს ამა თუ იმ ენაში. ჩვენ აქ მხოლოდ ძირითადი კატეგორიების ტიპური შემთხვევების ანალიზით დავკმაყოფილდებით, რაჟდენადაც ეს სათანადო ცნების ანალიზისათვის არის საჭირო.

§ 44. ბრუნვა. ბრუნვა აღნიშნავს დამოკიდებულებას ან სახელისა სახელთან (ზუსტად რომ ვთქვათ, ერთი სახელით აღნიშნული საგნის დამოკიდებულებას მეორე სახელით აღნიშნულ საგანთან) ან და სახელისას ზმნასთან: ამხანაგის წიგნი; მეზობლის სახლი; მზის სხივები... ქარი ქრის; მზე ანათებს; ძალი ყფეს, ქარავანი მიდის... ყაყაოსა სიწითლითა ყანა დაუმშენებია; ყმაწვილსა კარგი სწავლითა სახლი გაუხარებია¹.

ქართულში სახელს ექვსი ბრუნვა გააჩნია: სახელობითი, მოთხოვითი, მიცემითი, მიმართულებითი ანუ ვნებითი, ნათესაობითი და მოქმედებითი. თუ წოდებითსაც ბრუნვად მივიჩნევთ, შეიძლება ბრუნვა გვექნება; მაგრამ წოდებითი არახოდეს არ აღნიშნავს დამოკიდებულებას ზმნასთან; სახელთანაც მას მხოლოდ შეთანხმება აკავშირებს (და არა მართვა): „მეგობრებო, წინ, წინ-გასწით!“ ზმნა ამგვარს გამოთქმებში მეორე პირის სახელს უკავშირდება („თქვენ გასწით!“), „მეგობრებო“ სიტყვა კი მიმართვას გამოხატავს და წინადადებაში განხილვითი დგას; ნაწერში ის ყოველთვის გამოყოფილია სასვენე ნიშნებით („მეგობრებო, წინ გასწით!“ წინ, მეგობ-

¹ ამ დამოკიდებულების ანალიზი იხ. თ. VI, §5 52—54.

რებო, გასწითი წინ გასწით, მეგობრებო!“) ამგვარ სიტყვას შეიძლება დაერთოს მსაზღვრელი („ძვირთა:ო მეგობრებო, წინ გასწით!“ „პროლეტარებო ყველა ქვეყნისა, შეერთდით!“), მაგრამ ამისთანა შემთხვევაშიაც ეს სიტყვა ვერ უკავშირდება ზმნას, თავის მსაზღვრელებთან ერთად იგი განმზოლოებული რჩება. ამიტომ ამგვარი სიტყვები (მეგობრებო! პროლეტარებო!) ბრუნვას არ წარმოადგენს: ეს მიმართვის სიტყვებია; მათი ფორმა მიმართვის ფორმაა.

რუსულშიაც ექვსი ბრუნვაა: სახელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, ბრალდებითი, მოქმედებითი და ადგილობითი; ქართულთან საერთოა: სახელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, მოქმედებითი; გვაკლია ქართული მიმართულებითი ანუ ვნებითი და მოთხრობითი; ქართულთან შედარებით მეტია ბრალდებითი და წინდებულიანი ბრუნვა. შდრ.:

სახელობითი:	ამხანაგ-ი	Имятельный:	товарищ
მოთხრობითი:	ამხანაგ-მა	[Повествовательный:	არ არის]
მიცემითი:	ამხანაგ-ს(ა)	Дательный:	товарищ-у
მიმართულებითი:	ამხანაგ-ად(ა)	[Направительный:	არ არის]
ნათესაობითი:	ამხანაგ-ის(ა)	Родительный:	товарищ-а
მოქმედებითი:	ამხანაგ-ით(ა)	Творительный:	товарищ-ем
[ბრალდებითი:	არ არის]	Винительный:	товарищ-а
[წინდებულიანი:	არ არის]	Предложный:	о товарищ-е

ბრალდებითი ბრუნვა უდურის გარდა არც ერთს კავკასიურ ენას არ გააჩნია; მოთხრობითი ბრუნვა თუ მისი შესაფერი ბრუნვები მოიპოვება ყველა კავკასიურ ენაში, სადაც კი ბრუნება გვაქვს, მაგრამ ეს ბრუნვა არ გააჩნია არც ერთს ევროპულს ენას, არც ძველს, არც ახალს, არ გააჩნია სემიტურ ენებს და არც შრალურ-ალტაურ ენებს (მოთხრობითის ადგილი ამ ენებში ყველგან სახელობითს უჭირავს). ბრალდებითი ბრუნვის უქონლობა კავკასიური ენებისათვის ისევე დამახასიათებელია, როგორც მოთხრობითი ბრუნვის ქონა.

არც მოქმედებითი, ვით უფრო ქართული მიმართულებითი ანდა რუსული წინდებულიანი ბრუნვა, არ მიიჩნევა ისეთ ბრუნვებად, რომლებიც უთუოდ უნდა გააჩნდეს ენას, თუ ბრუნება გვექნება.

სამაგიეროდ სახელობითი, ნათესაობითი და მიცემითი ძირითადი ბრუნვებია: ყველაზე უფრო ხშირად ეს ბრუნვები მეორდება სხვადასხვა ენის ბრუნებაში.

ტერმინები: სახელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, ბრალდებითი, მოქმედებითი, მოთხრობითი და სხვ. პირობითი ხასიათისა;

ნათესაობითს ბრუნვაში დასმული სახელი ჩვეულებრივად არავითარ ნათესაობას არ გამოხატავს (ხის სახლი, ვერცხლის საათი, უნივერსიტეტის შენობა...), მიცემითში დასმული სახელი იმასაც აღნიშნავს, ვისაც მისცეს რაღაც (დავითს მისცეს წიგნი...) და იმასაც, ვისაც რაღაც წაართვეს (დავითს წაართვეს წიგნი...)...

ბრუნვათა ეს პირობითი სახელები თამამად შეიძლება მარტივი სახელებით შეგვეცვალო და გვეხმარა: პირველი ბრუნვა, მეორე ბრუნვა, მესამე ბრუნვა და სხვ. ისევე, როგორც ხმარობენ: პირველი ბრუნება, პირველი უღვლილება და სხვ. ამგვ.; ძველს ინდურს გრამატიკაში, რომელიც ჩვენს წელთაღრიცხვამდის ხუთი საუკუნით ადრე დამთავრებულ სისტემას წარმოადგენდა და უძველესი გრამატიკა კაცობრიობის კულტურულ ისტორიაში, ბრუნვებს სახელები არ ერქვა, მათ რიცხვითა სახელებით აღნიშნავდნენ,—ასეთი თანმიმდევრობით: 1—სახელობითი; 2—ბრალდებითი; 3—მოქმედებითი; 4—მიცემითი; 5—დაშორებითი (აბლატივი); 6—ნათესაობითი; 7—ადგილობითი (ლოკატივი).

ტერმინები: ნათესაობითი, მიცემითი და ბრალდებითი ბერძნული ენის შესწავლისას გამოიყენებოდა; სტოელთა ფილოსოფიურმა სკოლამ დაამკვიდრა როგორც ეს ტერმინები, ისე ტერმინი ბრუნების აღსანიშნავად, რომელიც ყველა ევროპულ ენებში იხმარება.

პირველი ბრუნვის სახელი „სახელობითი“ (именительный, nominativus) რომელიც გრამატიკოსებიდან მომდინარეობს; ბერძნულ გრამატიკაში მის ნაცვლად იხმარებოდა „ორთე“—„წრფელობითი“¹, ე. ი. პირდაპირი.. ნათესაობითი (родительный, genitivus) ბერძნული „გენიკე“-ს არასწორ თარგმანს წარმოადგენს ჯერ ლათინურში და ამ უკანასკნელიდან მკრე სხვა ენებშიც; „გენიკე“ ნიშნავს „გვარობითს“ და არა ნათესაობითს; სათანადო ბრუნვის მნიშვნელობას ზოგჯერ ეს ბერძნული ტერმინი უფრო უდგება (ხის სახლი, ვერცხლის საათი...); მიცემითი (дательный, dativus) ბერძნული „დოტიკე“-ს სწორი თარგმანია, ბრალდებითი (винительный, accusativus) ბერძნულ „აბტიკე“-ს უმართებულო თარგმანს წარმოადგენს: „აბტიკე“ ნიშნავს „მიზეზობითს“, რითიმე „შეპირობებულს“; ბრალდება აქ არათერს შუაშია².

¹ ანტონ კათალიკოსი თავის ქართულ გრამატიკაში სახელობითის ნაცვლად ხმარობს „წრფელობითს“. „სახელობითი“ ქართულს გრამატიკებში პლ. იოსელიანის დროიდან შეშლინის „მოთხრობითი“ ანტონმა შემოიღო (თარგმანია სომხ. პატშაკან-ია; ეს კი სხვა ბრუნვა); სპეც. ლიტერატურაში მისთვის იხმარება „ირგატიული“; „აქტიური“.

² ფიქრობენ, რომ სტოელები წოდებითსაც ბრუნვად თვლიდნენ; „კლტიკე“ იხმარებოდა ამისათვის.

ასეა თუ ისე, ძირითად ბრუნვათა სახელები ბერძნული ტერმინების სწორს თუ შეცმთარ თარგმანს წარმოადგენს. ეს ტერმინები ჯერ ლათინურად თარგმნეს, ლათინურიდან ყველა ევროპულ ენებში გადავიდა ან უცვლელად ანდა თარგმნის გზით.

ბერძნული ტერმინების შინაარსი ცხადყოფს, როგორ წარმოედგინათ სახელის ბრუნვა: პირველი ბრუნვა არის „პირდაპირი“, „სწორი“ (წრფელობითი, „ორთე“); აქ სახელი „ჩვენ წინ დგას პირდაპირ“. სხვა ბრუნვები არიან „არაპირდაპირი“ (ბერძ. პლაგიაი, ლათ. ობლიკვი). თვით ბრუნვა არის პირდაპირი მდგომარეობიდან გადახრა: *склонение, declinatio* — „დახრა“;¹ ამასთან შეფარდებით ბრუნვას ეწოდება „ვარდნა“: *падѣж*, პტოსის, *casus*; ქართულს გრამატიკულს ლიტერატურაში „ბრუნვა“-ტერმინის პარალელურად „ქანკლედობაც“ იხმარებოდა (ახლაც იხმარება); ამით ცდილობენ თავიდან აიცილონ „ბრუნვისა“ და „ბრუნების“ აღრევა. „ქანკლედობა“ იმავე ძირისად მიაჩნიათ, რომელიც ახლა „კლაკნა“ სიტყვაში გვაქვს.

ყველა ბრუნვა ერთი და იმავე ხნოვნობისა არ არის; ქართულში, მაგალითად, ყველაზე ძველი ფორმაციისა მიცემითი და ნათესაობითი ბრუნვაა; ახალია მოთხრობითი და ყველაზე ახალი — სახელობითი; სახელობითისა და მოთხრობითის ჩამოყალიბებამდის მათს როლს სახელის ფუძე ასრულებდა.

§ 45. რიცხვი. რიცხვი სახელსაც აქვს და ზმნასაც. ამჟამად განასხვავებენ მხოლოობითსა და მრავლობითს რიცხვს: მხოლოობითი — ერთზე მიუთითებს, მრავლობითი — ბევრზე, ყოველ შემთხვევაში აქ ერთზე მეტი იგულისხმება. სადაც „მრავალზე“ მითითება გვაქვს, ყველგან მრავლობითი რიცხვი არ არის. „ბევრი საქმე მაქვსო“, რომ ვამბობთ, ერთზე მეტი საქმე იგულისხმება, მაგრამ „საქმე“ აქ მხოლოობითია, „ბევრიც“ მხოლოობითშია (შდრ. მრავლ. „ბევრნი არიან“), სიმრავლეს ორივე სიტყვა ერთად აღნიშნავს; ასევე გამოთქმაში „ათი წიგნი ვიყიდე“ — „წიგნი“ მხოლოობითშია, სიმრავლეს ორი სიტყვა გამოხატავს; მაგრამ, როცა ვამბობთ, — „საქმეები მაქვს“ — აქ სიმრავლე ერთ სიტყვაშია — ებ-სუფიქსის საშუალებით გადმოცემული. ამგვარად, მ რ ა ვ ლ ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ვ ი ა არ ა ყ ო ვ ე -

¹ ქართული „ბრუნვა“, „ბრუნვა“ სომხური გზითაა შემოსული: „პოლოვუნან“-ის თარგმანს წარმოადგენს.

ლი შემთხვევა, სადაც მრავალ საგანზე მითითება გვაქვს, არამედ მხოლოდ ისეთი შემთხვევა, როდესაც სიმრავლე აფიქსით არის გადმოცემული,—სხვანაირად რომ ვთქვათ, სიმრავლე მორფოლოგიური საშუალებით უნდა იყოს გამოხატული და არა სინტაქსურად (შესიტყვევის გამოყენებით).

ქართულსა, სომხურსა, რუსულსა და სხვ. ამგვარ ენებში მხოლოდობითს რიცხვს მრავლობითი უპირისპირდება.

ძველად ზოგს ენაში ორობითი რიცხვიც (dualis) მოიპოვებოდა:
 ძვ. ბერძ.: ჰო ანთროპოს — „ადამიანი“ — მხოლოდობითია
 ჰოჲ ანთროპოი — „ადამიანები“ — მრავლობითია
 ტო ანთროპო — „ორი ადამიანი“ — ორობითს რიცხვს
 წარმოადგენს.

ძვ. ინდური: ნადრ — „მდინარე“ — მხოლოდობითია.
 ნადრაჰ — „მდინარეები“ — მრავლობითია.

ნადრაჲ — „ორი მდინარე“ — ორობითი რიცხვის სახელობითია.

ვარაუდობენ, რომ ეს ორობითი რიცხვი წყვილად არსებული საგნების აღნიშვნამ წარმოშვაო: ორი თვალი, ორი ყური, ორი ხელი, ორი ფეხი... ამისათვის საკმაო მასალას იძლევა თითქოს; მაგრამ იქ, სადაც ორობითი რიცხვი იხმარება, ის იხმარება ყოველი ორი საგნის აღსანიშნავად და არა მხოლოდ წყვილ-წყვილად არსებულთათვის. გარდა ამისა ზოგ ენას შერჩენილი აქვს „სამობითი რიცხვიც“ (trialis); ბუნებრივი სამეულები ამგვარი რიცხვის გაჩენის დასასაბუთებლად ძნელი საპოვნელია. ამიტომ საფუძვლიანად უნდა მივიჩნიოთ იმ მკვლევართა აზრი, რომელნიც ფიქრობენ, რომ „ორობითი“ და „სამობითი“ რიცხვი გარდაშავალი საფეხურია ერთიდან მრავლობისაკენ; ერთიდან სიმრავლეზე ერთბაში გადასვლა განვითარების დაბალ საფეხურზე მდგომი ადამიანის აზროვნებისათვის ძნელზე ძნელი საქმე იყო; ამ გადასვლას აადვილებდნენ ეს შუა საფეხურის რიცხვები.

რიცხვის განყენებული შინაარსი რომ კონკრეტული შინაარსის საფუძველზე წარმოშობილი, ამას რიცხვით სახელთა ანალიზიც მოწმობს: ქართულშიც, რუსულშიც, გერმანულშიც... ათიდან მოყოლებული ოცამდის ყოველი რიცხვი გამოიყვანება ათისთვის ერთის, ორის, სამის, ოთხის, ხუთის... და სხვ. მიმატებით. ამ ენებში რიცხვებს ათამდის დამოუკიდებელი სახელები აქვს: სამი, ოთხი, ხუთი, ექვსი... მაგრამ ზოგ ენაში (მაგ. ტასმანიურში, — ავსტრალიაშია) ასეთი სახელი მხოლოდ ერთისა, ორისა და სამისათვის არსებობს: ოთხი წარმოდგენილია, როგორც სამი პლუს ერთი; ხუთი, როგორც სამი პლუს ერთი და კიდევ ერთი...

აქ აღძრული საკითხის თვალსაზრისით საგულისხმოა პირველი პირის სახელის მრავლობითი: მე—ჩვენ; „ჩვენ“ მოლაპარაკის გარდა შეიძლება შეიცავდეს იმას ან იმათ, ვისაც ელაპარაკებიან: ჩვენ ვმუშაობთ, ისინი არაფერს აკეთებენ: ჩვენ=მე და შენ (|| თქვენ); მაგრამ „ჩვენ“ შეიძლება ნიშნავდეს: „მე და ის (|| ისინი)“: „ჩვენ ვმუშაობთ, თქვენ არაფერს აკეთებთ“. ასე, რომ „ჩვენ“ სახელში პირველ შემთხვევაში შედის მეორე პირი, რომელსაც მიმართავენ, მეორე შემთხვევაში მეორე პირი გამორიცხულია, „ჩვენ“-ში პირველის გარდა მესამე პირი იგულისხმება. ქართული „ჩვენ“, რუსული мы, გერმ. wir, ფრანგ. nous—ამჟამად არ ასხვავებს პირველი პირის ამ ორნაირს მრავლობითს. მაგრამ ზოგს ენაში „ჩვენ“ ორნაირი სახითა გვაქვს; ასე, მაგალ., ჩაჩნურს ენაში პირველი პირის სახელი მრავლობითს რიცხვში იქნება თხოვო—ჩვენ (მე და ის) და ვაჟ—ჩვენ (მე და შენ)... ხუნძურში ამგვარადვე გვაქვს: ნიჟ—ჩვენ (მე და ის) და ნითლ—ჩვენ (მე და შენ).

თუ „ჩვენ“ გამორიცხავს მეორე პირს, მას ეწოდება ექსკლუზივი (ლათინ. „გამორიცხვითი“), თუ მეორე პირს არ გამორიცხავს, ინკლუზივს ეტყვიან („ინკლუზივი“—„ჩაირიცხვითი“).

ჩაჩნური „თხოვო“ არის ექსკლუზიური „ჩვენ“, „ვაჟ“—ინკლუზიური „ჩვენ“; ასევე ხუნძური „ნიჟ“—ექსკლუზიურია, „ნითლ“—ინკლუზიური.

სვანურს გააჩნია ზმნის მრავლობითის პირველს პირში ინკლუზიური და ექსკლუზიური ფორმები. ნაჟ ხუჭრილ—ჩვენ (მე და ის) ვართ—ექსკლუზიური ფორმაა. ნაჟ ლარილ—ჩვენ (მე და შენ) ვართ—ინკლუზიური ფორმაა.

ინკლუზიური და ექსკლუზიური მრავლობითის არსებობა კვლავ იმ დებულებას ასაბუთებს, რომ მხოლოდობითიდან მრავლობითზე გადასვლა გაშუამავლებული იყო კონკრეტული სახის მრავლობითებით; ამ კონკრეტისა ციისაგან თავისუფალი მრავლობითი განვითარების შემდგომი საფეხურია.

§ 46. პირი. პირი ზმნას აქვს. პირი სამია: ის პირი, რომელიც ლაპარაკობს—პირველი პირი (ცხოვრობ, ვშრომობ—მე); ის პირი, რომელსაც ელაპარაკებიან—მეორე პირი (ცხოვრობ, შრომობ—შენ); ის პირი, რომლის შესახებაც ლაპარაკობენ—მესამე პირი (ცხოვრობს, ლაპარაკობს—ის). სამივე პირი მრავლობითშიც გვექნება (ცხოვრობთ ჩვენ, ცხოვრობთ თქვენ, ცხოვრობენ ისინი), გვექნება ორობითს რიცხვშიც, თუ კი ასეთი რიცხვი ენას გააჩნია.

არნ. ჩიქობავა. ზოგადი ენათმეცნიერება. I.

ჩვეულებრივად ზმნაში აღინიშნება იმ სახელის პირი, რომელიც ზმნაში აღნიშნული მოქმედების წყაროდ არის მიჩნეული; ესაა მოქმედი სახელი ანუ სუბიექტი; ზმნაში ჩვეულებრივად სუბიექტის პირი აღინიშნება, მაგრამ ზოგ ენაში (მაგ. ქართულში, სვანურში, ქანურ-მეგრულში) ზმნაში შეიძლება იყოს აღნიშნული ის პირიც, რომელსაც სუბიექტის მოქმედება ეხება, ე. ი. შეიძლება იყოს აღნიშნული ობიექტის პირიც. ასეთი ზმნის ყოველს ფორმაში ორი პირი იქნება წარმოდგენილი, სუბიექტის პირი და ობიექტის პირი. მხოლოდ სუბიექტის პირია წარმოდგენილი ქართულ ზმნებში: ვცხოვრობ, ვშრომობ, ვიზრდები... ამგვარი ზმნები ერთპირიანი ზმნებია. სუბიექტისა და ობიექტის პირია მოცემული ქართულ ზმნებში: ვაქებ (მე მას), მაქებს (ის მე), გახსენებს (ის შენ), მგზავნის (ის მე)... ასეთი ზმნები ორპირიანებია. რუსულში, გერმანულში, ლათინურში, ბერძნულში, სომხურში, თურქულში,—ყველა ზმნა ერთპირიანია. აფხაზურში ზმნა შეიძლება იყოს ერთპირიანიც, ორპირიანიც და სამპირიანიც.

ასეთს შემთხვევაში ზმნაში აღნიშნულია სუბიექტის პირი და ორი ობიექტის პირი: ობიექტის პირი შეიძლება იყოს ერთი ან ორი, სუბიექტისა კი მხოლოდ ერთი იქნება.

ზმნაში შეიძლება იქნეს ნაჩვენები არა პირი, რომელსაც განეკუთვნება მოქმედება, არამედ „სქესი“ (ზუსტად რომ ვთქვათ, კლასი—იხ. ქვემოთ), რომელსაც ესა თუ ის სახელი ეკუთვნის; ასე, მაგალითად, ხუნძურს ენაში პირის მიხედვით ზმნა არ იცვლება: ყველა პირში ზმნა ერთნაირია, თუ კი სახელის „სქესი“ უცვლელია; პირცკუ, ერთი და იმავე პირისათვის სხვადასხვა ფორმა აქვს ზმნას, თუ სახელის კლასი სხვადასხვაა:

დუნ ვაქუნა—მოვდივარ მე, მამაკაცი (I კლასი)

დუნ ააქუნა—მოვდივარ მე, ქალი (II კლასი)

დუნ ბაქუნა—მოვდივარ მე, ბავშვი (III კლასი)

საკმარისია დუნ („მე“) შევცვალოთ „მუნ“-ით („შენ“) და იკივე ვაქუნა, ააქუნა, ბაქუნა—მუნ“ იქნება: „მოდინხარ შენ—მამაკაცი, ქალი, ბავშვი“... ეგვევ ხდება ჩაჩნურში, წოგვა-თუშურში, ლაკურში და სხვ.

§ 47. ღრღ. განყენებულად თუ ავიღებთ, დრო სამია: აწმკო, ნამკო, მყოფადი. დროსათვის ნიშანდობლივია შეფარდება მოქმედებას შორის და მოქმედების აღნიშვნას შორის: თუ მოქმედება და მისი აღნიშვნა ერთსა და იმავე დროს

ხდება, აწმყო გვექნება: აკეთებს, აშენებს, შრომობს... „ვხნავ, ვთესავ, ვებრძვი მიწას“... თუ მოქმედება წინ უსწრებს მის შესახებ ლაპარაკს, ნამყოს მივიღებთ: აკეთებდა, აშენებდა, შრომობდა... მომიხნავს, დამითესია მიწა... თუ მოქმედებას წინ უსწრებს მის შესახებ ლაპარაკი, მყოფადი გამოვა: გააკეთებს, ააშენებს, იშრომებს... მოვხნავ, დავთესავ...

ეს სამი დრო განყენებულადაა აღებული მოქმედებისა და მის აღმნიშვნელი სიტყვის შეფარდების ნიადაგზე. ამა თუ იმ ენაში ამ სამი დროის კონკრეტულობაში შეიძლება მოგვეცეს გაცილებით მეტი ერთეულები დროისა; მაგალითად, ახალ ქართულში გვაქვს ერთი აწმყო, ერთი მყოფადი და ოთხი ნამყო: ნამყო უწყვეტი ანუ უსრული: აკეთებდა, აშენებდა, შრომობდა...; ნამყო ძირითადი ანუ ნამყო წყვეტილი (აორისტი): აკეთა, აშენა, იშრომა...; თურმეობითი პირველი: უკეთებია, უშენებია, უშრომია...; თურმეობითი მეორე: ეკეთებინა, ეშენებინა, ეშრომა...

გერმანულში სამი ნამყო დროა, ფრანგულში—ოთხი ნამყო, ლათინურშია ცა და ძველს ბერძნულშიც—ოთხი ნამყო იყო... იმავე გერმანულსა და ფრანგულში ორი მყოფადია, ზოგ კავკასიურ ენაში ათიოდე აღწერილი ფორმა აქვს ნამყო დროს. აწმყოც კი შეიძლება იყოს ერთზე მეტი; ასეა, მაგალითად, ევროპულ ენათაგან ინგლისურში, კავკასიურ ენათაგან, მაგალ., ხუნძურში; აქ გარჩეულია უბრალო აწმყოსაგან ხოლმეობითი აწმყო: დუნ როყოუ ვუგო—მე შინ ვარ... დუნ როყოუ ვუკუნა—მე შინ ვარ ხოლმე...

დრო აქვს ზმნას, აგრეთვე ნაზმნარ სახელს, მიმღობას: მკეთებელი (=ვინც აკეთებს), გაკეთებული (=რაც გაკეთდა, გააკეთეს), გასაკეთებელი (=რაც უნდა გაკეთდეს, გააკეთონ...). როგორც ზმნაში, ისე ნაზმნარ სახელებში (მიმღობებში) დრო აფიქსებითაა გამოხატული (აკეთებ-დ-ა... უ-კეთებ-ი-ა... ე-კეთებ-ინ-ა...). შეიძლება დრო აღნიშნოს არა-აფიქსმაც: გუშინ... შარშან... ძველად... წარსულში... წინეთ—ნამყო დროზე მიუთითებს, მაგრამ აქ დროის შესახებ ლაპარაკი არ შეიძლება,—დროს აქ გადმოგვეცემს მთელი სიტყვა და არა მორფოლოგიური საშუალება. ეგვედ ითქმის ისეთი სიტყვების შესახებ, როგორიცაა: ახლა... ამჟამად... დღეს... ხვალ... ზეგ... გაისად... მოზავალში—დროის მიხედვით ეს სიტყვები არ იცვლება: დრო მორფოლოგიური (აფიქსით გამოხატული) და დრო არამორფოლოგიური (სიტყვის ძირეული მასალით გადმოცემული) ისევე უნდა განვასხვაოთ, როგორც მრავლობითი რიცხვი,

მთელი სიტყვის დართვით აღნიშნული, და მრავლობითი რიცხვი, მორფოლოგიური ნიშნით წარმოდგენილი (იხ. ზემოთ § 45).

§ 48. ქილო. კილოს კატეგორიას საფუძვლად უდევს დამოკიდებულება მოლაპარაკისა ზმნის მნიშვნელობისადმი: შესაძლებელია მოლაპარაკეს ზმნით აღნიშნული პროცესი ფაქტად მიაჩნდეს; მაშინ საქმე გვექნება თხრობითს კილოსთან: აკეთებს, აკეთებდა; გააკეთა, გაუკეთებია... შესაძლებელია, პროცესი ფაქტს არ წარმოადგენდეს, მაგრამ სავალდებულო იყოს შესასრულებლად; ეს იქნება დამახასიათებელი ბრძანებითი კილოსათვის: გააკეთე! გააკეთეთ! ბრძანებითი კილო შეიძლება იყოს უარყოფითი ანუ დაშლითი ხასიათისა: ნუ აკეთებ! არ აკეთო! ბრძანებითი კილოს ფორმით შეიძლება გადმოიცეს მოწოდებაც: წავიღეთ! გავაკეთოთ!.. თხოვნა-მუდარა: გაიკითხეთ! ერთი შაური მაჩუქეთ! „დამითმე შვილი! არ დამალონო, არ დამიღუპო ოჯახი ძველი!... ოლონდ ზაქარა შინ დაითხოვე... და მერე თუნდა ჩიტის რძე მთხოვე!“

ბრძანებითს კილოში სუბიექტს მოქმედების შესრულება ევალება, ნატვრითს კილოში ეს მოქმედება ან სასურველად არის ცნობილი (ნეტავ კი გააკეთოს... გააკეთებდეს...) ანდა სხვა პირობაზე დამოკიდებული ჩანს (ზეღმეტი არ იქნება, რომ გააკეთებდეს... რომ გააკეთოს, კარგი იქნება).

ქართულში მხოლოდ თხრობითი კილოა ფორმებით მდიდარი: აწმყო, მყოფადი, ნამყო უსრული, აორისტი, თურმეობითი პირველი და მეორე—თხრობითი კილოს დროებია; პირობითისა და ნატვრითი კილოსათვის გვაქვს კავშირებითი პირველი, მეორე და მესამე, აგრეთვე ნამყოფადარი ნამყო (დაწერდა, გააკეთებდა, მოიტანდა, ნახავდა...). ძველს ქართულში კავშირებითიც არსებითად თხრობითი კილოს დროს წარმოადგენდა; ასე რომ კავშირებითის კილოდ ქცევა მეორეული მოვლენაა. ბრძანებითს კილოს საკუთარი ფორმები ქართულში სულ არ გააჩნია: ყველა მისი ფორმა ნასესხებია აორისტისა, აწმყო-მყოფადისა და კავშირებითი მეორისაგან. სხვა ენებში თხრობითის გარდა სხვა კილოებიც (მაგალ: ნატვრითი, პირობითი...) კარგად არი; განვითარებული, სხვა კილოებიც ფორმებით მდიდარია; ასეა, მაგალითად, ფრანგულში, ძვ. ბერძნულში, კავკასიური ენებიდან—ხუნძურში... ეს კია, რომ ამ ენებშიც თხრობითი კილო, მაინც უფრო მდიდარია ფორმებით.

§ 49. ზმპარ. ჩვეულებრივად განასხვავებენ სამ გვარს; ესენია: მოქმედებითი, ვნებითი და საშუალო. მოქმედებითი გვარიცა და ვნე-

ბითი ც გულსხმობს მოქმედის, სუბიექტის გარდა ობიექტსაც: **плотник строит дом—дом строится плотником; строит** მოქმედებითი გვარისაა; **строится**—ვნებითი გვარისაა; პირველ შემთხვევაში მთელი პროცესის განხილვისას ამოსავალია სუბიექტი, მეორე შემთხვევაში—ობიექტი; იცვლება განხილვის თვალსაზრისი, პროცესის რეალური შინაარსი კი ერთი და იგივეა; საკანონმდებლო ორგანო ამუშავებს კანონს—კანონი მუშავდება საკანონმდებლო ორგანოს მიერ—ერთმანეთს უპირდაპირდება მოქმედებითი (ამუშავებს) და ვნებითი (მუშავდება)¹; მოქმედებითისაგან შეიძლება ვაწარმოოთ ვნებითი და პირუკუ. ამისათვის საკიროა ზმნას სუბიექტის გარდა ობიექტიც გააჩნდეს. საშუალო ერთპირიან ზმნას (ზის, დგას, წევს... ცხოვრობს, არსებობს...) ობიექტი არ გააჩნია; ამიტომ მისგან ვნებითი არ იწარმოება. ქართულში ყველა გარდამავალი ზმნა აწმყოსა და აორისტის დროთა ჯგუფებში მოქმედებითი გვარისაა; გარდაუვალი ზმნა ან ვნებითი და ან საშუალო გვარისაა; ასეთი ზმნა შეიძლება იყოს ერთპირიანიცა და ორპირიანიც.

§ 50. **მცმვა**. სუბიექტისა და ობიექტის აღნიშვნის გარდა, ზმნაში შეიძლება ნაჩვენები იყოს კუთვნილებითი ურთიერთობა, რომელიც არსებობს ობიექტსა და სუბიექტს შორის ანდა ობიექტსა და ობიექტს შორის: დავითმა სახლი ა-ბ-შენა... დავითმა პირი და-ი-ბანა: -ი- ან იმის მაჩვენებელია, რომ ობიექტი სუბიექტისთვისაა განკუთვნილი (დავითმა აიშენა სახლი = დავითმა ააშენა სახლი თავისთვის), ან იმისა, რომ ობიექტი სუბიექტისაა (დავითმა პირი დაიბანა—აქ პირი დავითისაა)... დავითმა სიმონს სახლი აუშენა... დავითმა სიმონს საათი დაუკარგა. პირველ შემთხვევაში ობიექტი სახლი განკუთვნილია სიმონისთვის: დავითმა სახლი აუშენა სიმონს = დავითმა ააშენა სახლი სიმონისათვის; მეორე შემთხვევაში ობიექტი „საათი“ სიმონის კუთვნილებას წარმოადგენს (დავითმა სიმონს საათი დაუკარგა = დავითმა დაკარგა სიმონის საათი)... ორსავე მაგალითში ერთი ობიექტი მეორე ობიექტთან არის გარკვეულს კუთვნილებითს ურთიერთობაში.

¹ ქართულში ვნებითი ჩვეულებრივად ისეთ მოქმედებას აღნიშნავს, რომელიც „თავის თავად მიმდინარეობს“, რეალური სუბიექტი (მოქმედი) აქ დაარღილულია: კეთდება, შენდება, იწერება, ინახება, ნადგურდება... ამიტომ მოქმედებითისა და ვნებითის დაპირისპირება ქართულში ისე მკვეთრი არ არის; ამიტომვე ხეივთ რუსული მაგალითი მოვიყვანეთ საილუსტრაციოდ.

ეს კუთვნილებითი ურთიერთობა აფიქსით უნდა იქნეს გამოხატული და არა ახალი სიტყვის დართვით, ანდა ზმნის ფუძისეული მასალით.

„აიშენა—აუშენა“ განსხვავდება „ააშენა“-საგან -ი- და -უ-პრეფიქსებით; კუთვნილებას ეს პრეფიქსები გამოხატავენ. -ი- პრეფიქსი გამოხატავს იმას, რომ ობიექტი სუბიექტისაა ან სასუბიექტოა, -უ- პრეფიქსი—იმას, რომ ერთი ობიექტი მეორე ობიექტისაა ან საობიექტოა...

„დავითმა ააშენა სიმონისთვის სახლი“ იმასვე ნიშნავს, რაც „დავითმა აუშენა სიმონს სახლი“, ოღონდ აქ -თვის თანდებულის დართვა აღმოჩნდა ამისათვის საჭირო; ასევეა რუსულსა და სხვა ევროპულს ენებში: Давид построил дом для Симона... ასეთ შემთხვევაში კუთვნილება მორფოლოგიურად, ზმნაში აფიქსის ცვლით, კი არაა გამოხატული, არამედ ახალი, დამხმარე სიტყვის დართვით, ე. ი. სინტაქსური საშუალებით.

აგრეთვე წინადადებაში: „დავითმა დალია ერთი ბოთლი ღვინო“, ობიექტი რომ სუბიექტისთვისაა განკუთვნილი, ამას „დალია“ ზმნის ფუძე გამოხატავს და არა აფიქსი. ღვინო რომ სასუბიექტოა და განკუთვნილი, ამას სემასიოლოგიური საშუალება გამოხატავს (ამის შესახებ იხ. ზემოთაც § 42).

სინტაქსური ანდა სემასიოლოგიური საშუალებით გამოხატული კუთვნილება ქცევას არ ქმნის: ქცევა მორფოლოგიური კატეგორიაა.

ზემოთქმულიდან ჩანს, რომ ქცევის კატეგორიისათვის აუცილებელი წინაპირობაა ზმნაში სუბიექტის გარდა ობიექტიც იყოს წარმოდგენილი; სხვანაირად რომ ვთქვათ, ქცევისათვის ორპირიანობაა აუცილებელი, ერთპირიან ზმნებში ქცევის საკითხი არ დაისმის.

§ 51. სქმნი. სქესის საკითხი მრავალმხრივია საინტერესო. არის ენები, რომელთათვის სქესის კატეგორია უცხოა; ასეთია, მაგალითად, ქართული (ამჟამად), სომხური... მრავალს ენაში არის სქესი: რუსულში, გერმანულში სამი სქესია: მამრობითი, მდედრობითი, საშუალო... человек, стол, камень, воздух... მამრობითი სქესისაა; река, книга, доска, стена... მდედრობითს სქესს განეკუთვნება; перо, весло, озеро, дерево, пламя, знамя—საშუალო სქესისად ითვლება; ეს სახელები სათანადო სქესის მსაზღვრელებს დაირთავენ: высокий стол, высокая стена, высокое дерево... ქართულში სამსავე გამოთქმაში „მაღალი“ გვექნებოდა: მაღალი მაგიდა, მაღალი კედელი, მაღალი ხე...

დასახელებული რუსული მაგალითები ცხადად გვიჩვენებს, რომ გრამატიკული სქესი არ ასახავს რეალურ სქესს. მართლაცდა: 1. რეალურად არსებობს მამრობითი და მდედრობითი სქესის საგნები; მაგრამ „საშუალო სქესი“ ბუნებამ არ იცის; 2. ამიტომ შეიძლება მამრობითისა და დედრობითი სქესის გვერდით „უსქესოთა“ ჯგუფი გამოგვეყო, მაგრამ საქმეც ისაა, რომ ამ უსქესო საგნებიდან ზოგი მამრობითს სქესს ეკუთვნის (стола, камень, воздух...), ზოგი—მდედრობითს (река, книга, доска, стена)... 3. ერთი და იგივე სიტყვა სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა სქესს ეკუთვნის: რუს. книга მდედრობითი სქესისაა, გერმ. das Buch—საშუალოსია, ფრანგ. le livre—მამრობითისად ითვლება. ისიც ხდება ხოლმე, რომ რეალურად სქესიანი საგანი სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა სქესს განეკუთვნება: რუს. девочка „გოგონა“ მდედრობითი სქესისაა, გერმ. das Mädchen—საშუალო სქესისაა.

ამისდა კვალობაზე „სქესი“ ტერმინი მხოლოდ იქ იქნებოდა მართებული, სადაც ენა მხოლოდ მამრობითსა და მდედრობითს განასხვავებს რეალური სქესის მატარებლებთან შეფარდებით, ხოლო ყველა უსქესო საგნებს ცალკე ჯგუფად გამოყოფს... ასეთი რამ იმ ენებშია, რომლებიც არ გვაქვს, სადაც ორი სქესილია; მაგ. ფრანგულმა და არაბულმა მხოლოდ მამრობითი და მდედრობითი სქესი იცის, მაგრამ უსქესო საგნებიც ამ ორ სქესს უნაწილდება; ასე, რომ აქაც რეალური სქესის ენობრივ გამოხატულებაზე ლაპარაკი უსაბუთო იქნებოდა.

ამგვარად, ზემოთქმულის მიხედვით ის დასკვნა უნდა გაკეთდეს, რომ ე. წ. სქესი არის საგანთა ერთგვარი კლასიფიკაციის გამომეტლავნება. საგნების კლასიფიკაცია შეიძლება სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა თვალსაზრისით მოხდეს; მამრობითი და მდედრობითი სქესის გამოყოფა ერთ-ერთი სახის კლასიფიკაციაა, მაგრამ არაა ერთად-ერთი! აფხაზურში გამოიყოფა ორი ძირითადი კლასი: გონიერთა კლასი (კაცი, ქალი, მამა, დედა, მეზობელი...) და არაგონიერთა კლასი; პირველი იყოფა მამრობით და მდედრობით სქესად... ლაკურს ენაში გარჩეულია ოთხი კლასი: 1. გონიერი—მამრობითი სქესისა (მამა, ძმა, ამხანაგი...); 2. გონიერი—მდედრობითი სქესისა (დედა, ქალი, ცოლი...); 3. ცოცხალი, მაგრამ არაგონიერი არსებები, მაგალ. ცხოველები (მგელი, ლომი, ცხვარი, ქათამი...); 4. ნივთიერებათა სახელები;—ესენი მეტწილად მეოთხე კლასს განეკუთვნებიან (ტალახი, მატყლი, ხორცი, მიწა, ვერცხლი, თითბერი, ტყვია...).

აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთი მცენარე მესამე კლასს განეკუთვნება (მაგალ. ვაშლი, ქერი, ჭერამი...), ზოგიც—მეოთხეს (ოსპი, ყვავილი...). ეგვევ ითქმის ადამიანის შრომით შექმნილი საგნების შესახებ; მესამე კლასს ეკუთვნის, მაგალითად: ღოჭი, ლანგარი, ქვაბი, ტომარა, ხიდი... მეოთხე კლასისად ითვლება: წისქვილი, თოკი, ნოხი, ნაჯახი, სადგისი, დანა, მახვილი... „სახლი“ მესამე კლასსაც ეკუთვნის და მეოთხესაც...

მრავალმხრივ საგულისხმოა, რომ „ქალი“ გათხოვებამდის მესამე კლასისად მიიჩნევა, გათხოვების შემდეგ—მეორე კლასს განეკუთვნება. ქალიშვილი ამბობს თავის თავზე: ნა ბ-ურა (=მე ვარ: ბ- მესამე კლასის ნიშანია); გათხოვების შემდეგ: ნა ღ-ურა (=მე ვარ: ღ-მეორე კლასის ნიშანია; იხ. II. Устар. Лакский яз. ტფ. 1890, გვ. 10). ამ უკანასკნელ შემთხვევაში ნათლად გამოჰქვივის ის დაფასება, რომელიც საგანს ეძლევა სათანადო ენობრივი კოლექტივის თვალსაზრისით ამა თუ იმ კლასისთვის განკუთვნიებისას. ზოგიერთ ენაში ეს დაფასება დემონსტრაციულადაა გახაზული სახელის ამა თუ იმ კლასისადმი მიკუთვნებაში; ასე, მაგალ., ჰოტენტოტების ენაში ერთი და იგივე საგანი, ვთქვათ, წყალი, შეიძლება განეკუთვნოს სამ კლასს იმისდა მიხედვით, რაწაირ წყალთან გვაქვს საქმე: დიდი წყალი (მდინარე)—პირველი კლასისაა, სასმელად ანდა სარეცხისათვის ხმარებული წყალი—მეორე კლასისაა, საერთოდ წყალი—მესამე კლასისა.

ე. წ. სქესი შედეგია რაიმე თვალსაზრისით საგანთა კლასიფიკაციისა. იქ, სადაც სქესის თვალსაზრისით აჯგუფებდნენ სახელებს, საფიქრებელია, რომ ეს კლასიფიკაცია პირველად რეალურად სქესის მქონე საგნებს ეხებოდა და შემდეგლა გავრცელდა სხვა საგნებზედაც. ამიტომ ამჟამად რეალური და გრამატიკული სქესი ერთმანეთს არ ხედება იმ ენებშიც კი, სადაც მხოლოდ მამრობითი და მდედრობითი სქესია წარმოდგენილი. არას ვამბობთ იმ ენების შესახებ, სადაც სქესის მიხედვით სახელთა გარჩევას ადგილი არა აქვს.

VI. სინტაქსის მთავარი საკითხები

§ 52. დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები და დამოკიდებულება. სიტყვის ანალიზის დასაწყისშივე ნაჩვენებია იყო (§ 20), რომ დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები აუცილებელია იმის ცხადსაყოფად, თუ რა მიმართებაში იმყოფება სათანადო სიტყვებით აღნიშნული საგნები (თუ სხვა ობიექტური მონაცემები) ერთმანეთთან: „ბუნების დიალექტიკა“ და „დიალექტიკის ბუნება“, „ძმის ამხანაგი“ და „ამხანაგის ძმა“, „დავითს უქია სიმონი“ და „დავითი უქია სიმონს“—აი წყვილი გამოთქმების სანიშნუშო წყება, სადაც დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსების ცვლა გამოთქმის შინაარსის შებრუნებას იწვევს, გამოთქმას საწინააღმდეგო მნიშვნელობას აძლევს.

დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები აუცილებელია, მაგრამ ეს სრულებითაც არ ნიშნავს, რომ ყოველგვარი ასეთი აფიქსი ყოველ შემთხვევაში გამოდგება. შევადაროთ: „ძმის ამხანაგი“ და „ძმას ამხანაგი“; ორსავე შემთხვევაში ერთი და იგივე სიტყვების გამოყენებული; ორსავე შემთხვევაში ამ სიტყვებს დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები მოეპოება; განსხვავება მათ შორის მაინც ცხადია: პირველ შემთხვევაში („ძმის ამხანაგი“) აფიქსი სწორედ ამ ორი სიტყვის შინაარსს აკავშირებს (ვისი ამხანაგი? „ძმის ამხანაგი“), მეორე შემთხვევაში („ძმას ამხანაგი“) აფიქსი ამ სიტყვათა შინაარსს არ აკავშირებს, პირიქით, ის მიგვითითებს, რომ აქ არ გაგვაჩნია ის სიტყვა, რომელთანაც პირველი სიტყვა შინაარსობრივ არის დაკავშირებული (მაგალ. „ძმას მოუვიდა ამხანაგი“; მოუვიდა ვის?—ძმას; მოუვიდა ვინ?—ამხანაგი).

სქემატურად ეს ორი შემთხვევა ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ:

ძმის←ამხანაგი; (მოუვიდა)

↓ ↓

ძმას ამხანაგი...

შეგვიძლია ავიღოთ მთელი რიგი აფიქსებიანი სახელები: ამხანაგი, ამხანაგო, ამხანაგმა, ამხანაგს... ვთქვათ ისე, როგორც ეს ზრუნების პარადიგმებშია მოცემული,—არავითარი კავშირი მათ შორის

არ აღმოჩნდება: დამოკიდებულების აღსანიშნავად აფიქსები გვაქვს, დამოკიდებულება კი არა ჩანს. აქედან დასკვნა: არ კმარა სიტყვას დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები ქონდეს, საჭიროა ისეთი აფიქსები ქონდეს, რომლებიც სათანადო სიტყვებს შინაარსობლივად აკავშირებენ, მოცემული სიტყვებისაგან ორგანიზებულ მთლიანობას ქმნიან. სიტყვათა ასეთ ორგანიზებულ შენაერთს ეწოდება შესიტყვება. შესიტყვებას შეისწავლის სინტაქსი¹.

დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსების შემწეობით სიტყვებისაგან შეიძლება მივიღოთ შესიტყვება: „ძმის ამხანაგი“ შესიტყვებაა; „ძმა ამხანაგისა“, „ამხანაგის ძმა“, — შესიტყვებებია; „ძმას ამხანაგი“, „ძმად ამხანაგი“, „ძმით ამხანაგი“, „ძმამ ამხანაგი“ — არ არის შესიტყვება; „დავითს უქია სიმონი“, „დავითი უქია სიმონს“, „დავითს უქიხარ შენ“, „დავითს ვუქივარ მე“, „დავითმა აქო სიმონი“, „დავითი აქო სიმონმა“, „დავითი აქებს სიმონს“, „დავითს აქებს სიმონი“ და მრავალი ასეთი შენაერთი ბუნებრივი ქართული შესიტყვებებია. პირიქით: „დავითმა უქია სიმონის“, „დავითის უქია სიმონმა“, „დავითმა ვუქივარ სიმონს“, „დავითი აქო სიმონის“, „დავითად აქო სიმონით“ და სხვა ამგვარი ჯგუფები სიტყვებისა შესიტყვება არ არის. შესიტყვება არ არის ქართული ენის მოკმედი სინტაქსური სისტემის თვალსაზრისით; ქართული ენის სუსტად მკოდნე უცხოელმა შეიძლება თქვას: „დავითმა აქებს სიმონი“ იმ შინაარსის გადმოსაცემად, რომელიც აქვს ჩვენს გამოთქმას „დავითი აქებს სიმონს“, მაგრამ ქართული სინტაქსური სისტემის თვალსაზრისით ეს შესიტყვებად არ მიიჩნევა.

§ 53. სინტაქსური დამოკიდებულებების სახეები. იმ ორგანიზებული შენაერთის მისაღებად, რომელსაც შესიტყვება ეწოდება, საჭიროა სიტყვათა გარკვეული დამოკიდებულება; ცნობილია დამოკიდებულების სამი სახე: შეთანხმება, მართვა და შირთვა. შეთანხმება ეწოდება შესიტყვების წევრთა ისეთ დამოკიდებულებას, როდესაც ერთი სიტყვა იგუბებს მეორეს სწორედ იმ ფორმით (აფიქსით), რომელიც მას ამ შემთხვევაში გააჩნია: ამხანაგი მუშაობს — ამხანაგები მუშაობენ; პირველს შესიტყვებაში სახელი „ამხანაგი“ მხოლოლობითს რიცხვშია, ზმნა „მუშაობს“ აგრეთვე მხოლოლობითს რიცხვშია: ზმნა ეთანხმება სახელს. რიცხვში; არ შეიძლება ვთქვათ: „ამხანაგი მუშაობენ“. მეორე შესიტყვებაში („ამხანაგები მუშაობენ“) სახელიც მრავლობითშია და ზმნაც; ზმნა აქაც ეთანხმება რიცხვში

¹ „სინტაქსის“ ბერძნული სიტყვაა; ნიშნავს: „ერთად დაწყობა“, „დალაგება“, „წყობაში დაყვება (ჯარისა)“.

სახელს; „ამხანაგები მუშაობს“ შესაძლო შესიტყვებაა იმერული კილოსათვის, მაგრამ უმართებულო შესიტყვებაა თანამედროვე სალიტერატურო ქართულის თვალსაზრისით.¹ შესიტყვებაში „ბაღში ხეები გახმა“: „ხეები“ მრავლობითია, „გახმა“ მხოლოდობითი: ზმნა არ ეთანხმება სახელს რიცხვში.

შეთანხმებას შეიძლება ადგილი ჰქონდეს სახელსა და სახელს შორის: „ბეჯითი სტუდენტი“, „ბეჯითმა სტუდენტმა“... პირველ შემთხვევაში სახელი „სტუდენტი“ სახელობითია, ის სახელიც, რომელიც მას განმარტავს („ბეჯითი“) სახელობითია: „ბეჯითი“ ეთანხმება სახელს „სტუდენტი“ ბრუნვაში. ასევე შესიტყვებაში „ბეჯითმა სტუდენტმა“ შესიტყვების პირველი წევრი („ბეჯითმა“) მოთხრობითს ბრუნვაშია და ეთანხმება შესიტყვების მეორე წევრს („სტუდენტმა“) ბრუნვაში.

მართვა ეწოდება შესიტყვების წევრთა ისეთ დამოკიდებულებას, როდესაც ერთი წევრი მოითხოვს მეორეს ისეთ ფორმაში, რომელიც თვით მას ან საერთოდ არ შეიძლება ჰქონდეს ანდა, საერთოდ შეიძლება ჰქონდეს, მაგრამ მოცემულ შემთხვევაში არ გააჩნია.

„უნივერსიტეტის წინ ვარაზის ხეია“; ამ შესიტყვების პირველი ორი წევრი ერთმანეთთან გარკვეულს დამოკიდებულებაშია: ვერ ვიტყვი: „უნივერსიტეტს წინ ვარაზის ხეია“ ანდა „უნივერსიტეტმა წინ ვარაზის ხეია“, არც „უნივერსიტეტით წინ ვარაზის ხეია“, არამედ მხოლოდ ასე: „უნივერსიტეტის წინ ვარაზის ხეია“. ამ ორი წევრიდან პირველი („უნივერსიტეტის“) — სახელია, ცვალებადი სიტყვა, მეორე („წინ“) უცვლელი სიტყვაა; ეს უკანასკნელი ყოველგვარ კონტექსტში ამ სახით წარმოგვიდგება; ცხადია, მას ბრუნვა და არც სხვა რაიმე მორფოლოგიური კატეგორია არ გააჩნია; და მინც ის მოითხოვს, რომ მასზე დამოკიდებული სახელი იყოს ნათესაობითს ბრუნვაში: უნივერსიტეტის წინ, სახლის წინ, ჩემ წინ... უფორმო სიტყვა („წინ“) მართავს სახელს („უნივერსიტეტის“) ბრუნვაში.

სახელი შეიძლება მართოს თანდებულმაც; ვცხოვრობ ძმას-თან; არ შეიძლება: ვცხოვრობ ძმისთან² ანდა ძმადთან ან ძმითთან: —თან.

¹ „თანამედროვე სალიტერატურო ქართულის თვალსაზრისით“ იმიტომ ვამბობთ, რომ ძველ ქართულში „ამხანაგები მუშაობს“ კანონიერი შესიტყვება იქნებოდა: სინტაქსის ნორმები ისევე ცვალებადია, როგორც ყოველი სხვა ენობრივი ნორმა.

² „ძმისა თანა“ შესაძლებელი იყო ძველს ქართულში; ამის ნაშთს წარმოადგენს ახლანდელი მასდარინი გამოთქმები („ამის მიღებისთანავე“), სადაც გვაქვს „თანა“ და „ვე“ ნაწილაკი.

თანდებული მოითხოვს მიცემითს ბრუნვას ანუ, სხვანაირად რომა ვთქვათ, მართავს სახელს მიცემითს ბრუნვაში. სხვა თანდებულები სხვა ბრუნვებს მართავენ: -მღის (|| მღე) მართავს ვნებითს ბრუნვას (ქალაქამდის←ქალაქამდის), -კენ, -თვის—ნათესაობითს ბრუნვას (სკოლისაკენ, სკოლისათვის...) და სხვა.

უფორმო სიტყვაც, თანდებულიც ჩვენს მაგალითებში სახელისაგან მოითხოვენ ბრუნვას, ე. ი. იმას, რაც მათ არც ამ შემთხვევაში გააჩნიათ და არც საერთოდ შეიძლება ქონდეთ.

ამგვარადვე შესიტყვებაში „ამხანაგი მუშაობს“, „მუშაობს“ მესამე პირის ფორმითაა წარმოდგენილი, თუმცა „ამხანაგი“ სახელია და პირის მიხედვით ცვლის უნარს მოკლებულია, მას პირები არ გააჩნია: სახელი („ამხანაგი“) მოითხოვს ზმნისაგან გარკვეულ პირს ანუ ღართავს ზმნის პირს.

პირუკუ, შესიტყვებაში: „დავითმა ფანქრით დახატა სიმონის სურათი“, ზმნა „დახატა“ მოითხოვს სახელს „ფანქრით“ მოქმედებითს ბრუნვაში („დახატა“ რით?—ფანქრით!); თუმცა ზმნა („დახატა“) ბრუნვის მიხედვით არ იცვლება, ბრუნვის ფორმა მას არ გააჩნია. წინა მაგალითში სახელი მართავდა ზმნის პირს, აქ ზმნა მართავს სახელის ბრუნვას.

„პროფესორი სტუდენტის წარმატებით კმაყოფილია“—ამ შესიტყვებაში ორი სახელი („სტუდენტის წარმატებით“) ერთმანეთთან გარკვეულს შინაარსობლივს კავშირშია: „სტუდენტის“ ამხსნელი სიტყვა მომდევნო სიტყვისათვის: კმაყოფილია ვისი წარმატებით? „სტუდენტის წარმატებით“. პირველი დამოკიდებულია მეორეზე: მეორემ შეიძლება იცვალოს ბრუნვა, პირველი ისევ ნათესაობითში დარჩება—სტუდენტის წარმატება, სტუდენტის წარმატებამ, სტუდენტის წარმატებას, სტუდენტის წარმატებად. რა ბრუნვაშიც არ უნდა იყოს „წარმატება“, წინა ამხსნელი სიტყვა („სტუდენტის“) ნათესაობითს ბრუნვაში გვექნება: სახელი „წარმატებით“ მოითხოვს სახელისაგან „სტუდენტი“ ნათესაობითს ბრუნვას; „წარმატება“ სახელს შეიძლება ქონდეს ნათესაობითი ბრუნვა, მაგრამ ამ შემთხვევაში არ გააჩნია. „სტუდენტის წარმატების აღრიცხვას პროფესორი აწარმოებს“—ამ შესიტყვებაში ორივე სახელი ნათესაობითს ბრუნვაში აღმოჩნდა, მაგრამ არა იმიტომ, რომ მათ შორის შეთანხმებას აქვს ადგილი, არამედ იმიტომ, რომ „წარმატება“ ნათესაობითს ბრუნვაში მოითხოვს „აღრიცხვა“-სიტყვამ: აღრიცხვა—რისა? წარმატებისა... ვისი წარმატებისა? სტუდენტის წარმატებისა: „აღრიცხვა“ მოითხოვს ნათესაობითს ბრუნვას „წარმატება“-სიტყვისა-

გან, ეს უკანასკნელიც მოითხოვს ნათესაობითს „სტუდენტ“-სიტყვისაგან. შეიძლება „ალრიცხვა“-სიტყვაც ნათესაობითს ბრუნვაში მოყვეს, თუ ამას ახალი მმართველი სახელი ან სხვა სიტყვა მოითხოვს: „სტუდენტის წარმატების აღრიცხვის წინ ჩავატარებთ განმეორებას“ ანდა „სტუდენტის წარმატების აღრიცხვის ვადები გამოცხადებულა“... აქ „ვადები“ მართავს სიტყვას „აღრიცხვის“, ეს უკანასკნელი—სიტყვას „წარმატების“, ეს კიდევ თავის მხრივ—სიტყვას „სტუდენტის“: მივიღეთ მმართველ და მართულ სიტყვათა ჯაჭვი.

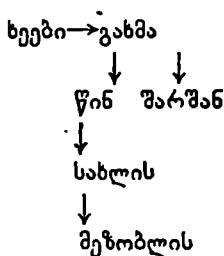
როგორც შეთანხმება, ისე მართვა სიტყვათა დამოკიდებულების გარკვეული სახეებია; დამოკიდებულება კი გულისხმობს გაბატონებულსა და დამოკიდებულ სიტყვებს: გაბატონებული სიტყვა ითანხმებს ან მართავს დამოკიდებულს; დამოკიდებული ან უთანხმდება გაბატონებულს ან იმართვის მის მიერ. შესაბამისად გვაქვს: მათანხმებელი და შეთანხმებული, მმართველი და მართული წევრები შესიტყვებისა.

მითვა არც შეთანხმებაა და არც მართვა; ესაა, თუ შეიძლება ასე ითქვას, დამოკიდებულების ნოლ-ფორმა; აქ ერთი სიტყვა უკვლელად „მიერთვის“ მეორეს; მაგალითად: „დავითმა უნივერსიტეტი შარშან დაამთავრა... სიმონი ადრე იწყებს მუშაობას...“ „შარშან“, „ადრე“ მართული სიტყვებია; შესიტყვების შინაარსის მიხედვით ისინი უკავშირდებიან ზმნას. (დაამთავრა როდის?—შარშან... მუშაობას იწყებს როდის?—ადრე), მაგრამ არავითარი გარეგნული გამოხატულება ამ დამოკიდებულებას არ ახასიათებს; ეს გასაგებობაა: ეს დამოკიდებული სიტყვები უცვლელი (უფორმო) სიტყვებია; მათ არავითარ კონტექსტში არ შეუძლიათ სახე იცვალონ; ამიტომ დამოკიდებულებაში ყოფნა მათ ვერ დაეტყობათ. შესიტყვებაში ყველგან რომ ასეთი „დამოკიდებულება“ გვქონდეს, დამოკიდებულებაზე ლაპარაკი ზედმეტი იქნებოდა; მაგრამ მართვისა და შეთანხმების გვერდით ამგვარი „დამოკიდებულების“ აღნიშვნაც საჭიროა: როგორც ნოლ-ფორმა რეალურ ფორმებთან შეპირისპირებისას გამოიყოფა, ისე აქაც ეს ნოლ-დამოკიდებულება მართვა-შეთანხმებასთან შეპირისპირებით აღინიშნება. დამოკიდებულების ეს ნოლ-ფორმა არის მითვა. მიერთვის უცვლელი (უფორმო) სიტყვა, თანდებულებიც; თანდებული ცალკე ვერ მიიღებს მონაწილეობას შესიტყვებაში, ის მის მიერ მართულ სახელს ახლავს; დავითი ცხოვრობს ძმასთან... სტუდენტი ზის სკამზე მაგიდასთან აუდიტორიაში...

-თან, -ზე, -ში თუნდებულები და მათ მიერ მართული სახელები მიერთვიან ზმნას.

რაც უფრო მდიდარია ენა აფიქსებიანი სიტყვებით, მით უფრო დიდია შეთანხმებისა და მართვის ხვედრითი წონა შესიტყვებაში. რაც უფრო ღარიბია ენა აფიქსებიანი სიტყვებით, მით უფრო დიდია მართვის ხვედრითი წონა შესიტყვებაში. უაფიქსო ენების შესიტყვებაში კი სიტყვათა დამოკიდებულება სხვა საშუალებებით გადმოიცემა (იხ. § 39).

§ 54. შინადასახეობის აგებულება. მართვა-შეთანხმება-მართვის შესახებ ნათქვამი რომ გამოვიყენოთ შესიტყვებაში: „მეზობლის სახლის წინ შარშან ხეები გახმა“, სიტყვათა ასეთ დამოკიდებულებას ვიპოვიან: სახელი (ხეები) მართავს ზმნის (გახმა) პირს; ზმნის რიცხვი სახელის რიცხვს არ ეთანხმება; ზმნას მიერთვის: „შარშან“ და „წინ“; „წინ“ მართავს სახელს (სახლის); ეს უკანასკნელი მართავს მეორე სახელს (მეზობლის). ამ დამოკიდებულებათა გრაფიკული გამოხატულება ასეთი იქნებოდა:

ასეთია სულ უბრალო შესიტყვების აგებულება. გაცილებით უფრო რთული დამოკიდებულების ქსელი ისეთ ქართულ შესიტყვებაში, რომელშიაც ორპირიანი ზმნა მონაწილეობს (იხ. ქვემოთ).

ამრიგად: სინტაქსი შეისწავლის შესიტყვებას. შესიტყვების შესწავლა ნიშნავს იმ დამოკიდებულების შესწავლას, რომლის შემწეობითაც აიგება სიტყვათა ორგანიზებული შენაერთი, შესიტყვება. სხვანაირად რომ ვთქვათ, სინტაქსი შეისწავლის შესიტყვებას, როგორც სიტყვათა ორგანიზებულს შენაერთს, განიხილავს შესიტყვების ყოველ წევრს, როგორც შენაერთის მონაწილეს და ახასიათებს მას იმ როლის მიხედვით, რომელიც მას განეკუთვნება შენაერთის ორგანიზაციაში.

§ 55. რას გამოხატავს შესიტყვება? შესიტყვება ერთზე მეტი სიტყვისაგან შედგება: ერთსიტყვიანი შესიტყვება შინაგან წინააღმდეგობას შეიცავს¹. შინაარსობლივ თუ განვიხილავთ, შესიტყვება შეიძლება გადმოგვეცემდეს სრულს მსჯელობას (ანუ, როგორც იტყვიან ხოლმე, აზრს) ანდა მსჯელობის (აზრის) ნაწილს და, არც თუ იშვიათად, უაზრობას.

სრულს აზრს გადმოგვეცემენ ისეთი შესიტყვებები, როგორცაა: შარშან მეზობლის სახლის წინ ხეები გახმა... დავითმა აქო სიმონი... საბჭოთა კავშირი აშენებს კომუნისტს... ფირდოუსი სპარსეთის უდიდესი მწერალია... დედამიწა ტრიალებს მზის გარშემო... და სხვა.

აზრის ნაწილი გადმოცემულია ასეთს შესიტყვებებში: ძმის ამხანაგი... დიალექტიკის ბუნება... პირველი მაისი... „მგზავრის წერილები“... „პალიასტომის ტბა“... „აღსავლის კარებთან“... თესვის კამპანიის წინ... და სხვ. პირველი შესიტყვება აზრის საგანს აღნიშნავს, ლოგიკურ სუბიექტზე მიუთითებს, პრედიკატი კი გვაკლია; შდრ. „ძმის ამხანაგი“ და: „ძმის ამხანაგი მოვიდა...“ „დიალექტიკის ბუნება“ და „დიალექტიკის ბუნება გარკვეულია“... „პირველი მაისი“ და: „პირველი მაისი პროლეტარიატის საერთაშორისო დღესასწაულია...“ „მგზავრის წერილები“ და „მგზავრის წერილები“ მშვენიერი ენითაა დაწერილი... „პალიასტომის ტბა“ ე. ნინოშვილის მოთხრობაა... „აღსავლის კარებთან“: „აღსავლის კარებთან“ კ. ჰამსუნის პიესის სახელია²... უკანასკნელ შესიტყვებაში პრედიკატის ნაწილი შეიძლება ვივარაუდოთ: „თესვის კამპანიის წინ რაიადმასკომმა დიდი მუშაობა გააჩაღა“...

შესიტყვება შეიცავს უაზრობას, უაზრო წინადადებას წარმოადგენს: სამკუთხედში ოთხი კუთხეა... სამჯერ ხუთი არის შვიდი... „დამხრჩვალ კატა მიათრევს ტრამვაის ვაგონს...“ „ჩვენთა მგელთაჲს შესქამენ თქვენი, ინდოთა, თხანია“... „მთვარეს ჰამბურგში აკეთეჯენ“... „Шел высокий человек низенького роста“... „Рано утром вечером, поздно на рассвете, баба ехала пешком в раскидной карете; а за нею во всю прыть тихими шагами ракстарался переплыть мпску с пирогами“... ილია წინასწარმეტ-

¹ განსაკუთრებულია ხმის პირიანი ფორმა (ცხოვრობს, დგას... გაქვს, მხატავს...); ამგვარი ცალკე სიტყვა პოტენციურად შესიტყვებაა.

² შესიტყვებები: „პირველი მაისი... მგზავრის წერილები... პალიასტომის ტბა... აღსავლის კარებთან“... შეიძლება პრედიკატის ნაწილადაც ვივარაუდოთ, თუ ვინიცობა მათ ნაწარმოებების სახელწოდებებზე არ დავსაზავთ.

ყველი ცოცხლად ამალდა ზეცად... დედამიწა ხარის რქახევა მო-
თავსებული... ჰომიროსი მეთვრამეტე საუკუნის გერმანელი მოღვა-
წე იყო...

როგორც ფსიქიატრები აღნიშნავენ, ფსიქიკური აშლილობის
დროს ავადმყოფები „თითქმის ყოველთვის გრამატიკულად სწორად
გათვარამებულ წინადადებაში გამოხატავენ შიზოფრენიულ ასოცია-
ციათა ნაფლეთების უაზრო გროვას“; მაგალითად, ერთი შეშლილი
ამბობდა: „მე დიოგენის ჩამომავლობისა ვარ იმიტომ, რომ დიოგე-
ნი ფარნით ეძებდა ადამიანებს, მე კი ეს მიმჩნია სისულელედ“ (იხ.
გურევიჩი და მ. სერესკი: „ფსიქიატრიის სახელმძღვანელო“, რუს.,
1928 წ., მოსკ.-ლენინგრ., გვ. 289).

შეიძლება უბოლოვად განვაცხადოთ მაგალითების მოყვანა—
მხატვრულ ნაწარმოებთაგან, ფოლკლორიდან, სარწმუნოებათა ის-
ტორიიდან და სხვა. ეს სრული შესიტყვებებია, გავრცელებული წი-
ნადადეგები; იმათი თვალსაზრისით, ვისგანაც ეს წინადადეგები მომ-
დინარეობს, ისინი გარკვეულ აზრებს შეიცავენ, უაზრო როდი არიან,
მაგრამ მთქმელის თვალსაზრისით აზრიანი ობიექტურად უაზრობას
წარმოადგენს. ვინც იმ დებულებიდან გამოვა, რომ წინადადება
უთუოდ აზრიან შესიტყვებას უნდა წარმოადგენდესო, უნდა გაი-
თვალისწინოს, რომ ურევს გრამატიკას ფორმალურ ლოგიკასთან კი
არა, არამედ—მეტი კიდევ—გნოსეოლოგიასთან და წარმოუდგენელ
მითხოვნილებას აყენებს: შესიტყვების სინტაქსურ გარჩევას წინ
უძღოდეს გნოსეოლოგიური ანალიზი და უკანასკნელის საფუძველ-
ზე წყდებოდეს საკითხი—წარმოადგენს თუ არა წინადადებას ესა
თუ ის შესიტყვება...

თავის თავად ცხადია, ასეთი ახირებული მითხოვნილების თვალ-
საზრისით ზღაპრების ტექსტები სინტაქსური ანალიზისათვის გამო-
უსადეგარი იქნება: იქ წინადადებას ველარ ვიპოვით... ეს ცოტაა:
იმ პრიმიტიულ ხალხთა მეტყველებაში, რომელთა აზროვნებასაც
ალოგიკურობა (თუ წინარელოგიკურობა) ახასიათებს, წინადადეგები
ასე ერთი თუ აღმოჩნდება...

§ 56. სინტაქსი და სტილისტიკა. ყოველგვარი ნორმალური შე-
სიტყვება სათანადო ენის სინტაქსის კანონიერ საგანს წარმოადგენს:
მათემატიკურად ზუსტ დებულებას შეიცავს იგი, მეცნიერულად სა-
ეკვო აზრს, საყოველთაოდ ცნობილ შემცთარ დებულებას თუ წარ-
მოუდგენელ უაზრობას—სიტყვათა ორგანიზაციის წესები მათემატი-
კურს ფორმულაშიც („სამკუთხედის კუთხეთა ჯამი ორ სწორს უდ-

რის“) და საყოველთაოდ ცნობილ უაზრობაშიც („დედამიწა ხარის რქაზეა მოთავსებული“) ერთნაირია, ამ წესების გასათვალისწინებლად ორივე თანაბრად გამოდგება.

კი, მაგრამ—შესიტყვების შინაარსი? შესიტყვების შინაარსი იმ სამეცნიერო დისციპლინის საგანს წარმოადგენს, რომლიდანაც არის აღებული შესიტყვება: „სამკუთხედის კუთხეთა ჯამი ორ სწორს უდრის“—ამ შესიტყვების შინაარსი გეომეტრიის საქმეა და არა ენათმეცნიერებისა... ასევე: ნაცარქექიამ ცხრათავიანი დევი გააქცია... ცხენს მოახტა, მარჯვენა ყურიდან უნაგირი გამოიღო, მარცხენიდან—მართახი...—ამგვარ შესიტყვებათა შინაარსს ფოლკლორი სწავლობს და სხვა.

არის შინაარსის ერთი მხარე, სახელდობრ, ლოგიკური აგებულება შესიტყვების შინაარსისა—სუბიექტისა და პრედიკატის გამოყოფა—ამის გარკვევა, როგორც თვით სახელწოდებიდან („ლოგიკური აგებულება“) ჩანს, ლოგიკის საქმეა¹ და არა ენათმეცნიერებისა.

მაგრამ არის სხვა რამ, რაც ენათმეცნიერებას ეხება და რასაც ვერც ერთი სხვა სამეცნიერო დისციპლინა ვერ იკისრებს: ის მიმართება, რომელიც არსებობს იმას შორის, რაც შთქმელს სურს გადმოსცეს და იმ სიტყვებს შორის, რომლებიც ამ მიზნით მას აქვს ნახმარი; რამდენად შეეფერება გადმოსაცემი შინაარსს ხათანადო სიტყვები? ამ გადმოსაცემი შინაარსის თვალსაზრისით რა მიმართებაშია ერთმანეთთან სიტყვები? სხვანაირად რომა ვთქვათ, სიტყვების ურთიერთობა მნიშვნელობის თვალსაზრისით—აი საკითხი, რომელსაც ენათმეცნიერება გვერდს ვერ აუხვევს, თუ უნდა თავისი ობიექტი ყოველმხრივ გააშუქოს.

სიტყვების ურთიერთობა შესიტყვების აგებულების თვალსაზრისით—სინტაქსის საქმეა; სიტყვების ურთიერთობა მნიშვნელობის თვალსაზრისით, გადმოსაცემი შინაარსის თვალსაზრისით—სტილისტიკის საქმეა. შესაძლებელია შესიტყვება სინტაქსურად სწორად იყოს აგებული, მაგრამ სტილისტიკურად უმართებულო იყოს; პირუკუ: შეიძლება სტილისტიკურად გამართული იყოს შესიტყვება, მაგრამ სინტაქსურ შეცთომებს შეიცავდეს; დასასრულ: შეიძლება

¹ ეს საქმე ძალიან საკირო საქმეა, განსაკუთრებით სკოლის სინამდვილი-სათვის. და თუ მას ვინის მასწავლებელი კიდებს ხელს, ეს იმიტომ, რომ სკოლაში არც ერთი სხვა საგანი არ მოიპოვება, რომლის მასწავლებელიც ამ საქმეს თავის საქმედ თვლიდეს.

სტილისტიკურადაც სწორი იყოს და სინტაქსურადაც ანდა პირ-
უკუ: სტალსტიკურადაც უმართებულო იყოს და სინტაქსურადაც.

„დავითმა შეურაცხყოფა გაუკეთა სიმონს“: სიტყვათა ორგანი-
ზაცია, სინტაქსური მხარე უნაკლოა, სტილისტიკურად—აუტანელია:
„შეურაცხყოფა“ და „გაუკეთა“ მნიშვნელობის მიხედვით ქართულ-
ში ერაზმანეოს სრულებით არ შეეფერება; შესიტყვებაში „შეურაცხ-
ყოფა გაუკეთა“ სიტყვები ფორპით ერთმანეთს შეეფერება, მნიშვნე-
ლობით არა! ქართულია: „შეურაცხყოფა მიაყენა“...

„მატარებელი გაჩერდა სემაფორზე“: სინტაქსური მხარე წესიე-
რია; სტილი უვარგისი: —ზე თანდებული გამოუსადეგარია იმ შინა-
არსის ვადმოსაცემად, რომელიც ამ შესიტყვებას აქვს; უნდა იყოს:
„მატარებელი გაჩერდა სემაფორთან“.

„დავითმა დაპირდა სიმონს დახმარება“, „დავითმა მოუყვა სი-
მონს ამბავი“ სტილისტიკურად გამართული შესიტყვებებია, მაგრამ
სინტაქსურად ორივე უმართებულოა,—„დაპირდა“, „მოუყვა“ გარ-
დაუვალი ზმნებია და ამიტომ უნდა იყოს: „დავითი დაპირდა სი-
მონს დახმარებას“, „დავითი მოუყვა სიმონს ამბავს“.

სტილისტიკურს შეცთობას სინტაქსურიც ერთვის ასეთს შესიტ-
ყვებაში: „ვარსკენი, გამხეცებული ცოლის ასეთ მოქცევაზე, უხეშად
სცემს შუშანიკს...“ „გამხეცებული“ რით? მოქცევით (და არა „მოქ-
ცევაზე“); სცემს დაუზოგავად (და არა „უხეშად“: გამხეცებული თუ
იყო, ნაზად ცემა არ გამოუვიდოდა!). პირველი შეცთობა სინტაქ-
სურია, მეორე—სტილისტიკური.

§ 57. უმსიტყვების აზვალუბა და უმსიტყვების მნიშვნელო-

ბა. სინტაქსს თავისი საგანი აქვს, სტილისტიკას—თავისი; სინტაქ-
სური ანალიზი—ერთია, სტილისტიკური—მეორე; მკიდრო კავშირ-
შია ერთი მეორესთან, მაგრამ მათი აღრევა დაუშვებელია: სწორედ
ამიტომაც საჭირო სრულის გარკვეულობით დაეცვათ საზღვრები
მათ შორის, რომ მეტად მკიდროა კავშირი. საზღვრის დაცვა,
რა თქმა უნდა, კავშირის გაწყვეტას არ მოასწავებს,
არამედ ამ კავშირის ჯეროვნად დაფასებასა და გამოყენებას.

რჩება ერთი პრინციპული საკითხი: უდავოა, რომ არსებობს მკიდ-
რო კავშირი ავტოლუბის მიხედვით სიტყვათა ურთიერთობასა და
მნიშვნელობის მიხედვით სიტყვათა ურთიერთობას შორის. განა
მინანწერილი არ იქნებოდა, ჯერ შეგვესწავლა სიტყვათა ურთი-
ერთობა მათი მნიშვნელობის მიხედვით (რამდენად შეეფერება ერთი
სიტყვა მეორეს მნიშვნელობის მიხედვით) და შემდეგ ამაზე დავე-

ფუძნებინა სიტყვათა ურთიერთობა აგებულების მიხედვით (რამდენად შეეფერება ერთი სიტყვა მეორეს აგებულების მიხედვით, შეთანხმება-მართვის თვალსაზრისით?). ერთი სიტყვით, ჯერ სტილისტიკის საკითხები მოგვეგვარებინა, შემდეგ ამაზე დაგვეყარებინა სინტაქსურ ამოცანათა გადაწყვეტა.

სტილისტიკით დაწყება, რა თქმა უნდა, პრინციპული სთვალსაზრისით დავას არ იწვევს, თუ პრაქტიკულად ადგილი დასაძლევია აღმოჩნდა. ერთია მხოლოდ: მწვაედება თანამიმდევრობის საკითხი მასალის დალაგებაში მარტივიდან რთულისაკენ გადასვლის თვალსაზრისით; თან ისიც არ შეიძლება დავივიწყოთ, რომ სტილისტიკა ფსიქოლოგიისა და ლოგიკის მიჯნაზე მდებარე დისციპლინაა, სინტაქსი კი წმინდა საენათმეცნიერო დარგია. მაინც ვიმეორებთ: სტილისტიკიდან დაწყება პრინციპის საკითხი კი არ არის, არამედ პრაქტიკული შესაძლებლობისა.

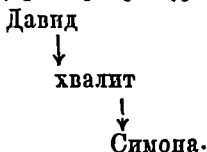
ამას ვერ ვიტყვით მეორე საკითხის შესახებ: შეიძლება თუ არა მნიშვნელობის მიხედვით სიტყვათა ურთიერთობა საფუძვლად დაუდგათ აგებულების მიხედვით სიტყვათა ურთიერთობას? ეს შესაძლებელი იქნება, თუ პიოველი განსახდვრავს მეორეს, თუ მნიშვნელობის მიხედვით ერთნაირი ურთიერთობა ყოველთვის და ყველგან აგებულების მიხედვით სიტყვათა ერთნაირ ურთიერთობას მოგვცემს. ეს აუცილებელი პირობაა, რომ პირველზე დავამყაროთ მეორე; და ეს აუცილებელი პირობა არ გავვაჩნია:

1. სხვადასხვა ენაში ერთნაირი მნიშვნელობის შესიტყვება სხვადასხვანაირი აგებულებიხაა და 2. ერთსა და იმავე ენაში ერთნაირი მნიშვნელობის შესიტყვება სხვადასხვაგვარის აგებულებიხა გამოდის განვითარების სხვადასხვა პერიოდში.

უაფიქსო ენებში, როგორც ვიცით, შესიტყვებაში არც მართვას აქვს ადგილი და არც შეთანხმებას, მაგრამ თვით აფიქსიან ენებშიც ერთი და იმავე მნიშვნელობის შესიტყვება ერთი და იმავე აგებულებისა ჩვეულებრივ არ არის: „დავითი სთხოვს სიმონს“ და „Давид просит Симона“ ერთი და იმავე მნიშვნელობისაა, მაგრამ სხვადასხვანაირი აგებულებისა; სინტაქსური ურთიერთობა ქვემოთ იქნება განხილული, აქ მხოლოდ ის აღვნიშნოთ, რომ „სიმონს“ მიცემითია, „Симона“ —ბრალდებითი... ასევე: დავითი ხშირად ხედება სიმონს და Давид часто встречается с Симоном განსხვავებულნი აგებულების მიხედვით: სიმონს მიცემითია; მისი რუსული შესატყვისი „Симону“ კი არ არის, არამედ „с Симоном“, მოკმედებითი ბრუნვა, თანდებულებიანი.

შევადართ ქართული: „დავითი აქებს სიმონს“; „დავითმა აქო სიმონი“, „დავითს უქია სიმონი“ და სათანადო რუსული შესიტყვებები: Давид хвалит Симона, Давид похвалил Симона, Давид, оказывается, похвалил Симона. ბრუნვათა სხვაობა ამ თავითვე შესამჩნევია ისევე, როგორც ზევით; ამაზე არ შეგჩრდებთ; მესამე რუსულ შესიტყვებას ჩართული სიტყვა (оказывается) დაქირდა, რომ ქართული გამოთქმა გადმოეცა; ამ მხრივაც მხოლოდ ამის აღნიშვნით დაგკმაყოფილდეთ და გავაანალიზოთ შესიტყვებათა აგებულება რუსულში და ქართულში.

Давид хвалит Симона: Давид სახელი მართავს ზმნის (хвалит) პირს და ითანხმებს რიცხვს; хвалит თავის მხრივ მართავს სახელის (Симона) ბრუნვას. პირველი სახელი, ზმნის მმართველი სახელი, ესაა ქვეშდებარე; ზმნა, რომელსაც მართავს და ითანხმებს ქვეშდებარე, არის შემასმენელი; ზმნის მიერ მართული სახელი (Симона) არის დამატება. სქემატურად ეს ასე შეიძლება გამოვსახოთ:

როგორია მდგომარეობა ქართულს შესიტყვებებში? პირველი, რაც ყურადღებას იქცევს, ესაა სახელთა ბრუნვის ცვლა: დავითი აქებს—დავითმა აქო—დავითს უქია... აქებს სიმონს—აქო სიმონი... სახელთა ბრუნვის ცვლა გამოიწვია ზმნაჲ: აქებს—აქო—უქია... სხვაგვარი ზმნა რომ აგველო, ამ ცვლილებას ადგილი არ ექნებოდა: დავითი იზრდება, დავითი გაიზარდა, დავითი გაზრდილა, ანდა: დავითი ემალება სიმონს, დავითი დაემალა სიმონს, დავითი დამალვია სიმონს...

სახელთა ბრუნვის ცვლა დამოკიდებულია ზმნაზე, სხვანაირად რომა ვთქვათ, გარდამავალი ზმნა (აქებს) მართავს სახელთა ბრუნვებს.

თავის მხრივ სახელები მართავენ ზმნის პირს: დავითი აქებს, შენ აქებ, შე ვაქებ... აქებს სიმონს, გაქებს შენ, მაქებს მე. ზმნა ორპირიანია და ორივე სახელის პირი ზმნაში წარმოდგენილია ან რეალურად („დავითი“ -ს სუფიქსით) ან პოტენციალურად (სახელი სიმონს“).

რიცხვის მხრივ კი ორივე სახელს თანაბარი სინტაქსური ძალა არ გააჩნია: ისინი აქებენ მას: „ისინი“ ითანხმებს ზმნას მრავლო-

ბითში; დავითი (ის) აქებს მათ: „მათ“ არ ითანხმებს ზმნას მრავლობითს რიცხვში.

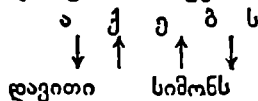
ამგვარად: შესიტყვეებაში „დავითი აქებს სიმონს“ ორივე სახელის ბრუნვას მართავს ზმნა; ორივე სახელი მართავს ზმნის პირს; ერთი სახელი (დავითი) ითანხმებს ზმნას მრავლობითში, მეორე (სიმონს)—არა. რუსულთან შედარებით სიტყვათა დაჟოკიდებულება აქ შეეუღარებლივრთულია; ზმნა შესიტყვეების დედაბოძია; მასში იყრის თავს სინტაქსური დამოკიდებულების ძაფები. ზმნასთან შედარებით სახელთა როლი მეორეხარისხოვანია; ორი სახელიდან პირველის (დავითი) სინტაქსური როლი უფრო დიდია, ვინემ მეორისა (სიმონს).

საგულისხმო ისაა, რომ მხოლოდ მმართველი ან მხოლოდ მართული წევრი აქ ქართულს შესიტყვეებაში არ მოიპოვება: მმართველი ერთი ნიშნის მიხედვით მეორე ნიშნის მიხედვით მართულია იმავე სიტყვის შიშართ: ზმნა მართავს სახელის ბრუნვას, მაგრამ მისი პირი და რიცხვი დამოკიდებულია სახელზე და პირუკუ.

აქედან დასკვნა: ამგვარ ქართულ შესიტყვეებაში არსებულ სინტაქსურ დამოკიდებულებას მართვა-ცნება ვერ გამოხატავს; აქ საქმე გვაქვს ურთიერთ მართვა-შეთანხმებასთან, კოორდინაციასთან¹. ზმნა—ძირითადი კოორდინატია, როგორც კოორდინაციის ცენტრი; სახელებიც კოორდინატებს წარმოადგენენ: ერთი მათგანი (დავითი)—დიდი კოორდინატო (მას ქვემდებარის ადგილი უჭირავს); იგი მართავს ზმნის პირს და ითანხმებს მას მრავლობითში; მეორე სახელი (სიმონს)—მცირე კოორდინატია (იგი დამატების ადგილას გვევლინება): იგი მართავს ზმნის პირს, მაგრამ არ ითანხმებს ზმნას მრავლობითში.

კოორდინაცია და კოორდინატებში: ძირითადი, დიდი, მცირე—აი რას იძლევა ამგვარი ქართული შესიტყვეების აგებულების ანალიზი².

სქემატურად კოორდინაციას პროცესი ასე შეიძლება გამოვსახოთ:

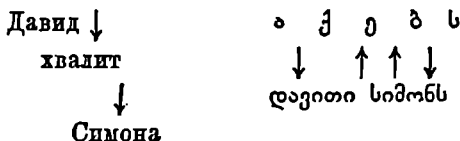

¹ კოორდინაცია ლათინური სიტყვაა; ნიშნავს „თანაწყობას“, „თანალაგებას“, ერთმანეთთან „შეწყობას“.

² დაწვრილებით ამის შესახებ იხ. ავტორისავე: „მარტივ წინადადების პრობლემა ქართულში“, I, 1928, გვ. 261 (და შემდგ.) და „რა თავიებურებები ახასიათებს ქართული ენის აგებულებას?“—„კულტურ. აღმშენებლ.“, 1930, № 1/8, გვ. 705—41.

შეიძლება ტერმინი კოორდინაცია (შეწყობა ერთმანეთთან, თანა-
ლაგება...) და კოორდინატები ჯეროვნად ვერ გამოხატავდეს ქარ-
თული შესიტყვების სინტაქსურ მექანიზმს; ამ ტერმინოლოგიურ მხა-
რეს აქ ჩვენთვის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს: თავი და თავია
ამ ტერმინით აღნიშნული ცნებების შინაარსი, მისი თავისე-
ბურება—რთული სინტაქსური ურთიერთობა საურთიერთო მარ-
თვისა—სახელებისა ზმნის მიერ და ზმნისა იმავე სახე-
ლების მიერ. სინტაქსური მექანიზმის ეს სირთულე ქართულს შე-
სიტყვებაში შემთხვევითი არ არის; იგი შინაგანის აუცილებ-
ლობით გამომდინარეობს იმ დიდმნიშვნელოვანი
მორფოლოგიური ფაქტიდან, რომ ქართულში მოი-
პოვება ორპირიანი ზმნა, კერძოდ, ორპირიანი გარდამავალი ზმნა:
ზმნის ორპირიანობა მორფოლოგიაში იძლევა კოორდინაციას სინ-
ტაქსში.

რუსულისა და ქართული შესიტყვების სინტაქსური მექანიზმის
სხვაობის თვალსაჩინო სურათს წარმოადგენს სათანადო სქემათა შე-
დარება:

მნიშვნელობის მხრივ სიტყვათა ურთიერთობა ქართულსა და
რუსულს შესიტყვებაში ერთნაირია: მაქებარია დავითი, ქების საგა-
ნია—სიმონი...

აგებულების მხრივ სიტყვათა ურთიერთობა ქართულს შესიტ-
ყვებაში არსებითად სხვაგვარია, ვინემ რუსულში; გარეგნულადაც
ეს თვალში გვეცემა: სახელთა ბრუნვა რუსულს შესიტყვებაში ყველა
დროში იგივეა, რაც აწმყოში (Давид хвалит, похвалил, похва-
лит), ქართულში კი სახელების ბრუნვა ცვალებადია აწმყოსთან შე-
დარებით ნამყო ძირითადში (აქო დავითმა სიმონი) და თურმეო-
ბითს პირველში (უქია დავითს სიმონი)¹.

საერთოდ, მართვის მხრივ სხვადასხვა ენის შესიტყვებებს დიდი
სხვაობა ემჩნევათ. შეთანხმების ხაზით სხვაობა
მინიმალურია; ასე, მაგალითად, „ახალი წიგნი“ და „Новая кни-

¹ ნამყო ძირითადი კონსტრუქცია დროთა მთელ მერვე ჯგუფზე ვრცელდება,
თურმეობითი პირველისა—დროთა მთელ მესამე ჯგუფზე.

რა — ორივეში წინა წევრი ერთანხმება მომდევნოს; მიზეზი ის ურთიერთობაა, რომელიც ამ ორი სიტყვის მნიშვნელობას შორის არსებობს: „ახალი“ განმარტავს სიტყვას წიგნი, აღნიშნავს რა მის ერთ-ერთ თვისებას; თვისების აღმნიშვნელი სიტყვა ერთანხმება საგნის აღმნიშვნელ სიტყვას, — ასეა ქართულში, ასევეა — რუსულში. მაგრამ საკმარისია ავიღოთ შესიტყვება „კობტა წიგნი“ — „взявшая книга“, რომ სხვაობამ იჩინოს თავი: კობტა წიგნმა, კობტა წიგნს, კობტა წიგნით... — *взявшая книга, взявшей книгой, взявшею книгой*; რუსული *взявшая* ყველა ბრუნვაში ერთანხმება *книга*-ს, ქართულში სააელობითის გარდა შეთანხმება არსად ჩანს, მსაზღვრელი ცვლილებებს არ განიცდის; მართალია, თუ რიგს შევეუცვლით მსაზღვრელსა და საზღვრულს, ქართული და რუსული შესიტყვება ერთნაირი აგებულებისა აღმოჩნდება (წიგნი კობტა, წიგნმა კობტამ, წიგნსა კობტას...), მაგრამ ახალი ქართულისათვის ასეთი წყობა არ არის ჩვეულებრივი და მისი გამოყენების არე შეზღუდულია. ძალაში რჩება დებულება, რომ ამ შემთხვევაში მსაზღვრელსა და საზღვრულს შორის არ არის ისეთი სინტაქსური ურთიერთობა, როგორცაა რუსულ მსაზღვრელსა და საზღვრულს შორის: მნიშვნელობის მხრივ ერთნაირმა ურთიერთობამ ვერც აქ უზარუნველყო აგებულების მხრივ ერთნაირობა სხვადასხვა ენაში.

მაგრამ აღსანიშნავი აქ სხვა რამეცაა; თვით ქართულში მსაზღვრელსა და საზღვრულს შორის სინტაქსური ურთიერთობა ყოველთვის ერთნაირი არ იყო. ძველს ქართულში მსაზღვრელი ეოველთვის ერთანხმებოდა საზღვრულს; „კობტა წიგნი“ რომ ძველებურად დავაბრუნოთ, გვექნება: კობტა წიგნი, კობტამან წიგნან, კობტასა წიგნსა, კობტად წიგნად და სხვა.

დასკვნა: მნიშვნელობის მხრივ ერთნაირმა ურთიერთობამ ერთი ენის განვითარების პროცესშიც ვერ უზარუნველყო შესიტყვებათა ერთნაირი აგებულება.

მნიშვნელობის მხრივ ერთნაირი ურთიერთობა სხვადასხვა ენაში რომ ვერ უზარუნველყოფდა სიტყვათა ერთნაირს ურთიერთობას, ეს იმ თავითვე შეგვეძლო დაგვესკვნა იმ მარტივი, მაგრამ ძირითადი მნიშვნელობის ფაქტიდან, რომ ურთიერთობის აღნიშვნის საშუალებები სხვადასხვა ენაში განსხვავებულია (იხ. ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაცია), თუმცა სიტყვით გადმოსაცემი ობიექტური ვითარება ერთნაირია...

მნიშვნელობის მხრივ ერთნაირი ურთიერთობა ერთსა და იმავე ენაში რომ ვერ უზარუნველყოფდა სიტყვათა ერთნაირს ურთიერთობას,

ბას, ესეც აპრიორი შეგვეძლო გამოგვეყვანა იმ დებულებიდან, რომ ენობრივი სისტემის ყოველი მხარე,—და, მაშასადამე, სინტაქსიც,— ცვალებადია, მნიშვნელობის მხრივ არსებული ურთიერთობა ვერა წყვეტს შესიტყვების აგებულების საკითხს, სტილისტიკური კატეგორიები ვერ დაედება საფუძვლად სინტაქსურ კატეგორიებს,— უკანასკნელთა ანალიზი საკუთარს საზომს საკიროებს.

მნიშვნელობის კატეგორიებზე დაყრდნობა აქ იმავე შედეგებს მოგვცემდა, რასაც იძლევა ხემასიოლოგიური პრინციპი მეტყველების ნაწილთა კლასიფიკაციაში.

§ 58. სინტაქსის სხვადასხვა მხარეებზე. სინტაქსის აქ წარმოდგენილი გაგება შედარებით ახალია; მისთვის დამახასიათებელი მთავარი მომენტები წარმოდგენილია ჯონ რისის წიგნში: „რა არის სინტაქსი“ (1894 წ.). ჯ. რისის შეხედულებასთან შედარებით სხვაობაც საგრძნობია, მაგრამ ამის დეტალური გარკვევა აქ უადგილო იქნებოდა.

მოიპოვება სინტაქსის საგნისა და მეთოდის სხვაგვარი გაგებაც. ზოგადად მათი მიმოხილვა მიუცილებელ საკიროებას წარმოადგენს მით უფრო, რომ სინტაქსის პრობლემატიკა უაღრესად რთულია და შედარებით ნაკლებად შესწავლილი.

ამ მხრივ სინტაქსის ორი სხვადასხვაგვარი განსაზღვრებაა განსახილველი. ერთი მათგანის მიხედვით სინტაქსი არის მოძღვრება სიტყვის კლასებისა და სიტყვის ფორმების მნიშვნელობის შესახებ, მეორის თანახმად—სინტაქსი არის მოძღვრება წინადადების შესახებ.¹

შეხედულება, რომ სინტაქსი შეისწავლის სიტყვათა კლასებისა და სიტყვათა ფორმების მნიშვნელობას, წამოაყენა სლავური ენების მკვლევარმა მიკლოშიჩმა; მისი „სლავური ენების შედარებითი გრამატიკის“ მეოთხე ტომის—„სინტაქსის“—(1872 წ.) პირველსავე თავში ნათქვამია: „გრამატიკის“ ის ნაწილი, რომელმაც უნდა განიხილოს სიტყვათა კლასებისა და სიტყვათა ფორმების მნიშვნელობა, არის სინტაქსი. სინტაქსი ამისდა მიხედვით განიყოფება ორ ნაწი-

¹ საკმაოდ ხშირად სინტაქსში განიხილვენ ფორმათა (მაგ. ბრუნვათა) მნიშვნელობასაც და წინადადებებსაც; ასეთი სინტაქსი სრულებითაც არ ასაბუთებს, რატომ სწავლობს ის სწორედ ამ საგნებს და ამ თვალსაზრისით. რამდენადაც ასეთ შემთხვევაში დასაბუთებულ შეხედულებასთან არა გვაქვს საქმე, ცალკე მიმდინარეობდა მისი გამოყოფა არ იქნებოდა გამართლებული; არას ვამბობთ აგრეთვე უკანასკნელ ხანებში ობიექტური იდეალიზმის წარმომადგენლის ფილოლოგის ვ. ჰუსერლის ზეგავლენით წამოწყებულ ორიგინალურ ცდაზე პორცივისა (1925), რომელსაც სინტაქსი მიაჩნია მოძღვრებად მნიშვნელობათა შესახებ—„მნიშვნელობის“ სრულიად თავისებური გაგებით: ეს შეხედულება უფრო სპაროგრაფო მსჯელობის ფარგლებს არ გასცილებია.

ლად, რომელთაგანაც პირველის საგანია სიტყვათა კლასების, მეორისა კი—სიტყვათა ფორმების მნიშვნელობა“. სიტყვათა კლასებში მიკლ. შიში გულისხმობს მეტყველების ნაწილებს და სინტაქსის პირველს ნაწილში იხილავს: 1. არსებით სახელს; 2. ზედსართავ სახელს—მის სქესსა და რიცხვს; 3. რიცხვითს სახელს; 4. ნაცვალსახელს; 5. ზმნისართს; 6. კავშირსა და 7. ზმნას—მნიშვნელობის მიხედვით, რა თქმა უნდა! სინტაქსის მეორე ნაწილი მოგვეთხრობს სიტყვათა ფორმების მნიშვნელობათა შესახებ; ეს ფორმებია: სახელთა ბრუნვები; პირო, რიცხვი, დრო და კილო ზმნათა; ამათ მნიშვნელობათა ანალიზს უნდება მეორე ნაწილი. გაკვრით, ამა თუ იმ მნიშვნელობასთან დაკავშირებით, მიკლოშიჩი შენიშნავს, მაგალ.: „ეს არის სუბიექტი, რომელსაც ლოგიკის [სათანადო] ცნებისაგან განსხვავებით გრამატიკული შეიძლება ვუწოდოთ“; ასევე: „პრედიკატს, რამდენადაც ზმნა პრედიკატს გამოხატავს, ეწოდება გრამატიკული პრედიკატი“. მაგრამ ეს ცნებები, ისევე, როგორც წინადადება-ცნება (მაგალ., უსუბიექტო წინადადებათა შესახებ მსჯელობისას) ამოტივტივდება ხოლ 'ე აქა-იქ იმდენად, რამდენადაც მნიშვნელობათა ანალიზისას მკ ლევარი გვერდს ვერ უხვევს ამ ტერმინებს—და მხოლოდ!

ვერვინ უარყოფს, რომ მიკლოშიჩის შეხედულებას ერთგვარი თანამიძღვერობა და შინაგანი მთლიანობა ახასიათებს: ფონეტიკა ბგერებს შეისწავლის, ცალკე სიტყვათა შედგენილობასა და ფორმას მორფოლოგია არკვევს, ამავე ცალკე სიტყვათა მნიშვნელობათ სინტაქსი იძიებს. სინტაქსი მორფოლოგიისაგან საგნის მიხედვით კი არ განირჩევა, არამედ მხოლოდ თვალსაზრისით; საგანი ორივესათვის ერთია—ცალკე სიტყვა: მის ფორმას მორფოლოგია სწავლობს, მნიშვნელობას—სინტაქსი.

კითხვა იბადება: რალა უნდა აკეთოს სემასიოლოგიამ, რომელიც გასული საუკუნის მეორმოცე წლებიდან (1839 წ. რაიზიგის მიერ) ცალკე საენათმეცნიერო დისციპლინად იქნა გამოყოფილი და რომელსაც მნიშვნელობათა კვლევა დაესახა მიზნად? რა მიმართებაში იყოფება ეს სემასიოლოგია სინტაქსთან, რომელიც აგრეთვე სიტყვის მნიშვნელობას სწავლობს? ამ კითხვაზე პასუხი არა ჩანს. გარკვეული პასუხი კი აუცილებელია, თუ გვინდა ნათელი იყოს ენათმეცნიერების სხვადასხვა დარგებს შორის არსებული ურთიერთობა. გარდა ამისა: მიკლოშიჩს განუხილველი რჩება ის ურთიერთობა, რომელიც სიტყვებს შორის არსებობს, რომელიც ცალკე სიტყვათაგან ქმნის მწყობრ ერთეულს, შესიტყვებას, და რომელიც სინტაქსის საგნად იყო მიჩნეული სრულიად საფუძვლიანად ჯერ კიდევ აპო-

ლონიოს დისკოლოს მიერ (მეორე საუკუნეში ჩვენი წელთაღრიცხვისა). ამ სპეციფიკური სინტაქსური სინამდვილის უპურადღებოდ დატოვება ისეთი ნაკლია, რომელსაც ვერ დაფარავს ზემოხსენებული ღირსება მიკლოშიჩის შეხედულებებისა.

მიკლოშიჩის გაგება ყველაზე ნაკლებად არის გავრცელებული. როგორც ვიცით, ეს არ ითქმის მეორე შეხედულების შესახებ, რომელიც სინტაქსს თელის მოძღვრებად წინადადების შესახებ.

პირველი საკითხი, რომელიც ამ გაგების წინადაგზე წამოიჭრება, არის წინადადების განსაზღვრის საკითხი: რა არის წინადადება? შევხედებით ორნაირ პასუხს. ერთი ასეთია: წინადადება არის აზრი გამოთქმული ზეპირად ან წერით. და შემდეგ: საგანი, რომლის შესახებაც ლაპარაკია წინადადებაში, არის ქვემდებარე; ის, რაც ქვემდებარის შესახებ არის ხათქვამი, შემასმენელია.

ეს გაგება პრიმიტიულია; ის არც კი ამჩნევს, რომ „აზრი“, „საგანი“ გრამატიკის შესწავლის ობიექტი ვერ იქნება, არ ამჩნევს, რომ წარმოდგენილი განსაზღვრება ქვემდებარისა სიტყვა-სიტყვით იმეორებს სუბიექტის განსაზღვრებას ტრადიციული ფორმალური ლოგიკის მიხედვით, ხოლო შეპასმენლის განსაზღვრება იმავე ფორმალური ლოგიკის პრედიკატის განსაზღვრებაა. ამგვარად, ზემოხსენებული ქვემდებარე და შემასმენელი სინტაქსურ და, საერთოდ, გრამატიკულ ცნებას არ წარმოადგენს: უნდა მოეცათ სინტაქსური ცნებები, მათ ნაცვლად მოცემულია ფორმალური ლოგიკის ცნებები. სინტაქსური ცნებებისა და ფორმალური ლოგიკის ცნებების ერთმანეთში აღრცვა მივიღეთ ქვემდებარისა და შემასმენლის განსაზღვრისას. ეს აუტანელი გაუგებრობაა; ეს გაუგებრობა მწვერვალს აღწევს წინადადების განსაზღვრებაში: „წინადადება არის აზრი“... დაახლოებით ეს იმას უღრის, ვინმემ რომ თქვას: „მუხა არის ცხოველი“ (რომელსაც რკო ასხიაო):—ე. ი. აქ დაშვებულია უხეში შეტომმა განსაზღვრების წესების თვალსაზრისით: უახლოეს გვარად (*genus proximum*-ად) წინადადებისათვის მიჩნეულია აზრი.

ასეთია პრიმიტიული გაგება წინადადებისა, ქვემდებარისა და შემასმენლისა. მოიპოვება ამავე ცნებათა განსაზღვრება ამავე თვალსაზრისით, ოღონდ უფრო ფრთხილი: იგი თავს აღწევს პრიმიტიული გაგების უხეშ შეტომებს. ის არ ამბობს „წინადადება არის აზრი“, არამედ „წინადადება არის სიტყვა ან სიტყვათა შეერთება, რომელიც აზრს გამოხატავს“. ასევე: „ქვემდებარე არის სიტყვა, რომელიც აღნიშნავს იმ საგანს, რომლის შესახებაცაა ლაპარაკი“. „შემასმენელი არის სიტყვა, რომელიც აღნიშნავს, თუ რა არის ხათქვამი ქვემდებარის შესახებ“.

ერთი სიტყვით, ამ გაგების დამკველმა იცის, რომ აზრისა და მისი ნაწილების შესწავლა ლოგიკისა და ფსიქოლოგიის საქმეა და არა სინტაქსისა, რომ წინადადება სიტყვა ან სიტყვათა შეერთება, ქვემდებარეა და შემასმენელიც აგრეთვე მხოლოდ სიტყვებია. ოღონდ იმის გარკვევა, რაწინაირი სიტყვა (თუ სიტყვათა შეერთება) არის წინადადება, — ხდება ლოგიკის ცნებების საშუალებით: თუ აზრს გამოხატავს, არის წინადადება, თუ არა-და-არა. აზრი ასეთ შემთხვევაში მსჯელობის, ლოგიკის ცნების მაგივრობას ეწევა. თუ წინადადება აზრის გამოხატველი სიტყვაა (თუ სიტყვათა შეერთება), წინადადების ნაწილებიც, — ქვემდებარე, შემასმენელი, — აზრის (მსჯელობის) ნაწილების, — სუბიექტის, პრედიკატის, — გამოხატულება უნდა იყოს. ესე იგი: მსჯელობა (ფორმალური ლოგიკის ცნება) და მისი ნაწილები არის დასაყრდენი წინადადებისა და მისი ნაწილების განსაზღვრისათვის. ორიენტაცია ლოგიკის ცნებებზე დამახასიათებელია ასეთი შეხედულებისათვის. მარტივია მეთოდიც: გამოიხატება, თუ არა ამა თუ იმ სიტყვაში (თუ სიტყვათა შეერთებაში) „აზრი“? ამით ირკვევა, გვაქვს თუ არა წინადადება; რომელი სატყვე გამოხატავს მსჯელობის საგანს? ამ გზით ვეძებთ ქვემდებარეს; რომელი სიტყვა გვაჩვენებს, რა არის ნათქვამი ქვემდებარის შესახებ? ამით წყდება შემასმენლის საკითხი.

ზოგიერთი გარემოების გათვალისწინება გავეიკვევს, რამდენად გამოსადეგია ეს მეთოდი წინადადებისა და მისი ნაწილების დასადგენად და რამდენად მიზანშეწონილია ლოგიკის ცნებებზე დაყრდნობით ისენებული გრამატიკული ცნებების განსაზღვრა:

1. არის წინადადებათა რიგი (ე. წ. კითხვითი, ბრძანებითი, ნატვრითი წინადადებები), რომელნიც მსჯელობას არ გამოხატავენ და, მაშასადამე, ზემოხსენებული შეხედულების თანახმად, თუ თანამიმდევრობას დაეცავენ, წინადადებებად არ მიიჩნევიან.

2. ჩვეულებრივია ისეთი წინადადებები, რომლებშიც ქვემდებარისა და შემასმენლის გარდა, სხვა ნაწილებიც მოიპოვება; ესენია: ქვემდებარისა და შემასმენლის ამასნელი სიტყვები, აგრეთვე ამხსნელი სიტყვების ამხსნელი სიტყვები (ე. წ. დაბატება, განსაზღვრება, გარეუთვის სიტყვები); ქვემდებარე, ვთქვამთ, მსჯელობის სუბიექტს აღნიშნავს, შემასმენელი — პრედიკატს; რაღაა მსჯელობაში ამხსნელი სიტყვების (დაბატების, განსაზღვრების, გარემოების) შესაფერი? რას გამოხატავენ წინადადების ეს ნაწილები? რაზე დაყრდნობით უნდა განსაზღვროთ ისინი? მსჯელობა, რამდენი სიტყვითაც არ იყოს იგი გადმოცემული, ყოველთვის ორ ნაწილად იშლება: სუბიექტად და პრედი-

კატად; თითოეული ამთავანი შეიძლება შეიცავდეს ორსა და მე 3 სიტყვას; დამატებისა, განსაზღვრებისა და გარემოებისათვის მსჯელობას არაფერი გააჩნია. მაშასადამე, მსჯელობის ნაწილებზე დაყრდნობით წინადადების ეს ნაწილები არ შეიძლება იქნეს განსაზღვრული.

3. ზემოხსენებული წესით თვით ქვემდებარის ძიებაც ხშირად გასაკირში ჩაგვადებს; ავილოთ, მაგ., შესიტყვება: „ქეთო მოსწონს ანდროს“. რომელი სიტყვაა აქ ქვემდებარე? „ის, რომელიც აღნიშნავს მსჯელობის საგანს, ის, რომლის შესახებაც არის ლაპარაკი“-ო, გვეტყვიან. ვის შესახებაა ლაპარაკი?—ქეთოს შესახებ, რომ იგი მოსწონს ანდროს თუ—ანდროს შესახებ, რომ მას მოსწონს ქეთო? ორივე ვარაუდი თანაბრად საფუძვლიანი იქნება, თუ ინტონაციასა და სახელთა ბრუნვას არ მივმართავთ (მათ კი ვერ მივმართავთ: ეს პრინციპის შეცვლა იქნებოდა); ამ ორი სახელიდან ვერც ერთს ვერ მივანიჭებთ უპირატესობას; ორივეს გამოცხადება ქვემდებარედ კიდევ არ შეიძლება: ორი ქვემდებარე მხოლოდ შერთულ წინადადებებში შეიძლება გვექონდეს, აქ კი მარტივი გავრცელებული წინადადებაა. თუ ინტონაციას მოვიშველიებთ, მდგომარეობა უფრო გარკვეულდება: „ქეთო მოსწონს ანდროს“ (ქეთო და არა მარო!), ლაპარაკი ყოფილა ქეთოს შესახებ, ქეთოა, მაშ, ქვემდებარე; „ქეთო მოსწონს ანდროს“ (ანდროს და არა სიკოს!): უდავოა, რომ აქ ანდროს შესახებ ლაპარაკობენ—ქეთო მოსწონსო: ანდროს იქნება ქვემდებარე. შეიძლება ძლიერი ინტონაცია მოხვდეს ზმნას „მოსწონს“: „ქეთო მოსწონს ანდროს“ (მოსწონს და არა სძულს!); აქ ლაპარაკია იმის შესახებ, რომ „მოსწონს“; რა საბუთითაც ქვემდებარედ მივიჩნიეთ „ქეთო“ და „ანდროს“, იმავე საბუთით ეს სიტყვა („მოსწონს“) უნდა გამოვაცხადოთ ქვემდებარედ,—ზმნა გამოვვივა ქვემდებარე, რაც დაუშვებელია ყოველგვარი თვალსაზრისით...

რას მოწმობს ყოველივე ეს? მხოლოდ იმას, რომ, როცა წინადადებას სწავლობენ ზემოხსენებული თვალსაზრისით (რის შესახებაა ლაპარაკი? რაა ნათქვამი?), წინადადების სინტაქსური აგებულება, სიტყვათა ორგანიზაციის ბუნება კი არ ირკვევა, არამედ სხვა რაღაც, რაც სიტყვათა ორგანიზაციის გასათვალისწინებლად არ გამოდგება. სიტყვათა ორგანიზაცია, წინადადების აგებულება ზემოხსენებულს მაგალითში არ შეეკლილა, სიტყვათა დაფასება კი სამჯერ შეიცვალა.

ლოგიკაზე ორიენტაციით სინტაქსის საკითხი ვერ მოგვარდება. ეს აღრევე შენიშნეს: 3. შტაინთალმა ცნობილ ნაშრომში („გრამატიკა, ლოგიკა, ფსიქოლოგია“, 1855 წ.) საბოლოოდ დაამარცხა წინადადების ის ლოგიკისტური თეორია, რომელიც ოცდაათიოდე

წლის წინეთ კ. ბეკერმა წამოაყენა; ამ დროიდან იწყება ახალი გზის ძიება; ორიენტაცია ლოგიკაზე შეცვალა ორიენტაციამ ფსიქოლოგიაზე: ლოგიკური ცნების ადგილი დაიკირა ფსიქოლოგიის ცნებამ. წინადადება აღიარებულ იქნა ფსიქოლოგიური მსჯელობის გამოხატულებად; ქვემდებარე და შემასმენელი ე. წ. ფსიქოლოგიური სუბიექტისა და ფსიქოლოგიური პრედიკატის ნიადაგზე უნდა განესაზღვრათ. მაგრამ ეს უფრო ძნელი და უიმედო საქმე აღმოჩნდა.

ყველა ლოგიკოსს მსჯელობა ერთგვარად არ ესმის; მიმდინარეობათა შორის არსებითი განსხვავებაა; ლოგიკის მოიმიედე სინტაქსი ლოგიკოსთა შინაურ უთანხმოებას ყურადღებას არ აქცევდა და მხოლოდ ერთს გაგებას მიმართავდა, სახელდობრ, ფორმალურ ლოგიკაში წარმოდგენილ გაგებას, თუმცა ეს უკანასკნელი ყველაზე ნაკლებ საფუძვლიანი იყო. მსჯელობა-ცნების საკითხში ფსიქოლოგიის სხვადასხვა მიმართულებას შორის გაცილებით მეტი განსხვავებაა, ვინემ ამას ლოგიკაში აქვს ადგილი ამავე ცნების განსაზღვრებისას. ამასთან დაკავშირებით საკითხი განსაკუთრებით გართულდა სწორედ იმიტომ, რომ თითქმის ყველა ძირითადი მიმართულება აისახა წინადადების განსაზღვრებაში.

შედეგი ნათელია: არის (და შეიძლება იყოს) იმდენნაირი განსაზღვრება წინადადებისა, რამდენნაირი გაგებაც მსჯელობისა მოიპოვება ფსიქოლოგიაში. საილუსტრაციოდ ორს მაგალითს დავასახელებთ; 3. პაული ამბობს: „წინადადება ისეთი ენობრივი გამოხატულებაა, რომელიც მიგვიტოთებს, რომ (მეტყველისა და მსმენელის ცნობიერებაში) ადგილი ქონდა წარმოდგენათა შეკავშირებას“; ვ. ვუნდტი კი გვეუბნება: „წინადადება არის ისეთი ენობრივი გამოხატულება, რომელიც გადმოგვცემს, რომ (მეტყველის ცნობიერებაში) ადგილი ქონდა მთლიანი წარმოდგენის დაშლას მის შემადგენელ ნაწილებად“-ო. წინადადების საზომად ერთს შემთხვევაში წარმოდგენათა შეკავშირებაა მიჩნეული, მეორეში, პირუკუ,—მთლიანი წარმოდგენის დაშლა. ასეთ პირობებში წინადადების პრობლემა, რა თქმა უნდა, დადებითად ვერ გადაწყდება.

რაც შეეხება წინადადების ნაწილებს, ამხსნელი სიტყვები (დამატება, განსაზღვრება, გარემოება) ამ ნიადაგზე არც შეიძლება იქნეს განსაზღვრული; ქვემდებარისა და შემასმენლის განსაზღვრა ფსიქოლოგიურ სუბიექტსა და პრედიკატზე დაყრდნობით უცილობლად იძლევა ისეთ შედეგებს, როგორც ზემოთ მივიღეთ წინადადების („ქეთო მოსწონს ანდროს“) ანალიზისას ინტონაციისაღმი აპელაციით.

ლოგიკაზე ორიენტაცია (სინტაქსში და, საერთოდ გრამატიკაში) ლოგიკიზმად იწოდება, ფსიქოლოგიაზე ორიენტაცია—ფსიქოლოგიზმად.

აქვე უნდა განვიხილოთ ერთი შეხედულება, რომელიც სინტაქსის საგრაფ აგრეთვე წინადადებას თვლის, მაგრამ ცდილობს წინადადება დაახასიათოს მხოლოდ ენობრივი ნიშნებით.

მიედევლობაში გვაქვს ცნობილი ინდო-ევროპეისტის ბ. დელბრიუჟის შეხედულება. სხვათა შორის, იგი წინადადებას ასეთ განსაზღვრება აცხადებს: „წინადადება ფორმის თვალსაზრისით არის ის, რაც ორ პაუზას შორის არის მოქცეული ანუ... დანაწევრებულს შეტყვევებაში წარმოდგენილი ექსპირაციული ერთიანობა რომლის ფარგლებშიც ადგილი აქვს უფრო ძლიერისა და უფრო სუსტი ხმს აწევის ცვლას“ („შედარებითი სინტაქსი ინდ.-ევრ. ენათა“, III). როგორც აქედან ჩანს, დელბრიუჟი იმას კი არ აქცევს ყურადღებას, რა გადმოიცემა (მსჯელობა, აზრი...), არამედ იმას, თუ როგორ და რით დაახასიათდება გადმოიცემა ენობრივი საშუალება. უმეტესად, ეს განსაზღვრება ენობრივ ნიშნებზე მიუთითებს, მაგრამ სინტაქსური განსაზღვრება არ არის: ცნებები—პაუზა, ექსპირაცია (ე. ი. ამოსუნთქვა), ხმის აწევა, რომელთა საშუალებითაც დაახასიათა ბ. დელბრიუჟმა წინადადება, ფონეტიკური ცნებებია. სიტყვათა ორგანიზაციის, შესიტყვეების აკებულების დასახასიათებლად ისინი ვერ გამოდგება.

მეტი კიდევ: ამგვარ გაგებას რომ მიეყვებო, წინადადებაში ცალკე სიტყვებსაც ვერ გამოვყოფთ; მათ ნაცვლად ტაქტები გვექნება; ტაქტებისა და სიტყვათა ფაოგლები ურთიერთს მხოლოდ შემთხვევით თუ შეხვდება. ამიტომაც ბუნებრივია, თუ ბ. დელბრიუჟმა ვერ მოგვცა ამავე პრინციპზე აგებული განსაზღვრება წინადადების ნაწილთა, მათა განსაზღვრისას ბ. დელბრიუჟი სხვადასხვა პრინციპს ემყარება: შემასმენელი განსაზღვრული აქვს, როგორც პრედიკატი. ლოგიკაში („პრედიკატი არის ის, რაც ქვემდებარის შს ხტ არის ნათქვამი“), ქვემდებარე კი დაახასიათებელია ნაწილობრივ მორფოლოგიურად, ნაწილობრივ—აზრის მიხედვით („ქვემდებარე არის არსებითი სახელი, რომელიც დასმულია სახელობითა ბრუნვაში და წარმოადგენს თქმის ცენტრალურ პუნქტს“), დამატების განსაზღვრება კი „ყოველდღიური ლოგიკის“ ცნებებშია მოქმედი („დამატება ის საგანია, რომელსაც უშუალოდ ეხება მოქმედება ზნისა“). ამგვარად ბ. დელბრიუჟის განსაზღვრებებს თანამი. დევრობა და შინაგანი მთლიანობა არ ახასიათებს; დასაბუთებულად ბ. დელბრიუჟის გაგება ვერ მიიჩნევა.

იმ მიმდინარეობისათვის, რომელიც სინტაქსის საგნად წინადადებას თელის, დამახასიათებელია არა ბ. დელბრიუჟის გაგება, არამედ ლოგიკისტებისა და ფსიქოლოგისტებისა. ამ უკანასკნელთათვის მეორეხარისხოვანია—რისაგან შედგება წინადადება, ერთი სიტყვისა თუ შესიტყვეებისაგან, როგორია სიტყვათა დაკავშირება, ორგანიზაცია შესიტყვეებისა,—მათთვის გადამწყვეტი მნიშვნელობისაა—რა აღინიშნება, რა ფსიქოლოგიური და ლოგიკური ღირებულება აქვს ენობრივ ფაქტს, წინადადებად წოდებულს.

რა თქმა უნდა, შესიტყვეების დასახასიათებლად, მისი ბუნების გამოსარკვევად ეს ისევე მართებულია, როგორც მართებული იქნებოდა მეტრის დახასიათება, როგორც სიგრძის საზომისა, იმის მიხედვით, თუ რას იწონის ის მასალა, რომლისაგანაც მეტრი არის გაკეთებული. მართლაცდა ერთი და იგივე აზრი (მსჯელობა) ჩვენ შეგვიძლია გამოვთქვათ სხვადასხვა ენაზე, მაგრამ ეს სრულებითაც არ ნიშნავს, რომ ერთნაირი თვისებისა იქნება ამ ენებში ნახმარი სიტყვები, ერთნაირი იქნება ის კავშირი, რომელიც ამ სიტყვებს შორის არსებობს.

სინტაქსი, რომელიც ამ თვალსაზრისით შეისწავლის წინადადებას, ვერც კი შენიშნავს იმ თავისებურებებს, რომლებიც სხვადასხვა ენის წინადადებას ახასიათებს. ეს—ერთი (ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით იხ. §§ 55, 56 და განსაკუთრ. 57); მეორე, არანაკლებ მნიშვნელოვანი ზოგადი ნაკლი შემდეგში მდგომარეობს: წინადადება შეიძლება წარმოადგენდეს შესიტყვებასაც (სიტყვათა შენაერთს) და ცალკე სიტყვასაც. მაშასადამე, სინტაქსის საგანი შეიძლება აღმოჩნდეს როგორც სიტყვათა შენაერთი, ისე ცალკე სიტყვაც. ამ უკანასკნელს შემთხვევაში სინტაქსის საგანი და მორფოლოგიის საგანი ერთი და იგივე აღმოჩნდება; სხვანაირად რომ ვთქვათ, თუ სინტაქსის საგნად წინადადება იქნება გამოცხადებული, შეუძლებელი გახდება გავმიჯნოთ შესასწავლი საგნის მხრივ მორფოლოგია და სინტაქსი¹.

¹ სინტაქსისა და კერძოდ, წინადადების საკითხში არსებულ მიმდინარეობათა ანალიზი იხ. ზეჟოხსენებ. ნარკვევში: „მართვით წინადადების პრიბლემა ქართულში: I ქვემდებარე-დაჰატების საკითხი ძველს ქართულში“, ტფილისი, 1928 წ., გვ. 1—133.

VII. სემასიოლოგიისა და ეტიმოლოგიის ძირითადი საკითხები

§ 59. რა არის სიტყვის მნიშვნელობა? სემასიოლოგია ანუ სემანტიკა შეიძლება იქნეს ნახმარი ფართო და ვიწრო გაგებით. ფართო გაგებით „სემასიოლოგია“ იქნებოდა მეცნიერული გრამატიკის ყველა დარგი ფონეტიკის გამოკლებით: მორფოლოგიაც, სინტაქსიც, სტილისტიკაცა და ეტიმოლოგიაც შესასწავლი ობიექტის ფუნქციის გათვალისწინებას გულისხმობს.

სემასიოლოგია ვიწრო გაგებით სიტყვის ფუძის მნიშვნელობას სწავლობს. ენათმეცნიერებაში სემასიოლოგიის ასეთი გაგებაა ჩვეულებრივი.

რა არის სიტყვის მნიშვნელობა? „ის წარმოდგენა, რომელიც უკავშირდება ამა თუ იმ სიტყვას“—ასეთია გაგება, რომელიც სულ ბოლო ხანებამდის გაბატონებული იყო. 1925 წელს გამოსულს რუსულ „Литературная энциклопедия“-ში ვკითხულობთ: „სიტყვის მნიშვნელობა—ესაა ის ცნებები, რომლებიც ასოციაციურად უკავშირდება... წარმოდგენას გარკვეული ბგერისა ანდა ბგერათა შენაერთისა, რომელიც სიტყვას შეადგენს“¹. ამგვარად, ერთის მხრივ, ბგერათა კომპლექსი გვაქვს (სიტყვა, მაგალ., „ცხენი“) და, მეორე მხრივ, ცნება თუ წარმოდგენა სათანადო საგნის შესახებ, ამ შემთხვევაში ცხენის შესახებ. ეს უკანასკნელი იქნება ამ სიტყვის მნიშვნელობა.

ასეთი გაგება სიტყვის მნიშვნელობისა არ არის სწორი. ის რომ სწორი ყოფილიყო: 1. ყველა მოლაპარაკეს ერთნაირი „წარმოდგენები“ უნდა ქონოდა სიტყვის ხმარებისას; 2. სიტყვის მნიშვნელობის ცვლა მხოლოდ იმ შემთხვევაში იქნებოდა შესაძლებელი, თუ ეს „წარმოდგენები“ შეიცვლებოდა; 3. გამოთქმის (შესიტყვების) მნიშვნელობა უნდა ყოფილიყო შემადგენელ სიტყვათა მნიშვნელობის ჯამი და 4. სემასიოლოგიამ, როგორც მოძღვრება წარმოდგენათა (თუ

¹ ცნება აქ ნახმარია, როგორც აზრის საგანი; საბოლოო ანგარიშში იგივე წარმოდგენა იგულისხმება. ბგერათა წარმოდგენის შესახებ აქ „მეტი სიზუსტის მიზნითაა ლაპარაკი.

ცნებათა) შესახებ, ფსიქოლოგიის (თუ ლოგიკის) ნაწილი იქნებოდა და არა ენათმეცნიერების დარგი.

ზბროუნების ფსიქოლოგიიდან ცნობილია, რომ სიტყვის გაგებისას სრულებით არ არის აუცილებელი სხვადასხვა პირს ერთნაირი წარმოდგენა თუ სხვა სახის განცდა ქონდეს; ექსპერიმენტულად დადასტურებულია, რომ ზოგჯერ არაერთნაირი საგნობრივი წარმოდგენა არ მოიპოვება და სიტყვა მაინც გასაგებია. ეტყვათ, ქართულის მცოდნე პირებს გავაგონეთ სიტყვა „ცაცხვი“; სიტყვა მათთვის გასაგებია! ვეკითხებით: რა წარმოუდგა მათ, როცა ეს სიტყვა გაიგონეს და გაიგეს, რასაც ის აღნიშნავს. შეიძლება ერთს თვალწინ დაუდგეს ის ცაცხვი, რომელიც მის ეზოში დგას, მეორეს—მცენარის მხოლოდ კონტურებმა გაუელვოს; მესამეს შეიძლება არაერთნაირი საგნობრივი წარმოდგენა არ აღმოაჩნდეს: სიტყვა „ცაცხვი“—ლა წარმოუდგეს დაბეჭდილი ან დაწერილი... სავსებით ერთი და იგივე წარმოდგენები ამგვარ შემთხვევაში იშვიათი გამონაკლისის სახით თუ შეგვხვდება; ჩვეულებრივად კი სიტყვასთან დაკავშირებული წარმოდგენები თუ სხვა სახეები ნაირ-ნაირია სხვადასხვა პირთან: აქ მნიშვნელობა აქვს იმას, თუ რა ფსიქოლოგიურ ტიპს ეკუთვნის ესა თუ ის პირი რეპრეზენტაციის თვალსაზრისით, როგორია ინდივიდუალური გამოცდილება და სხვა; ერთი და იმავე სიტყვის შესაბამისად ერთსა და იმავე პირს სხვადასხვა დროს სხვადასხვაგვარი წარმოდგენები შეიძლება აღმოაჩნდეს.

სიტყვის მნიშვნელობას რომ ეს წარმოდგენები ქმნიდეს, სიტყვის მნიშვნელობა უარესად დაუდგარი მოვლენა იქნებოდა და, რაც მთავარია, ერთმანეთის გაგება სრულიად შეუძლებელი გახდებოდა. ენა გაუგებრობის წყარო იქნებოდა და არა გაგებინების საშუალება.²

ცნობილია, რომ სიტყვის მნიშვნელობა იცვლება: „მეცნიერი“ აღნიშნავდა „ნაცნობს“, ახლა აღნიშნავს „სწავლულს“, „მკვლევარს“; „საყდარი“ აღნიშნავდა „ტახტს“ (მეფეთა და მღვდელ-მთავართა), ახლა აღნიშნავს „სამღვდელთმსახურო შენობას“ (ქრისტიანთა); „ცხედარი“ აღნიშნავდა საწოლს (ტახტს), ახლა „ნიცვალეზულის გეამს“ ნიშნავს... -

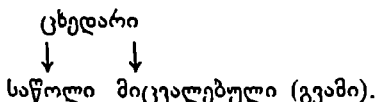
თუ სიტყვის მნიშვნელობა სიტყვასთან დაკავშირებული წარმოდგენაა, სიტყვის მნიშვნელობის ცვლა ამ წარმოდგენის შეცვლას უნ-

¹ ვზბარობთ ამ სიტყვას ზოგადის მნიშვნელობით.

² ერთმანეთის გაგება ზოგჯერ ბრკოლდება, მაგრამ ამას სხვა მიზეზი აქვს (იხ. ქვევ.).

და მოასწავებდეს: „ნაცნობის“ წარმოდგენა შეიცვალა „სწავლულის“ წარმოდგენით, ტაბტის წარმოდგენა — „შენობის“ წარმოდგენად გარდაიქმნა, „საწოლის წარმოდგენა“ — „მიცვალებულისად“ იქცა...

ყველას კარგად მოხსენდება, რომ ეს ასე არ არის: მნიშვნელოვან ცვლისას ერთი წარმოდგენა მეორედ არ გადაქცეულა: ტაბტის წარმოდგენაც გვექონდა და შენობისაც, საწოლისაც და მიცვალებულისაც. ეს წარმოდგენები გვექონდა და დავგერჩა; ამ მხრივ ცვლილებას ადგილი არა ქონია. იცვალა სხვა რამ, სახელდობრ შიშართება, რომელიც სიტყვისა და ამ წარმოდგენებს (ზუსტად რომ ვთქვათ, ამ წარმოდგენებთან დაკავშირებულ ობიექტურ მონაცემებს) შორის არსებობდა: თუ წინეთ „ცხედარი“ მიუთითებდა ხაწოლზე, ახლა მიუთითებს მიცვალებულზე. აი ეს მითითება შეიცვალა და არა წარმოდგენები. მნიშვნელობა — აი ეს მითითებაა... ცვლა მას შეეხება. გრაფიკულად რომ გამოვხატოთ, ასეთ სქემას მივიღებთ:

ძველ ქართულში ეს სიტყვა ერთს ობიექტურს მონაცემზე მიუთითებდა, ახალში — სხვაზე მიუთითებს: სიტყვამ იცვალა მნიშვნელობა, ერთის ნიშანი იყო, სხვა მონაცემის ნიშნად იქცა.

აგილოთ ორი გამოთქმა: „საქართველოს დედაქალაქი“, „ამიერ-კავკასიის ფედერაციის ყოფილი ცენტრი“... მეორეში არც ერთი სიტყვა არ არის, რომელთაგანაც პირველი გამოთქმა შედგება. ამ გამოთქმებში შემავალი სიტყვები ცალკე სულ სხვადასხვა მნიშვნელობისანი არიან, სულ სხვადასხვა წარმოდგენებს იწვევენ; ორივე გამოთქმა კი ერთი და იმავე მნიშვნელობისაა: „საქართველოს დედაქალაქი“-ო, რომ ვამბობთ, თბილისი იგულისხმება, „ამიერ-კავკასიის ფედერაციის ყოფილი ცენტრიც“ იმასვე ნიშნავს, ი‘ევე თბილისზე მიუთითებს. მაშასადამე: მნიშვნელობისათვის საყრდენი ობიექტური ვითარებაა, რეალური სინამდვილის ფაქტი და არა წარმოდგენები, რომლებიც შეიძლება გვექონდეს და შეიძლება არც გვექონდეს ანდა სხვადასხვა სანისა ქონდეს სხვადასხვა პირს ერთა და იმავე სიტყვის შესაბამისად. სიტყვის მნიშვნელობა რომ წარმოდგენაში მდგომარეობდეს, გაუგებარი იქნებოდა, როგორ შეიძლება ერთი და იგივე მნიშვნელობა ქონ-

დეს ორს გამოთქმას, რომლის შემადგენელი სიტყვები სულ სხვადასხვა წარმოდგენას იწვევენ (თუ კი გამოიწვევენ).

წარმოდგენათა შესწავლა ენათმეცნიერების საგანი რომ ვერ იქნება, ეს თავის თავად ცხადია. წარმოდგენათა შესწავლა ფსიქოლოგიის საქმეა; თუ წარმოდგენათა ნაცვლად ცნებებს ვივარაუდებთ, მათი შესწავლა პირველ ყოვლისა ლოგიკის საგანი იქნებოდა.

გავრცელებული გაგების კრიტიკული განხილვა საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ 1. სიტყვის მნიშვნელობა მდგომარეობს მითითებაში გარკვეულ ობიექტურ მონაცემზე; 2. ეს ობიექტური მონაცემია (საგანი, თვისება, მოქმედება თუ სხვა რამ მოვლენა ობიექტური სინამდვილისა)¹ სიტყვისათვის საორიენტაციო, სიტყვის მნიშვნელობა მას ემყარება, მის მიხედვით იზომება და განისაზღვრება; 3. ეს ობიექტური მონაცემი სხვადასხვაგვარად შეიძლება იყოს განცდილი: აკუსტიკური თუ ოპტიკური საგნობრივი წარმოდგენის სახით ანდა სათანადო სიტყვის აკუსტიკური, ოპტიკური თუ მორტორული წარმოდგენის სახით... შესაძლოა ამათი კომბინაციაც. შესაძლოა, არაერთარი გარკვეული წარმოდგენა არ გააჩნდეს სათანადო პირს და სიტყვამ პირდაპირ მიუთითოს საგანზე გაგონებისთანავე. ერთი სიტყვით: სიტყვის თანმხლები წარმოდგენები სათანადო ობიექტური მონაცემის რეპროდუქციის საშუალებაა; მნიშვნელობას ეს წარმოდგენები კი არ გამოხატავენ, არამედ მითითება ობიექტურ მონაცემზე.

მხოლოდ ამის საფუძველზეა შესაძლებელი ერთმანეთის გაგება; სწორად გვესმის სხვისი ნათქვამი, რამდენადაც ჩვენც იგივე ობიექტური მონაცემი გვაქვს მხედველობაში, რაზედაც მთქმელის მიერ ხმარებული სიტყვები მიუთითებდა, და სრულებით არ არის საჭირო მთქმელსა და მსმენელს ერთი და იგივე წარმოდგენები აღეძრას თქმულთან დაკავშირებით.

გაგებინება სრული არ არის, მეტ-ნაკლებ გაუგებრობას ადგილი აქვს იმდენად, რამდენადაც ერთმანეთს არ ხედება ის, რაზედაც მთქმელის სიტყვები მიუთითებენ და ის, რაც მსმენელის მიერ იქნა ნავარაუდები.

როცა ნათქვამი კონკრეტულ სინამდვილეს ეხება, გაგებინება უფრო ადვილიცაა და სრულიც: მთქმელიცა და მსმენელიც ერთსა

¹გარძნობებზე ასეთს ობიექტურ სინამდვილეს განეკუთვნება, რადგანაც ისინი ფსიქიკური რეალობის ფაქტებს წარმოადგენენ.

და იმავე ობიექტურ მონაცემს გულვობს; როცა საუბრის საგანი განყენებული კატეგორიაა, შესატყვისი ობიექტური ვითარების ზუსტად ერთგვარად გათვალისწინება გაცილებით უფრო ძნელია, გაუგებრობაც უფრო ადვილად და ხშირად წარმოიშვება ხოლმე.

§ 66. რეალური კონტექსტი და სიტყვის მნიშვნელობა. რომ მნიშვნელობისათვის ობიექტური მონაცემია საყრდენი, ამას დემონსტრაციულად ცხადყოფს ისეთი შემთხვევები, სადაც რეალური კონტექსტი და სათანადო სიტყვიერი გამოთქმა ერთმანეთს არ შეეფერება. ასე, მაგალითად: ყველასათვის ცნობილია, რომ ქართული სიტყვა „მობრძანდით“ ამჟამად პატივისცემის წარმოდგენას უნდა გულისხმობდეს, მაგრამ, როცა მილიციელი ტრამვაიზე შემეტარ მოქალაქეს შესძახებს: „ჩამობრძანდით, მოქალაქე!“ ანდა „წამობრძანდით მილიციაშიო“, ყოველივე ექვს გარეშეა, რომ ეს თავაზიანი სიტყვები სასიამოვნოდ არა ბგერს... აგრეთვე ყველას მოხსენდება, რომ თვით მისალმების სიტყვა „გამარჯობა“ შიძლება ზოგჯერ პირდაპირ შეურაცხყოფელი აღმოჩნდეს იმისათვის, ვისაც მას ეუბნებიან: რეალური ვითარება, ამ შემთხვევაში დამოკიდებულება იმისა, ვინც ამას ლაპარაკობს, იმ პირისადმი, ვისაც ესალმებიან, — ამის ერთად ერთი მიზეზია.

ამავე მოვლენას ააშკარავებს ანდაზური თქმა: „მე ქორწილში წაჩინა ჩაღლები, შენ წისკვილში წაბრძანდიო“. რეალური ვითარების მიხედვით წისკვილში მიმავალია, რომ მიჩანჩალებს, „წაბრძანება“ კი ქორწილში მიმავალს შეფერის; შეუფერებელი სიტყვების ხმარება საქმის ვითარებას სრულებით არ ცვლის, პირიქით, დემონსტრაციულად გახაზავს იმას, რაც სინამდვილეში ხდება. „ჩანჩალის“ წარმოდგენამ ვერ აქცია ქორწილში წასვლა სამძიმო საქმედ, ვერც „წაბრძანების“ წარმოდგენამ გახადა წისკვილში წასვლა სასიამოვნოდ: წარმოდგენა ვერ ქმნის სიტყვის მნიშვნელობას.

ისეთი სიტყვების ხმარება, რომლებიც საგნისათვის შეუფერებელია, სრულიად საწინააღმდეგო შედეგს იძლევა, და ამიტომაც ამ საშუალებას მიმართავენ ხოლმე გარკვეული ეფექტის მისაღებად, რომელიც ირონიისა და სატირისთვის არის დამახასიათებელი.

„კარგი რამ იყო თავად თათქარიძის სახლ-კარი!“... ამ წინადადებაზე თუ შეგჩერდებით, გვეგონება, რომ ლ. თათქარიძის სახლ-კარი მართლაც მოსაწონი რამ ყოფილა; მაგრამ როცა ავტორი ამ სახლ-კარს აგვიწერს, ნათელი ხდება, რას ნიშნავდა ეს „კარგი“; ამ

სიტყვის ხმარებას მიზნად აქვს უფრო მეტად გვაგონობინოს კონტრასტი, რომელიც ხმარებული სიტყვით გამოწვეულ წარმოდგენასა და იმ სურათს შორის არსებობს, რომელსაც ლუარსაბის „ციხე-დარბაზი“ წარმოადგენს...

„ჩვენისთანა ბედნიერი განა არის სადმე ერი?“—კითხულობს ავტორი ლექსისა „ბედნიერი ერი“, ილ. ჭავჭავაძე. იმის ეპიკური ჩამოთვლა, რაც ამ „ბედნიერ“ ერს ახასიათებს, გვაჩვენებს, „რომ „ბედნიერი“ აქ „უბედურს“ ნიშნავს: სიტყვის მნიშვნელობა ობიექტური ვითარებით იზომება და არა წარმოდგენებით.

„მოგკვდი ამდენი სიარულით!“—ლაპარაკობს დაქანცული ადამიანი: ცხადია, რომ მომკვდარიყო, ამას ვეღარ იტყოდა. „ეს უმაგალითოა!“ „საშინელებაა!“ „წარმოუდგენელია!“—ზვიად იტყვიან ხოლმე ძალიან ჩვეულებრივის, ადვილად წარმოსადგენისა და ყოველდღიური მოვლენის შესახებ. მიზანი მარტივია: მეტი ეფექტის მოხდენა. შედეგი—საწინააღმდეგო: ობიექტური ვითარება არ ამართლებს მოლოდინს. სათანადო მოვლენა ახდენს მით უფრო ნაკლებ შთაბეჭდილებას, რაც უფრო მეტი იყო მოლოდინი. თუ სიტყვების ახე შეუფერებლად ხმარება ჩვეულებრივია, სიტყვა ხუნდება: „საშინელი“ უკვე აღარ არის „საშინელი“ და „წარმოუდგენელი“ ძალიან ჩვეულებრივის აღმნიშვნელი ხდება.

რეალური კონტექსტი, ობიექტური ვითარება წყვეტს ყოველთვის სიტყვის მნიშვნელობის საკითხს; ეს დებულება იძლევა გასაღებს ისეთი მოვლენებისა, როგორცაა ირონია, ხარკაჟში, ელიფსი, მეტონიმი, სიტყვის მნიშვნელობის გაფართოება თუ დავიწროება...¹ დაწვრილებით ამაზე აქ ვერ შევჩერდებით; აღნიშნავთ მხოლოდ ორიოდ ფაქტს.

„უნივერსიტეტში მივდივარ!“—ვუპასუხებთ კითხვაზე: „სად მიდის?“

რომელ უნივერსიტეტში,—რეალური კონტექსტიდანაა ცხადი. არავის მოუვა თავში ამხანაგის შეკითხვაზე უპასუხოს: „თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში მივდივარო!“ ასევე, თბილისელი მასწავლებელი როცა ამხანაგს ელაპარაკება, „სამინისტროში ვიყავიო“, აქ განათლების სამინისტროა რეალური კონტექსტით ნაგარაუდები,

¹ ე. წ. ეფემერიზმის მოვლენებიცა და ანდაზებიც იძლევა საუცხოვო მასალას იმის დასადასტურებლად, რომ მნიშვნელობის საკითხს წყვეტს რეალური კონტექსტი, ობიექტური ვითარება. ამაზე—სპეციალურ წერილში გვექნება ლაპარაკი.

ხოლო მილიციელთა საუბარში ეგვევ სიტყვა „სამინისტრო“ შინაგან საქმეთა სამინისტროს აღნიშნავს.

რეალური კონტექსტის შესაბამისად ერთსა და იმავე სიტყვას სხვადასხვა გამოთქმაში სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს: 1. „ზაფხული ბორჯომში გავატარე“; „ბორჯომი“ აქ კურორტის სახელწოდებაა; 2. „დამალევინე ბორჯომი!“—„ბორჯომი“ ბორჯომის სამკურნალო წყალს აღნიშნავს; იშვიათად თუ ვინმე იტყვის: „დამალევინე ბორჯომის წყალიო“,—„წყალი“ ზედმეტია, რაკი ბორჯომისა მხოლოდ წყალსა სმენ¹; 3. „ბორჯომმა დაიგვიანა!“—აქ „ბორჯომი“ ბორჯომის მატარებელს ნიშნავს; „ეს მატარებელი გადის ბორჯომის ჩიხიდან“ აქაც „ბორჯომის ჩიხი“ ბორჯომის მატარებლის დასაყენებელ ჩიხს ნიშნავს ტფილისის სადგურზე (და არა ბორჯომში).

სხვადასხვა გამოთქმებში სიტყვის მნიშვნელობის ცვლის ნიშნები იქნებოდა, სადგური: ელექტროსადგური; რკინის გზის სადგური... ოპერაცია: სამხედრო ოპერაცია (=საომარი მოქმედება); ავადმყოფს გაუკეთეს ოპერაცია (=ქირურგიული მკურნალობა); კაბინეტი: მინისტრთა კაბინეტი (=მინისტრებისაგან შემდგარი მთავრობა); ფიზიკის კაბინეტი; კბილის ექიმის კაბინეტი... თვალი: ადამიანი თვალით ხედავს... ურმიზ თვალი... პატიოსანი თვალი (=ძვირფასი ქვა); ქვეყნის თვალი... ხელი: ადამიანს ორი ხელი აქვს... ამ ბავშვს კარგი ხელი აქვს (ე. ი. ლამაზად წერს)... ღვინის ხელი აქვს (ე. ი. სუნი დაკრავს)... დავითი სიმონის მარჯვენა ხელია... კითხულობს: დავითი წიგნს კითხულობს... დავითი ლექციას კითხულობს... დავითი ექიმის მისამართს კითხულობს...

§ 61. სიტყვის პირდაპირი და გადატანითი მნიშვნელობა. სიტყვა შეიძლება იქნეს ნახმარი პირდაპირი და არაპირდაპირი, გადატანითი მნიშვნელობით; პირდაპირი მნიშვნელობა სიტყვის ჩვეულებრივი, ძირითადი მნიშვნელობაა, არაპირდაპირი, გადატანითი მნიშვნელობა ამა თუ იმ კონტექსტთან არის დაკავშირებული. ჩვენს ზემოხსენებულს მაგალითებში „თვალი“-სიტყვის ჩვეულებრივი, ძირითადი მნიშვნელობაა პირველ გამოთქმაში მოცემული („ადამიანი თვალით ხედავს“); სხვა გამოთქმებში (ურმის თვალი, პატიოსანი თვალი, ქვეყნის თვალი) არაპირდაპირ, გადატანითს მნიშვნელობასთან

¹ სრულიად არავენ იტყვის „დამალევინე ბორჯომის სამკურნალო წყალიო“. ეს სიზუსტე ზედმეტია და სტილისტიკურად გაუმართლებელი ყოველდღიურ სიტყვახმარებაში.

გვაქვს საქმე; ვგვე ითქმის „ხელის“ შესახებაც... „ბორჯომი“-სიტყვა ძირითადი, ჩვეულებრივი მნიშვნელობით არის ნახმარი, როცა კურორტს აღნიშნავს („ზაფხული გაეატარე ბორჯომში“), გადატანითს მნიშვნელობას იძლევა ის გამოთქმები, სადაც ეს სიტყვა წყალს აღნიშნავს („დამალევიან ბორჯომი“) ანდა მატარებელს გულისხმობს („ბორჯომმა დაიგვიანა“).

§ 62. სიტყვის მნიშვნელობის გაფართოება და დავიწროება. სიტყვის მნიშვნელობა დროთა ვითარებაში შეიძლება გაფართოვდეს ანდა დავიწროვდეს. სიტყვა „ლიმონათი“ აღნიშნავდა ლიმონის წვნით შეზავებულ გასაგრძელებელ სასმელს; ამჟამად ლიმონათის მომხმარებელი პირველ ყოვლისა იმას კითხულობს, თუ „რისია ლიმონათი?“ ლიმონათი შეიძლება იყოს მსხლისა თუ სხვა ხილისა; „ლიმონათი“ ნიშნავდა „ლიმონის“ წვნით შეზავებულ წყალს, ახლა ნიშნავს საერთოდ ხილის წვნით შეზავებულ წყალს: სიტყვის მნიშვნელობა გაფართოვდა. „მელანი“ ბერძნული სიტყვაა („მელანოს“) და „შავს ნიშნავს“. ცხადია, თავდაპირველად ეს სიტყვა ნხოლოდ „შავ მელანს“ აღნიშნავდა; ამჟამად — მელანი ეწოდება კალმით წყურსას გამოყენებულ სითხეს, რომელიც შეიძლება იყოს შავიც, წითელიც, ლურჯიცა თუ სხვაფერი. აქაც სიტყვის მნიშვნელობა გაფართოვდა...

ხშირია ისეთი შემთხვევა, როცა ადამიანის საკუთარი სახელი ზოგად სახელად იქცევა ხოლმე სათანადო სიტყვის მნიშვნელობის გაფართოების შედეგად. ამის საყოველთაოდ ცნობილი მაგალითებია: ბოიკოტი, ჰულიგანი; ორივე სიტყვაში ინგლისელთა გვარებია მოცემული: ბოიკოტი (Boy Cott) კაპიტანი იყო, რომელსაც პირველად „ბოიკოტი გამოუტყდადეს“ (ე. ი. მოექცნენ ისე, როგორც ეს ამ სიტყვის მნიშვნელობითაა ნ. ვარაუდები); ჰულიგანი (Hooligan) მეთვრამეტე საუკუნეში ბოროტმოქმედებათა ჩადენით ცნობილი ოჯახის გვარი იყო ინგლისში... ამჟამად, ბოიკოტი ადამიანს არ აღნიშნავს, საზოგადოებრივი ზემოქმედების გარკვეული საშუალებაა, ჰულიგანს კიდევ საზოგადოებრივი წესრიგის უხეშად დამრღვევ, თავზე ხელაღებული მოქალაქეს უწოდებენ.

ბოიკოტისა და ჰულიგანის ერთგვარ ანალოგიას წარმოადგენს ჩვენებური „კვაკი“; როცა ამბობენ „ეს კაცი ნამდვილი კვაკიაო“, კვაკი კვაკანტირადე კი არ იგულისხმება, არამედ, საერთოდ, გამოკნილი კაცი...

¹ რუსული чернила იმავე ბერძნულ სიტყვის თარგმანს წარმოადგენს.

სიტყვის მნიშვნელობის დავიწროების საილუსტრაციოდ დავახელებთ შემდეგს შემთხვევებს. „დავითი პარტიაში შევიდა“; „პარტია“ აქ ნიშნავს კომუნისტურს პარტიას და არა საერთოდ „პარტიას“, ისევე, როგორც პარტიული (ანუ, რაც) უფრო სწორია: პარტიელი) ნიშნავს კომუნისტური პარტიის წევრს.

სიტყვა „სტუდენტი“ ლათინური წარმოშობისაა და ნიშნავს „მოსწავლეს“ (სიტყვა სიტყვით: იმას, „ვინც მეცადინეობს“); ამჟამად „სტუდენტი“ აღნიშნავს არა საერთოდ „მოსწავლეს“, არამედ მხოლოდ გარკვეული სახის სასწავლებელთა მოსწავლეს, უპირატესად უმაღლესი სასწავლებლის მოსწავლეს. საშუალო საუკუნეებში „გრამატიკა“ ნიშნავდა ლათინური ენის გრამატიკას; ამ სიტყვის მნიშვნელობა დავიწროვდა. სიტყვა „კოლექტივი“ პირვანდელი მნიშვნელობის მიხედვით ერთი მოსაქმეობის აღაპიანთა შენაერთს გულისხმობდა. ახლა როცა ვამბობთ: „დავითი კოლექტივში შევიდაო“, სასოჯლო-სამეურნეო არტელი გვაქვს მხედველობაში, პირველ ყოვლისა: „კოლექტივ“—სიტყვის მნიშვნელობა ვიწროვდება. „მაგარი სასიგელების ხმარება აკრძალულია“: აქ სასიგელების პირვანდელი მნიშვნელობა დავიწროვებულია... სიტყვა „ჯოჯი“ აღმოსავლეთ საქართველოში „ცხენის“ გუნდს ნიშნავს, დასავლეთ საქართველოში, საერთოდ, შინაური ცხოველის ყოველგვარ გუნდს: ცხერის ფარაც ჯოჯია, და ნახირიც ჯოჯი; სიტყვა „ჯოჯის“ მნიშვნელობა აღმოსავლეთ საქართველოში უფრო ვიწროა, დასავლეთ საქართველოში—უფრო ფართო.

დავიწროებული მნიშვნელობა ყოველთვის უფრო კონკრეტულია, გაფართოებული მნიშვნელობა კი უფრო ზოგადია. მნიშვნელობის გაფართოება—დავიწროებისათვის რეალური კონტექსტის როლი თავის თავად ცხადია.

§ 63. ისტორიული სემასიოლოგია და სტატიკური (აღწერილობითი) სემასიოლოგია ანუ ლექსიკოლოგია. სიტყვის მნიშვნელობის შესწავლისას შესაძლებელია მიზნად დავისახოთ იმის გათვალისწინება, როგორი იყო ამა თუ იმ სიტყვის მნიშვნელობა და როგორ იცვალა ის; ეს იქნებოდა მნიშვნელობის განვითარების შესწავლა, მნიშვნელობის ისტორიული შესწავლა; სიტყვის მნიშვნელობის ამგვარი შესწავლა ისტორიულ სემასიოლოგიას მოგვეცემდა. ჩვეულებრივად სემასიოლოგიის სახელწოდებით სწორედ ეს აღინიშნება. მაგრამ ბუნებრივი იქნებოდა და აუცილებელიც, —პირველ ყოვლისა, თვით ამგვარი ისტორიული შესწავლისათვის, —გავვერკვია ამა თუ იმ ენის განვითარების ამა თუ იმ პერიოდში ხმარე-

ბულ სიტყვათა მნიშვნელობა. ამგვარი შესწავლა ნიშნავს როგორც სიტყვათა ძირითადი მნიშვნელობის შესწავლას, ისე ჩვეულებრივად ხმარებულ გამოთქმებში მნიშვნელობის ცვლის გათვალისწინებას (მაგალითები იხ. ზემოთ); ეს ცოტაა: საჭიროა შესწავლილ იქნეს ის მნიშვნელობებიც, რომლებიც ამა თუ იმ სიტყვას დიალექტებში აქვს; „ჯოვის“ შესახებ უკვე ვთქვით, რომ ის აღმოსავლეთ საქართველოში სხვა მნიშვნელობისაა და დასავლეთ საქართველოში კიდევ სხვა მნიშვნელობისა; ამგვარი მაგალითები ხშირია: „ბაწარი“ დასავლეთ საქართველოში თოქს უდრის, აღმოსავლეთ საქართველოში კი „თოკი“ და „ბაწარი“ მკვეთრად განსხვავებულია ბაწრისას წინდებს ქსოვენ, თოკით ხარ-კამჩს აბაშენ... „ბაწრის წინდა“ დასავლელის განცვიფრებას იწვევს ისევე, როგორც აღმოსავლელს სასაცილოდ არ ყოფნის, „ბაწრით ხარის დაბმა“ რომ ესმის.

„კლიტე“ დასავლეთ საქართველოში „გასალებს“ ნიშნავს, აღმოსავლეთ საქართველოში—„ბოქლომს“... „ლოგინი“ აღმოსავლეთ საქართველოში „სარეცელს“ აღნიშნავს,—იმას, რასაც დასავლეთ საქართველოში „ქვეშაგებს“ ეტყვიან (ე. ი. ლეიბი, საბანი)... „ლოგინი“ კი დასავლეთ საქართველოში „საწოლს“, „ტახტს“ ნიშნავს.

გარკვეულ პერიოდში ხმარებულ სიტყვათა მნიშვნელობის სრულად აღნუსხვა მოგვცემს ენის ლექსიკას (სიტყვათა მარაგს): აღწერითი ანუ სტატიკური სემასიოლოგია ხვდა არაფერია, თუ არ იგივე ლექსიკოლოგია, ე. ი. მოძღვრება ენის ლექსიკური მარაგის შესახებ, და ყოველგვარ მეთოდოლოგიურ საფუძველს მოკლებულია ლექსიკის მოწყვეტა სემასიოლოგიისაგან და ენათმეცნიერების ფარგლებს გარეთ გატანა. ისტორიული ლექსიკონი ამა თუ იმ ენისა იგივე ისტორიული სემასიოლოგიაა, სტატიკური ლექსიკონი—ამა თუ იმ პერიოდის აღწერითი, სტატიკური სემასიოლოგიაა.

დიალექტებში მოცემული სიტყვათა მნიშვნელობა დიალექტოლოგიურ ლექსიკონში იქნება აღნუსხული; დიალექტოლოგიური ლექსიკონი შეიძლება იყოს სტატიკურიცა და ისტორიულიც.

მართალია, სემასიოლოგია მნიშვნელობის რაობისა და ცვლის პრინციპების რკვევას გულისხმობს, მაგრამ ამ შემთხვევაში მისი მდგომარეობა არაფერი გაანსხვავდება სხვა ენათმეცნიერული დარგების მდგომარეობისაგან: ფონეტიკაც სწავლობს ბგერის რაობასა და მისი ცვლის პირობებს; მორფოლოგიის ძირითადი საკითხია ფორმისა და ფორმების სახეობათა საკითხი და სხვა, მაგრამ ფონეტიკაც, მორფოლოგიაც ემყარება კონკრეტულ ენათა კონკრეტული ბგერებისა და ფორმების შესწავლას, სტატიკურსა თუ ისტორიულს;

ასევე აუცილებელი და ბუნებრივია, რომ სემასიოლოგია, როგორც მნიშვნელობის რაობისა და ცვლის პრინციპების შემსწავლელი დარგი, კონკრეტისა და სხვა პოვებდეს სათანადო ენის სტატიკურსა და ისტორიულს ლექსიკონში. ლექსიკის სახით კონკრეტული ენის სემასიოლოგია გვაქვს, სულ ერთია, იქნება ეს უკანასკნელი ისტორიული თუ აღწერიითი.

§ 64. სემასიოლოგია და სტილიტიკა. სიტყვის ანალიზთან დაკავშირებით აღნიშნული გვექონდა, რომ სიტყვას შესაძლოა გარკვეული ემოციური იერი თან ახლდეს (§§ 13, 25); იქ მოცემულ მაგალითებს შეიძლება ზოგიერთი სხვაც დავერთოთ. სიტყვა „გამოცდა“ სკოლის სინამდვილეში და სიტყვა „ექსკურსია“ იმავე გარემოში ემოციურად მკვეთრად დაფერილი სიტყვებია: „გამოცდა“ უსიამოვნების გრძნობებს იწვევს მაშინაც კი, როცა გამოსაცდელი ზას მოწადებული ხედება (არც გამომცდელისათვისაა ეს პროცედურა სასიამოვნო); სიტყვა „ექსკურსია“, პირუკუ, სასიამოვნო განცდებს იწვევს: მინდორ-ველებს სილამაზე და მზიერობა მოსაგვს თითქოს ამ სიტყვას...

ამგვარი განცდები ამ სიტყვებით აღნიშნული ობიექტური ვითარების გამოძახილია. აქ ობიექტური ვითარებაა განსხვავებული. ავიღოთ ერთის შეხედვით ერთი და იმავე მნიშვნელობის მქონე სიტყვები: „გარდაიცვალა“, „მოკვდა“, „თქვენი ჭირი წაიღო“, „ჩაძაღდა“... ობიექტური მომენტის მიხედვით მათ შორის სხვაობა არ არის: ოთხსავე შემთხვევაში მიცვალებულზეა ლაპარაკი; განსხვავებულია დამოკიდებულება მოლაპარაკისა ამ მიცვალებულისადმი: პირველ შემთხვევაში ეს დამოკიდებულება პატივისცემას გამოხატავს: მოღვაწეებზე თუ სხვა პატივსაცემ პირთა შესახებ იტყვიან ხოლმე — „გარდაიცვალა“; მეორე შემთხვევაში ასეთი დამოკიდებულება არა ჩანს, თუკი ვერც უპატივცემლობას დაფრამებთ იმას, ვინც გულგრილად აღნიშნავს „მოკვდა“; მესამე შემთხვევაში გამოთქმა — „თქვენი ჭირი წაიღო“ — ცხადად გვაჩვენებს, რომ მთქმელს სრულებითაც არ აწუხებს მომხდარი ამბავი. შეიძლება არაფერი ქონოდა მომხდარის საწინააღმდეგო; უკანასკნელს შემთხვევაში („ჩაძაღდა“) მთქმელი გვეუბნება, რომ ის, ვინც მოკვდა, „ძალი“ იყო: ასეთია მისი დამოკიდებულება გარდაცვლილისადმი.

საკვებით ასეთივე ემოციური ვარიაციები გვექნება გამოთქმებში „დავითი მობრძანდა, — მოვიდა, — მოჩანჩაღდა, — მოეურა“...

ყველა ამ შემთხვევაში მთქმელის განცდები, მისი დამოკიდებუ-

ლება სიტყვაში აღნიშნული ობიექტისადმი სიტყვის მნიშვნელობის ინგრედიენტია, მისი შემადგენელი ნაწილია; ეს გრძნობითი იერო წინა შემთხვევებშიაც („გამოცდა“, „ექსკურსია“) იყო; როგორც აქ, ისე იქაც ეს გრძნობითი იერი მთქმელის განცდებიდან, ობიექტისადმი მისი დამოკიდებულებიდან მომდინარეობს.

ეს დამოკიდებულება უკანასკნელს მაგალითებში („გარდაიცვალა“, „მოკვდა“, „თქვენი ქირი წაიღო“, „ჩაძაღლდა“) ინდივიდუალური, კერძო ხასიათისაა: ერთი და იმავე პირის შესახებ ლაპარაკისას ერთმა შეიძლება თქვა: „გარდაიცვალა“, მეორემ — „მოკვდა“, მესამემ — „თქვენი ქირი წაიღო“, მეოთხემ — „ჩაძაღლდა“ — იმისდამიხედვით, თუ ვინ როგორ უყურებდა მიცვალებულს. მაგრამ ეს დამოკიდებულება კლასობრივი თვალსაზრისის გამოვლენას შეიძლება წარმოადგენდეს, მთქმელი გარკვეული კლასის შეხედულებას უკუფენდეს: „ებრაელი“-ცა და „ჟიდ“-იც (რუს.) ერთი და იმავე ეროვნების აღაპიანის აღსანიშნავად შეიძლება შეგვხვდეს; მაგრამ „ჟიდ“-ი შავრაზმელის სიტყვათა მარაგს ეკუთვნის, შავრაზმელის თვალსაზრისს გამოხატავს. ასევე, რომელიმე „უზბეკი“, „ყაბარდოელი“, „ლეკი“, „ქართველი“, „სომეხი“ საბჭოთა კონსტიტუციის თვალსაზრისით „ეროვნებაა“, დიდმპყრობელური რუსეთისათვის კი „ინოროდეცი“ იყო; ამ სიტყვაში ეროვნული უთანასწორობის მთელი პროგრამა ჩანს: მეფის რუსეთისათვის ველიკოროსი იყო ეროვნება, გაბატონებული ერი, სხვა ყველა იყო „ინოროდეცი“, ე. ი. არაველიკოროსი და, მაშასადამე, იმ უფლებებს მოკლებული, რომლებიც ველიკოროსს გააჩნდა.

ასეთივე სხვაობაა სიტყვებში: „მალოროსი“ და „უკრაინელი“, „მალოროსია“ და „უკრაინა“... „მალოროსია“ და „მალოროსი“ დიდმპყრობელური რუსეთის მზავრელი ეროვნული პოლიტიკის უკუფენაა: „ველიკოროსია“-ს („დიდ რუსეთს“) ეუბირისპირებდენ „მალოროსია“-ს („მცირე რუსეთს“)..

ამიტომაც, რომ ამჟამად უკრაინელს ეროვნულ შეურაცხყოფად მიიჩნია, ვინმემ რომ „მალოროსი“ დაუძახოს. ამიტომვეა, რომ საბჭოთა კავშირისათვის უცხოა „მალოროსია“, „მალოროსი“. ეროვნებათა განმთავისუფლებელმა ოქტომბერმა სამუდამოდ აღკვეთა დიდმპყრობელური პოლიტიკის უკუფენი ტერმინები „მალოროსია“, „მალოროსი“.

აღსანიშნავი ობიექტისადმი მთქმელის (სუბიექტის) დამოკიდებულება და აქედან გამომდინარე გრძნობითი იერი, რომელიც სიტყვას თან ახლავს, სტილისთვისაა დამახასიათებელი; სტილს სტილის-

ტიკა შეისწავლის; მაგრამ გრძნობითი იერი ხომ სიტყვის მნიშვნელობის ინგრედიენტია, სიტყვის მნიშვნელობას ხომ სემასიოლოგია სწავლობს! მასასადამე: სიტყვის მნიშვნელობის შესწავლისას სემასიოლოგიისა და სტილიატიკის გათიშვა პრინციპში შეუძლებელია, ფაქტიურად კი მხოლოდ იქაა მოსახერხებელი, სადაც სიტყვა ამ გრძნობითი იერისაგან თავისუფალია. რამდენადაც სტილისათვის ლექსიკა და სიტყვის მნიშვნელობის სუბიექტური მომენტი (გრძნობითი იერი) არის დამახასიათებელი, იმდენად სტილისტიკა და სემასიოლოგია ერთმანეთს უმჭიდროესად უკავშირდება.

§ 65. აჩხაპოვს თუ არა ნამდვილი სინონიმები? ყოველ ენაში მრავლად ვპოულობთ ისეთ სიტყვებს, რომელთაც თითქოს ერთი და იგივე მნიშვნელობა აქვთ. მათ სინონიმებს უწოდებენ. მხნე, გულადი, მამაცი... ლამაზი, კოხტა, მშვენიერი... ძლიერი, ღონიერი... ძალი, ღონე... მეუღლე, ცოლი... მოწაფე, მოსწავლე... ებრაელი, ურია... საპატიმრო, გამასწორებელი სახლი... თითქოს ერთნაირი მნიშვნელობის სიტყვებია ცალკე ჯგუფებში თავმოყრილი... და მაინც იგივეობაზე ლაპარაკი არ შეიძლება.

„საპატიმრო“ და „გამასწორებელი სახლი“... „ურია“ და „ებრაელი“ ერთი და იგივე არ არის: „გამასწორებელი სახლი“ გამოხატავს საბჭოთა კანონმდებლობის თვალსაზრისს: ეს დასჯის იარაღი კი არ არის, არამედ გასწორების საშუალება; „საპატიმრო“ „დამწყვედვის“ მომენტის მიხედვით ახასიათებს სათანადო ობიექტურ მონაცემს: საპატიმრო = სადაც პატიმრებია მოთავსებული. ამგვარად, ამ ორ სახელში სახელმდებლის სხვადასხვა თვალსაზრისია აღნიშნული. „ებრაელისაგან“ განსხვავებით „ურია“ ეროვნებაზე კი არ მიუთითებს, არამედ სარწმუნოებრივი თვალსაზრისით ახასიათებს სათანადო პირს. აქაც მთქმელთა თვალსაზრისების სხვაობა ჩანს სიტყვებში. მსგავს მდგომარეობას ვამჩნევთ „მეუღლეშიაც“: ცხოვრების ერთ უღელში შებმის მომენტია აქ ამოსავალი და ამით აიხსნება ის პატივსაცემობა, რომელიც ამ სიტყვას მეორე სიტყვისაგან („ცოლი“) განასხვავებს.

„ძალი, ღონე... ძლიერი, ღონიერი... კოხტა, ლამაზი, მშვენიერი... მოწაფე, მოსწავლე...“ აქ მთქმელის თვალსაზრისთა სხვაობას ვერ ვიპოვით, მაგრამ თვით ობიექტური მონაცემის სხვადასხვა მომენტია წინ წამოწეული და სიტყვის მნიშვნელობისათვის ამოსავლად გამოყენებული; ამას ექვს გარეშე ხდის ის უბრალო ფაქტი, რომ ერთი მეორის ადგილას სხვა სიტყვებთან მათი ხმარება შეუძლებე-

ლია: „უმალღესი სასწავლებლის მოსწავლე“ შეგვიძლია ვთქვათ, მაგრამ ვერ ვიტყვი: „უმალღესი სასწავლებლის მოწაფეს“: „მოსწავლე“ უფრო ზოგადი, ფართო მნიშვნელობისაა, „მოწაფე“ კი უფრო ვიწრო მნიშვნელობისა: მას „მასწავლებელი“ უპირისპირდება— „მოწაფე და მასწავლებელი“.

„მტერს ჯარმა ძლიერი წინააღმდეგობა გაუწია“—კარგია, მაგრამ აღარაფრად ივარგებს, რომ ვთქვათ— „ლონიერი წინააღმდეგობა გაუწიაო“. ასევე ამბობენ. „დავითმა მშვენიერი გამოკვლევა დაწერაო“, მაგრამ არაინ იტყვის: „დავითმა კობტა გამოკვლევა დაწერაო“ ანდა „ლამაზი გამოკვლევა დაწერაო“. მართალია, შეგვიძლია ვიხმაროთ: „დავითი კობტად იცვამს“, „დავითი ლამაზად იცვამს.“ „დავითი მშვენიერად იცვამს“. მაგრამ ამ გამოთქმებში გარკვევით ჩანს, რომ ერთი და იგივე ეს არ არის: შეიძლება „კობტად ვიცვამდეთ“, მაგრამ „მშვენიერი“ არ გამოვიდეს. აგრეთვე ერთი და იგივე არ არის: „მხნე მოხუცი“ და „გულადი მოხუცი“; გაცილებით უფრო ახლოსაა ერთმანეთთან: „გულადი მეომარი“ და „მამაცი მეომარი“. მაგრამ სრულ იგივეობაზე ლაპარაკი არც აქ შეიძლება: ერთს შემთხვევაში „მამაკაცურს“ თვისებებს ვიგულებთ, მეორეში — ვამბედაობას“, ეს სტილის ქიმიურ სასწორზე ერთმანეთს არ უდრის. ცხადია, ორი სავსებით ერთნაირი მნიშვნელობის მქონე სიტყვა არ არსებობს, ნამდვილი სინონიმები ფიქტიაა: რაიმეგვარი განსხვავება არ შეიძლება არ იყოს ან იმის გამო, რომ ერთი და იმავე საგნის დასახელებისას ამოხავალია ხხვადახხვა მომენტი ანდა იმის გამო, რომ განსხვავებულია სუბიექტის დამოკიდებულება სიტყვაში აღნიშნული ობიექტური მონაცემისადმი.

§ 66. ნაწარმოები ფუძე. სემასიოლოგია ფუძის მნიშვნელობას შეისწავლის; ფუძე შეიძლება იყოს მარტივი, შედგენილი და რთული (§ 22). მარტივს ფუძეს, როგორც ვიცით, სხვანაირად ძირი ეწოდება (კარ-, ხე-, რკო-); მასში აფიქსის გამოყოფა არ შეიძლება, ე. ი. მარტივი ფუძე არ დაიშლება¹. შედგენილ ფუძეში, — როგორც აგრეთვე აღნიშნული გვაქვს, — შედის მარტივი ფუძე და ფუძის საწარმოებელი აფიქსი (ცხენ-ოსან-, მე-ბაღ-ე-, სა-სადილ-ო-...), ფუძის საწარმოებელი აფიქსი მნიშვნელობის მცვლელია; ეს არა ერთხელ ყოფილა ზევით აღნიშნული. ნაწარმოები ფუძის მნიშვნელობა დამოკი-

¹ ჩვენ აღნიშნული გვაქვს (იხ. § 32, გვ. 83), რომ ამჟამად მარტივი ფუძე შეიძლება ისტორიულად შედგენილი იყოს; ფუძის დაშლისას ისტორიული პერსპექტივა უნდა დავიცვათ.

დებულია როგორც იმ ფუძეზე, რომელსაც საწარმოებელი აფიქსი დაერთვის, ისე იმ აფიქსზედაც, რომელიც ფუძეს დაერთვის. ამ მარტივი, მაგრამ ძირითადი პრინციპიდან კი გამომდინარეობს, რომ:

1. ერთნაირი საწარმოებელი სუფიქსის გამოყენებისას სხვადასხვა ფუძესთან შეიძლება მნიშვნელობის ერთნაირი ცვლა არ მივიღოთ: ვაჟკაც—ვაჟკაცობა, დღე—დღეობა, სახლ—სახლობა, ოდენ—ოდენობა,—მოსალოდნელი განყენებული თვისება აქ მხოლოდ პირველს მაგალითში გვაქვს, სხვა შემთხვევაში განყენებული თვისება არა გვაქვს... მხოლოდ გრამატიკულ კატეგორიათა წარმოებისას გვაძლევს ერთი და იმავე საწარმოებელი აფიქსის ხმარება ერთსა და იმავე შედეგს: სახლ-ებ-, ბაღ-ებ-, ქალაქ-ებ-... -ებ ყველგან მხოლოდობითის ფუძეს მრავლობითად აქცევს; ვაკეთებ-დ-, ვაშენებ-დ-, ვამთავრებ-დ-: -დ- ყველგან ნამყო უსრულს აწარმოებს აწმყოს ფუძისაგან...

2. ერთნაირი მნიშვნელობითი ცვლილების გამოსაწვევად სხვადასხვაგვარ ფუძესთან სხვადასხვაგვარი საწარმოებელი აფიქსები იხმარება: ასე, მაგალითად, ქართულში უარყოფითი მნიშვნელობის მისაღებად გვაქვს -უ- და არა: ქუდიანი—უქუდო, ფულიანი—უფულო, ნაყოფიერი—უნაყოფო, თავიანი—უთავო, გზიანი—უგზო... აშენებული—აუშენებელი, გაკეთებული—გაუკეთებელი, დაწერილი—დაუწერილი, მაგრამ: მალალი—არამალალი, დაბალი—არადაბალი, გრძელი—არაგრძელი... უ-ს თავისი ადგილი აქვს და არა-ს თავისი. განყენებითი თვისების საწარმოებლად ქართული ხმარობს სი—ე, (სი—ო) და -ება (-ობა) აფიქსებს იმისდა მიხედვით, რანაირი ფუძეა საწარმოებლად აღებული: ლამაზი—სილამაზე, მახინჯი—სიმახინჯე, წითელი—სიწითლე, მაგარი—სიმაგრე, რბილი—სილბო, თბილი—სითბო..., მაგრამ: ნაყოფიერი—ნაყოფიერება, წესიერი—წესიერება, ბედნიერი—ბედნიერება, დაუდევარი—დაუდევრობა, უყურადღებო—უყურადღებობა, უფულო—უფულობა და სხვ.

§ 67. ფუძეთა საწარმოებელი აფიქსები და კლასობრივი თვალსაზრისი. აფიქსები, მათ შორის ფუძის საწარმოებელი აფიქსებიც, კლასობრივად მაქსიმალურად ნეიტრალური მონაცემია ენაში (§ 13); ეს იმიტომ, რომ ისინი მეტყველის თვალსაზრისს, ამ შემთხვევაში კლასობრივ თვალსაზრისს, არ გამოხატავენ; მაგრამ თუ ამის შესაძლებლობა აღმოჩნდა, აფიქსსაც შეუძლია კლასობრივი დამოკიდებულება გარკვეული მოვლენისადმი გამოამჟღავნოს. ასეთ შემთხვევას წარმოგვიდგენს კნინობითობის აფიქსები, როცა ისინი ადამიან-

თა სახელებს ერთვიან; დავითი—დათია; დათიკელა... ნიკოლოზ... ნიკო, ნიკოია, პეტრე—პეტრეია, პეტრიკელა...

კნინობითობა ხშირად მოფერებითის მნიშვნელობით იხმარება: დათა, თამარიკო, ვასო, თედო, ქეთინო... ისიც ცნობილია, რომ ერთი წრის ადამიანთა სიტყვახმარებაში „დათიაც“ არ გამოხატავენ კლასობრივ დამოკიდებულებას: „დათია, კაცო, აქ მო!“ მიმართავენ მას პეტრეია. მაგრამ უდაოა ერთი რამ: როცა ადამიანის ოფიციალურ სახელად დასტურდება „დათია, პეტრეია, ნიკოია“... და მაგვარები, ეს ცხადი ნიშანი იმისა, რომ ამ სახელის მატარებელი სათანადოდ არის დახასიათებული, და ეს საზოგადოებრივი კვალიფიკაცია ცხადყოფს, რომ ის არ ეკუთვნის გაბატონებულ წრეს: ისტორიამ არ იცის არც ერთი შემთხვევა, რომ რომელსამე ქვეყანაში რომელიმე მეფეს რქმეოდეს „ნიკოია“, „პეტრეია“, „დათია“, „ივანიკა“: მათი საზოგადოებრივი მდგომარეობა უზრუნველყოფდა მათ სახელებს ასეთი სუფიქსების დართვისაგან. და ეს ნიშნავს: ასეთი სუფიქსების დართვა ადამიანთა ოფიციალური სახელებისათვის თითქმის ყოველთვის ამ სახელის მატარებლის სოციალურ კვალიფიკაციას წარმოადგენს.

შემთხვევითი არაა, რომ ისეთ ისტორიულ ძეგლებში, როგორცაა, მაგალითად, „ბეგრების განწესება“, დაბეგრილი პირების სახელები ჩვეულებრივად კნინობითობის სუფიქსებს დაირთავს, გამონაკლისის სახით თუა უამსუფიქსო სახელი; საზოგადოებრივად დაჩაგრულს სახელიც გაპირვებული ერქვა.

აი მკირე ნიმუში: „მართებს სეხნიელა წინწივადეს ბეგარა 6 კუახი ღომი და 20 კოკა ღვინო; მართებს კაციელა წინწივადეს 1 კუახი ღომი, 3 კოკა ღვინო; მართებს გიორგელა წინწივადეს 2 კუახი ღომი, 6 კოკა ღვინო; მართებს გაბრიელა ბაზიარს კუახნაქეგარი ღომი, 6 კოკა ღვინო; მართებს დავითელა წინწივადეს 6 კუახი ღომი, 17 კოკა ღვინო; მართებს კიდევ გაბრიელა წინწივაქეს 6 კუახი ღომი, 15 კოკა ღვინო; მართებს მამკაცა წინწივადეს 6 კუახი ღომი და იკოკა ღვინო“... ასევე მოყვება შემდეგ: „მართებს კოლოფუა ლითაძეს... ბაური ხუცეს... ივანიკა წინწივადეს... ყუაჩას... პეტრე ბახტაძეს... გაბრიელ ბახტაძეს... სვჰონა ბახტაძეს... ივანა ბახტაძეს... გიორგობა ბახტაძეს... გიორგი ხუცეს... მათილეს-შვილს გიორგელას... გიორგელა ყვცარიძეს... მოგელა ბახტაძეს... სვმონელა ბახტაძეს... ბარძლია ბახტაძეს... გიორგი ყვფრაძეს... ბახუტას... დათვა მალლაკელიძეს... ახალკოჩა ბახტაძეს... ივანე ჩხეკელს... ნიკოლოზ ხუცეს... დავითა ხუხულისშვილს... ივანა

ყუფარიძეს... გიორგი კოტიშაძეს... კაცია მალაკელიძეს...
კაციელა ბახტაძეს...“ (ამოღებულია ს. კაკაბაძის: „დასავლეთ
საქართველოს საეკლესიო საბუთებიდან“, წიგნი II, 1921 წ., ტფილ.
სახელმწ. უნივერს. გამოცემა, გვ. 127: „ძუძლთა გუჯართაგან დი-
დად შემცირებული და მოკლებული ლომის და ღვინის ბეგრები ხო-
ნის წ-ის გიორგის შეწირულთა გლეხთა“).

33 სახელიდან 23 კინობითს სუფიქსს დაირთავს ანდა ფუძეა
კინობითი!

§ 68. რთული ფუძე (კომპოზიტი). რთული ფუძე ანუ კომპო-
ზიტი შედგება ერთზე მეტი ფუძისაგან, ჩვეულებრივ ორისა, იშვია-
თად სამი ფუძისაგან; შესაძლებელია კომპოზიტი ორი სიტყვისაგან
(და არა ფუძისაგან!) წარმომდგარიც აღმოჩნდეს. კომპოზიტში შე-
მაველი ფუძეებიდან შეიძლება ორივე მარტივი იყოს: და-ძმა, სახლ-
კარი, ცოლ-შვილი, გზა-კვალ-ი. შეიძლება ერთი მარტივი იყოს,
მეორე ნაწარმოები: თავ-აშვებულ-ი, გულ-მოსულ-ი, ქართლ-კახეთ-ი,
საწერ-კალამი... შესაძლოა ორივე ნაწარმოები იყოს: დედულ-
მამულ-ი, საკმელ-სასმელ-ი, ყოფა-ცხოვრება, სარჩო-საბადებელი...
ძველი ინდოელი გრამატიკოსები განასხვავებდნენ კომპოზიტების
რამდენიმე ტიპს;¹ ესენია:

1. ე. წ. დვანდვა (composita copulativa, შეერთებითი კომპო-
ზიტები); სახლ-კარი, ცოლ-შვილი, ქართლ-კახეთი, საკმელ-სასმელი...
კომპოზიტის მნიშვნელობა შემადგენელ ფუძეთა მნიშვნელობის ჯამს
წარმოადგენს: ცოლ-შვილი: ცოლი და შვილი; ქართლ-კახეთი: ქართ-
ლი და კახეთი; საკმელ-სასმელი: საკმელი და სასმელი...

2. ტატპურუშა (composita determinativa, განსაზღვრებითი
კომპოზიტები); აქ ან პირველი წევრი უდრის რომელსავე ბრუნვას
(ციხისძირი, ციხისთავი, ქინძისთავი)—ესაა საკუთრივ ტატპურუშა,
ანდა წინა წევრი ზედსართავია ან ზმნისართი და განსაზღვრავს ბო-
ლო წევრს (მარტორქა)—ესაა კარმადჰარაჰა; ანდა წინა წევრი
რიცხვითი სახელია (სამყურა, ასფურცელა)—ესაა დვიაგუ.

3. ბაჰუვრიჰი (composita possessiva, კუთვნილებითი კომპო-
ზიტები) მქონეს აღნიშნავენ და ზედსართავი მნიშვნელობით იხ-
მარებიან (ლურჯთვალემა);

4. აგაიბჰავა (composita adverbialia ზმნისართოვანი კომპო-

¹ ამ კომპოზიტების შესახებ ცნობები მოგვყავს პროფ. გ. ახვლედიანის სახელმ-
ძღვანელოდან: „სანსკრიტი“, ტფილ. 1920, გვ. 78-81.

ზიტები): მათი პირველი წევრი უცვლელი სიტყვაა, უკანასკნელი არსებითი სახელი (მარად-ეჰმს, მუდამ-დღე...).

ქართული კომპოზიტების დიდი უმეტესობა ან შეერთებითი კომპოზიტის ტიპს წარმოგვიდგენს (ცოლ-შვილი, სახლ-კარი...), ანდა განმარტებითისას; ამ უკანასკნელში ჩვეულებრივ მსაზღვრელი მოსდევს საზღვრულს: სულმოკლე, თავაშვებული, გზაბნეული, ფერწასული, ზნედაცემული, ყურებაცქვეტილი, ხმალამოწვილი და სხვ.

ხშირია ნათესაობითი ბრუნვის შემცველი კომპოზიტებიც.

ორი პრინციპული ხასიათის საკითხს უნდა შევხვით ნაწარმოებ ფუძეებთან და კომპოზიტებთან დაკავშირებით.

ნაწარმოები ფუძის ძირითადი საკითხია თვით ამგვარი ფუძის რაობა. ნაწარმოებ ფუძეში შედის მარტივი ფუძე და ერთი ან რამდენიმე საწარმოებელი სუფიქსი (ცხენ-ოსან-... კაც-ობ-რი-ობ-ა...). ამგვარად, ფუძის შიგნით არის მოქცეული ისეთი მასალაც, რომელიც ფუძის ბუნებას პრინციპში ეწინააღმდეგება: საწარმოებელი აფიქსი. საწარმოებელი აფიქსი, ისევე როგორც ყოველი სხვა აფიქსი, მოკლებულია შესაძლებლობას ცალკე, ფუძესთან კავშირის გარეშე, რამე აღნიშნოს: ამიტომაც ის აფიქსი და არა ფუძე. ფუძის ფარგლებში მოქცევა აფიქსისა ცვლის საწარმოებელი ფუძის მნიშვნელობას და ქმნის ახალს მნიშვნელობას. აქ განსაკუთრებით საინტერესო ისაა, რომ ნაწარმოებ ფუძეში წარმოდგენილია წინანდელი ფუძე, მაგრამ წინანდელი მნიშვნელობა კი არა აქვს, არამედ საწარმოებელ სუფიქსთან ერთად ახალს მნიშვნელობას იძლევა: „ქულ-იან“ აღარაა „ქული“, თუმცა „ქულ-“ ამ ფუძეშიც არის, არამედ ვილაც, რომელსაც ქულის ქონა ახასიათებს... „ცხენ-ოსან-“ აღამიანი და არა ცხენი, თუმცა „ცხენ-“ ფუძე აქაც დაცული გვაქვს. ფუძეთა წარმოება სიტყვის მნიშვნელობის ერთბაში, ხიმულტანური ცვლის საუცხოვო მაგალითებს იძლევა. თუნდაც ამიტომ არის კახონიერი ეს პროცესები სემასიოლოგიას განეკუთვნოს, სემასიოლოგიამ მათ განსაკუთრებული ყურადღება მიაქციოს.

კომპოზიტების ხაზით პრინციპული ხასიათი ეძლევა კომპოზიტის დამოკიდებულებას, ერთის მხრით, ერთფუძიან სიტყვასთან, მეორე მხრით, შესიტყვებასთან. პირველი—ერთობ მარტივი ამოცანაა: კომპოზიტიც ერთი სიტყვაა იმისდა მიუხედავად, ერთი თუ მეტი ფუძეა მასში წარმოდგენილი; ორი თუ სამი ფუძე ერთ სიტყვადაა გაფორმებული, ერთს მორფოლოგიურ ოდენობას წარმოადგენს; ამას ექვემდებარება ხდის მისი როლი შესიტყვებაში: ქართლ-კახეთი, ქართლ-კახეთმა, ქართლ-კახეთს... იბრუნვის, როგორც ერთი სიტყვა; არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა. ზოგადი ენათმეცნიერება. I. 11

„სპარსეთმა ქართლ-კახეთი აიკლო“—ამ გამოთქმაში ერთ ობიექტად არის წარმოდგენილი ეს კომპოზიტი. „შეშინებული გარბის“ და „თავ-ქუდ-ძოგლეჯილი გარბის“—ორივე შესიტყვება ორწევრიანია, ორი სიტყვისაგან შედგება.

უფრო რთულია კომპოზიტის დამოკიდებულების გარკვევა შესიტყვებასთან, სახელდობრ, იმ შემთხვევებში, როცა კომპოზიტო ორი ფუძისაგან კი არა, ორი სიტყვისაგან არის შემდგარი: ციხის... თავი... ქინძისთავი... თავისუფლება... ციხასძირი... ჯარისკაცი... ცოლის ძმა... ყველაში მონაწილეობს ორი სრული, გაფორმებული სიტყვა,—ერთი ნათესაობითსა და მეორე სახელობითს ბრუნვაში. მაგრამ ეს ორი სიტყვა ერთ რთულ სიტყვად შედუღებულია; ზოგჯერ ეს პროცესი დამთავრებულია და ამჟამად გვეჩოთირება კიდევ შემადგენელ ნაწილთა მნიშვნელობის გამოცოცხლება; ასე, მაგალ., „თავისუფლებაში“: „თავსა“ და „უფლებაზე“ არვინ ფიქრობს, როცა ამჟამად ამ სიტყვას ხმარობს, მაგრამ „ჯარისკაც“-ში, „ცოლის ძმა“-ში ორი ერთეულის არსებობა ახლაც ნათლად იგრძნობა, და რაკი პირველი ნაწილი გაფორმებული სიტყვაა, კომპოზიტობის საკითხი აქ რთულდება. ამას მართლწერაც გვაგრძნობინებს: „ცოლის ძმა“ შეიძლება ერთად დაწერილიც შეგვხვდეს და ცალ-ცალკე, ორ სიტყვად დაწერილიცა.

შეიძლება კომპოზიტად ქვეყნის გამოსაცნობი ერთი საზომი მოგვეგონებოდა: შემადგენელ ნაწილთა გათიშვა გადასმის ან შიგსხვა სიტყვის ჩართვით. სადაც შესიტყვება კომპოზიტად არას უკვე ქცეული, გათიშვა შეუძლებელი ხდება: კომპოზიტის მნიშვნელობა იშლება; სადაც გათიშვა დაუბრკოლებლივ მიმდინარეობს, შესიტყვება გვაქვს და არა ერთი რთული სიტყვა, კომპოზიტი; სადაც გადასმა შესაძლებელია, მაგრამ საჩოთიროა, იქ კომპოზიტების პროცესი დამთავრებული არაა: გარდამავალ მდგომარეობასთან გვაქვს საქმე. შდრ.: „მეზობლის სახლი“ და „სახლი მეზობლისა“ თანაბრად შეიძლება; ასევე შეიძლება: „მეზობლის სახლი“... „ცოლის ძმა“—„ძმა ცოლისა“ საჩოთიროა, თუმცა შეუძლებელი არაა; გვაქვს „ჯარისკაცი“, „მამაცი ჯარისკაცი“, მაგრამ შეუძლებელია:—„ჯარის მამაცი კაცი“ ანდა: „კაცი ჯარისა“... შდრ. აგრეთვე: „თავისუფლება“—„უფლება თავისა“, „ციხისძირი“—„ძირი ციხისა.“¹

¹ ანოტომ შეცთომაა, როცა კომპოზიტად მიანათ (გ. რიხენი...) ქართული ენების მსაზღვრელ-საზღვრელი, როგორცაა მანაზღვრელი წინ უსწრებს საზღვრულს და ბრუნებას დროს არ იცვლება (ღრმა მდინარე, საპიამონო ამ.

§ 69. შუამდგომელი კომპოზიტები. რთულ მრავალსიტყვიან სახელწოდებათა გამარტივების მიზნით რეეოლუციის შემდეგ ფართო გასაქანი მიეცა გამოთქმათა შეყოყნებას: სახკომსაბჭო, განსახკომი, სახელგამი, აღმასკომი, (ეკა, რემედასი, ზაპესი, რიონჰესი, ფერომშენი და სხვ. და სხვ. ზოგი ამათვანი ლამის არის, „საკუთარ სახელგაბად“ იქცეს; აღმასკომი, სახელგამი, ზაპესი, რიონჰესი—ყველას არც შეუძლია ამოშიფროს, როგორც „აღმასრულებელი კომიტეტი“, „სახელმწიფო გამომცემლობა“, „ხემო-ავჭალის ჰიდრო-ელექტრო სადგური“ და სხვ.; ამგვარი სრული გამოთქმები ჩვეულებრივ მარტივ სახელგაბადა ქცეული, ისეა შეჩვიული კაცი ამ შემოკლებულ გამოთქმებს.

ეს შემოკლებები თავისი ბუნებით კომპოზიტებია, ოღონდ თავისებური: კომპოზიტი ორ- და მეტ-ფუძიანი სიტყვაა, აქაც ორი და ჩვეულებრივად გაცილებით მეტი ერთეული მონაწილეობს, მაგრამ ეს ერთეულები ყოველთვის ფუძეს როდი წარმოადგენენ: შეიძლება ფუძე ან ფუძეები გვექონდეს, მაგრამ ჩვეულებრივად მხოლოდ ფუძის ნაწილია ანდა აფიქსი, ან კიდევ მხოლოდ ერთი ბგერა; ისიც ხდება, რომ გამოთქმის მონაწილე ყველა სიტყვა არ ჩანს კომპოზიტში, მხოლოდ ყველაზე მნიშვნელოვანი წევრებია წარმოდგენილი. მეტადრე მრავალსიტყვიან გამოთქმებში (მაგალ. კავშირტრანსი = სრულიად საკავშირო სატრანსპორტო გაერთიანება; პროფსაბჭო = პროფესიულ კავშირთა საბჭო).

შემოკლებულ კომპოზიტთა მთავარი ტიპებია: 1. კომპოზიტი, რომელშიაც ყველა შემადგენელი ნაწილი შემოკლებულია და მხოლოდ უკანასკნელი წევრია სრული სიტყვა: კომპარტია (=კომუნისტური პარტია), კომკავშირი (=ახალგაზრდათა ლენინური კომუნისტური კავშირი), სამტრესტი (=საბჭოთა მეურნეობების ტრესტი), პროფკავშირი (=პროფესიული კავშირი), სახკომსაბჭო (=სახალხო კომისართა საბჭო); 2. კომპოზიტი, რომელშიაც პირველი წევრი ფუძეა, სხვა კი—ფუძის ნაწილი: გლენკორი (=გლენ-კორესპოდენტტი), მუშკორი (=მუშა-კორესპოდენტტი), რიონჰესი (=რიონის ჰიდრო ელექტრო-სადგური); 3. კომპოზიტი, რომელშიაც ყველა შემადგენელი ნაწილი შემოკლებულია: ადგლკომი (=ადგილობრივი კომიტეტი), რაიკომი (=კ. პ. რაიონული კომიტეტი), განსახკომი

ბავი... მეგრულსა და ქანურში წინდასმული მსახლერელი არასოდეს არ იცვლება, მაგრამ საკმარისია რიგი შეცვალოთ, რომ მსახლერელი დაირთავს ბრუნვის ნიშნებს. ვეფვე ხდება ქართულშიც.

(= განათლების სახალხო კომისარიატი), ჯანსახკომი (= ჯანმრთელობის სახალხო კომისარიატი); 4. კომპოზიტი, რომელშიაც შემადგენელ ნაწილთა თავკიდური ბეგრებია წარმოდგენილი: სმუსი (= სახალხო მეურნეობის უმაღლესი საბჭო), ზაჰესი (= ზემო-აქვალის ჰიდრო ელექტრო-სადგური), აჰჰესი (= აქარისწყლის ელექტრო-სადგური), ცაკი (= ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტი)... 5. კომპოზიტი, რომელშიაც ფუძის ნაწილი და თავკიდური ბეგრებია შეერთებული: რემდასი (= რევოლუციის მებრძოლთა დამხმარე საზოგადოება), აბჰესი (= აბაშის ჰიდრო-ელექტრო-სადგური)... 6. ცალკე დგას საყოველთაოდ გავრცელებული კომპოზიტები: ცეკა, ტეკა; აქ შეერთებულია დასაწყისი ასოების ლათინური სახელწოდებანი; ცენტრალური კომიტეტი—ცეკა, ტფილისის კომიტეტი—ტეკა.¹

§ 70. ეტიმოლოგია და სიტყვის ისტორია. სიტყვის ანალიზთან დაკავშირებით ნაჩვენებია იყო, რომ: 1. ეტიმოლოგია სასკოლო გრამატიკებში ნიშნავდა მოძღვრებას ცალკე სიტყვის შესახებ (მეტყველების ნაწილები, სახელთა ბრუნება, ზმნათა უღვლილება, სიტყვაწარმოება); 2. ენათმეცნიერებაში კი ეტიმოლოგია ნიშნავს სიტყვის ფუძეში ჩაქსოვილი წარმოდგენის ამოწმურვას ან და, სხვანაირად რომ ვთქვათ, იმ დახასიათების ძივნებას, რომლის საფუძველზედაც საგანს (თუ სხვა ობიექტურ მონაცემს) სახელი დაერქვა: (ა)თორმეტი=10+2; რვეული=რვიანი; გაფითრდა=ფითრის ფერი დაედო...

გავრცელებულია შეხედულება, რომლის თანახმადაც სიტყვის ეტიმოლოგიის დაძინა მის ისტორიულ შესწავლას ნიშნავს: სადაურია სიტყვა, საკუთარი თუ ნასესხები, რას აღნიშნავდა იგი განვითარების სხვადასხვა პერიოდში და როგორ იცვალა მისი გარეგნობა დროთა ვითარებაში—აი საკითხთა წყება, რომელთა გაშუქებაც სიტყვის ეტიმოლოგიას უდრის. უდაოა, რომ სიტყვის წარმომავლობის გარკვევებზე ბევრათა შედგენილობისა და მნიშვნელობის ცვლის გათვალისწინება მრავალ შემთხვევაში სიტყვის ეტიმოლოგიის გასაღებს იძლევა, მაგრამ სავსებით შესაძლებელია ვიცოდეთ სიტყვის ისტორია, მაგრამ არ ვიცოდეთ მისი ეტიმოლოგია; ქართ. „ძმა“—საუკუნეთა განმავლობაში იმასვე აღნიშნავდა, რასაც ახლა აღნიშნავს; არც მისი გა-

¹ შემოკლებულ კომპოზიტთა დაჯგუფება მოცემული აქვს ვ. თოფურიას და უსწრ. პედინტიტუტის მსმენელთათვის შედგენილ ქართული ენის III/IV განაკვეთში, ტფილ., 1933, გვ. 10—12; აქ ეს სქემა ოდნავ შეცვლილია.

რეგნობა ცვლილა; მეგრულთან და ქანურთან შედარება საშუალებას გვაძლევს ამ სიტყვის ისტორიის წინა საფეხურებიც გაიარკვიოთ: ცხადი ხდება, რომ ეს სიტყვა „ძამ-ან“-ის სახეს ატარებდა. მაგრამ გაირკვა თუ არა ამით სიტყვის ეტიმოლოგია? არა, არ გარკვეულა: არა ჩანს, რად ეწოდა ძმას „ძამან“! სიტყვის ისტორიის დადგენა კიდევ არ ნაშნავს სიტყვის ეტიმოლოგიის გამოკვევას.

მეორე მხრით, შესაძლებელია ისტორიის გარეშეც დავადგინოთ სიტყვის ეტიმოლოგია; მე მხედველობაში არა მაქვს ისეთი შემთხვევები, როცა სხვადასხვა ენის მასალის შედარებას მივყავართ სიტყვის ეტიმოლოგიასთან: ამის ცნობილი მაგალითია „ნახშირ“-ის ეტიმოლოგია. სიანურ შიხ-ფ-სთან ამ სიტყვის ძირის შედარებამ ცხადყო, რომ „წყის“ წარმოდგენა ამ სიტყვაში ჩამარხული: ნახშირი(←ნაშხი-რი)=ნაწეი¹.

ამგვარი შემთხვევები იმიტომ არ მიიღება მხედველობაში, რომ აქ შედარება მოვლენის განვითარების წარსულში ჩახედვას შესაძლებელს ხდის, ე. ი. შედარება ისტორიის საქმეს აქეთებს. ისტორიის გარეშე ეტიმოლოგიას შეიძლება ვწვდეთ მარტივი ანალიზის საშუალებით: თავისუფლება=უფლება თავისა, ერთმანეთი=ერთმან ერთი, რვეული=რე+ეული, სამ-ეული, ოთხ-ეული, ათ-ეულის მიმსგავსებით. ამგვარად: სიტყვის ისტორია ყოველთვის არ იძლევა სიტყვის ეტიმოლოგიას; მეორე მხრით, ისტორიის დაუნმარებლადაც შეიძლება გაირკვეს სიტყვის ეტიმოლოგია. ამიტომ არ იქნებოდა სწორი დაგვესვა თანასწორობის ნიშანი სიტყვის ისტორიასა და ეტიმოლოგიას შორის.

შეუძლებელია მოცემულ იქნეს სიტყვის სწორი ეტიმოლოგია სიტყვის სწორი ანალიზის გარეშე: უნდა ვიცოდეთ, რა არის სიტყვის მარტივი ფუძე და რა წარმოადგენს აფიქსებს. ცნობილია, რომ აფიქსები შეიძლება შეეზარდოს ფუძეს, შესაძლოა, აფიქსისა თუ მარტივი ფუძის შემადგენლობამ ფონეტიკური პროცესების წყალობით განიცადოს ცვლილება—ან დაეკარგოს ბგერა, ანდა ჩაერთოს ახალი: განსაკუთრებით ადვილდება ეს მას შემდეგ, რაც „ჩაქრება“ ფუძეში ჩაქსოვილი წარმოდგენა და მანამდის ცოცხალი სახის შემცველი ფუძე უტყვ პირობით ნიშნად იქცევა (§ 23)... ვიმეორებთ, სიტყვის სწორი ანალიზის გარეშე ეტიმოლოგიის საკითხის სწორად გადაჭრა შეუძლებელია; ეს თავის თავად ცხადი გახდება, თუ მოვიგონებთ, რომ ეტიმოლოგია სიტყვის მარტივ ფუძეში ჩაქსოვილ წარმოდგე-

¹ ეს გარკვეული აქვს ვარლამ თოფურჩიას.

ნახ ეძიებს, ფუძის გამოყოფა კი სიტყვის სწორ ანალიზზეა დამოკიდებული. ჩვეულებრივად სიტყვის ბგერითს შემადგენლობაში მომხდარ ცვლილებათა ზუსტი აღრიცხვა სიტყვის სწორი ანალიზის წინაპირობაა. ეს დიდად უწყობს ხელს უტყვი ფუძის ამეტყველებას. აი სულ უბრალო მაგალითები: „რბილი“ მიღებულია „ლბილი“-საგან და, მაშასადამე, ლბობის წარმოდგენა უდევს წას საფუძვლად: რბილი=დალბობილი... „თაყვანისცემა“ მიღებულია „თაყანის-ცემა“-საგან და ნიშნავს: „მიწაზე თავის ცემას“... „წარღვნა“ მიღებულია „წყალ-რღვნა“-საგან და „წყლით რღვევას, განადგურებას“ მოასწავებს... „ცხინვალი“ მიღებულია „ქრცხილვანი“-საგან და „ქრცხილნარს“ ნიშნავს. გვარი „მეუნარგია“ მიღებულია „მეუნარგია“-საგან¹ და ხელობის აღმნიშვნელ „მეუნარგე“-ზე მიუთითებს. ასევე: „კვიცარიძე“ მომდინარეობს „ყვიცარიძისაგან“ და „ყვიცია-ნიძეს“ უდრის (იხ. § 67, გვ. 159): ყვიციანი—ყვითელ-ფერიანი.

მაგრამ, თუ სიტყვის ბგერითს შემადგენლობაში მომხდარი ცვლილება გათვალისწინებული არ არის, სიტყვის სწორი ანალიზი მხოლოდ შემთხვევით შეიძლება იყოს სწორი. რამდენად სახიფათო მდგომარეობაში იმყოფება ასეთ შემთხვევაში მკვლევარი, ცხადი გახდება შემდეგი მაგალითიდან: თბილისში ვარაზის ხევისა და ვერეს შესართავთან არის „ფიქრის გორა“; თითქოს ნათელია ამ სახელწოდების ეტიმოლოგია, და მაინც... ეს იყო „ფიქრის გორა“; პირველ სიტყვას გამოაკლდა „ე“ და „ფიქარი“ იქცა „ფიქრად“...

§ 71. „ხალხური ეტიმოლოგია“. სიტყვის ანალიზის გარეშე სიტყვის უშუალო გააზრებით ნაპოვნი ეტიმოლოგია იწოდება ხალხურ ეტიმოლოგიად. ამის ნიმუში მრავლად გვხვდება ყველგან; თითქმის ყოველი გეოგრაფიული სახელწოდების გააზრებას ცდილობს მოხალისე ეტიმოლოგი, და აი საყოველთაოდ ცნობილი ნიმუშები: სამტრედია=სამი ტრედი ა(რის); თელავი=სომხ. თე ლავ ე („თუ კარგია“¹); რაქა=რა ქა? (ნაქერალიდან გადაიხედა ვილაცამ და რაქას რომ დახედა, წამოიძახა: „ეს რა ქა ყოფილაო?“); იორი=იორა, ერთი იყო და ორად იქცაო (ვახუშტი), ე. ი. ალაზნის შეერთოო... და სხვ. და სხვ. რა შუაში იყო სამი მტრედი, ან რატომ უნდა ეთქვა სომეხს თელავზე „თუ კარგიაო“ ან როგორ გახდა კითხვითი წინადადება რაქის სახელი ან რატომ უნდა ეფიქრათ იორზე, „ორად“

¹ გვხვდება საბუთებში.

იქცაო იმის ღიხედვით, რომ ის შემდეგ ალაზანს ერთვის!? ეს ხალხურ ეტიმოლოგიას არ აწუხებს, დაუბრკოლებლად ააზრიანებს ის სიტყვას და არ ერიდება—სახელში ზ:ნა თუ იპოვა (იორა=ორად იქცა) ანდა, თუ მთელი წინადადება ამოიკითხა!... რა არის ამ სახელთა ფუძე, რაა—ფიქსი, ამას ის არ კითხულობს.

ხალხური ეტიმოლოგიისაგან არაფრით განსხვავდებოდა წინარე-მეცნიერული ეტიმოლოგიური ვარჯიში ძველი დროისა თუ საშუალო საუკუნეებისა ვიდრე მეცხრამეტე საუკუნის მეორმოცე წლებამდის. ეს თავისუფალი ვარჯიში, რა თქმა უნდა, სიტყვის ანალიზის გარეშე ცდილობდა სიტყვის გააზრებას, და თუ ამისთვის რაიმე ბგერა სიტყვაში ეღობებოდა, ეტიმოლოგისტი უყოყმანოდ აცხადებდა: ეს ბგერა ამა და ამ ბგერისაგან არის მიღებულიო. ამგვარი თავისუფალი ვარჯიშობის შესახებ შენიშნა ვოლტერმა გესლიანად: „ეტიმოლოგისტებისათვის სიტყვის ხმოვნები სრულიად არაფერს ნიშნავენ, თანხმოვნები კი—ძალიან ცოტა რამესაო“...

VIII. სტილისტიკა, როგორც ენათმეცნიერების დარგი

§ 72. სტილის რაობისათვის. სტილის საკითხი აქტუალური საკითხია ხელოვნების ყველა დარგისათვის (მხატვრობისა, ხუროთმოძღვრებისა, ქანდაკებისათვის...). პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა აქვს მას ენისთვისაც. სტილისტიკა აქ ჩამოყალიბდა პირველად რიტორიკის სახით. ამჟამად სტილისტიკა პოეტიკის ერთ-ერთი დარგია; ენათმეცნიერებაში კი მხოლოდ ბოლო ხანებში (მეცხრამეტე საუკუნის დამლევიდან დაწყებული) მახვილდება ყურადღება სტილისტიკაზე, როგორც ენათმეცნიერული შესწავლის ობიექტზე; მაგრამ მისი ადგილი ენათმეცნიერების სხვა დარგებს შორის გარკვეული ჯერ კიდევ არ არის.

ამიტომ აქ მხოლოდ ზოგადად შეიძლება მოვხაზოთ ის არე, რომელიც სტილისტიკის პრობლემებს შეეფერება ენათმეცნიერულს ნაზრევში და დაესვათ ძირითადი საკითხები.

ყოველი ენობრივი ფაქტი, იქნება ეს წინადადება თუ სიტყვა, რაღაცაზე მიუთითებს, რაღაცას აღნიშნავს. ამისდა მიხედვით ყოველი ენობრივი ფაქტი გულისხმობს გადმოსაცემ შინაარსსა და სათანადო გადმომცემ საშუალებას. გადმოსაცემი შინაარსი ეს არის შეტყველის ცნობიერებაში გადამტყდარი ფაქტი სინამდვილისა: მოკლენა, რომელსაც ადგილი აქვს ბუნებაში, ადამიანთა საზოგადოებაში, ადამიანის ცხოვრებაში; გადმომცემი საშუალება ესაა ენობრივი ფაქტი, ამ სინამდვილის ფაქტის აღსანიშნავად გამოყენებული. გადმოსაცემი შინაარსის (სათქმელისა) და გადმომცემი ენობრივი საშუალებების (თქმულის) ურთიერთობა — ესაა სტილისტიკის ძირითადი პრობლემა. სხვანაირად რომ ვთქვათ, სტილისტიკა შეისწავლის ენობრივ საშუალებებს მათს მიმართებაში გადმოსაცემ შინაარსთან.

„კარგი რამ იყო თავად თათქარიძის სახლ-კარი!“ ამ სახლ-კარის აღწერა გვაჩვენებს, თუ რას ნიშნავს აქ „კარგი“. იგივე შინაარსი შეიძლებოდა გადმოგვეცა სხვაგვარად: „ვერაფერი სანახაჲი იყო თავად თათქარიძის სახლ-კარი!“ ანდა: „უნუგეშო სურათს წარმოადგენდა თავად თათქარიძის სახლ-კარი!“ ანდა: „დაქვეითებისა

და დაცემის განსახიერება იყო თავად თათქარიძის სახლ-კარი!“ ავტორმა ყველაზე მიზანშეწონილად ცნო მარტივად ეთქვა „კარგი რამ იყო“-ო და ამით გამოეხატა თავისი დამოკიდებულება ამ სახლ-კარისა და მისი პატრონისადმი... იმ შინაარსის გადმოსაცემად ეს გზა ერთად ერთი არ იყო.

ობიექტური ვითარება ერთი და იგივეა: მისი ენობრივი გამოხატულება—სხვადასხვაგვარია, სხვადასხვაგვარი გადმოცემა ან იქიდან წარმოდგება, რომ ობიექტური მონაცემის სხვადასხვა მომენტია ამოსავალი, ანდა იქიდან, რომ ამ ობიექტური მონაცემისადმი მთქმელის სხვადასხვაგვარი სუბიექტური დამოკიდებულებაა უკუფენილი ენობრივს გამოხატულებაში. ასე იქნება თუ ისე, ეს სხვადასხვაგვარობა ქმნის სტილს, მას შეისწავლის სტილისტიკა...

ამის მიხედვით შეიძლება გაირკვეს, რა განსხვავებაა სტილისტიკას შორის პოეტისა და ენათმეცნიერების გაგებით.

პოეტის სტილისტიკა შეისწავლის მხატვრული ნაწარმოების ენას, როგორც მხატვრული შინაარსის გამოვლინების საშუალებას; მისი საგანია პოეტური ენის ექსპრესიული ფუნქცია.

სტილისტიკა ენათმეცნიერული გაგებით განიხილავს არაპოეტურ შეტყველებას, ყოველდღიურ სასაუბრო თუ მეცნიერულ ნაწარმოებთან ენას, რამდენადაც ეს ენა სათანადო შინაარსის გამოხატულების საშუალებაა. პოეტური ენა მას აინტერესებს იმდენად, რამდენადაც პოეტური სემანტიკისა (სემასიოლოგიისა) და სინტაქსის პროცესები საერთოდ სემასიოლოგიისა და სინტაქსის კანონზომიერებათა თავისებურ გამოვლენას წარმოადგენენ (იხ. §§ 59, 60, 61, 62, 64).

გარდა ამისა ენათმეცნიერულმა სტილისტიკამ უნდა მოგვეცეს ამა თუ იმ ენის დახასიათება იმ შესაძლებლობათა მიხედვით, რომლებიც მას გააჩნია, როგორც გამომწატველობით საშუალებას,— მოკლედ, ამა თუ იმ ენის ექსპრესიული შესაძლებლობა საგანია სტილისტიკისა, როგორც ენათმეცნიერული დარგისა.

სახელდობრ, ეს გულისხმობს იმის გარკვევას: რამდენად მარჯვეა ესა თუ ის ენა კონკრეტული და განყენებული აზროვნებისათვის; რა ახასიათებს მას—თავისუფალი თუ სავალდებულო სიტყვათა რიგი; პასიური კონსტრუქციები ემარჯვება მას თუ აქტიური, პარატაქსი (წინადადებათა შეწყობა) თუ ჰიპოტაქსი (მთავარისა და დამოკიდებული წინადადების გამოყენება), მარტივი წინადადება თუ რთული პერიოდები და სხვ. მორფოლოგია და

სინტაქსი სათანადო ენაში არსებულ მოვლენებს აანალიზებენ, სტილისტიკა ამ მოვლენათა ექსპრესიულ (გამომხატველობით) შესაძლებლობას არკვევს.

იდეალური სტილი საუკეთესო შეფარდებაა სათქმელსა (გადმოსაცემ წინაარსსა) და თქმულს (გადმომცემ ენობრივ საშუალებას) შორის. ეს „საუკეთესო“ პეცნიერული ნაწარმოების ენაში მეტყველების კლასიკურ სიმარტივესა და აზრის სიცხადეს ნიშნავს. მხატვრულ შემოქმედებაში კი ეს „საუკეთესო“ თავისებურად ესმის თითქმის ყოველ ლიტერატურულ სკოლას, მაგრამ ყველასათვის. საერთოა ძირითადი მიზანი: სიტყვის ექსპრესიული მაქსიმუმის მიღება; ამის შესაბამისად პოეტიკური სტილისტიკის წინაარსს ქანის; პოეტიკური ლექსიკის (აჩქაინებები, ნეოლოგიზმები, პროზაინებები...), პოეტიკური სემასიოლოგიის (მეტაფორები, მეტონიმიები, ეპითეტები...), პოეტიკური სინტაქსის (სიტყვათა წყობა, მარტივი წინადადებები თუ რთული პერიოდები...) საკითხები; ბოლო ხანებში განსაკუთრებით გამახვილდა ყურადღება ბგერითი აღკანმულობის (ბგერითი ინსტრუმენტალობის) საკითხებზე (როგორც ბგერს სიტყვა...).

§ 73. მ. შ. ოკიინძის სტილი. არამხატვრული მეტყველების სტილი სიტყვის ბგერობას ნაკლებ ყურადღებას აქცევს; ძირითადია ნათქვამის სიზუსტე¹. ამ მხრივ პირველ რიგში დგას პრაქტიკული საკითხი სტილისტიკური მინიმუმისა. ეს ეხება როგორც მარტივ, ისე რთულ წინადადებას. როგორც ერთში, ისე მეორეში სტილისტიკური მინიმუმის დარღვევა იმაში მდგომარეობს, რომ გადმოხატვაში წინაარსის თვალსაზრისით, მნიშვნელობის მიხედვით, გამოთქმაში ნახშირი სიტყვები ერთმანეთს არ შეეფერება.

ორიოდე მაგალითი: „პალაისტომის ტბის“ მთავარი აქტიორია ივანე; „აქტიორი“ სიტყვა აქ უადგილოა: იგი არ შეეფერება თვისი მნიშვნელობით ივანეს; ივანე მოთხრობის მოქმედი პირია, აქტიორი კი „სცენაზე ჩოქედ პირს“ ნიშნავს... „მამა და შვილი შთანთქა აღღვებულმა ტალღებმა“, „აღღვებული“ შეიძლება იყოს ზღვა, ტბა... და არა ტალღა; ტალღა ღელვის შედგეა; ამიტომ ვერ ვიტყვით, „აღღვებულია“. აქაც მსაზღვრელი და საზღვრული ერთმანეთს არ შეეფერება მნიშვნელობის მიხედვით... „გამგობამ

¹ ძველი საბერძნეთის რიტორიკის ერთი მიმდინარეობა (ე. წ. ატიკური) გამოთქმის სიმარტივესა და თქმულის სიზუსტეს მოითხოვდა, მეორე კი (ე. წ. ახორი) მაღალფარდოვან უხვ-სიტყვაობას იცავდა.

განხორციელა მთელი რიგი ნაბიჯები¹; განხორციელება შეიძლება მიზნისა, „ნაბიჯებზე“ ითქმის „გადადგაო“. აქაც ორი სიტყვა ჩნაშენელობის მიხედვით ერთმანეთს არ ეგუება.

„ასეთ პირობებში წარმოება თავს ვერ გაართმევს ჩამორჩენილობას“; „თავს ვერ გაართმევს“ წესიერი ქართული გამოთქმაა, მაგრამ აქ არ ვარგა: „ჩამორჩენილობას“ არ ეგუება. უნდა ყოფილიყო: „ჩამორჩენილობას თავს ვერ დააღწევს“.

სტილისტიკური მინიმუმის დარღვევას იწვევს პლეონასტური მოვლენებიც: „გახარებული და აღტაცებული დაებრუნდი შინ“... „უნდა დაიძებოს ამ მოვლენის ხათანალო და შესაფერი ფორმები“... „და“-თი შეერთებული სიტყვები აქ შინაარსობლივად გამიჯნული არ არის: „აღტაცებული“ შეუქლებელია ყოფილიყო მოწყენილი; „სათანალო“ თუა, „შესაფერიც“ იქნება. გადმოსაცენი აზრის თვალსაზრისით ერთ-ერთი ამ სიტყვათაგანი ზედმეტია; ორივესთვის ადკილი არ რჩება, თუ მათს მნიშვნელობას გაეწევა ანგარიში.

დამხმარე სიტყვათა მნიშვნელობა მხოლოდ შესიტყვებაშია ცხადი. „ერთად იკრიბება შეიდი ანუ ათი თემი“... „მეც ამ მშვენიერი ბუნებისათვის თვალი ვერ მომეშორებინა და თანდათან შეუმჩნეველად კადიოდა დრო“... „სიძონა არის პატიოსანი მშრომელი გლეხი და აგრეთვე ჰას ახასიათებს თავმოყვარეობა“... ანუ, და, აგრეთვე აქ უადგილოდ არის ნახმარი. „შეიდი“ და „ათი“ ერთმანეთს არ უდრის; უნდა იყოს: შეიდი ან ათი... შეუძლებელია შევაერთოთ და-კავშირით ასეთი შინაარსის შესიტყვებები, რომელთა აზრიც ერთმანეთთან არავითარ კავშირში არ იმყოფება¹.

რთული წინადადებების აგებისას სტილისტიკის მინიმუმი არ არის უზრუნველყოფილი ისეთ შემთხვევებში, როგორცაა: „და ამ სიტყვასთან მიჰყო ხელი პირის ბანას ფაცა-ფუციო, რომელმაც მაშინვე ჩაიყო ტანთ და გამოქანდა კარებისაკენ“ („საქ. მოამბე“, 1863 წ. ტ. III, გვ. 22)... „წაიღო სიკაპასით თმებში ხელი ბაგა-ბუგით და გამოვარდა თავშიშველა გარეთ, რომელიც დევნვა სირბილით მუხრანიანთ ხიდისაკენ“ (იქვე, გვ. 24)... „ოთხნა სალდათმა დიდის გაქირვებით ძლივს გამოასვენეს გოშპიტლიდამ ერთი ზიცვალეზული უბრალო კუმბოთი და წაიღეს ხახაფლაოსკენ, რომელსაც მიუძღოდა მხოლოდ ერთი ღვდელი, შემოსილი შავი ოლრითა და ფილონით“

¹ ამიტომ მხატვრულს ნაწარმოებში და-კავშირის ასეთი უადგილო ხმარება საგანგებო სტილისტიკურ ფეკტს იძლევა: „ხვალ პირველი მისია და მე ამელამ არ მემჩნება“ (კოლა ლომთათიძე). და-თი შეერთება ამ ორი გამოთქმისა გვაგრძნობინებს, რომ რაღაც კავშირი აქვს იმ ფაქტს, რომ „ხვალ პირველი მისია“ იმ ფაქტთან, რომ „მე ამელამ არ მემჩნება“. ამით ავტორმა მკითხველს გარკვეული განწყობა შეუქმნა შენდგომი ამბების ასათვისებლად.

(იქვე); ანდა კიდევ: „ფშავი ცნობილია ჩვენში ვაჟა-ფშაველას სახელით, რომელიც ამ კუთხეში დაიბადა“... ყველასათვის ცხადია, რომ „ვაჟა-ფშაველას“ ტანთ ვერ ჩაიცვამდა და კარებისაკენ ვერ გამოქანდებოდა“; ისიც ცხადია, რომ მღვდელი „სასაფლაოს ვერ წაუძღვებოდა“ ანდა „სახელი კუთხეში არ დაიბადებოდა“... ამგვარი გამოთქმები გაგებინების საშუალებად კიდევ გამოდგება, მკითხველი თუ მსმენელი მიხვდება, რასაც ეხება საქმე, მაგრამ პირველ მომენტში, როცა ამგვარი გამოთქმები გვესმის, ჩნდება ისეთი სიტყვათა კავშირი, რომლებიც მნიშვნელობით ერთმანეთს არ შეეფერებიან, და ამასთან არის დაკავშირებული ის უხერხულობის გრძობა, ამგვარი სტილის ნიშნების მოსმენასთან რომ არის დაკავშირებული.

შესაძლოა შესიტყვება აზრს ზუსტად გადმოგვცემდეს, მაგრამ სტილი მაინც საჩოთირო იყოს: „ნინოშვილი პირველი პროლეტარული მწერალია. იგი პირველად შეეხო გლეხთა მდგომარეობას“... „პირველი“-ს განმეორება სტილისტიკურად უხეიროა. ყურადღებას აქ ის იქცევს, რომ ერთ წინადადებაში ხმარებული სიტყვა გვზღუდავს მეორე წინადადების აგებისას: მთელი ნაწყვეტი, მთელი თავი და მთელი ნაწარმოებიც კი სტილისტიკურად ერთ მთლიან ერთეულად შეიძლება მოგვევლინოს, რაპენდაც ერთი მთლიანი შინაარსია, —ობიექტური მონაცემის, — გადმომცემ საშუალებას წარმოადგენს.

ზემოთქმულის მიხედვით ამა თუ იმ კონკრეტული ენის მასალის სტილისტიკური შესწავლა გულისხმობს:

1. შესიტყვების (კერძოდ, მარტივი თუ რთული წინადადების) მონაწილე სიტყვათა ურთიერთობის გარკვევას მნიშვნელობის თვალსაზრისით.

თუ სინტაქსი შესიტყვების აგებულებას არკვევს, სტილისტიკა შესიტყვების ფუნქციებს შეაწავლის; საორიენტაციოა გადმოსაცემი შინაარსი; იგი განსაზღვრავს იმ მიზანს, რომელიც შესიტყვებას, როგორც გადმომცემ საშუალებას, უნდა ქონდეს.

მკიდრო კავშირი არსებობს ამ მხრივ სტილისტიკისა და სემასიოლოგიას შორის; აღწერითი სემასიოლოგია ამა თუ იმ ენისა მის ლექსიკონს იძლევა; ამა თუ იმ ენის სტილისტიკურმა შესწავლამ პირველ ყოვლისა უნდა მოგვეცეს ამ ენის ბუნებრივი გამოთქმების ინდექსი.

2. დამხმარე სიტყვათა (ანუ, და, აგრეთვე, მაგრამ...) მნიშვნელობის გათვალისწინებაც სტილისტიკის საგანია: ამ სიტყვათა მნიშვნელობა მხოლოდ შესიტყვებაშია ხელშესახები.

3. სათანადო ენის ექსპრესიულ შესაძლებლობათა შესწავლაც (მაგალ. მორფოლოგიის ხაზით) სტილისტიკის ამოცანას შეადგენს: სახელის ბრუნვათა ფუნქცია (შდრ. ნათეს. ბრ. მნიშვნელობა შესიტყვებებში: ძმის წიგნი, ვერცხლის საათი, გზის ოსტატი, პურის წიგნაკი, შაქრის ლერწამი...), ღრუ-კილხთა ფუნქცია...
პარატაქსი თუ ჰიპოტაქსი, აქტიური თუ პასიური კონსტრუქცია, სიტყვათა თავისუფალი თუ საეაღდებულო რიგი და სხვ. აგრეთვე სტილისტიკის საგანია (იხ. ზემოთ, გვ. 169).

§ 74. ე. წ. სუბიექტური სტილი. ყოველივე ეს ობიექტური სტილისტიკის შინაარსს ქმნის; ობიექტური სტილისტიკა სტილისტიკური მინიწუმის ფარგლებს არ სცილდება; სუბიექტური სტილისტიკა პირველ ყოვლისა სიტყვის ემოციურ იერს ემყარება (ამ მხრივ სტილისტიკასა და სემასიოლოგიას შორის არსებული ურთიერთობის შესახებ იხ. § 64). ობიექტური სტილისტიკის ნორმათა ფარგლებში სუბიექტური სტილისტიკა ააშკარავებს იმ ამოურყყავ შესაძლებლობათ, რომლის საფუძველიცაა გადმოსაცემი შინაარსისადმი მეტყველის დამოკიდებულება. გადმოსაცემი შინაარსის სხვადასხვა თვალსაზრისით დახასიათება... არა თუ ორი მწერლის სტილი არ არის ერთი და იგივე, ორი მათემატიკური ნაწარმოების ავტორის „ენაც“ განსხვავებულია ხოლმე; ყოველდღიურ მეტყველებაშიც ცალკე პირთა სტილი ისევე განიჩქევა ერთმანეთისაგან, როგორც სიარული, ხმის რემბრი და ნაწერის ხელი.

„სტილი ეს თვით ადამიანია“ — ეს თქმა ბიუფონს მიეწერება; ბიუფონის ნამდვილი სიტყვები: „სტილი თვით ადამიანისაგან მოდისო“, გაცილებით უფრო ზუსტად აღნიშნავს იმ ძირითად აზრს, რომ სტილი ადამიანის აზროვნებას ახასიათებს, — კერძოდ, სტილში გარკვეულ გამოვლენას პოულობს მეტყველის კლასობრივი დამოკიდებულება გადმოსაცემი შინაარსისადმი; ზოგჯერ აღსანიშნავად კლასობრივი თვალსაზრისის შესადგერი სიტყვების შერჩევა, სიტყვათა მნიშვნელობის შემოსვა გარკვეული ემოციური იერით — აი ორი საშუალება ამ კლასობრივი თვალსაზრისის სტილში აღზეგდვისათვის, ყოველი ემოციური იერი, რა თქმა უნდა, კლასობრივი თვალსაზრისის უკუთენა არ არის; ყოველი სტილისტიკური ვარიაცია კლასობრივს არ წარმოადგენს, მაგრამ ყოველთვის ახასიათებს მოლაპარაკის ცნობიერებას, რომელშიც გადამტყდარი ობიექტური ვითარება თავისებურად წარმოგვიდგება საამისოდ გამოყენებულ სიტყვიერ სამოსში. აღსანიშნავია ისიც, რომ სუბიექტური სტილის შეცვლა ისევე

ძნელია, როგორც აზროვნების ტიპის გამოცვლა. არც სწავლა-განათლებლაზეა სტილი დამოკიდებული. ამის კლასიკური მაგალითია ილია ქავევაძის მოხვეისა („მგზავრის წერილები“) და გლახა ჭრიაშვილის. („სცენები გლებთან განთავისუფლების დროიდან“) სტილი, მოხვეის ნათელი აზრი მკვეთრ გამოთქმებშია ჩამოსხმული; არც ერთი ზედმეტი სიტყვა: მოხვეე ფორმულებით ლაპარაკობს; აი თუნდაც ჭირაზე სიარულის შესახებ მისი სიტყვები: „ვმაულობთ, ჯიბეჩი არ რჩების... ჭამადი-სჷადი არაა სახლჩი, ნაშოვერ დუქანჩი მიდის“... ანდა ბარის უპირატესობათა შესახებ მისი რეპლიკა: „ვინ უწყის, იქაითაც საქირ-ბოროტოია დარჩენა; ადგილი ჰხაშმობს. იქაველ კაცს ფერი არა აქენ. აქაველ ჯანშრთელნი არიან. ცა-რგელის გამჩენმა განაგო: იქაით—მადღრობა, აქაით—სიმრთელი!“.

მოხვეის ლაბიდარულ სტილს უპირდაპირდება გლახა ჭრიაშვილის უგზო-უქლო მრავალმეტყველება: „მოვიგონოთ საჩივრის „წინასიტყვაობა“: „ისე დალაგებით მოგახსენებ, შენი ჭირიმე, სიჩქარით, შენი ჭირიმე, თქვენც კარგად მოგეხსენება, სოფელი არვის მოუქამიან. მოსამართლე ხელწიფის ყურია, უნდა ყველაფერი თავიდან ბოლომდინ გაგაგებინო. თუ წყალი სათავეშივე აიმღერა, ბოლომდინ მღერიდ ივლის; ამიტომაც მინდა ისევე თავიდან დალაგებით მოგახსენო იმიტომ, რომ კარგად დალაგებით დაწყობილი თავიდანვე საქმე ბოლომდინ ანკარა წყაროსავით გავა. ის თქვენ უფრო კარგად მოგეხსენებათ, თორემ მენა ამაებისა რა მეცოდინება? ერთი რეგვენი გლებკაცი ვარ, ჩემს დღეში სამართლის კარი არც კი დამინახავს, რა ფერია: წითელი თუ შავი? იქნება თეთრიც იყოს! ვინ იცის? მენა ის თვალითაც არ მინახავს. მაღალი ღმერთის ღმთის რისხვა და თქვენი ღმთის რისხვა არა მაქვს, მართალს მოგახსენებ. აი, ამიტომაც მინდა თავიდან დავიწყო. ისე სჯობია, თავიდანვე დალაგებით მოგახსენო: პაპა-ჩემი აწნაური გზლებიათ—ეს დიდი ხნის ამბავი გახლავს - ნუგზარ ერისთავის დროხაო, თუ გაგიგონიათ, სისხლის წვიმების დროხაო. ასე ამბობენ, თქვენი ღმთის რისხვა არა მაქვს, თორემ მენა იმ დროებისა რა მეცოდინება. დიდი ხნის კაცი როდი ვარ! მართალია, წვერ-ულვაშში ჭაღარა გამომრეგია, მაგრამ მაგარი ესაა, რომ დიდი ხნისა არა ვარ. ასე კი ნუ მხუჯამთ, რომ გაეთერთებულვარ. ჯაფამ გამტეხა, შენი ჭირიმე, ჯათამ! რაც მენა ბატონის ბეგარაში ოფლი მიღვრია, სულ რომ ერთად მოგვკრიბო, ზღვა იქნება, თქვენი ღმთის რისხვა არა მაქვს, თორემ რა გამტეხდა აგრე მალე. მენა ბევრი ვიყო, ბევრი ვიყო, სულ ბევრი ვიყო... რალა სიტყვა გაგიგრძელო, გაგიგრძელდეს სიცოცხლე, იმ დღეს ჩვენ სო-

ფელში რომ ბრძანდებოდი, აი, პატარა საყდარი არ გახლავთ, აი ხალხი რომ მოაგროვე და ხელმწიფის სიტყვა რომ გამოგვიცხადე, აი იქავ, ჩვენებთან წინა—ის საყდარი სულ არ იქნება ხუთი წლით ჩემზე წინ ამენებულა; მას აქეთ რა ხანი უნდა იყოს გასული? ჩოტკის კაცი, მალე მტერი მოგიკლდეს, მალე მაგას გამოიცნობდა და იტყოდა: მაგდონი არაფერი ხანიაო გასული, შაგრამ მაგარი ესაა, რომ კაცმა შემომხედოს, ასის წლისა ვაგონები. ჯათამ და ბატონის სამსახურმა აგრე იცის. თორემ არც ისე ხნიერი ვარ. სულ, აკი მოგახსენე, ის საყდარი ხუთი წლით ჩემზე წინ არის ამენებული მეთქი. მენა ეხლა ასე რომ მოგახსენებთ, საყდარი მეთქი, საყდარი ხომ საყდარია, თქვენ ეს უფრო კარგად მოგეხსენებათ. მაგრამ მაგარი ესაა, რომ ხორციელი ადამიანი სულ სხვა არის, ასე რომ... ეპ. რალა სიტყვა გაგიგრძელო, გაგიგრძელდეს სიტყვებზე, მაინც და მაინც ადამიანი სულ სხვა არის. თუნდ ეგეც არ იყოს, მაინც ხომ საყდარი ქვა და კირია, ადამიანი სულ სხვა არის, ასე რომ...“

ამდენი ილაპარაკა გლახა ჭრიაშვილმა და საჩივარი მაინც ვერ დაიწყო, დაახლოებითაც ვერ დაუახლოვდა საკითხს: ისლა მოასწრო ეთქვა, რომ პაპა მისი აზნაური იყო ნუგზარ ერისთვის დროს, მაგრამ ეს დრო მას არ ახსოვს, რადგანაც... არც ისე დიდი ხნის არის... რამდენი ხნისაა თითონ, ესეც ვერ გაარკვია და ბოლოს იმ დღებულეებით გაათავა, რომ „საყდარი ქვა და კირია, ადამიანი კი სულ სხვა არის“... საჩივრის წინასიტყვაობიდან მთელი დანარჩენი ნაწილი საჩივრის მოთხოვნის მეთოდოლოგიამ და სხვა, სრულიად უცხო საკითხების „ანალიზმა“ წაიღო (რა ფერისაა სამართლის კარი; როგორ აბერებს ჯათა და ბატონის სამსახური კაცს; შეიძლება თუ არა მას ნუგზარ ერისთვის დროის ამებები ხსომებოდა, რა განსხვავებაა ხორციელ ადამიანსა და საყდარს შორის...), და ეს იმიტომ, რომ სიტყვას კი არ წარმართავს აზრი, არამედ პირუკუ, აზრი სიტყვის ტყვე გამხდარა და მონა-მორჩილად მიყვება მას. არაფითარი ხერხეშალი ამ აზრს არ გააჩნია; ამიტომ არ ხერხდება აზრის განაწევრება; ამიტომ „გააბა ჭრიაშვილმა ფეიქრის ქსელივით“ და თავს ვერ ართმევს, ვერ ათავებს: ბუნდოვანია აზრი და უთავბოლო სიტყვა... საზოგადოდ „მეტყველების კულტურა“ სუსტობს იქ, სადაც „აზროვნების კულტურა“ მოიკოკლებს და, მაშასადამე, „მეტყველების კულტურისათვის“ ბრძოლა „აზროვნების კულტურისათვის“ ბრძოლის გარეშე წარმოუდგენელია.

IX. ენათა მოღვაწეობის კლასიფიკაცია

§ 75. ენათა მოღვაწეობის ტიპები. ენათა კლასიფიკაცია შეიძლება წარმოებდეს სხვადასხვა ნიშნის მიხედვით. ერთს შემთხვევაში, ვთქვათ, ამოსავალია—რა აგებულებისაა სიტყვა (და შესიტყვება), როგორია მორფოლოგიური თავისებურება ენისა; მეორეში—რა წარმოშობისაა ესა თუ ის ენა, რა ენებს უკავშირდება იგი ამ მხრივ. შეიძლება სხვა ნიშნის მიხედვითაც დაახასიათონ ენა.

აქ განვიხილავთ ყველაზე გავრცელებულ კლასიფიკაციებს.

აფიქსების მხრივ ენებში ერთნაირი მდგომარეობა არ არის: არის ენები, რომელთაც აფიქსები სულ არ გააჩნიათ, სიტყვები არ იშლება, უფორმოა; არის ენები, რომელთაც აფიქსები მოეპოვებათ. აფიქსთა საკითხის თვალსაზრისით ენათა კლასიფიკაცია იწოდება მორფოლოგიურ კლასიფიკაციად.

მორფოლოგიური კლასიფიკაციის ყველაზე გავრცელებული ვარიანტი გამოყოფს ენათა ოთხ ტიპს; ესენია: ძირეული, აგლუტინაციური, პოლისინთეზური და ფლექსიური ენები.

ძირეულ ენებში სიტყვას აფიქსი არ გააჩნია; სიტყვა სხვადასხვა კონტექსტში არც პრეფიქსს დაირთავს, არც სუფიქსს, არც ინფიქსს ჩაირთავს; ყველა სიტყვა დაახლოებით ისეთივე აგებულებისაა, როგორც ჩვენებური „გუშინ, ახლა, წინ, უკან“... ამგვარად, სიტყვა ასეთ ენებში ჩვენებურ მარტივ ფუძეს (ძირს) უდრის, მაგრამ, რა თქმა უნდა, სიზუსტეს თუ დავიცავთ, ძირი მას არ დაერქმის: ძირი, როგორც ვიცით, კორელაციური ცნებაა აფიქსისა (იხ. ზემოთ § 37). სიტყვათა ურთიერთობას ასეთ ენაში გამოხატავს ადგილმდებარეობა სიტყვისა და ინტონაცია. სხვადასხვა ადგილას მოთავსებულ, სხვადასხვა ინტონაციით წარმოთქმულს ერთი და იმავე ბგერითი შედგენილობის სიტყვას სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს. ძირეული ტიპის ნიმუშს წარმოადგენს ჩინური ენა. ამავე ტიპისაა ბირმანული და ტიბეტური ენები. ძირეული ენის ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ რამდენიმე შესიტყვება ჩინურ ენაზე: შაო ენ (კარგი კაცი), საუ შაო (ჩემნა კარგისა, მოწყალების გაღება), ცზიო შაო (ძველი შეგობრობა), შაო დაგუიპ (ძალიან ძვირი), ენ შაო ვო (კაც-კარგ-მე ე. ი. კაცს გუყვარვარ მე)... ერთი და

იგივე „ძირი“ ჰაო სხვადასხვა შესიტყვებებში ნიშნავს: კარგს, მოწყალებას, მეგობრობას, „ძალიან“-ს, და „გუყვარვარ“-ს, ე. ი. ზედსართავი სახელის, არსებითი სახელის, ზმნისართისა და ზმნის როლს ბგერათა ერთი და იგივე კოპლექსი („ჰაო“) ასრულებს.

აგლუტინაციურსა და ფლექსიურ ენებში სიტყვა იცვლება კონტექსტში, აფიქსებისა და ძირეული ნაწილების გამოყოფა შეიძლება. განსხვავება ამ ენათა შორის მხოლოდ იმაში მდგომარეობს, თუ როგორია კავშირი აფიქსსა და ძირეულ ნაწილს შორის.

აგლუტინაციურ ენებში აფიქსი მექანიკურად ეკვრის ძირს (აგლუტინაცია-ტერმინი სწორედ ამაზე მიუთითებს: ლათინ. *glutinare* „შეწყებება“); აფიქსთა ფუნქცია ნათელი და ხელშესახებია; აგლუტინაციურ ენათა ნიმუშად ჩვეულებრივად თურქულს ასახელებენ. შეიძლება ჩვენთვის უფრო ხელმისაწვდომ ქართულზე მივუთითოთ: ქართული და სხვა ქართველური ენები ამ ტიპს განეკუთვნებიან.

თურქულ ენებში დასტურდება ხმოვანთა ჰარმონია: აფიქსის ხმოვანი ეგუება ფუძის ხმოვანს; ასე, მაგალ., მრავლობითის სუფიქსი -ლარ დატულია ამ სახით სიტყვაში ოდა-ლარ (ოთახ-ები), მაგრამ ევ- სიტყვიდან გვექნება მრავლობითი: -ევ-ლერ (სახლ-ები).

ხმოვანთა ჰარმონია აგლუტინაციურ ენათა დამახასიათებელი საერთო მოვლენა არაა.

ფლექსიურს ენებში აფიქსისა და ძირის კავშირი უფრო მჭიდროა იქ, სადაც აფიქსები დაერთვის ძირს; შეიძლება აფიქსის მაგივრობა გასწიოს ფუძის ფლექსიამ, ფუძისეული ხმოვნის ცვლამ; ამ შემთხვევაში აფიქსი და ძირი, ფორმალური და ნივთობრივი ელემენტები ერთმანეთთან შედღეულებული ჩანს.

ფლექსიური ენისათვის ნიშანდობლივად სწორედ ეს უკანასკნელი მოვლენა ითვლება. ფლექსიური ენის ნიმუშად არაბული გამოდგებოდა (მაგალითები იხ. § 39). ფლექსიურ ენებად მიაჩნიათ: ძველი-ინდური, ბერძნული, ლათინური, თანამედროვე ლიტაური, რუსული, აგრეთვე გერმანული, ინგლისური... თუმცა ამ ენებში ფუძის ფლექსია ძირითად მოვლენად არ მიიჩნევა და აფიქსები ჩვეულებრივი წესით დაერთვის ძირს (ფუძის ფლექსიის ნიმუშები იხ. § 39).

თქმულიდან გამომდინარეობს, რომ ფლექსიურსა და აგლუტინაციურ ენას შორის არ არსებობს პრინციპული სხვაობა, რამდენადაც აფიქსები ორსავე შემთხვევაში გააჩნია სიტყვას. ამ ენებში სიტყვათა დასახასიათებლად შეიძლება შევადაროთ სიტყვათა აგვარს. ჩიქობავა. ზოგადი ენათმეცნიერება. 1.

ბულება აგლუტინაციურ ქართულში და ფლექსიურ რუსულში. წიგნებს—книгам მიცემითი ბრ. მრავლობითი რიცხვისა: წიგნებს=წიგნ (ფუძე)+ებ (მრავლობითობის საწარმოებელი სუფიქსი) +ს (მიცემითი ბრუნვის ნიშანი. როგორც მხოლოობითში, ისე მრავლობითში).

КНИГАМ=КНИГ (ფუძე)+АМ (ერთსა და იმავე დროს მრავლობითობის ნიშანიცაა და მიცემითის დაბოლოებაც; ეს დაბოლოება მხოლოობითის მიცემითს არ გამოადგება: იქ სხვა სუფიქსი იხმარება, -е: КНИГ-е).

ქართულში ფუძეს ცალკე სუფიქსი ერთვის მრავლობითობის აღსანიშნავად და ცალკე სუფიქსი—ბრუნვისათვის, რუსულში ბრუნვისა და რიცხვის მაჩვენებელი ერთი ფორმანტი გადმოიცემა. ასევე ქართულს ზმნაში: ვ-აკეთებ-დ-ი-თ აწმყოს ფუძეს ემატება: სუბიექტის პირის ნიშანი ვ-, ნამყო უსრულის მაწარმოებელი -დ-, და მრავლობითის ნიშანი—თ (-ი- შემაერთებელი ბგერაა და მორფოლოგიურ ფუნქციას მოკლებულია); ლათინ. facie-ba-mus (ვაკეთებდით) დროის მაწარმოებელ -ba-ს დაირთავს, მაგრამ პირისა და რიცხვის ნიშანი „შედულებულია“ ერთ სუფიქსში: -mus.

პოლისინთეზური ენებისათვის ნიშანდობლივად ითვლება ზმნაში შემოტანა ობიექტისა და სხვა ახსნითი სიტყვებისა (შემოკლებული სახით), ასე, რომ სიტყვა რთულ შენაზავს წარმოადგენს და მთელს შესიტყვებას უდრის („პოლისინთეზური“ ბერძნ. „მრავალ-შენაზავს“, „მრავალ-შეთხზულს“ ნიშნავს). პოლისინთეზური ენების ტიპობრივ წარმომადგენლად ცენტრალური და ჩრდილო ამერიკის ენები ითვლება.

პოლისინთეზური ენის სიტყვა=შესიტყვების ნიმუში:

ტაუკლიგილოდებდალეტ—„ის იწყებს სადმე შიგნით მის დალაგებას“ (ტიუკ—დაწყება, ლიგი—სადმე, ლოდებ—შიგნით, დალ—დალაგება ტ—ეს); კავკასიურ ენათაგან პოლისინთეზურობის ნიმუშებს ვპოულობთ აფხაზურში, უბიხურში... (მაგალითები, სამწუხაროდ, ვერ მოგვყავს სატრანსკრიფციო ნიშნების უქონლობის გამო).

1921 წ. გამოსულ ნაშრომში („ენა. შესავალი მეტყველების შესწავლაში“—რუს. თარგ. გამოვიდა 1934 წ.) ამერიკელი ენათმეცნიერი ელჟარდ სეპირი იძლევა ენათა ახალ, კონცეპტუალურ, კლასიფიკაციას. ეს კლასიფიკაცია პირობით თუ მიიჩნევა მორფოლოგიურ კლასიფიკაციად.

§ 76. მორფოლოგიური კლასიფიკაციის ისტორიიდან.

პირველი ფრიდრიხ შლეგელი იყო, რომელმაც ყველა ენა ორ ჯგუფად დაყო: მისი აზრით ერთს ახასიათებს ფუძის ფლექსია, მეორე — აფიქსებს ურთავს ძირს. პირველში ძირი ორგანულად იხრდება, მეორეში იგი სუფიქს-პრეფიქსებთანაა შეკოწიწებული. პირველის საუკეთესო ნიმუშად ფრ. შლეგელი ძვილ-ინდურ ენას თვლიდა; ამავე წყებას ის აკუთვნებდა ძველი-ინდურის მონათესავე ენებს, ოღონდ ფიქრობდა, რომ გერმანულმა და რომანულმა ენებმა დაშლისა და გადაგვარების პროცესში დაკარგეს ფლექსიურობა.

აღსანიშნავია, რომ ფრ. შლეგელს ფლექსიური ენა უმაღლესი ღირსებისად მიაჩნდა. არა ნაკლებ საყურადღებოა, რომ ფრ. შლეგელი არაბულ ენას აფიქსებიან ენად თვლიდა და არა — ფლექსიურ ენად, თუმცა აღიარებდა, რომ არაბულში ბევრი რამ ნამდვილ ფლექსიას მოგვაგონებს; იმავე აფიქსებიან ენათა წყებაში მოქცეული იყო ჩინური, რიგორც აფიქსებიან ენათა დაბალი საფეხური.

ფრ. შლეგელის ეს შეხედულება წარმოდგენილია მის წიგნში „ენისა და სიბრძნისათვის ინდოელთა“ (1808).

ფრ. შლეგელის ძმამ ავგუსტ შლეგელმა 1818 წ. გამოცემულს წიგნში „დაკვირვებანი პროვანსის ენასა და ლიტერატურაზე“ წამოაყენა სამწევროვანი კლასიფიკაცია: ენები, რომელთაც აფიქსები არ გააჩნიათ (ავგ. შლეგელი მათ უძახის „ვრამატიკულ აგებულებას მოკლებულ“ ენებს, რაც, რა თქმა უნდა, შეცთომია); 2. ენები, რომელთაც აფიქსები გააჩნიათ და 3. ფლექსიური ენები. ავგ. შლეგელიც ყველაზე მალა აყენებს ფლექსიურ ენებს.

ავგ. შლეგელი ფლექსიურ ენებს ორ ჯგუფად ყოფს: სინთეზურ და ანალიზურ ენებად; ანალიზური ენებისათვის დამახასიათებელია: ზმნის უღვლილების დროს პიროვნული ნაცვალსახელების ხმარება, აგრეთვე მეშ.ელი ზმნის გამოყენება (დროთა აღწერითი წარმოება); ბრუნვათა წარმოება წინდებულების საშუალებით ბრუნვის დაბოლოებათა უქონლობის გამო; ხარისხების საწარმოებლად ზმნისართების ხმარება.

ერთი სიტყვით, ანალიზური ენა ცალკე სიტყვებსა და ნაწილაკებს ხმარობს იქ, სადაც სინთეზურს ენაში აფიქსებია გამოყენებული. შდრ.:

ლ ა თ ი ნ. (სინთეზური):

წიგნის: libri

წიგნს: libro

ფ რ ა ნ გ. (ანალიზური):

du livre

au livre

კარგავ: perdo	je perds	} სამსავე პირში გამოითქმის „პერ“
კარგავ: perdis	tu perds	
კარგავს: perdit	il perd	

გრძელი: longus long

უგრძესი { longior (მამრ. და დედრ.) plus long
longius (საშუალო)

„უუგრძესი“ longissimus le plus long

მაშასადამე: შედარ. ხარისხი — „უგრძესი“ სინთეზური წარმოებითაა, „უფრო გრძელი“ — ანალიზურისა.

ავგუსტ შლაიხერის აზრით, ანალიზური ენები სინთეზურის დაშლით არის მიღებული.

ვილჰელმ ჰუმბოლდტის ნაშრომში „გრამატიკულ ფორმათა წარმოშობის... შესახებ“ ლაპარაკია უაფიქსო მდგომარეობაზე, აფიქსების აგლუტინაციაზე, ინკორპორაცია და ფლექსიაზე, ე. ი. დასახელებულია მორფოლოგიური კლასიფიკაციის დამახასიათებელი ოთხივე ტიპი; ინკორპორაცია — ერთი სიტყვის მეორეში მოქცევა, „შთახეულება“, — პოლისინთეზური ენების დამახასიათებელ მოვლენას აღნიშნავს (იხ. ზემ.); „აგლუტინაცია“ ტერმინი ვილ. ჰუმბოლდტის მიერ შემოღებულად ითვლება.

საგულისხმოა, რომ ვილ. ჰუმბოლდტი არაბულსა და, საერთოდ, სემიტურ ენებს ნამდვილ ფლექსიურ ენებად თვლის; კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი ისაა, რომ ვილ. ჰუმბოლდტს საეკვოდ მიაჩნია წმინდა აგლუტინაციური და წმინდა ფლექსიური ტიპის არსებობა: ეს ორი ტიპი ერთმანეთში ირევაო.

მეცხრამეტე საუკუნის პირველი ნახევრის ცნობილი ენათმეცნიერი ავგუსტ შლაიხერი ენათა მორფოლოგიურ ტიპებს თავისებურ ინტერპრეტაციას უკეთებს.

მისი შეხედულებით, ენის რაობა იშლება „მნიშვნელობასა“ (ში. ნაარსი, მატერია, ძირი) და „მიმართებაში“ (ფორმა, აფიქსი).

მარტოოდენ „მიმართება“ (ფორმა) შეუძლებელია არსებობდეს, მარტოოდენ „მნიშვნელობა“ (შინაარსი, ძირი) შეიძლება არსებობდეს: ფორმა მხოლოდ ზოგადად აღინიშნება — სიტყვათა ადგილმდებარეობით (ძირეული ენები).

შეიძლება სიტყვაში „მნიშვნელობა“ მოცემული იყოს და „მიმართება“, ოღონდ კავშირი მათ შორის გარეგნული იყოს, ძირი ცვლილებას არ განიცდიდეს (აგლუტინაციური ენები).

დნასარულ, ამ მეორე შესაძლებლობის ახალი ვარიანტი: მოცემული იყოს „მნიშვნელობაც“ და „მიმართებაც“; ორივე შედუღებული იყოს სიტყვაში; ძირს შეუძლია შინაგანი ცვლილებები განიცადოს და აფიქსებიც დაირთოს (ფლექსიური ენები).

თუ ძირს აღენიშნავდით R-აეთი (ლათ. radix ძირი), პრეფიქს—p-თი, სუფიქს—s-თი, ძირის ცელას x-ით, სხვადასხვა ტიპის ენათა სიტყვები ასეთ ფორმულებში შეიძლება გამოგვესახა:

ძირეული ენისა: R (წინადადება: R+R+R...)

აგლუჭინაციური ენისა: ან pR, ან Rs, ანდა pRs...

ფლექსიური ენისა: pR^s ანდა R^s...

ეს სამი ტიპი ავგ. შლაიხერთან ლოგიკურის აუცილებლობით გამომდინარეობს „მნიშვნელობა“ და „მიმართება“ ცნებათა კომბინაციათაგან.

პეგელიანელი ავგ. შლაიხერი ამას არ ჯერდება: მისთვის ეს სამი ტიპი განვითარების სამ საფეხურს წარმოადგენს; ძირეული ტიპი განვითარების პირველი საფეხურია, ფლექსიური ტიპი—უკანასკნელი, „ყველაზე მაღალი“ საფეხური. ამ საფეხურს ენის განვითარება ვერ გაკდება: შემდეგ იწყება ენის ორგანიზმის დაშლა. ასე მოუვიდა ავგ. შლაიხერის აზრით ევროპულ ენებს. ინგლისური, ფრანგული ენა კარგავს ფლექსიებს, დაშლის გზაზე დამდგარი, ლათინური, ძველი ინდური—ფლექსიური ენები იყო. საერთოდ, ენა ვითარდება წინაისტორიულ ეპოქაში, ისტორიულ ხანაში მწერლობის შემოღების შემდეგ იწყება ენათა დაშლა. ასეთია ავგ. შლაიხერის აზრი.

ავგ. შლაიხერის შეხედულებაში საინტერესოა ენათა ტიპების გამოცხადება განვითარების სხვადასხვა საფეხურად. კიდევ უფრო საინტერესოა ამ ტიპების სოციოლოგიური ინტერპრეტაცია, რომელსაც მაქს მიულერი იძლევა (გასული საუკუნის მესამოცე წლებში). მაქს მიულერის აზრით ენათა სხვადასხვა ტიპი საზოგადოებრივი განვითარების სხვადასხვა საფეხურს ახასიათებს: ძირეული ტიპი დამახასიათებელია „ოჯახური“ საფეხურისათვის, აგლუჭინაციური ტიპი მომთაბარეობას შეეფერება, ხოლო ფლექსიურობა „პოლიტიკურ“ (სახელმწიფოებრივ) საფეხურს ასახავს.

ეს სოციოლოგიზმი პრიმიტიულია; თვით საკითხის დასმა, ენის მორფოლოგიური ტიპის საზოგადოების სტრუქტურასთან დაკავშირების ცდა, საინტერესოა.

§ 77. მორფოლოგიური კლასიფიკაციის ზოგადი შეფასება. მორფოლოგიური კლასიფიკაციის შესახებ უნდა დავასკვნათ:

1. ფლექსიური, აგლუტინაციური და პოლისინთეზური ტიპის გამოიჯენა შეუძლებელია: წმინდა სახით ეს ტიპები არა გვხვდება; აგლუტინაციურს ენაში ფლექსიურობის ელემენტებიც მოიპოვება და პირუკუ; თვით ძირეულ ენაშიაც დამხმარე სიტყვების არსებობაც არ არის გამორიცხული; უკანასკნელ ხანებში კალგრენმა დაადასტურა, რომ ძველ ჩ.ნურში პიროვნული ნაცვალსახელები განასხვავებდნენ სუბიექტის ბრუნვას ობიექტის ბრუნვისაგან.

2. ფლექსიური ენების (ძველი-ინდურის, არაბულის...) გამოცხადება სრულყოფილ ენებად (ფრ. შლეგელი, ნაწილობრივ აგვ. შლაიხერი...) არაჰეცნიერულად უნდა მივიჩნიოთ. ყოველი ენა, როგორც გაგებინების საშუალება, „სრულყოფილია“ სათანადო ენობრივი კოლექტივისათვის. ენა, როგორც აზროვნების იარაღი, როგორც გამოხატველობითი საშუალება, შესაძლებელია ერთნაირად მარჯვე არ იყოს: ზოგი კონკრეტულ აზროვნებას უფრო ეწყობა, ზოგიც—აბსტრაქტული აზროვნებისათვის მეტს გასაქანს იძლევა. რამდენადაც მეცნიერული აზროვნების ანდა მხატვრული შემოქმედების ინტერესები იკნება ამოსავალი, შესაძლებელია ამა თუ იმ ტიპს მიეცეს უპირატესობა. შეიძლება ისეც მოხდეს, რომ მეცნიერული აზროვნების თვალსაზრისით გარკვეული უპირატესობა მიენიჭოს ენას, მხატვრული შემოქმედების თვალსაზრისით კი მას სათანადო პლუსები არ აღმოაჩნდეს და პირუკუ...

როგორც გამომხატველობითს საშუალებას, ფლექსიურ ენას არავითარი განსაკუთრებული უპირატესობა არ გააჩნია, და მეცნიერულად არ მიიჩნევა ძველი ინდურის მოთაყვანე რომანტიკოს ფრ. შლეგელის აზრი, რომელიც ფიქრობდა, რომ ძველი ინდურის გაცნობა ისეთსავე როლს ითამაშებს, როგორიც ძველი ბერძნულის გამოცოცხლებამ ითამაშა რენესანსის ხანაში.

3. ზემოაღნიშნულის მხედველობაში მიღებით ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაცია შესაძლებელიცაა და საჭიროც. საჭიროა ის, პირველ ყოვლისა, ენათა ხტრუქტურის აღწერითი ანალიზისათვის: ენა, რომელსაც მხოლოდ უაფიქსო სიტყვები აქვს, არსებითად სხვაგვარი შინაარსის მორფოლოგიურ-სინტაქსურ ცნებებს იძლევა, ვინემ ენა, რომელსაც აფიქსებიანი სიტყვები გააჩნია. ჩინური ენის მორფოლოგია-სინტაქსი ინტონაციისა და სიტყვათა ადგილმდებარეობის შესწავლის ხაზით გაიშლება; არაბულის მორფოლოგია და სინტაქსი აფიქსებიანი სიტყვების აგებულებისა და ურთიერთობის შესწავლის გარეშე წარმოუდგენელია. ყოველივე ამას იმ თავითვე ცხადს ხდის ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაცია.

აგლუტინაციურს ენებში ფლექსიურ მოვლენათა ისტორიული ანალიზი ცხადყოფს, რომ ფლექსიურობას წინ უძღოდა აგლუტინაცია: მრავლობითის მესამე პირის ნიშანი (-ენ, -ეს, -ან) ქართულში მხოლოდ რიცხვს აღნიშნავდა; თ-ა ძველებური მრავლობითის ბრუნვებში მრავლობითობის აღმნიშვნელი იყო; საფიქრებელია, რომ ზმნის ფუძეში ხმოვანთა მონაცვალეობაც (გლევს— გლიჯა) ფონეტიკური გზით იყოს მიღებული. ეს საკითხი ბუნებრივად ისმის, რაკი ვიცით, რომ ქართული აგლუტინაციური ენაა. მაშასადამე, ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაცია ისტორიული გრამატიკის თვალსაზრისით მნიშვნელოვან მითითებებს იძლევა.

4. ძირითადი პრინციპული მნიშვნელობისაა საკითხი: ცვალებადია თუ არა ენის მორფოლოგიური ტიპი? შეიძლება თუ არა ერთი ტიპის ენა სხვა ტიპისად იქცეს დროთა ვითარებაში? ამ კითხვაზე დადებითი პასუხი უნდა გავცეთ: ენის მორფოლოგიური ტიპი ცვალებადია; იგი ძალიან გამძლეა, გამძლეა ისევე, როგორც ენის ბგერითი შემადგენლობა, მაგრამ მაინც ცვალებადია (ისევე, როგორც ცვალებადია ენის ბგერითი შედგენილობა).

მორფოლოგიური ტიპის ცვალებადობა დელუქციურადაც გამომდინარეობს იქ დან, რაც აფიქსთა წარმოშობის შესახებ ითქვა და ინდუქციურადაც დასტურდება ენათა განვითარების ფაქტობრივი მსვლელობით.

თუ აფიქსება ფუძეებიდანაა წარმოშობილი, ცხადია, ყოფილა ისეთი მდგომარეობა, როცა არც ერთი ამჟამად აფიქსიანი ენა აფიქსიანი არ იყო, ე. ი. ისეთი მდგომარეობა, როცა მხოლოდ უაფიქსო ენები არსებობდა. აფიქსებიანი ენები ახლა დიდს უმრავლესობას შეადგენს: უაფიქსო ენები, ცხადია, ქცეულა აფიქსებიანად. ერთი მორფოლოგიური ტიპის ადგილი დაუქერია მეორეს. ასეთი დასკვნა აუცილებელია, თუ სწორად მივიჩნევთ აფიქსთა წარმოშობის თეორიას.

ინგლისური ენა თითქმის უაფიქსო ენას წარმოადგენს; ყოველ შეუთხვევაში, დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები (ფლექსიები) ინგლისურში თითზე ჩამოითვლება. ათიოდე საუკუნის წინეთ ინგლისური აფიქსებით მდიდარი ენა იყო: აფიქსებიანი ენა უაფიქსებო ენად იქცევა, თუ შეიძლება ითქვას, ჩვენ თვალწინ.

იმავე დროს, არ არის გამორიცხული შესაძლებლობა, რომ უაფიქსო ჩინური დამხმარე სიტყვებისა და ნაწილაკების გამომუშავების გზით აფიქსებს გაიჩენს.

5. არის თუ არა ენის მორფოლოგიური ტიპის ცვლა საზოგა-

დობრივ-ეკონომიური ფორმაციის ცვლაზე დამოკიდებული? უშუალო დამოკიდებულება არა ჩანს: მონათმფლობელურ რომშიც აფიქსებიანი ენით ლაპარაკობდნენ და ახლანდელ რომშიც აფიქსებიანი იტალიური ენა ისმის. იცვალა მონათმფლობელური წყობილება, მისი ადგილი ფეოდალიზმმა დაიკირა, ფეოდალიზმი შეცვალა კაპიტალიზმმა, რომელსაც თავს წასდგომია სოციალიზმი. შეიცვალა სოციალურ-ეკონომიური ფორმაციები. ენა? იცვალა ენაც: აღარსადაა სალიტერატურო ლათინური, არც ხალხური ლათინური; უკანასკნელის საფუძველზე იტალიაში ახალი, იტალიური, ენა შეიქმნა—სასაუბროცა და სამწერლოც. ერთი ენა შეიცვალა მეორით. ტიპი? მორფოლოგიური ტიპი არ შეცვლილა, მორფოლოგიური ტიპი არსებითად იგივე დარჩა: ცვლილებები ერთისა და იმავე ტიპის ფარგლებს არ გასცილებია. ასეა სხვაგანაც. ამიტომ მეცნიერული ახსნის კარიკატურა გამოვა, რომ ვთქვათ: ყოველ სოციალურ-ეკონომიურ ფორმაციას გარკვეული მორფოლოგიური ტიპი ენისა შეეფერებაო; ვთქვათ, პირველყოფილ თემურ წყობილებას—უაფიქსო ენა, ფეოდალიზმს—აგლუტინაციური, კაპიტალიზმს—ფლექსიური, სოციალიზმს—კიდევ სხვა ტიპისა...

X. ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია

§ 78. რაში მღვრთაჲთუბს ენათა ნათესაობა? მორფოლოგიური კლასიფიკაციის გარდა არსებობს ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია. მორფოლოგიური დახასიათება ენათა აგებულებას ემყარება, გენეალოგიური—ნათესაურ ურთიერთობას ენათა შორის; მორფოლოგიური დახასიათებისას ენათა მორფოლოგიურ ტიპებს ვიღებთ, გენეალოგიური კლასიფიკაციის დროს—ენათა ოჯახებს. ენათა ოჯახში აერთიანებენ ნათესაურ ურთიერთობაში მყოფ ენებს. ნათესაური ურთიერთობა გულისხმობს წარმოშობის მიხედვით ერთიანობას და გამოიხატება მონათესავე ენათა მსგავსებაში. მსგავსება შეიძლება იყოს შემთხვევითი ანდა კიდევ ნასესხები სიტყვების მიხედვით. ნათესაური ურთიერთობა ემყარება არა ასეთს მსგავსებას, არამედ ისეთ მსგავსებას, რომელსაც კანონზომიერი ხასიათი აქვს; ასეთ შემთხვევაში ჩვეულებრივად მიმართავენ: 1. ბგერათა სისტემას; 2. აფიქსების შედარებას, რადგანაც სესხების შესაძლებლობა აქ მცირეა და 3. ისეთ სიტყვათა ძირებს, რომლებიც სემასიოლოგიურად ენის ძირითად კუთვნილებას შეიძლება შეადგენდეს; ესენია: ნათესაური ურთიერთობის აღმნიშვნელი სიტყვები (მამა, დედა, და, ძმა, ცოლი, შვილი)... რიცხვის სახელები, სხეულის ნაწილთა სახელები... რა თქმა უნდა, სავალდებულო არაა ყველა ამგვარი სიტყვის ხაზით კანონზომიერი მსგავსება დადასტურდეს, მაგრამ პირველ ყოვლისა ამგვარ სიტყვებშია მოსალოდნელი კავშირი, თუ კი მას აქვს ადგილი. ნათესაური დამოკიდებულების დასადასტურებლად მიმართავენ შედარებას, ოღონდ:

ა) შედარებისათვის უნდა იქნეს აღებული ხაერთო წარმოშობის მონაცემი, მარტივი ფუძე იქნება ის თუ აფიქსი:

შდრ. ქართ. მე ძმა ერთი კაცი ძალი ცხელი წითელი...

მეგრ. მა ჯიმა ართი კოჩი ჯოლორი ჩხე კითა...

ბ) შედარებისათვის არ გამოდგება საგსებით ერთნაირი მონაცემი, მარტივი ფუძე იქნება ის თუ აფიქსი: ასეთი რამ ან საერთოა შესაღარებელი ენებისათვის ანდა ნასესხებია ერთიდან მეორეში ანდა კიდევ შეიძლება სხვა, მესამე, ენიდან მიმდინარეობდეს ორივეში):

ქართ. კისერი კარი ბერი... ძმა-ხ ხატავ-ს

მეგრ. კისერი კარი ბერი¹... ჯიმა-ხ ხანტუნ-ს

გ) შუღარებისათვის არ გამოადგება ერთი და იმავე მნიშვნელობის მონაცემი (ფუძე, აფიქსი), თუ ისინი სხვადასხვა წარმოშობისაა:

ქართ. თეთრი ფეხი მიწა ხე... ქათამ-მა ზი-ს

მეგრ. ჩე კუჩხი დიხა ჯა... ქოთომ-ქ ხე-ნ

მოთხრობითის სუფიქსები -მა და -ქ სხვადასხვა წარმოშობისაა, ასევე მე-3 პირის სუბიექტის ნიშანი -ხ და -ნ: ისინი მორფოლოგიურად შესატყვისებიან ერთმანეთს, ფონეტიკურად კი—არა. სიტყვებს რაც შეეხება, აქაც შესატყვისები არ გაგვიჩნია: „თეთრი“ სხვა ძირია და „ჩე“ სხვა; ეგევე ითქმის სხვების შესახებაც.

ეს სრულებით არ ნიშნავს, რომ ამ ძირებისათვის შესატყვისის დაძებნა არ შეიძლებოდა.

მეგრ. „ჩე“-ს ქართული ვარიანტი არის „ხცე“ (←კეკ²), რომელიც „ქალარა“-ს ნიშნავს და ამჟამად შემონახულია სიტყვაში „მხცოვანი“ („აქალარავებული“, „მოხუცებული“, მეგრე, „დამსახურებულიც“ იხ. ზემოთ § 23); მას ქანურში შემონახული აქვს ქ: „ქჩე“; მეგრულში ეს უკანაენისმიერი ნაწარმოებ სიტყვებში კანონზომიერად დანდება რ-ს სახით: მეგრ. რჩინუ, ქან. ქჩინი (მოხუცი); გეერჩ-იელუ = გათეთრდა (მდრ. გ || რ: საგზალი || ორზოლი; აგზება || დორზაძა; გ-ყავს || რ-ცნს...).

მეგრ. „კუჩხ“-ის შესატყვისი შენახულია ძვ. ქართ. კუარცხლებ(რ)კ-ში... მეგრ. „დიხა“-ს შესაბამი ძირი ქართულში არის თიხა (←თიკა ..); მეგრ. „ჯა“-ს შესატყვისია ქართული „ძელ“-ი: ძ || ჯ; ე || ა (იხ. ზემოთ ა- მუხლი); მეგრულ „ჯა“-ს აკლია „ლ“-ს შესაბამი თანხმოვანი; ეს თანხმოვანი მეგრულ „ჯა“-ს დაკარგული აქვს მხოლოდობითში, მაგრამ გამოაჩნდება მრავლობითში: ჯალ-ეფ-ი || ძელ-ებ-ი..

ამგვარად, უნდა გვახსოვდეს, რომ საერთო წარმოშობის სიტყვებმა შეიძლება წინანდელი მნიშვნელობა იცვალონ, და ეს სემასიოლოგიური გადახრა აძნელებს შესადარებელ სიტყვათა დაძებნას. სხვათა შორის, ამიტომ, რომ პარალელური ლექსიკონი არ უდრის შედარებითს ლექსიკონს.

იმისათვის, რომ გავარკვიოთ, საერთო წარმოშობისაა ესა თუ ის მონაცემი, თუ სხვადასხვა წარმოშობისა, საჭიროა ვიცოდეთ შე-

¹ ბერი ქართულში სპარსულიდან მომდინარეობს: სპ. „ფირ“—მოხუცი.

² შესაძლოა, ეს ძირი ქართველურ ენებში ნ.სესებში იყოს. მაშინ „ხცე“ და „ჩე“ ფონეტიკურად დიფერენცირებული ერთი და იგივე მონაცემი იქნებოდა.

სადარებელ ოდენობათა ისტორია; შესაძლებელია, საერთო წარმოშობის მონაცემთან გვეკონდეს საქმე, მაგრამ ამა თუ იმ ენაში მან ცვლილებები განიცადა; ზემოთ ჩვენ ვნახეთ, რომ ქჩემ-დაკარგა მეგრულში ქ და მხოლოდ ნაწარმოებ სიტყვებში შეგვენახა რ, გ-ს ნაცვალი (ამ ორი ბგერის შენაცვლება სხვა სიტყვებშიც რომ არ გვეკონდეს, ქ-ს მონაცვლედ რ-ს ვერ მივიჩნევდით). „ჯალ“-ძირმა დაკარგა ბოლოკიდური ლ მხოლოდობითში; ესეც თვით მეგრულში მომხდარი ფაქტია ისევე, როგორც ქ-ს დაკარგვა.

უფრო რთული შემთხვევებიც გვხვდება; შდრ. ქართ. თბილი და მეგრ. ტიბუ; შედარებამდის უნდა მოვიგონოთ, რომ ძვ. ქართულში „ტფილი“ გვაქვს („განტფა“, „ტფილისი“); ძირეული ტფ, საფიქრებელია, ტბ-საგან იყოს მიღებული; ტ-სა და ბ-ს შორის არსებული ხმოვნის დაკარგვის შემდეგ ბ დაემსგავსა ტ-ს (ნაწილობრივი ასიმილაცია!); ბ-ს დაყრუებით უნდა მიგველო პ, მაგრამ ტბ კომპლექსი ქართულისთვის უცხო იყო და ბ-ს ადგილი დაიკირა ფ-მ, ყრუ მფშვინავმა ბაგისმიერმა: ტ(ა)ბ→ტბ→(ტბ) || ტფ...

მეგრული ტიბუ-ც გარკვეული ცვლილების შედეგია; იყო: ტუბ-ო →ტიბ-უ; ამას მოწმობს ქანური ტუბ-უ (თბილი); ბოლოკიდური -უ არ უნდა იყოს პირვანდელი: ის ბ-ს ზევაულენით ო-საგან მიღებული ჩანს. ამის სასარგებლოდ ლაპარაკობს გეოგრაფიული სახელწოდება წყალ-ტუბო (მეგრ. წყარ-ტიბუ), რაიც „წყალ-თბილ“-ს ნიშნავს.

ამრიგად, შესადარებელ მონაცემთა ისტორიის გათვალისწინებამ დაგვანახვა, რომ თბილი კი არ უნდა შევადაროთ უშუალოდ ტიბუ-ს, არამედ ქართ. ძირი ტ(ა)ბ- მეგრ. ტუბ-ძირს. ზოგადი დასკვნა: შედარება ემყარება ისტორიას; შესადარებელ ფაქტთა ისტორია უნდა იქნეს გათვალისწინებული, თუ გვინდა, რომ შედარებამ მეცნიერულად დასაბუთებული, მკვიდრი შედეგები მოგვცეს. იქ, სადაც ეს პირობა დაცულია, შედარება ახალ პერსპექტივას შლის, ისტორიულ წარსულში უფრო ღრმად ჩახედვის შესაძლებლობას ქმნის, ისეთ წარსულში, რომელსაც დოკუმენტალური, ძეგლებში დდასტურებული ისტორია ველარ წვდება. მაშასადამე: შედარება ისევე ისტორიის მიზნებს ემსახურება; შედარება ისტორიის მიუწვდომელ საფეხურთა წვდომის საშუალებაა. ოღონდ: ამისთვის საჭიროა დაწყება შესადარებელ მონაცემთა ისტორიით.

იქ, სადაც შედარება შესადარებელ მონაცემთა ისტორიის გათვალისწინებით წარმოებს, იგი წარსულის კვლევის ძლიერ საშუა-

ლებას წარმოადგენს და უჩვეულო შედეგებს იძლევა! ხოლო თუ შედარება შესადარებელ მონაცემთა ისტორიის გათვალისწინების გარეშე წარმოებს, მკვიდრი მეცნიერული შედეგი შემთხვევით თუ მიიღება.

რომ ამ შედარებითისა და ისტორიული ძიების პროცესში ფონეტიკის დახმარების გარეშე მკვლევარი ნაბიჯს წინ ვერ წადგამს, ეს ხელოვნოვანილი ორიოდ მაგალითის ანალიზიდანაც ცხადად უცხადესია.

რა თქმა უნდა, ეს ფონეტიკაც უნდა იყოს ისტორიულ-სოციალურ პრინციპზე დამყარებული: ზოგადად ესა თუ ის ბგერა კი არ იცვლება ამა თუ იმ ბგერად, არამედ ამა და ამ ენის ბგერა სათანადო ენის განვითარების ამა და ამ პერიოდში იძლევა ასეთს, და არა სხვაგვარ, ცვლილებებს¹.

ქართლისა, მეგრულ-ჭანურისა და სვანურის სინამდვილეში შედარებით-ისტორიული ძიების მშვენიერი, ზოგჯერ პირდაპირ ბრწყინვალე ნიმუშებია მოცემული აკად. ნ. მარის ზოგიერთ გამოკვლევებში.

როგორც ვთქვით, ნათესაური ურთიერთობის დასადგენად მიმართავენ შედარებას. შედარება რთული საქმეა და ისტორიულ ძიებას მოითხოვს. ამიტომ გასაგები უნდა იყოს, რომ მრავალი ენის ნათესაური ურთიერთობა სხვა ენებთან შესწავლილი არ არის ანდა არასაკმარისად არის შესწავლილი. ეს ნიშნავს: ამჟამად შეუძლებელია ისეთი გენეალოგიური კლასიფიკაციის მოცემა, რომელსაც შეეძლება დედამიწის ყველა ენას მიუჩინოს ადგილი სათანადო ენობრივ ოჯახში.

§ 79. ენათა ოჯახები. აქ განვიხილავთ ყველაზე უფრო შესწავლილ ენათა ოჯახებს.

ასეთებია: 1. ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახი,

2. ხემიტურ ენათა ოჯახი,

3. ურალურ-ალთაურ ენათა ოჯახი (ნაწილობრივი)

4. კავკასიურ ენათა ოჯახი (ე. ი. ქართველურ და მთის კავკასიურ ენათა ოჯახი).

ქვემოთ მოწოდებულია ძირითადი ცნობები ზემოთ აღნიშნულ-

¹ ანგარიში ეწევა ბერის ადგილმდებარეობასაც სიტყვაში (სიტყვის დასაწყისშია ბგერა თუ ბოლოში), ზოგჯერ იმასაც, აფიქსის ნაწილია ბგერა თუ ძირითად ნაწილს განეკუთვნება.

ოჯახთა შესახებ; რა ჯგუფებისა და ენებისაგან შედგება ეს ოჯახები, რა დროიდანაა ცნობილი ესა თუ ის ენა, ცოცხალია თუ მკვდარი იგი და სხვ.

§ 80. ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახი.

ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახს შეადგენენ:

- I. ინდური ენები (ანუ, როგორც იტყვიან, ინდური შტო ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახისა);
- II. ირანული ირანული შტო "
- III. სლავური სლავური შტო
- IV. ბალტური ბალტური შტო "
- V. გერმანული გერმანული შტო "
- VI. რომანული იტალიური შტო "
- VII. კელტური კელტური შტო
- VIII. ბერძნული ბერძნული შტო "
- IX. ალბანური ალბანური შტო " "
- X. კანესური ანუ ნებისური და ლუვიური—მკვდარი ენები (შეცთომით ნესიტურს „ხეივანად“ მიიჩნევენ);
- XI. ფოკარული ენა (მკვდარია);
- XII. სომხური (მისი ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილით).

I. ინდური ენებია ინდოეთის ინდო-ევროპული¹ ენები:

1. ძველი ინდური: ვედების ენა და ხანსკრიტი;
2. ხაშუალო ინდური: პრაკრიტი, პალი;
3. ახალი ინდური ენები, მათ შორის სალიტერატურო: ჰინდი-ენა, ურდუ-ენა, ბენგალიური...

ინდური მეტყველების უძველესი ძეგლებია ვედები; ასე იწოდება სასულიერო შინაარსის ჰიმნები (საჯალობლები; გუდა- ძვ. ინდური სიტყვაა და „ცოდნას“ ნიშნავს; შდრ. რუს. ведать=знать; являю-веденье = являюзнание; ძვ. ბერძნ. ὄμα — „ვიცი“).

განასხვავებენ: რიგ-ვედა-ს (= „ჰიმნთა ცოდნა“),

ათარვა-ვედა-ს (- „ათარვათა, მოგვთა ვედა“),

ჯაჯურ-ვედა-ს (მსხვერპლის შეწირვასთან დაკავშირებული ვედები)...

ვედებს მიყვება ბრაჰმანა, ვედების კომენტარიები, და ხუტრა.

ვედების ხნოვანება დადგენილი არაა. ჩვეულებრივ ვარაუდობენ, რომ ვედათა შორის უძველესი — რიგ-ვედა — ჩაწერილი უნდა იყოსო თხუთმეტი საუკუნის წინ ჩვენ წელთაღრიცხვამდის² (ზოგი ოც საუკუნესაც კი ვარაუდობს).

სანსკრიტიც ძველი ინდური ენაა, კლასიკური ინდური სალიტერატურო ენა: ხანსკრტა- ნიშნავს: „ხელოვნური“, „დამუშავებული“, „სრულყოფილი“. ვარაუდობენ, რომ სანსკრიტს საფუძვლად ედო ძველი ინდურის სხვა კილო, ვინემ — ვედებს.

სანსკრიტზეა დაწერილი ეპიკური თხზულებები: მაჰაბჰარატა (= „დიდი ბჰარატა“), რამაიანა, პანჩატანტრა (= „ხუთწიგნეული“, იგავ-არაკთა კრებული), ჰიტოპადეშა („კეთილი დარიგება“), მანუ-ს კანონთა კრებული...

სანსკრიტი, როგორც განათლებული მაღალი წრეების ენა, ხმარებაში უნდა ყოფილიყო შეუქვხე საუკუნიდან ჩვენ წელთაღრიცხვამდის (უძველესი დათარიღებული წარწერა კი, გირნარში აღმოჩენილი, 150 წელს მიეკუთვნება ჩვენ წელთაღრიცხვამდის). მიუხედავად იმისა, რომ სანსკრიტი მკვდარი ენაა, წიგნის ენად მას დღემდისაც კი ხმარობენ სწავლეულები (ისევე, როგორც ლათინურს ხმარობდენ დასავლეთ ევროპაში საშუალო საუკუნეებში).

¹ ინდოეთის მიწა-წყალზე არაინდოევროპული ენებიც გვაქვს: ინდოეთის ნახევარ-კუნძულის სანხრეთი ნაწილი უპირაეს დრავიდულ ენებს, აღმოსავლეთ ნაწილში მდ. განგის სამხრეთით გვხვდება მუნდა-ენები.

² ქრონოლოგია ინდოეთის ძველი ისტორიის ყველაზე სუსტი მხარეა. ორი-სამი საუკუნის ფარგლებში მერყეობა აქ ჩვეულებრივია.

სანსკრიტის სახელწოდებით შეიძლება ზოგჯერ აღნიშნონ საერთოდ ძველი ინდური და განასხვავონ: ვედების სანსკრიტი და კლასიკური სანსკრიტი (ე. ი. საკუთრივ სანსკრიტი).

სანსკრიტს უპირისპირდება პრაკრიტი = „ბუნებრივი“; იგულისხმება ხალხური მეტყველება, ცოცხალი კილოები¹.

უძველესი წარწოები ასეთ ენაზე ეკუთვნის აშოკა-მეფეს და თარიღდება შვიამე საუკუნით ჩვენ წელთაღრიცხვამდის.

პრაკრიტი საშუალო ინდურია. საშუალო ინდურს ეკუთვნის აგრეთვე ძალი, რომელზედაც მოცემულია ბუდიზმის საღვთისმეტყველო ლიტერატურა (შდრ. ბრაჰმანიზმი და მისი ენა ვედა-სანსკრიტი).

საშუალო ინდური დიალექტებიდანაა განვითარებული თანამედროვე ინდური ენები. ისინი სამ ჯგუფად განიყოფებიან:

დასავლური ჯგუფი, რომელშიაც შედის ენები: ლაჰნდა, ინდჰი, გუზრათი, მარათი. წარწოები მარათის ენაზე გვაქვს XII საუკუნიდან (ჩგ. წ.), გუზრათის ენაზე მწერლობა მოიპოვება XV ს. უკუნიდან.

ცენტრალური ჯგუფის ენებია: პენჯაბური, პაპარი, ჰინდური (დას. ვლური და აღმოსავლური) და ბიჰარი.

დასავლური ჰინდურის მთავარი დიალექტია ჰინდუსთანურია. ამის საფუძველზეა შექმნილი ორი სალიტერატურო ენა: ურდუ — არაბული ანბნით (მუსულმან ინდოელთათვის) და ჰინდი (ერთგვარად უპირისპირდება ურდუ-ს).

აღმოსავლურ ჯგუფს შეადგენენ: ბენგალიური, ორიჰა და ასამური. ეს ენები მეტად ხლოსაა ერთმანეთთან. სამივე სალიტერატურო ენაა, თუმცა ყველაზე მდიდარი და განვითარებული მათ შორის ბენგალიურია. ბენგალიურ ენაზე წერდა სახელგანთქმული ინდოელი მწერალი რაბინდრანათ ტაგორი.

ძველი ინდური ენის დამწერლობა — დევანაგარი — სილაბური პრინციპისაა (ნიშანი მარცვალს აღნიშნავს), იწერება მარცხნიდან მარჯვნივ. ფიქრობენ, რომ ეს დამწერლობა არამეული წარმოშობისაა (დაახლოებით მერვე საუკუნეში ჩვენ წელთაღრიცხვამდის).

ახალ ინდურ ენათა წრეს განეკუთვნება ბოშების ანუ აწინკანთა ენა; რომელსაც დიდი ცვლილებები განუცდია ბოშთა მომობარეობასა და სხვადასხვა ხალხებთან კონტაქტის გამო (სომხეთის ბოშებს ლექსიკა თავისი აქვს, გრამ. ტოკა ნასესხები!).

¹ სადაურობის მიხედვით გაირჩეოდა პრაკრიტის კონკრეტული სახეები: შაურასენი, მაგადჰი, მაჰარაშტრი...

II. ირანული ენებია:

1. ძველი სპარსული ენა.
2. ავესტის ენა.
3. ფალაური ენა.
4. ახალი სპარსული ენა.
5. ავღანური ენა.
6. ქურთული ენა.
7. ოსური ენა.
8. სოლდური ენა.

ძველი სპარსული ენა ცნობილია ლურსმული წარწერებიდან. რომლებიც ეკუთვნის აქემენიდთა დინასტიის მეფეებს—დარიოსს (522—486 წ. წ.) და ქსერქსს (486—466 წ. წ.); წარწერების ენა იმ დიალექტის ნიმუშია, რომელზედაც ხსენებული მეფეები და სამეფო კარი ლაპარაკობდა, —ესაა ფარსის დიალექტი.

ყულაზე ვრცელი წარწერა ამოპრილია ბექისტუნის კლდეზე ქერმანშაჰის მახლობლად („ბექისტუნის წარწერა“); მასში მოთხრობილია მეფე დარიოსის გამარჯვებათა შესახებ.

აქემენიდური წარწერები ორ- და სამ-ენოვანია; მაგალითად, ბექისტუნის წარწერა ამოპრილია პარალელურად სამ ენაზე: ძველ სპარსულზე (ესაა დამპყრობელთა ენა), ელამურზე და ბაბილონურზე.

ავესტის ენა რელიგიური ტექსტების ენაა, სახელდობრ, მაზდეანობის ტექსტებისა (მაზდეანობის შემქმნელად ზოროასტრი ითვლება).

ავესტაში განასხვავებენ ორგვარ ტექსტებს; ერთია—განთას („სავალდებლი“), თითქმის ისევე ძველი, როგორც რიგ-ვედა, მეორე—საკუთრივ ავესტა.

ავესტას ჩვენამდის მოუღწევეია გვიანდელი რედაქციით, რომელიც სასანიდთა დინასტიის ეპოქას ეკუთვნის.

ავესტის ენა ახლოს დგას ძველ სპარსულთან.

ფალაური ენა ახალი სპარსულის წინაპარია. უძველესი ფალაური წარწერა სასანიდთა დინასტიის დამაარსებლის არდაშირის მეფობაშია ამოპრილი (226—241 წ. წ.). ფალაური ითვლებოდა ეკლესიისა და სახელმწიფოს ენად სასანიდთა დინასტიის დროს (226—652 წ. წ.). ფალაურის დამწერლობა სემიტური წარმოშობისაა, —არამეულია.

ახალი სპარსულის დასაბამს IX საუკუნეში დებენ. ამ ენაზე წერდა X საუკუნის დიდი სპარსელი პოეტი ფირდოუსი (მისი „შაჰ-ნამე“

ქართულადაც თარგმნილია). ცოცხალ ირანულ ენათა შორის ახალი სპარსული ყველაზე მნიშვნელოვანი სალიტერატურო ენაა.

დამწერლობა სპარსულისა არაბულია. არაბული ლექსიკა უხვად აქვს შეთვისებული სპარსულს (ფირდოუსის დროს ლექსიკა ირანული იყო).

ახალ სპარსულს რიგი დიალექტი მოეპოვება (ქაშანისა, შირაზისა, სიეენდისა, მაზანდერანისა...). აზერბაიჯანის ს. ს. რესპუბლიკაში წარმოდგენილი თათური (ბაქოსთან აფშერონის ნახევარკუნძულზე) და თალიშური ენები (სალიანის რაიონში) არსებითად ახალი სპარსული ენის დიალექტებია.

ავღანური ენა ავღანისტანში იხმარება; მწერლობა აქვს XVI საუკუნიდან.

ქურთული ენა ქურთისტანის მკვიდრთა მეტყველებაა. ქურთისტანის ნაწილი თურქეთშია, მეტი წილი—ირანის (სპარსეთის) ფარგლებში შედის. ქურთული ენა სომხეთის სსრ ფარგლებშიც გვხვდება. ქურთებს თბილისშიც შეეხვდებით. ქურთული სამ დიალექტად იყოფა. მწერლობა არა აქვს.

ოსური ენა კავკასიონის ჩრდილოეთითაც გვხვდება (ჩრდილო ოსეთის ავტ. სსრ—ცენტრი ორჯონიკიძე=ძაუჯი-ყაუ¹), სამხრეთითაც (~~სამხრეთ ოსეთის ავტ. ოლქი—ცენტრი სტალინური=ტბინ-ვალდი~~).

ოსური ენის ყველაზე ძველი ძეგლია იალღუზიდის თარგმანი საეკლესიო წიგნთა. იალღუზიდეს ოსურისათვის ქართული ანბანი აქვს გამოყენებული.

ამჟამად სამხრეთ-ოსეთში დამწერლობა ქართულ გრაფიკას იყენებს, ჩრდილო ოსეთში ანბანს რუსული გრაფიკა უღვევს საფუძვლად.

ზოლდური ენის ნიმუშები შუა აზიაში (ჩინეთის თურქესტანში) აღმოჩნდა XX საუკუნის დასაწყისში. ტექსტების მეტი წილი III—IX საუკუნეებით თარიღდება. ზოგიც ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეებისაც უნდა იყოს.

სოლდური და ოსური ახლო მონათესავე ენებად მიაჩნაათ (ა. შეფე).

შუა აზიაში, პამირის მთებში, არა ერთი ირანული დიალექტია წარმოდგენილი.

ავესტის ენასთან ახლოს იყო პართული დიალექტები; არშაკი-

¹ იგივე ძაუჯი, ალ. ყაზბეგის მოთხრობებში რომ იხსენიება. ყაუ—სოფელი.

დების ეპოქაში ამ დიალექტებიდან აქვს სომხურს შეთვისებული ირანული ელემენტები.

ირანული სიტყვები ქართულშიაც არის შესული საკმაო რაოდენობით.

ამჟამად ყველაზე მნიშვნელოვანი ცოცხალი ირანული ენაა სპარსული, საბჭოთა კავშირის ფარგლებში—ოსური.

ირანული და ინდური ენები ერთმანეთთან ახლოსაა. მათ აერთიანებენ ინდო-ევროპულ ენათა ერთ შტოში; ამ შტოს არიულს უწოდებენ. „არიული“ და „ირანი“ (ქართ. ერანი) ერთი და იმავე ძირის სიტყვებია.

გასული საუკუნის მეორე ნახევარში ტერმინი „არიული“ იხმარებოდა „ინდო-ევროპულის“ მნიშვნელობით. ასეთი გაგებით ხმარებდა ამ ტერმინს ფრ. ენგელსი (იხ. მისი „ოჯახის, კერძო საკუთრების და სახელკწიფოს წარმოშობა“, რუს. თარგმ., 1932 წ., მოსკოვი, პარტგამომცემლობა, გვ. 85). მეოცე საუკუნეში „არიული“ აღარ იხმარება „ინდო-ევროპულის“ მნიშვნელობით.

III. ხლავური ენები სამ ჯგუფს ქმნიან: აღმოსავლურს, დასავლურსა და სამხრულს.

აღმოსავლურ ჯგუფში შედის:

რუსული,

უკრაინული და

ბელორუსული.

რუსულ ენაზე, როგორც დედა-ენაზე, ლაპარაკობს დაახლოებით 100 მილიონი კაცი. რუსულ ენაში განასხვავებენ ჩრდილოურ კილოს („ოურ“-კილოს: ვოდან — „წყალი“), სამხრულ კილოს („აურ“-კილოს — ვადან); შუარუსული კილოკაეები გარდამაყალ საფეხურს ქმნიან; ამ უკანასკნელთა წყებას ეკუთვნის მოსკოვის კილოკაეიც, რომელიც ამოსავალი გახდა თანამედროვე სალიტერატურო რუსული ენისათვის (XVI საუკუნიდან).

რუსული ენის უძველესი ძეგლია ე. წ. ოსტრომირის ოთხთავი (საბარება), გადაწერილი ნოვგოროდელ „პოსადნიკის“ ოსტრომირისათვის 1056—1057 წ.

უკრაინულ ენაზე ლაპარაკობს დაახლოებით 30 მილიონი; სალიტერატურო ენად უკრაინული ჩამოყალიბდა XVIII საუკუნეში. XIX ს. პირველ ნახევარში მოღვაწეობდა სახელგანთქმული პოეტი ტარას შევჩენკო (ვარდაიცივალა 1861 წ.).

ბელორუსულ ენაზე მოლაპარაკეთა რიცხვი 6 მილიონს აღწევს.

ბელორუსული სალიტერატურო ენის დასაბამი XIX ს. დასაწყისზე მოდის.

დასავლურ ჯგუფს შეადგენენ:

პოლონური,

ჩეხური და მასთან ახლო მდგომი სლოვაკური,

ლუჟიცური (ანუ სორაბული ანუ ვენდური),

პოლაბური,

კაშუბური.

პოლონურ ენაზე ლაპარაკობს 20 მილიონამდის კაცი პოლონეთსა, სილეზიასა და პრუსიაში (გარდა ამისა ჩრდილოეთ ამერიკის შეერთებულ შტატებში 3 მილიონამდის პოლონელია). პოლონურ ენაზე ძეგლები გვაქვს XIV საუკუნიდან.

ჩეხურ ენაზე ლაპარაკობს დაახლოებით 8 მილიონი კაცი, სლოვაკურზე — 2¹/₃ მილიონამდის. ჩეხური ენის უძველესი სამწერლო ძეგლები XIII საუკუნისაა.

ლუჟიცური საქსონიასა და პრუსიაში გვაქვს მდ. შპრეეს ზემო წელზე.

პოლაბური მდ. ელბის შუა წელზე გვხვდებოდა; ახლოს იყო ლუჟიცურთან. გამქრალა XVIII საუკუნიდან.

კაშუბური დანციგის დასავლეთითაა შემორჩენილი; ახლოსაა პოლონურთან.

სლოვენური პომერანიაში გაქრობის გზაზეა დამდგარი.

ლუჟიცური, პოლაბური, კაშუბური, სლოვენური გერმანული მეტყველების გარემოცვაში სლავური მეტყველების კუნძულებია. ამჟამად მცირე ერთეულებია. ცხადია, ნარჩენია უფრო ფართოდ გავრცელებული დასავლურ-სლავური მეტყველებისა. პოლაბურის ბედი ამ მხრივ დამახასიათებელია.

სამხრულ ჯგუფს შეადგენენ:

ბულგარული,

სერბულ-ხორვატული, სლოვენური.

ბულგარული ენის ერთ-ერთ დიალექტზე კირილე და მეთოდემ თარგმნეს საღმრთო წერილი და სამღვდელთმსახურო წიგნები IX საუკუნეში. ამ თარგმანთა ენას ეწოდება ძველი სლავური ენა. იგი იქცა საეკლესიო ენად ყველა იმ სლავ ტომთათვის, რომლებიც მართმადიდებელი კონფესიისა იყვნენ.

სერბიულ, რუს, ბულგარულ გადამწერტ შექონდათ მათი ენის დამახასიათებელი მოვლენები ძველ სლავურ ენაზე შესრულე-

ბულ ტექსტებში; ამ გზით გაჩნდა განსხვავებული საეკლესიო სლავური რედაქციები (რუსული, სერბული)...

ბულგარული ბულგარეთშია გავრცელებული, სერბულ-ხორვატული — იუგო-სლავიაში, სლოვენური — კრაინაში (კრაინის ნაწილი, იუგო-სლავიაშია), ნაწილი — იტალიაში.

IV. ბალტურ ენებს მიეკუთვნება:

ლიტაური,

ლატვიური და

ძველი პრუსიული.

ლიტაური სახელმწიფო ენაა ლიტოვეთის სსრ (ამჟამად დედაქალაქი ვილნო; 1939 წლამდის იყო — კაუნასი). ლიტაურის უძველესი სამწერლო ძეგლი XVI საუკუნისაა (1547 წ.).

ლიტაურმა შეჰინახა არქაული თვისებები (მაგალ. თავისებური მახვილი, ხმოვანთა სიგრძე). მოლაპარაკეთა რიცხვი ორნახევარ მილიონს აღწევს.

ლატვიური სახელმწიფო ენაა ლატვიის სს რესპუბლიკისა (დედა-ქალაქი რიგა). უძველესი ტექსტი თარიღდება XVI საუკუნით (1585 წ.). ლატვიურზე ლაპარაკობს დაახლოებით მილიონ სამასათასი კაცი.

ძველი პრუსიული ხმარებიდან გამოსული (მკედარი) იყო ჯერ კიდევ XVII საუკუნეში. მისგან დარჩა ლექსიკური მასალა (ე. წ. „ელბინგის ლექსიკონი“ — 800 სიტყვ.) XV საუკუნისა და XVI საუკუნეში შესრულებული მცირეოდენი ნათარგმნი სასულიერო ტექსტი (კატექიზმო... — თარგმანი შესრულებულია 1561 წელს).

პოლბურის (იხ. ზემოთ) მსგავსად, ძველი პრუსიული გააქრო გერმანული ენის მოძალებამ.

ბალტური და სლავური ენები ერთმანეთთან უფრო ახლოსაა. ვინემ ყოველი მათგანი რომელიმე სხვა ინდო-ევროპულ შტოსთან (მაგ. ბალტური — გერმანულთან, სლავური — ირანულთან). ხშირად ამ ორ ჯგუფს აერთიანებენ და იხსენიებენ, როგორც ბალტურ-სლავურ ჯგუფს (ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახისა).

V. გერმანული ენები იყოფა სამ ჯგუფად.

აღმოსავლური ჯგუფისაა გუთური; ამ ენაზე თარგმნა გუთების ეპისკოპოზმა ვულფილამ¹ ოთხთავი (სახარება) მეთხუთხე საუკუნეში.

¹ ვულფილას წინაპრები კაპადოკიიდან (მცირე აზია) ტყვედ წამოყვანილი ქრისტიანები იყვნენ.

ამ თარგმანშია მოცემული გერმანულ ენათა ყველაზე ძველი წერილობითი ძეგლი.

გუთურის გარდა აღმოსავლური ჯგუფისა უნდა ყოფილიყო განდალური და ბურგუნდული (არაფერი შენახულა).

ჩრდილო-გერმანულ ანუ სკანდინავიურ ჯგუფს შეადგენენ:

ისლანდიური და ნორვეგიული, ერთის მხრით, და შვედური და დანიური, მეორე მხრით.

ძველი სკანდინავიური მეტყველების ნიმუში დაცულია მოკლე წარწერებში, რომლებიც შესრულებულია რუნული დამწერლობით.

ისლანდიურის ძეგლები (ედას სიმღერები) ცნობილია XII საუკუნიდან. ნორვეგიულიც დაახლოებით იმავე ხანიდანაა ცნობილი როგორც სამწერლო ენა, ნორვეგიული კვდება საშუალო საუკუნეთა დამლევის. ნორვეგიული ძალიან ახლოსაა ისლანდიურთან. მეცხრამეტე საუკუნეში დანიურ ენას იყენებენ ნორვეგიაში სამწერლო ენად; ცდილობენ ეს ენა დაამყარონ ნორვეგიულ დიალექტზე.

შვედურისა და დანიურის უძველესი ძეგლები XIII საუკუნით თარიღდება.

დასავლურ-გერმანულ ჯგუფში გაირჩევა:

1. ზემო-გერმანული (დიალექტებით: ბავარიული, ალემანური; ფრანკული); ტექსტები ცნობილია IX საუკუნიდან.

თანამედროვე სალიტერატურო გერმანული ენისათვის ამოსავალია ფრანკული (ლუთერის მიერ XVI ს. შესრულებული თარგმანი დაბადებისა ამ ენის საფუძვლად იქცა).

2. ქვემო-გერმანული, რომლის უქველესი ძეგლია პოემა ჰელიანდი IX საუკუნისა და როჰლის მთავარი წარმომადგენელიცაა ჰოლანდიური (და მისგან უმთავრესად ლექსიკით განსხვავებული ფლამანდიური; განსხვავებას აძლიერებდა უპირატესად პოლიტიკური და რელიგიური გარემოებანი).

3. ფრიზული და ძველი ინგლისური ანუ ანგლო-საქსური, რომლის ნიმუშებიც VIII საუკუნიდანაა ცნობილი. ჯერ დანიურის, მერე ფრანგულის ძლიერი და ხანგრძლივი გავლენით ანგლო-საქსურიდან XIV საუკუნეში იქმნება ინგლისური ენა.

გერმანულ ენათაგან სამწერლოა: გუთური (მკედარია), დანიური, შვედური, ისლანდიური, გერმანული, ჰოლანდიური და ინგლისური.

ჰოლანდიური ენა ბურებმა სამხრეთ აფრიკაში გაავრცელეს. ინგლისური ენა სახელმწიფო ენაა ჩრდილო-ამერიკის შეერთებულ შტატებში, აგრეთვე ავსტრალიაში; ინდოეთში, ჩინეთსა და იაპონ-

ენაში ინგლისური იხმარება მეტად, ვინემ რომელიმე სხვა ევროპული ენა. ინგლისური საერთოდ ყველაზე გავრცელებულ ენად ითვლება.

VI. რომანული ენებია (ინდო-ევროპული ენების იტალიური შტო) ამჟამად ცოცხალი შემდეგი ენები:

1. იტალიური,
2. ფრანგული,
3. პროვანსული (საპხრეთ საფრანგეთში),
4. პორტუგალიური,
5. ესპანური,
6. კატალონიური (ესპანეთში, კატალონიის დედა-ქალაქია ბარსელონა),
7. რეტო-რომანული (ტიროლში — ავსტრიაშია, გრიზონში, ფრიულში),
8. რუმინული.

ამოსავალი რომანული ენებისათვის იყო ამჟამად მკვდარი ლათინური ენა, სახელდობრ, ხალხური ლათინური ენა (და არა სამწერლო ლათინური).

ლათინური თავდაპირველად ქალაქ რომში (და მის მიდამოებში) იხმარებოდა (იტალიის ამ ოლქს ძველად ერქვა ლაციუმ, ძველი წარმოთქმით ლაციუმ Latium). რომის ძლიერების ზრდას მოყვა ლათინური ენის თანდათან გავრცელება ლაციუმის ოლქიდან მთელი აპენინის ნახევარ-კუნძულზე. აქ ლათინურმა სიცოცხლე მოუსწრაფა ინდო-ევროპულ დიალექტებს ოსკურსა და უმბრულს (ოსკური ენისა წარწერებია დარჩენილი, უმბრულისა — ე. წ. ევგუბინის ტაბულები, სამსხვერპლო რიტუალის ტექსტით), აგრეთვე — ეტრუსკულს (არაინდოევროპულ ენას, რომლის მატარებლებმაც რომაელებზე ადრე იტალიაში მაღალი კულტურა შექმნეს; ეტრუსკების ძირითადი ოლქი ტოსკანა იყო).

როცა რომის იმპერიის ფარგლებში მოექცა პირენეის ნახევარკუნძული და აწინდელი საფრანგეთი, აქაც გავრცელდა ლათინური ენა კელტური ენებისა (იხ. ქვემოთ) და არაინდოევროპული იბერიულის ხარჯზე.

მთელი საშუალო საუკუნეების მანძილზე დასაყლეთ ევროპის ხალხებს (ფრანგებს, გერმანელებს, ინგლისელებს, ესპანელებს, იტალიელებს) მწიგნობრობის ენად ლათინური ქონდათ. ღვთისმეტყველებაში და ზოგ სამეცნიერო დისციპლინებში (მაგალითად, ბოტა-

ნიკაში, მედიცინაში, ასტრონომიაში) ლათინურ ენაზე იწერებოდა შრომები მეცხრამეტე საუკუნეშიც კი.

ლათინურ ენაზე შესრულებული წარწერები ბლომად მოიპოვება III საუკ. ჩვ. წელთაღრიცხვამდის (უძველეს ძეგლად ითვლება წარწერა ოქროს ქინძისთავზე VI საუკ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდის).

ამემამდ ცოცხალ რომანულ ენათაგან:

იტალიურის უძველესი ძეგლი თარიღდება 960 წლით; იტალიურს საფუძვლად დაედო ქ-ლაქ ფლორენციის განათლებული წრეების მეტყველება (*lingua toscana*).

ფრანგული ენის ყველაზე ძველი ძეგლი 842 წელს ეკუთვნის. ახალი ფრანგული ენა XVII საუკუნეში ჩამოყალიბდა.

პრავანსულ ენაზე მწერლობა იქმნება XI საუკუნეში.

პორტუგალიური ენის უძველეს დოკუმენტს 1192 წლით ათარიღებენ, კატალონიური ხახ—1171 წლით, ესპანიური ხახ—1145 წლით.

რუმინულ ენაზე მწერლობა არსებობს XVI საუკუნიდან.

ფრანგული ენა საფრანგეთის გარდა გაერცელებულია კანადაში, ალჟირში, დასავლ. აფრიკის ზოგ ადგილებში; ფრანგულ ენაზე მოლაპარაკეთა რიცხვი 48 მილიონს აღწევს.

ესპანურ ენას ესპანეთის გარდა ვასავალი აქვს მთელ სამხრეთ ამერიკასა (ბრაზილიის გამოკლებით) და ცენტრალურ ამერიკაში (ურუგვაი, პარაგვაი, არგენტინა, ჩილი, პერუ, ბოლივია... მექიკას; შეერთებული შტატები ესპანურის გაერცელების ჩრდილო საზღვარია. ესპანურ ენაზე მოლაპარაკეთა რიცხვს 53 მილიონს ვ.რადობენ.

პორტუგალიური ენა პორტუგალიის გარდა ბრაზილიაში იხმარება (სამხრ. ამერიკა).

იტალიურ ენაზე ლაპარაკობს 39 მილიონი კაცი.

VII. კელტური ენებიდან ამემამდ ცოცხალია:

1. ირლანდიური; უძველესი გლოსები ცნობილია VII საუკუნიდან¹, მდიდარი ლიტერატურა აქვს XI საუკუნიდან. 1911 წლისთვის ირლანდიურს ლაპარაკობდა 580 ათასი პირი.

2. შოტლანდიური—წარმოშობით იგივე ირლანდიურია. XVI საუკუნიდან გაიჩინა საკუთარი სალიტერატურო ენა; 1901 წ. შოტლანდიურზე მოლაპარაკეთა რიცხვი 230 ათასს უდრიდა.

3. უელსური ანუ ვალისური—ინგლისის დასავლეთ სანაპიროზე; გლოსები ამ ენაზე ცნობილია VIII საუკუნიდან; საშუალო საუკუნიდან მოეპოვება მდიდარი ლიტერატურა, კერძოდ, ორიგინალური

¹ ე. წ. ოგამური წარწერები მეოთხე საუკუნით თარიღდება.

პოეზია. ამჟამად ამ ენაზე დაახლოებით ერთი მილიონი ადამიანი ლაპარაკობს. ჩრდ.-ამერ. შეერთებულ შტატებსა და სამხრეთ ამერიკაში—პატაგონიაში—გადასახლებულ უელსელებს დედა-ენა შერჩენილი აქვთ.

4. ბრეტონული—საფრანგეთის ჩრდილო-დასავლეთ კიდეზე, ბრეტანის ნახევარ-კუნძულზე. უძველესი გლოსები VIII საუკუნისა; ლიტერატურა—XIV საუკუნიდან; ბრეტონული დედა-ენაა დაახლოებით 1 მილიონ 300 ათასი ადამიანისათვის. მაგრამ ფრანგულის ძლიერი გავლენა ბრეტონულის არსებობას საფრთხეს უქმნის (ბრეტონულს უპირატესად სოფლის მოსახლეობა იცავს).

ბრეტონული ინგლისიდან გადმოსული კელტების მეტყველება (და არა იმ კელტებისა, რომელთაც თავის დროზე საფრ.ნგეთის მთელი მიწა-წყალი ეკავათ და გაღების სახელწოდებით არიან ცნობილი).

ზემოხსენებული ცოცხალი კელტური ენები მცირეოდენი ნაშთი ოდესღაც ფართოდ გავრცელებული კელტური მეტყველებისა: ჩვენ წელთ-ღრისებზე რამდენიმე საუკუნით ადრე კელტურ ტომებს ეკირათ ახლანდელი ინგლისი, ირლანდია, საფრანგეთი, ჩრდილო-იტალია, ესპანეთი; მათმა ერთმა ტალღამ ბალკანეთით მცირე-აზიაშიც კი მოატანა (აქ მათ დააარსეს გალატიის სამეფო. გალატიელ კელტებისადრე მიმართული პავლე მოციქულის ერთი ეპისტოლე). კელტების ენები ხმარებიდან გამოდევნა ლათინურმა (იტალიასა და საფრანგეთში), გაქრობის საფრთხე შეუქმნა ინგლისურმა (ინგლისსა და ირლანდიაში).

ამჟამად ოთხი კელტური ენა შემოგვრჩა; ძველად კელტურ ენათა რიცხვი გაცილებით მეტი იყო.

ისტორიული კლასიფიკაცია კელტურ ენებში სამ ჯგუფს გამოყოფს:

1. გავლური ჯგუფი: ირლანდიური, შოტლანდიური (იხ. ზემოთ).

2. ბრიტული ჯგუფი: უელსური ანუ ვალისური (იხ. ზემოთ), კორნული კორნუელში (ინგლისში; გაქრა XVIII საუკუნეში) და ბრეტონული (იხ. ზემოთ).

3. გალიური; გავრცელებული იყო საფრანგეთსა და ჩრდილო-იტალიაში, ესპანეთში (აქ ადგილობრივ იბერიული ენა იხმარებოდა). გალიური ენისა მეტ-წილად საკუთარი სახელებია დარჩენილი ბერძნულსა და რომაულ წყაროებში (და ზოგი წარწერა). გაბმული

ტექსტი არა გვაქვს. ამდენად გალიური ენის მორფოლოგია-სინტაქსს უშუალო ცნობების მიხედვით ვერ გავითვალისწინებთ.

რომანულ (იტალიურ) ენებსა და კელტურ ენებს ხშირად ერთმანეთთან ახლო მდგომად თვლიან: მათ რიგი საერთო თავისებურება ახასიათებს.

VIII. ბერძნული შტო წარმოდგენილია მხოლოდ ბერძნული ენით. განასხვავებენ: ძველ-ბერძნულს, ბიზანტიურს (VII ს.—XVI ს.) და ახალ-ბერძნულს (XVI საუკუნიდან). უძველესი წარწერები თარიღდება VI ს. ჩვ. წელთაღრიცხვამდის. უძველეს ხანებში ბერძნული მწერლობა დიალექტურ მეტყველებას ასახავს.

ძველ ბერძნულში გამოყოფენ დიალექტთა შემდეგ ჯგუფებს:

1. იონურ-ატიკური ჯგუფი: იონური—მცირე აზიის ბერძენთა კოლონიებში (12 ქალაქში); ატიკური—ქალაქ ათინის დიალექტი. იონურ დიალექტზე წერდა, კერძოდ, ისტორიკოსი ჰეროდოტე, ატიკურზე—ფილოსოფოსი პლატონი.

2. აქეიური ჯგუფი: არკადიული, კიპრული, პამფილიური დიალექტები. ამ დიალექტებზე წარწერებია შენახული.

3. ეოლური ანუ ჩრდილო-აღმოსავლური ჯგუფი: თესალიური, ბეოტიური და ლესბური (კუნძულ ლესბოსზე); VII—VI ს. ს. ლესბური, როგორც სალიტერატურო ენა, მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა. ამ დიალექტზე წე აღენ პოეტები ალკეოსი და საფო.

4. დორიული ანუ დასავლური ჯგუფი; ამ ჯგუფის დიალექტებს ვხვდებით ეპირში, ლოკრიდაში; ლაკონიაში, კორინთში, კრეტის კუნძულზე; კუნძულ სიცილიაში, იტალიაში.

დორიულ ა არქიმედის პროზის მეტყველება („ზოგად-დორიული სალიტერატურო ენა“—იტალიისა და სიცილიის ბერძნულ კოლონიებში).

ჰომეროსის „ილიადისა“ და „ოდისეის“ ენა ახლოსაა იონურ დიალექტთან, მაგრამ მასში ძველი ეოლური ელემენტები იგრძნობა (თუმცა ამა თუ იმ დიალექტადის ჰომეროსის ენა არ დაიყვანება: ბევრი რამ საერთოა, მასთან ძველი).

IV—III საუკუნიდან ჩვენ წელთაღრიცხვამდის მუშავდება ბერძნული საერთო სალიტერატურო ენა (ე. წ. კლანტავი), რომელსაც საფუძვლად უდევს ატიკური (და ლექსიკაში ეტყობა იონურიც გავლენა).

ამ საერთო ენამ მოშალა ბერძნულ დიალექტთა თავისებურებანი. ახალი ბერძნული ენის დიალექტები როდი წარმოდგენენ ძველი

ბერძნული დიალექტების გაგრძელებას. ამ დიალექტებისათვის ამოსავალია ხსენებული საერთო ენა (კოჰენე).

IX. ალბანური ენა—ბალკანეთის ნახევარ-კუნძულზე; ამ ენაზე მოლაპარაკეთა რიცხვი 1.800 ათასამდის აღწევს. გაირჩევა ორი დიალექტი: გეგური და ტოსკური.

ალბანური ენის უძველესი ძეგლები (ცალკეული სიტყვები) XV საუკუნიდანაა ცნობილი; ტექსტები XVII საუკუნისაა.

X. კანესური ანუ ნესიტური ენა (აგრეთვე ლუვიური) მკვდარი ენაა; აღმოჩენილია მცირე აზიაში, ბოლახ-ქიოის არქივში.

ბოლახ-ქიოი თურქეთშია, ანკარიდან 150-ოდე კილომეტრის დაშორებით. აქ უნდა ყოფილიყო—მეორე საუკუნეში ჩვენ წელთაღრიცხვაზღის—ხეთების დედაქალაქი—ხათი; ხეთების სახელმწიფოს, როცა იგი ძლიერი იყო, მთელი მცირე აზია ეპურა; სამხრეთით ხეთის სახელმწიფო საზღვარი ქ. დამასკომდის მიდიოდა.

ხეთის სახელმწიფოს ძლიერება დაეცა XIII ს. ჩვ. წელთაღრიცხვამდის. ხეთურმა პატარა სახელმწიფომ VII საუკუნემდის მოაღწია.

ბოლახ-ქიოიში ვინკლერმა და პუსშტაინმა 1906—7 წ. წ. აღმოაჩინეს წარწერებიან თიხის ფირფიტათა ბიბლიოთეკა (ათ ათასამდის ფირფიტა იყო). ეს ბიბლიოთეკა საზეო არქივს წარმოადგენდა.

წარწერათა გარჩევისას რამდენიმე ენა დადასტურდა. მათში სახელმწიფო ენა უნდა ყოფილიყო კანესური ანუ ნესიტური. იგი ინდო-ევროპულ ენად მიიჩნია ჩეხმა ასირიოლოგმა ფრიდ. შროზნიმ.

ამ მკვლევრის აზრით კანესურის ბრუნება და უღვლილება ინდო-ევროპულია, ლექსიკა კი არსებითად არაინდოევროპული, ადგილობრივ მკვიდრთა ენებისაა.

ეს ადგილობრივი ენაა ხეთური; მას მკვლევრები პროტოხათურს („თავდაპირველ ხეთურს“) უწოდებენ (იგი არც ინდო-ევროპულია, არც სემიტურიო)¹. კანესურს კი ხეთურად სახავენ. გამოდის, რომ ხეთური ინდო-ევროპული ენაა.

გაუკებრობის თავიდან ასაცილებლად საჭირო იქნებოდა ხეთური წინანდებურად რქმეოდა ადგილობრივ არაინდოევროპულ ენას.

კანესური (ანუ ნესიტური) ამ ხეთურისა და რალაც ინდო-ევროპული ენის ნარევს გულისხმობს. რომ კანესური ნარევი ენაა, ამას ფრ. შროზნიც კი აღიარებს. ზოგ სხვა მკვლევარს ამ ენის ინდო-ევროპულობა, საერთოდ, საეპკოდ მიიჩნია.

¹ ამ ენას კავკასიური წრისად თვლიან, კერძოდ, ქართულს უახლოებენ.

XI. ტოქარული ენა; მკვდარი ენაა. აღმოაჩინეს სიჩქარო და რელიგიური შინაარსის ტექსტებში მეოცე საუკუნის დასაწყისში ჩინეთის თურქესტანში.

დამწერლობა ინდური წარმოშობისაა. ტოქარულში განასტევებენ ორ დიალექტს: ტურფანასა და კუჩისას—იმ ადგილთა სახელწოდების მიხედვით, სადაც ტოქარული ტექსტები იყო ნ. პოვნი.

ტოქარული სალაპარაკო ენა უნდა ყოფილიყო, ყოველ შემთხვევაში, ჩვენი წელთაღრიცხვის VII საუკუნეში (ეს მტკიცდება ტექსტებში მოხსენებული ისტორიული პირის სახელით—სუვარნატი).

XII. სომხური ენა ინდო-ევროპულია ერთ-ერთი შეზღვევნილი ელემენტის მახედვით. მისი სუბსტრატი კავკასიური მეტყველებაა. ამგვარად სომხური ენა ინდო-ევროპულია და კავკასიურის ნაჩვეია.

სომხურის ნარეგობას გახაზავდა —სავსებით სამართლიანად— ნ. მარი (უმთავრესად ლექსიკაზე დაყრდნობით).

სომხურში დაცულია კავკასიური ენებისათვის ნიშანდობლივი მკვეთრი აფრიკატები წ, ჰ; არც ერთმა ინდო-ევროპულმა ენამ ეს ბგერები არ იცის.

ბრალდებით ბრუნვას; აკუზაჭივს, ძვ. სომხური პრეფიქსით აღნიშნავდა (ინდო-ევროპულ ენებში სუფიქსი იმარება); ჩანს, აკუზატივი სომხურისათვის უცხო უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად.

სომხურ ენას დიდი ხნოვანების მწერლობა გააჩნია. ჯძველეთითარილიანი ხელნაწერი—სახარება—მეცხრე საუკუნისაა (887 წ); მაგრამ დამწერლობა ივარაუდება მეხუთე საუკუნიდან არსებულად.

ძველი სომხური იწოდება „გრაბარ“-ად („სამწერლო ენა“); მას უპირისპირდება ახალი სომხური, „აშხარაბარ“ („ხალხური ენა“). გ. ანსხვაება მათ შორის დიდია, მეტი, მაგალითად, ვინემ ძველს ქართულსა და ახალ ქართულს სალიტერატურო ენას შორის.

სომხური ენა მდიდარია დიალექტებით. გამოყოფენ დიალექტთ ორ ჯგუფს: აღმოსავლურსა და დასავლურს. აღმოსავლურ ჯგუფსა ქმნის სომხეთის მიწა-წყალზე (თუ სხვაგან საბჭოთა კავშირში) ხმარებული სომხური. დასავლურ ჯგუფს თურქეთში მცხოვრებ სომეხთა მეტყველება განეკუთვნება.

სომხური დაუცავთ სომეხთა ახალშენებს სპარსეთში, ინდოეთში, ეგვიპტეში, რუმინეთში, ბულგარეთში, ჩრდილო-ამერიკის შეერთებულ შტატებში.

ტერმინისათვის „ინდო-ევროპული“. ტერმინი მიუთითებს, სადაა გავრ. ელემბული სათანადო ენები.

ინდო-ევროპულ ენებს ხშირად უწოდებენ ინდო-გერმანულ ენებს (მეტადრე გერმ.ნელი ენათმეცნიერები); ამ ტერმინის სასარგებლოდ მეცნიერულ მოსაზრებათა მოყვანა შეუძლებელია.

ზოგი რუსი ენათმეცნიერი (ბოდუენ-დე-კურტენე, ბოგოროდიცკი) „ინდო-ევროპულის“ ნაცვლად „არიო-ევროპულს“ ხპარობდა მეტი სიზუსტის დაცვის მიზნით: არიული ენები ეწოდება ინდურსა და ირანულ ენებს (ერთად); ტერმინი „არიულ-ევროპული“ ირანულ ენებსაც დაიტევს, „ინდო-ევროპულ“-ში კი ირანული ენები არა ჩანსო.

ინდო-ევროპული ენების აღსანიშნავად „იანფეტური“-ც იყო ნახმარი, მაგრამ ამას შემთხვევითი ხასიათი ქონდა.

ნ. მარი უკანასკნელი წლების თავის ნაშრომებში ინდო-ევროპულ ენათა აღსანიშნავად ხპარობდა ტერმინს „პრომეთეიდულს“ (ვ. აბაევმა შემოგვთავაზაო).

ფრ. ენგელსთან ინდო-ევროპული ენებისათვის ნახმარია „არიული“ (იხ. „ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა“, თავი III: „იროკეზული გვარი“).

ინდო-ევროპულ ენათა ნათესაობის ფაქტი ცნობილია მეთვრამეტე საუკუნის ბოლოდან; ინგლისელმა ვილიამ ჯონსმა აღნიშნა ინდურის ნათესაობა ბერძნულთან და ლათინურთან (1786 წ.); უფრო ადრე (1767 წ.) ამავე გარემოებას ყურადღება მიაქცია მისიონერმა პ. კერდუშ-მ (P. Coeurdoux) საფრანგეთის აკადემიისათვის წარდგენილს მემორანდუმში (მემორანდუმი უყურადღებოდ იქნა დატოვებული).

ინდო-ევროპულ ენათა დამახასიათებელი ზოგი თავიხებურება. მხედველობაში გვაქვს ისტორიული ვითარება (ამჟამად ინგლისური და პოლონური, გინდ რუსული, დიდად განსხვავდება სტრუქტურულად: ბრუნება ინგლისურში თითქმის არა გვაქვს, რუსული ბრუნვის ფორმებით მდიდარია... რუსულში სამი სქესი გაირჩევა, ინგლისურს სქესებზე არ შერჩენია).

ისტორიულად—თუ მხედველობაში გვექნება ძვ. ინდური, ძვ. სპარსული, ბერძნული, ლათინური—ინდო-ევროპულ ენათა დამახასიათებლად მიაჩნიათ: ფონეტიკაში: ხმოვანთა შედგენილობის სიმარტივე; წინაენისმიერ სპირანტთაგან მხოლოდ ხ-ს მქონებლობა; თანაპოვნიერება სონორთა (რ, ლ, ნ), რომელნიც სხვადასხვა ვითა-

რებაში თანხმობენ იყენენ და ხმოვნების როლშიც გამოდი-
ოლდნენ.

მახილი მუსიკალური იყო და გავლენას არ ახდენდა ხმოვ-
ნებზე.

ფრაზა შედგებოდა სიტყვებისაგან; სიტყვის შედგენილობაში გამოი-
ყოფოდა: ძირი, სუფიქსი, დაბოლოება.

ზმნა და სახელი გარჩეული იყო. როგორც ბრუნება, ისე უღვლი-
ლება სუფიქსაციას იყენებდა (შემდგომში სიტყვას სუფიქსები ეკვე-
ცება—ფონეტიკური თუ სხვა მიზეზის გამო).

განსხვავებული იყო სამი გრამატიკული სქესი: მამრობითი, მდედ-
რობითი, საშუალო. ამოსავალია ორწევროვანი კლასიფიკაცია: ცოც-
ხალი და არაცოცხალი არსების ჯგუფები (კლასები). ცოცხალის-
ჯგუფში გამოიყო მამრობითი და მდედრობითი სქესები; საშუალო—
არაცოცხალის რეინტერპრეტაციის შედეგია.

§ 81. სემიტურ ენათა ოჯახი. ამ ოჯახის ენები სამ ჯგუფად
იყოფა: აღმოსავლურ, ჩრდილოურ და სამხრულად. ამ ორ უკა-
ნასკენლს ჩვეულებრივ აერთიანებენ დასავლურ სემიტურ ენათა
ჯგუფში (და ამრიგად სულ ორი ჯგუფი გამოდის: აღმოსავლური-
და დასავლური).

I. აღმოსავლურ-სემიტური ენები: ასურული და ბაბილონური
(ორივე მკედარია); ასურულსა და ბაბილონურს ერთად აქადურს
უწოდებენ.

უძველესი ძეგლები სემიტური ენებისა წარმოდგენილია ლურს-
მული დაწერილობის ასურულ ტექსტებში, რომელთა ამოშიფრვაც
იწყება მეცხრამეტე საუკუნეში (როულინსონი, ჰინქსი,
ოპერტი, ჰაუპტი).

ყველაზე ძველი ასურული ძეგლი თარიღდება 1400 წლით ჩვენს
წელთაღრიცხვამდის.

II. ჩრდილო-სემიტური ენები ორ ჯგუფს ქმნის: ქანაანურსა და
არამეულს.

ქანაანური ჯგუფისაა: ფინიკიური, ებრაული, მოაბიტური.

არამეული ჯგუფისაა: ბიბლიის არამეული, სირიული, მან-
დეური...

III. სამხრულ-სემიტური ენები: ჩრდილო-არაბული და სამ-
ხრულ-არაბული (თავისი კილოებით); აბაშური (ანუ ეთიოპიური).

სემიტურ ენათაგან ევროპაში ყველაზე ადრე დაიწყეს ებრაუ-

ლის, როგორც ბიბლიის ენის, შესწავლა (როიხლინი, XV—XVI საუკ.).

ებრაულის უძველეს ძეგლად მიჩნეულია დებორას საგალობელი მსაჯულთა წიგნიდან (ძიახლოებით X ს. ჩვენ წელთაღრიცხვამდის).

სემიტურ ენათაგან ამჟამად ყველაზე ნიშნულოვანია არაბული ენა, რომელსაც მრავალსაუკუნოვანი სამწერლო ენა გააჩნია (უძველესი დოკუმენტი—წარწერა საფლავის ქვაზე—თარიღდება 328 წლით ჩვენ წელთაღრიცხვისა).

არაბულ ენაზე მდარაი ფილოსოფიური, მათემატიკური და ფილოლოგიური ლიტერატურაა შექმნილი.

ისლამის გავრცელებასთან დაკავშირებით არაბული ენის როლი აღმოსავლეთში დიდად გაიზარდა: ახლო აღმოსავლეთის ხალხთა კულტურისათვის არაბულს ისეთივე ნიშნულობა ქონდა, როგორც ლათინურ ენას დასავლეთ ევროპის ხალხებისათვის.

ამჟამად არაბული ენის ქვეყნებია: ეგვიპტე (დედაქალაქი—კაირო), ერაყი (დედაქალაქი—ბაღდადი), ხორია (პოლიტიკური ცენტრი დ მასკო), საკუთრივ არაბეთი (ე. წ. საუდის არაბეთი) და მალეხტინა (ცენტრი—იერუსალემი; ძველად პალესტინა ებრაელთა სამშობლო იყო, ახლა აქ არაბობაა, და ებრაელთა იმიგრაციას პალესტინაში არაბები ენერგიულ წინააღმდეგობას უწევენ).

სემიტურ ენათა (არაბულის, სირიულისა და ეთიოპურის) ნათესაური ურთიერთობა ორიენტალისტებმა (ბუქსტორფმა, ლუდოლფმა, კასტელმა, პოტლინგერმა) შენიშნეს ჯერ კიდევ XVII საუკუნეში; ეს ურთიერთობა ხელშესახებად დადასტურებულ იქნა XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში (შულტენსი, შრედერი). ასე რომ სემიტურ ენათა ოჯახის ნათესაობის აღიარება მოხდა უფრო ადრე, ვინემ ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახისა.

ხაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ ნათესაობის დადასტურება აქ მოხდა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის შემოღებამდის, მარტივად შედარების გზით. ასეთი შედარება მეცნიერული არ იყო, ჩვეულებრივ ის მცდარ შედეგებს იძლეოდა (ასე, მაგალითად, ცნობილმა ფილოსოფოსმა ლეიბნიცმა ქართული ბერძნულის მონათესავედ ცნო სწორედ ამგვარი შედარების საფუძველზე—დასაყრდენი იყო ნასესხები ბერძნული სიტყვები ქართულში!). მაგრამ ზოგ შემთხვევაში ნათესაური ურთიერთობა ამ მარტივად შეპირისპირების მეთოდითაც შეიძლებოდა შემჩნეული ყოფილიყო, მეტადრე თუ მონათესავე ენები დიდად არ იყვნენ ერთმანეთს დაშორებული, — თუ

სიახლოვე თვალში საცემი იყო. სწორედ ასეთი ვითარება გვქონდა სემიტურ ენათა შემთხვევაში.

სემიტურ ენებთან დაკავშირებულად მიაჩნიათ ქამიტური ენები: ძველი ეგვიპტური; კობტური, ლიბიური, ბერბერული და კუშიტური ენები (ყველანი—ჩრდილო აფრიკაში).

ქამიტურ ენათა წრიდან ყველაზე დიდი ხნოვანებისა ძველი ეგვიპტურის ძეგლები, იეროგლიფებით ნაწერი (მიახლოებით 4000 წ. ჩვენ წელთაღრიცხვამდის). იეროგლიფური დამწერლობის ეგვიპტური ძეგლები ამოშიფრა ფრანგმა მეცნიერმა შამპოლიონმა (1822 წ.).

სემიტურსა და ქამიტურ ენებს ხშირად ერთ სემიტურ-ქამიტურ ოჯახადაც სახავენ (ეს, რასაკვირველია, იმის მაუწყებელია, რომ ქამიტურ ენათა ისტორიის შესწავლა მოისუსტებს).

ტერმინები „სემიტური“, „ქამიტური“ (ისევე როგორც „იაფეტური“) ბიბლიური ნოეს შვილთა სახელებიდანაა ნაწარმოები (ბიბლიური გადმოცემის თანახმად იმ ნოეს, მსოფლიო წარლენას რომ გადაუღჩა, სამი შვილი ყავდაო: ხემ, ქამი და იაფეთი. მათგან მოშენდა წარლენის შემდეგ კაცობრიობა).

სემიტურ ენებს რიგი ფონეტიკური, მორფოლოგიური და სინტაქსური თავისებურება ახასიათებს. ფონეტიკაში აღსანიშნავია: ხმოვანთა სიმცირე, უკანაენისმიერთა სიუხვე, თავისებურ წინაენის-სმიერთა (სპირანტთა) მქონებლობა... წინადადება სიტყვებად იშლება; სიტყვის ჩონჩხი ძირი; იგი შედგება თანხმოვნებისაგან: ჩვეულებრივ ასეთი თანხმოვანი სამია („ძირთა სამთანხმოვნობის პრინციპი“; ამჟამად ფიქრობენ, რომ მესამე თანხმოვანი ძირეული არ უნდა ყოფილიყო, ფუძის საწარმოებელი ჩანსო). ხმოვნები ფორმანტების (აფიქების) როლში გვევლინება (თუმცა ყოველთვის უთანხმოვნო არაა).-

ბრუნება მარტივია, უღვლილება—რთული. ბრუნება სუფიქსურია, უღვლილება—სუფიქსურ-პრეფიქსული.

ზმნაში პოლიპერსონალიზმი შეიმჩნევა: ზმნის ფორმაში სუბიექტის გარდა ობიექტის პიზებიც აისახება, უღვლილება სუბიექტურ-ობიექტურია. შესაბამისად რთულდება ქვემდებარე-დამატების სინტაქსური გამიჯვნა: ინდო-ევროპული ენებიდან ცნობილი სინტაქსური პოლარულობა ქვემდებარისა და დამატებისა აქ შეუძლებელია გვექონდეს.

აღსანიშნავია ნომინალურ წინადადებათა ხვედრი წონის სიდიდე (უზმნო პრედიკაცია). სემიტურ ენებში ორი სქესი გაირჩევა: მამრობითი და მდედრობითი (ისტორიულად ამოსავალია ცოცხალ და არაცოცხალ არსებათა გაჩვენება).

§ 82. ურალურ-ალთაურ¹ ენათა ოჯახი. ეს ტერმინი ტრადიციულია. ამ სახელწოდებით აღინიშნებოდა:

- I. ფინურ-უნგრული ენები,
- II. თურქულ-მონღოლური ენები,
- III. მანჯურიულ-ტუნგუზური ენები.

ამემაღ ვაგრცელებული შეხედულების თანახმად ყველა ეს ენა ერთი წარმოშობისად ვერ მიიჩნევა; არა თუ მანჯურიულისა და ფინურის გენეტური ერთიანობა არაა დამტკიცებული, არამედ თურქულისა და ფინურის ერთიანი წარმომავლობა არა ჩანს სარწმუნო. ამრიგად, ტრადიციული ტერმინი—ურალურ-ალთაური ენები—აერთიანებს ენათა სამ ოჯახს. ეს ოჯახები ცალკე უნდა იქნეს გამოყოფილი.

ფინურ-უნგრული ოჯახის შედგენილობაში შედის:

1. ფინური ენა (მწერლობა აქვს XVI საუკუნიდან); ფინურის დიალექტია კარელიური;

2. ესტონური ენა (მწერლობა აქვს XVII საუკუნიდან); ესტონეთის ს. ს. რ.-ს სახელმწიფო ენა (ესტონეთის დედა-ქალაქი—ტალინო, ყოფ. რეველი);

3. ლაპლანდიური;

4. მორდოვული (მორდოვეთის ა. ს. ს. რ., ცენტრი—ქ. სარანსკი)

5. ჩერემისული ანუ მარიული (მარიის ა. ს. ს. რ., ცენტრი—ქ. იოშკარ-ოლა);

6. ვოტაკური ანუ უდმურტული (უდმურტეთის ა. ს. ს. რ., ცენტრი—ქ. იევსკი);

7. ზირიანული ანუ კოში (კომის ა. ს. ს. რ., ცენტრი—ქ. სიქტივკარი).

ამ პატარა ენებმა (მორდოველმა, მარიულმა, უდმურტულმა და კომიმ) მწერლობა გაიჩინეს საბჭოთა ხელისუფლების დროს;

8. უნგრული—უნგრეთის რესპუბლიკის სახელმწიფო ენა; მწერლობა აქვს XIII საუკუნიდან;

9. უნგრულთან ახლოს მდგომი გოგულური და ოსტაკური—დასავლეთ ციმბირში;

10. ე. წ. სამოიედური ტომების ენა-კილოები, მათ შორის ნენური; ვაგრცელების არე—ციმბირის ტუნდრები მდინ. ენისეის ქვედა წელიდან დასავლეთით ურალის ქედისაკენ.

ამ ენათაგან ყველაზე მეტად დაუცავს არქაული მოვლენები

¹ ტერმინისათვის ამოსავალია გეოგრაფიული სახელები: ურალი (ქედი) და ალთაი (მთები).

სამოიედურს (ნენურს); ამ უმწერლო ენას ფინურ-უნგრულ ენათა ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება.

ფინურ-უნგრულ ენათა წრეში ყველაზე მნიშვნელოვანია უნგრული, ფინური და ამ უკანასკნელთან ახლო მდგომი ესტონური.

ფინურ-უნგრულ ენათა თავისებურებათაგან აღსააიშნავია: სახელისა და ზნის სიახლოვე (დიფერენციაციის სისუსტე); თანდებულები ბრუნებაში (ინდო-ევროპულ ენათა წინდებულების ნაცვლად); სუბიექტური უღვლილების გარდა ობიექტური უღვლილების მქონებლობა (გარდამავალ ზმნებში).

თურქულ-მონღოლური (ანუ ალთაური) ენები:

1. ოსმალურ-თურქული, თურქეთის რესპუბლიკის სახელმწიფო ენა.

2. აზერბაიჯანული—სახელმწიფო ენა აზერბაიჯანის ს. ს. რესპუბლიკისა (დედაქალაქი—ბაქო).

3. თურქმენული—სახელმწიფო ენა თურქმენეთის ს. ს. რესპუბლიკისა (დედაქალაქი—აშხაბადი).

4. უზბეკური—სახელმწიფო ენა უზბეკეთის ს. ს. რესპუბლიკისა (დედაქალაქი—ტაშკენტი).

5. ყაზახური—სახელმწიფო ენა ყაზახთა ს. ს. რესპუბლიკისა (დედაქალაქი—ალმა-ათა).

6. ყირგიზული (ძველად: ყარა-ყირგიზული) —სახელმწიფო ენა ყირგიზთა ს. ს. რესპუბლიკისა (დედაქალაქი—ფრუნზე); ახლოსაა ყაზახურ ენასთან.

7. ბაშკირული (ბაშკირეთის ა. ს. ს. რ.-ის ცენტრი—ქ. უფა).

8. ჩუვაშური (ჩუვაშური ა. ს. ს. რ.-ის ცენტრი—ქ. ჩებოქსარი).

9. თათრული (თათართა ა. ს. ს. რ.-ის ცენტრი—ქ. ყაზანი).

10. იაკუტური (ალმოსავლეთ ციმბირში).

ამავე წრეს ეკუთვნის ალთაის თურქ ტომთა ენა-კილოები; უიღურული, დალესტანში—ყუმიკური ენა.

თურქულ ენათა უძველესი დოკუმენტაცია მოცემულია ოსმონის წარწერებში (VII—VIII ს.ს. ჩვენი წელთაღრიცხვისა).

11. მონღოლური (მონღოლეთის სახალხო რესპუბლიკის სახელმწიფო ენა —საბჭოთა კავშირისა და ჩინეთს შორის).

მონღოლურთან აკავშირებენ მანჯურიულსა და ტუნგუზურს (გენეტური კავშირი ნათელი არაა).

ასევე: იაპონურისა და კორეულის წარმოშობითი ურთიერთობა არაა ცხადი (ამჟამად თავს იკავებენ მათი ნათესაობის მტკიცებისაგან).

არხ. ჩიქობავა. ზოგადი ენათმეცნიერება. I.

უდაო და ცხადია ფინურ-უნგრულ ენათა ერთობა, ასევე—თურქულ ენათა ერთობა.

როგორც აქედან ჩანს, სათანადოდ შესწავლილ ენათა ოჯახში წინეთ ურალურ-ალთაურისად მიჩნეული ენების მხოლოდ ნაწილი თუ შევა. თვით ცნება „ურალურ-ალთაური ენები“, როგორც უკვე ზემოთ აღინიშნა, ტრადიციით თუ გამართლდება, თორემ ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის შედეგად მიღებული გენეალოგიური კლასიფიკაციის ცნება ვერ იქნება.

ინდო-ევროპული, სემიტურ-ჰამიტური, ფინურ-უნგრული, თურქული ენების გავრცელების არეა ევროპა, ჩრდილო-აფრიკა და აზია.

აფრიკის დანარჩენი ენები, ავსტრალიის მკვიდრი მოსახლეობის ენები, მალაის არქაპელაგის ენები, ამერიკის ინდიელ ტომთა ენები იმდენად შესწავლილი არაა, რომ მათი მკვიდრი გენეალოგიური კლასიფიკაცია იქნს მოცემული. მათი კლასიფიკაციის ცდა, ახლა რომ არის სპეციალურ ლიტერატურაში წარმოდგენილი, საორიენტაციო ხასიათისაა. ისეთი ენა, როგორცაა ჩინური, რომელზედაც 450 მილიონზე მეტი ადამიანი ლაპარაკობს, გენეალოგიურ კლასიფიკაციაში თავის ადგილს ვერ პოულობს: ისტორიულ-შედარებითი თვალსაზრისით შეუსწავლელია და იმიტომ.¹

§ 83. უზამ-ენა, დიფერენციაციისა და ინტეგრაციის პროცესები. გენეალოგიური კლასიფიკაცია ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის შედეგია.

ამ მხრივ ყველაზე დამუშავებულია ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახი. შედარებითისა და ისტორიული ძიებისათვის ინდო-ევროპული ენები მეტად ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა: მრავალი შესადარებელი ერთეული, დიდი ხნოვანობის წერილობითი ძეგლებში წარმოდგენილი დოკუმენტური მასალა, ენათა ძლიერი დიფერენციაცია, რომლის პროცესში ენები ძალზე დაშორდა ერთმანეთს, მაგრამ ისე კი, რომ გენეტიური კავშირი მაინც არ შეწყვეტილა—ყველაფერი ეს შედარებისა და ისტორიის მკვეთრ იარაღად ჩამოყალიბებას უწყობდა ხელს. სემიტურ ენებსაც საკმაო ხანგრძლივობის წერილობითი ძეგლები მოეპოვება, მაგრამ ეს ენები ჩვეულებრივად იმდენად ახლოს დგანან ერთმანეთთან, რომ აქ შედარებით-

¹ დასახელებული ერთეულები—ინდო-ევროპული, სემიტური და სხვ. გენეალოგიური კლასიფიკაციის საილუსტრაციოა; სისრულის პრეტენზია მას არა აქვს.

თისა და ისტორიული ძიების გასაშლელად გაცილებით ნაკლები შესაძლებლობაა.

ივარაუდება, რომ ერთი ოჯახის ენები მომდინარეობენ ერთი ენიდან; ამ ენას წინარე ენას უწოდებენ; ინდო-ევროპული ენები ინდო-ევროპული წინარე ენიდან მომდინარეობენ, სემიტური ენები—სემიტური წინარე ენიდან, ურალურ-ალთაური ენებიც—სათანადო წინარე ენიდან. ერთი ოჯახის ენათა უძველესი ფქებების შედარებით ცდ ლობენ აღადგინონ ის სახე რომელიც ამ ენობრივ ფაქტს (მაგ. სიტყვას) უნდა ქონოდა წინარე ენაში¹.

ინდო-ევროპული ენების შესწავლისას დიდი ყურადღება ექცეოდა წინარე ენის ფქებების აღდგენას. ენათმეცნიერი ავგ. შლაიხერი ისე შორს წავიდა, რომ ინდო-ევროპულ წინარე ენაზე რაქდენიმე-სტრიქონიანი ამბავიც კი დაწერა სათაურით: „ცხენი და ცხვარი“.

ამჟამად აღდგენილ ფორმათა რეალურობას ინდო-ევროპულ ენათა უველაზე ავტორიტეტუი სპეციალისტები უარყოფილად უყურებენ; აღდგენილი მონაცემი (სიტყვა, აფიქსი, ბგეა) წინარე ენის რეალური ფაქტი კი არ არის, არამედ თეორიული ფორმულა: რამდენადაც a, b, c, d... ენათა ჩვენებაა დასაყრდენი, ისინი—წინარე ენის ასეთ მონაცემს გულისხმობენ დასაყრდენად, ასეთი მონაცემის გაჩვეითარებას წარმოადგენენ. მაგრამ არავითარი გარანტია არ არის, რომ ჩვენ ყველა „შთამომავალი“ შეგვჩა და ყ ელა „ქეკვიდრის“ ჩვენება ზ-ვევებოვება². სხვა, დღეს უჩინარ წევრთა სხვაგვარ ჩვენებას შეეძლო სხვა დასკვნები მოეკა და აღდგენილი მონაცემის მეტნაკლები ცვლა კამოეწვია. ერთი მაკალითი: ინდო-ევროპულ ენებს ორ ჯგუჲად ყოფდენ—„სატემ“-ენებად და „კენტემ“-ენებად იმის მიხედვით, „ასის“ აღმნიშვნელი ძირი ხ-თი იწყება (ინდური „სატემ“, რუს. „სტა“), თუ კ-თი (ლათ. centum, -კეტემ—ძველი გამოთქმით); „სატემ“-ენები გეოგრაფიულად აღმოსავლურ ჯგუჲს შეადგენენ (ინდური, ირანული, სლავური...), „კენტემ“-ენები—დასავლურ ჯგუჲს (ბერძნული, ლათინური, გერმანული...), მაგრამ მეოცე საუკუნეში აღმოსავლეთ-თურქესტანში აღმოჩენილი ტოქარული ენის ძეგლები მოწმობენ, რომ ტოქარული „კენტემ“-ენათა წყებას განეკუთვნება. ტოქარულის აღმოჩენამდის „სატემ“-ენა აღმოსავლურ ინდო-ევროპულს ნიშნავდა, „კენტემ“—დასავლურს; ტოქარულის აღმო-

¹ თეორიულად აღდგენილ ამგვარ მონაცემებს ვარსკვლავებს უსმენ²

² თუ სათაადო შესადარებელი ერთეულები შემოგვჩა, შედარების გზით აღდგენილმა ფაქტმა შეიძლება სინამდვილე ზუსტად ასახოს (იხ. აიე ქვემოთ pira-ს მაგალითი). ეს მოწმობს ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის ძალას.

ჩენის შემდეგ „ენტუმ“ უთუოდ დასავლურს როდი ნიშნავს, შეიძლება აღმოსავლურიც იყოს.

ამგვარად: აღდგენილი ფორმა შედარების დანახკვი ფორმულაა და არა რეალური ენობრივი ფაქტი.

ერთად ერთი რეალური ფუძე-ენა, რომელიც ენათმეცნიერებამ იცის, არის ხალხური ლათინური, რომლისაგანაც არის მიღებული იტალიური, პროვანსული, ფრანგული და სხვა რომანული ენები (იხ. ზემოთ). ყოფილა შემთხვევა, როდესაც ამ რომანულ ენათა შედარების საშუალებით თეორიულად აღუდგენიათ სიტყვა და ამ თეორიულად აღდგენილი სიტყვის რეალურობა შემდეგში დაუდასტურებია აღმოჩენილ წარწერებს (ასეთია, მაგალითად, *pira* ხალხური ლათინურისა, —კლასიკური ლათინურის *pirum* „მსხალი“).

მონათესავე ენები ერთი ენიდან მომდინარეობენ, ერთი ენის დიფერენციაციას წარმოადგენენ; ამ ენისათვის ბუნებრივი იქნებოდა ფუძე ენა გვეწოდებინა.

მონათესავე ენათა შედარება მიზნად უნდა ისახავდეს ამ ენათა ისტორიის წინა საფეხურების გათვალისწინებას, უშუალოდ ცნობილი ისტორიის გაგრძელებას (და არა ფუძე-ენის ფაქტების აღდგენას).

თვით ნათესაობის შესახებ დებულება იმდენადვე ფასეული, რამდენადაც მონათესავე ენათა შორის არსებული მსგავსება ისტორიული-შედარებითი ძიებისათვის იძლევა გასაქანს (და მით განსხვავდება სხვაგვარი, შემთხვევითი მსგავსებისაგან ენათა შორის).

ეს—წინარე ენისა და აღდგენილი ფაქტების შესახებ. ახლა—ოჯახის შესახებ. ეს ცნება ენათმეცნიერებაში ბუნებისმეტყველების მიბაძვითაა შემოღებული მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში, როდესაც ენა ორგანიზმად მიაჩნდა მთელ რიგ გამოჩენილ ენათმეცნიერს (ბოპს, შლაიხერს), რომელთა გაგებით ენა ორგანიზმის მსგავსად ჩნდებოდა, იზრდებოდა, შემდეგ კი დაშლის გზას ადგებოდა (ჩბერდებოდა“). როგორც ზოოლოგიასა და ბოტანიკაში მოიპოვება რაზმები, რაზმები იყოფა ოჯახებად, ოჯახი—გვარებად, გვარი—სახეებად, ისევე ენათა „ოჯახს“ ყოფდენ შტოებად, შტოს—ენებად, ენას—კილოებად, კილოს—კილოკავებად.

რა თქმა უნდა, ამჟამად ცნება ოჯახი ბუნებისმეტყველური გაგებისაგან თავისუფალია და ნიშნავს ნათესაურად დაკავშირებულ ენათა ჯგუფს; თვით ნათესაობა, როგორც ზევითაც აღნიშნული იყო, სათანადო ტომთა ანთროპოლოგიურ ერთიანობას არც ნიშნავს და არც გულსხმობს, იგი ენათა ძირებისა და აგებულების

ისეთ მსგავსებაზე მიუთითებს, რომელიც ხაერთო წარმომავლობას მოწმობს.

ეს, თავის თავად ცხადია, დამყარებულია იმ ვარაუდზე, რომ ერთი ენის კილოები დროთა ვითარებაში შორდება ერთმანეთს და ახალ ენებად იქცევა; ამ ახალ ენებს თავის მხრივ კილოები უჩნდება; ამ კილოებიდანაც თავის მხრივ შესაძლებელია ახალი ენების მიღება და ასე შემდეგ. მაშასადამე, ამ გზით ერთი ენიდან მიიღება რამდენიმე, ენათა რიცხვი მატულობს და არა კლებულობს.

მაგრამ ეს ხრულვებთაც არ ნიშნავს, რომ ყოველი კილო ახალ ენად იქცევა: შესაძლებელია ესა თუ ის ენა გაქრეს, ან შეიცვალოს სხვა ენად, ანდა მოისპოს მასზე მოლაპარაკე ენობრივი კოლექტივის ფიზიკურ განადგურებასთან დაკავშირებით. ამ შესაძლებლობას ენათა რიცხვის შემცირებისაკენ მივყავართ.

თუ ენის დიფერენციაცია ენათა რიცხვის ზრდას მოასწავებდა, ენათა ინტეგრაცია ენათა რიცხვის შემცირებას იძლევა. დიფერენციაციისა და ინტეგრაციის პროცესებში ერთი მეორეს არ გამოირიხნავს, ისინი ერთად მოქმედებენ.

ეს კია, რომ ზოგ ეპოქაში დიფერენციაციის ხვედრითი წილი უფრო დიდია, სხვა ეპოქებში—ინტეგრაციის პროცესებშია უფრო ძლიერი. მეცხრამეტესა და მეოცე საუკუნეში ხალხთა ეკონომიური და კულტურული ურთიერთობის არაჩვეულებრივი ზრდა-განვითარება სამიმოსელო ტექნიკის უმაგალითო პროგრესთან დაკავშირებით აძლიერებს ინტეგრაციის ტენდენციებს, თუმცა ახლაც კი მთელი რიგი პოლიტიკური მომენტების წყალობით ახალ ენათა კრისტალიზაცია არა ნაკლებ ხშირია, ვინემ ჩამოყალიბებულ ენათა შეერთება-გათქვეფისა ანდა ერთი ენის მეორით განდევნა-შეცვლის ფაქტები.

ასე, მაგალითად, ამ ერთი საუკუნის მანძილზე არა ერთი პატარა ეროვნება თავის ენიანად აღიგავა პირისაგან მიწისა ამერიკაშიც, ევროპაშიც, ყოფ. რუსეთის იმპერიაშიც; ხოლო ოქტომბრის რევოლუციამ საბჭოთა კავშირში არა ერთს მოსაპობის გზაზე დაყენებულ მატარა ეროვნებას დაუბრუნა სიცოცხლის უნარი, შეუქმნა ხალიტურათურო ენა და მით არა თუ გადაარჩინა გაქრობას, არამედ გაშლან-განვითარების ფართო პერსპექტივა შეუქმნა; ამეამად საბჭოთა კავშირში რამდენიმე ათეული სამწერლო ენაა.

მაშასადამე, საბოლოო ანგარიშში ამჟამადც დიფერენციაციის ტენდენცია უფრო ძლიერია, ვინემ ინტეგრაციისა; ენათა რიცხვი კი არ კლებულობს, მატულობს. მით უფრო მეტი უნდა ყო-

ფილიყო დიფერენციაციის ძალა მაშინ, როცა ინტეგრაციისათვის ხელის შემწყობი აწინდელი მომენტები შეუდარებლივ სუსტი იყო.

ხალხური ლათინურის დიფერენციაციამ მოგვცა: იტალიური, ფრანგული, პროვანსული, პორტუგალიური, ესპანური, კატალონიური, რეტო-რომანული, რუმინული. ვთქვათ, ფრანგულმა შთანთქა პროვანსული, ესპანიურმა—კატალონიური, გერმანულმა ან იტალიურმა—რეტო-რომანული, მაინც ფაქტია, უდაო და ხელშესახები ფაქტი, რომ ხალხური ლათინური ერთი ენა იყო, მისმა დიფერენციაციამ ხუთი ენა მოგვცა: იტალიური, ესპანური, პორტუგალიური, ფრანგული და რუმინული. დიფერენციაციის შედეგი ქარბობს ინტეგრაციის შედეგს.

§ 84. ცნება „ენათა სისტემისა“. იაფეტიდოლოგია უარყოფს როგორც ენათა მორფოლოგიურ კლასიფიკაციას, ისე გენეალოგიურ კლასიფიკაციას¹. მათს ადგილს იჭერს ახალი კლასიფიკაცია—სტადიური განვითარების მიხედვით „ენათა სისტემის“ გამოყოფა: არა „მორფოლოგიური ტიპი“, არა „ენათა ოჯახი“, არამედ „ენათა სისტემა“.

იაფეტიდოლოგია უარყოფს დიფერენციაციის გზით ერთი ენიდან რამდენიმე ენის მიღებას (თუმცა ძნელი წარმოსადგენია, დიფერენციაციის გარეშე როგორ შეიძლებოდა ოთხი ელემენტისაგან, რომელიც ამოსავლადაა მიჩნეული იაფეტიდოლოგიის მიერ, მრავალი ასეული ენა მიგველო)²; იაფეტიდოლოგია უარყოფს ერთი ენის დიფერენციაციის გზით მიღებულ ენათა ნათესაობასაც. მსგავსება რომ არსებობს ენათა შორის? მსგავსება ენათა დაახლოებამ (ან ერთიანმა სოციალ-ეკონომიურმა საფუძველმა) წარმოშვაო; მაგრამ ეს რომ ასე იყოს, ბასკური ესპანურისა და ფრანგულის „მონათესავე“ აღმოჩნდებოდა, უნგრული—გერმანულის, რუმინულისა თუ სლავური ენებისა... საყოველთაოდ ცნობილია, რომ, რაც უნდა დიდი იყოს

¹ იგულისხმება იაფეტიდოლოგია იმ სახით, რაც მას აქვს ნ. მარის სიცოცხლის უკანასკნელი ათი წლის მანძილზე გამოქვეყნებულ შრომებში (1924—1934 წ. წ.).

იაფეტიდოლოგია ამჟამად გენეალოგიურ კლასიფიკაციას კიდევ ტოვებს და კიდევ უარყოფს; ყოველ შემთხვევაში წინანდელი დამოკიდებულება ერთგვარად შეცვლილია (იხ. ავტორის „ზოგადი ენათმეცნიერება“, II ნაწილი, § 113—1.5.).

² ენათა დიფერენციაციის პროცესი იმდენად დემონსტრაციული ფაქტია, რომ აკად. ი. მენჯანინოვი 1934 წელს გამოსულს შრომაში („უენათა კლასიფიკაციის პრობლემა ენის შესახებ ახალი მოძღვრების გაშუქებით“, ლენინგრ.) იძულებულია აღიაროს—ენათა გაბლერის გზით შესაძლებელია ერთი ენიდან რამდენიმეს მიღებო, მაგრამ აქედან სათანადო დასკვნები არ კეთდება.

ერთი ენის გავლენა მეორეზე, თუ შერევას არა აქვს ადგილი, სხვაობა ნათლად შესამჩნევი იქნება (მხედველობაში გვაქვს არა მონათესავე ენები).

ნათესაობის საკითხი ძალზე რთულდება ენათა შერევის შემთხვევაში, მაგრამ მონათესავე ენათა არსებობა მაინც უღათ და თვალსაჩინო ფაქტია.

„ენათა ოჯახს“ იაფეტოდოლოგია უპირისპირებს „ენათა სისტემას“: „იაფეტური სისტემის ენები“, „პრომეთეიდული (ინდო-ევროპული) სისტემის ენები“, „სემიტური სისტემის ენები“ (პრომეთეიდული სისტემა განვითარება იაფეტურისა).

ესა თუ ის სისტემა აზროვნების ამა თუ იმ სტადიას ასახავს; იაფეტოდოლოგია მოგვითხრობს, მაგალ., კოსმოსური, მაგიური სტადიების შესახებ... იაფეტური სისტემის ენებში უკუფენილია მაგიური სტადიის დაშლა.¹ სტადია და სისტემა არ ფარავს ერთმანეთს: ერთ სტადიას შეიძლება რამდენიმე სისტემა შეეფერებოდეს (იქვე, გვ. 1.).

რა ახასიათებს ენათა სისტემას? რა ენობრივი ნიშნის მიხედვით უნდა გავაერთიანოთ ენები ერთ სისტემაში? მორფოლოგიური ტიპისათვის საკონტროლო ნიშანს ავიკსვხის საკითხი წარმოადგენს; ჭნევალოგოური ერთეულისათვის, ოჯახისთვის - გენეზისი, ნათესაური ურთიერთობა. რა უღევს ხაფუძვლად სისტემას?

მაგალითად, რის მიხედვითაა გაერთიანებული იაფეტური ენები ერთ სისტემაში? აკად. ი. მეშჩანინოვი შემდეგს ნიშნებზე მიუთითებს: 1. უკანანისმიერ ბგერათა სიმდიდრე...; 2. აფრიკატების (რთული ბგერების) სიკარბე...; 3. სამი, ზოგჯერ ოთხი საფეხურის მქლერობის არსებობა...; 4. ზმნათა ვნებითური კონსტრუქცია...; 5. აგლუტინაცია (ძირითადად)...; 6. თანხმოვნების დიფერენციაციისადმი მიდრეკილება და ხმოვნების სუსტი დიფერენციაცია; 7. არსებითი სახელების დაყოფა კლას-კატეგორიათა მიხედვით (გონიერი, არაგონიერი...); 8 პოლისემანტიზმი—სემანტიკურ კონათა არსებობა; „წყალი—ქალი—ხელი“ ერთი და იგივე ფუძეა ქართულში! 9. ორთანხმოვიანი ფუძეთა არსებობა; 10. სიკარბე ისეთ ფუძეთა, რომელნიც არსებით სახელებსაც აწარმოებენ და ზმნებსაც; 11. სუბიექტისა და ობიექტის აღმნიშვნელ ნაცვალსახელოვან ნაწილაკთა,

¹ იხ. „ენათა კლასიფიკაციის პრობლემა ენის შესახებ ახალი მოძღვრების გაშუქებით“ (რუს.) ლენინაგ. 1934, გვ. 46. ვემყარებით აკად. ი. მეშჩანინოვის ამ ნაშრომს, როგორც იაფეტოდოლოგიის უკანასკნელ სიტყვას.

აფიქსთა, ხმარება ზნაში; 12. საერთო ძირების არსებობა (იქვე, გვ. 38).

ყველა იაფეტურ ენას შეიძლება ეს ნიშნები არ აღმოაჩნდეს, მაგრამ ეს აერთიანებს იაფეტურ ენებსა...

როგორც ვხედავთ, აქ მოცემულია ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ-სინტაქსური, სემასიოლოგიური და ლექსიკური ნიშნები... ყველაფერი ერთად ქმნის იმ კოორდინატებს, რომლებიც დამახასიათებელია იაფეტური ენებისათვის.

რა გამოდის? „იაფეტურ სისტემის ენებს ახასიათებს ის ნიშნები, რომლებიც იაფეტურ ენებს გააჩნიათ!“ მაგრამ რომელია ეს იაფეტური ენები? რატომ გავაერთიანეთ ისინი ერთი სახელწოდების ქვეშ? ნიშნები გვძოვებთ ძმიტომ, რომ წინასწარ ვიცოდით, რა ენებიც შედიოდა „იაფეტურ“ ჯგუფში: ეს ჯგუფი წინეთ იქნა ჩამოყალიბებული ნათესაური პრინციპის მიხედვით, ე. ი. წინეთ იყო „იაფეტური ოჯახი“, ახლა მას „იაფეტური სისტემა“ ვუწოდებთ და შემდეგ ჩამოვთვალეთ—მას ესა და ეს ნიშნები ახასიათებსა.

„სისტემის“ დამახასიათებელი ენობრივი ნიშნები კი არსად ჩანს. ვთქვათ, სამხრეთ აფრიკის ან ავსტრალიის უცნობ ენებს ვსწავლობთ. რა ნიშნის მიხედვით გავაერთიანებთ მათ „სისტემებში“? გენეალოგიური ნიშნის მიხედვით?—არა! მორფოლოგიურის მიხედვით?—არა!

ამიტომ, უსიტყვოდ უნდა დავეთანხმოთ აკად. ი. მეშჩანინოვს, როცა ის იმავე ნაშრომში წერს: „სტადიათა და სისტემათა საკითხი წამოყენებულ იქნა ზოგადი სქემების (подробнее) საფუძველზე ისე, რომ ახლად წარმოდგენილი პრინციპის მიხედვით ენათა კორკრეტული განაწილება არ მომხდარა. სტადიათა რიცხვი დაზუსტებული არ არის ისევე, როგორც ჯერ კიდევ არ არის გამოთვლავებული დამახასიათებელი სტადიალური ნიშნები, სისტემები კი სრულებით არ არის დამუშავებული დეტალურად ცალკე ენობრივ დაჯგუფებათა მიხედვით (ხაზი ჩვენია—ა. ჩ.); ამასთან დაკავშირებით ენათა ახალი მოძღვრება არ უნდა დაკმაყოფილდეს ოჯახებად დაჯგუფების უარყოფით, არამედ უნდა გარდაქმნას ენათა ის დაჯგუფება, რომელსაც ის თვითონ ხმარობს დღესდღეობით და რომელიც ინდო-ევროპული სკოლის მიერ არის ნაანდერძევიო“ (გვ. 21).

ერთი სიტყვით, ცნება „ენათა სისტემისა“ გარკვეულობას მოკლებულია; ეს კია, რომ, თუ ის იქნება აგებული ფონეტიკურ-მორფოლოგიური, სინტაქსური, სემასიოლოგიური და ლექსიკური მომენ-

ტების ანალიზზე, მაშინ, ცხადია, „სისტემა“ ნათესაობის პრინციპზე აგებული აღმოჩნდება და ცნება „ოჯახს“ ვერ დაუპირდაპირდება; „ენათა ოჯახებად კლასიფიკაციის გარდაქმნა ახალი პრინციპის მიხედვით“ „ოჯახ“-ტერმინის „სისტემა“-ტერმინით შეცვლასლა მოგვემს.

მაგრამ თუ ენათა დახასიათება მხოლოდ აზროვნების სტადიაზე მითითებით იწარმოებს (წარმოვიდგინოთ, რომ აზროვნების სტადიათა საკითხი უკვე გადაწყდა,—ამჟამად ესეც მოითხოვს დამუშავებას!) და სპეციფიკური ენობრივი ნიშნები ამა თუ იმ სისტემისა არ იქნება ნაჩვენები, მივიღებთ ენათა ფსიქოლოგიურ კლასიფიკაციას, ე. ი. საკითხი მოიხსნება ენათმეცნიერებაში და სხვა სიბრტყეში დაისმის (შდრ. შტაინთალის, მისტელის და სხვ. ცდები).

§ 85. ქავკასიური ენები. უფრო დაწვრილებით საჭიროა შეფერადეთ ჩვენს ენებზე,—ქართველურსა და მთის კავკასიურ ენებზე. ამ ენებს კავკასიური ენები ეწოდება. კავკასიის ყველა ენას არ უწოდებენ კავკასიურს; აზერბაიჯანული, ყუმიკური, ოსური, ქურთული, სირიული (აისორული) კავკასიის ენებია, მაგრამ არაა კავკასიური: პირველი ორი თურქული ჯგუფისაა, შემდგომი ორი—ინდო-ევროპულ ენათა წრეს ეკუთვნის, სირიული (აისორული)—სემიტურ ენათა ოჯახის წარმომადგენელია. ამათგან განსხვავებით კავკასიური ისეთი ენები, რომელნიც ამჟამად მხოლოდ კავკასიაშია წარმოდგენილი, კავკასიის გარეთ არსად გვხვდება (თუ ბასკურს არ მივიღებთ მხედველობაში—ესპანეთში).

კავკასიური ენებისათვის სხვა ტერმინებიც ყოფილა გამოყენებული: კავკასიის იაფეტური ენები—თანამედროვე რუსულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში (ტერმინი შემოღებულია ნ. მარის მიერ—დაწვრილებით იხ. ქვემოთ), ქართულ-შარამატული ენები (ივ. ჯავახიშვილი), აღაროდული ენები (ისტორიკოსი ფრ. ჰომელი; აღაროდ=არარატ).

კავკასიური ენები შედგება ოთხი ჯგუფისაგან; ეს ჯგუფებია:

I. ქართველური, II. აფხაზურ-ადიღური, III. ქისტურ-ბაცური და IV. დაღესტური.

ქართველური ენებია: ქართული, ზანური და სვანური. ამათგან ქართული სამწერლო ენაცაა და დიალექტების სახითაც არსებობს; ზანური და სვანური უმწერლო ენებია.

ქართული სამწერლო ენა ყველა ქართველი ტომის მწიგნობრობის ენაა; ქართლელი და გურული, კახელი და მეგრელი, ხევსური

და სენი, ინგილო და ლაზი ამ ენაზე სწავლობს სკოლაში, ამ ენას იყენებს კულტურული წინსვლის იარაღად. ასეა ეს საბჭოთა ხელი-სუფლების არსებობის დროს; ასე იყო ეს მრავალი საუ უნის მანძილზე: არც სვანებს, არც მეგრელებსა და არც ქანებს (ლაზებს) სხვა სამწერლო ენა არა ჰქონიათ. მეფის წთავრობის ცდა (მეცხრამეტე საუ უნის მეოთხმოცე წლებში) მეგრულ ენაზე შემოღო სწავლა სამეგრელოს სკოლებში და მით ქართული ენა სამეგრელოს სკოლიდან განედევნა, ვერ განხორციელდა: თუ დედა-ენას ასწავლიდნენ ქართველ ბავშვს სკოლაში, ეს ენა ქართული იყო ყველა ქართველი ტომისათვის.

ქართულ სამწერლო ენას თხუთმეტ-საუკუნოვანი დოკუმენტირებული ისტორია მოეპოვება; ქართული დამწერლობის ყველაზე ძველი ძეგლია წარწერა ბოლნისის სიონზე: იგი თარიღდება მეხუთე საუკუნის დასასრულით (მიახლოებით 493 წ.). თარიღიანი უძველესი ხელნაწერი 864 წელსაა შესრულებული („სინა-რაითის მამათა მოწვეტა“) და დაკულია სინას მთაზე ქართველთა მონასტერში (არაბეთის ნახევარ კუნძულზე).

ქართული სამწერლო ენის განვითარებაში გაიჩევა ორი პერიოდი: ძველი ქართულისა (V—XI ს. ს.) და ახალი ქართულისა (XII საუკუნიდან დღემდის). ახალი ქართულის ჩამოყალიბება მეოთხრამეტე საუკუნიდან იწყება საერო მწერლობის ძეგლებში; მეოთხრამეტე საუკუნისათვის ეს პროცესი დამთავრებულია: დავ. გურამიშვილის „დავითიანი“ და საბა სულხან ორბელიანის „მოგზაურობა ევროპაში“ ახალი სალიტერატურო ქართულის ნიმუშად გამოდგებოდა.

მეოთხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში და მეცხრამეტე საუკუნის პირველი ნახევრის მანძილზე — მთელი საუკუნის განმავლობაში — ანტონ პირველის სკოლის ხელოვნური ნორმები ზღუდავენ ახალი ქართული სალიტერატურო ენის განვითარებას. ანტონის სკოლის გავლენა აღიკვეთა მეცხრამეტე საუკუნის მესამოცე წლებიდან ცხარე ბრძოლის შედეგად, რომელიც გაიმართა ილია ქავჭავაძესა და ანტონ პირველის მიმდევართა შორის. ილია ქავჭავაძის გამარჯვება ახალი სალიტერატურო ქართული ენის გამარჯვება იყო, ამ ენის კანონიერ უფლებათა აღდგენას მოასწავებდა. ახალი ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების გაწყვეტილი ხაზი გამრთელდა.

ახალი სალიტერატურო ენის ისტორიას ხშირად შეცხრამეტე საუკუნის მესამოცე წლებიდან ანგარიშობენ; წინა საუკუნეებს (XII—XIX ს. ს.) „სამუალო ქართულის“ სახით გამოყოფენ. საქმის

ვითარებას ასეთი გაგება არ შეეფერება. ახალი ქართულისა და ძველი ქართულის გვერდით ვერ დავაყენებთ XII—XVI საუკუნეთა ქართულს: მას დამოუკიდებელი სახე არა აქვს; იგი შემზადებაა ახალი ქართულისა. ამ შემზადების პერიოდს მეჩვიდმეტე საუკუნეს აქვთ ვერ გადმოვწყვეთ; ეს—ერთი; მას, როგორც გარდამავალ საფეხურს, ცალკე პერიოდად სრულიად პირობით თუ გამოვყოფთ.

ქართული სამწერლო ენა ერთად ერთი კავკასიური ენაა, რომელსაც ესეთი დიდი ხნოვანების დოკუმენტარებული ისტორია გააჩნია. სხვა კავკასიურ ენათა დოკუმენტაცია მეთვრამეტე საუკუნეს იქეთ არ მიდის¹ (ბასკურ ენას მწერლობა მეთექვმეტე საუკუნიდან აქვს). ამ მხრივ ქართული ენის მონაცემებს ძვირფასი ხაკონტროლო საშუალებების როლი ენიჭება კავკასიურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის პროცესში.

ქართული სამწერლო ენის, კერძოდ, ძველი ქართულის, ფასდაუდებელი ჩვენება, სამწუხაროდ, ჯერ-ჯერობით მეტად სუსტადაა გამოყენებული კავკასიურ ენათა ისტორიისათვის.

ქართული ენა მდიდარია კილოებით. ქართული ენის კილოებია: ქართლური, კახური, მთიულური, მოხეური, თუშური, ფშაური, ხევსურული, — აღმოსავლეთ საქართველოში; გურული, აპარული, იმერული, რაჭული და ლეჩხუმური — დასავლეთ საქართველოში; მესხურ-ჯაეახური — სამხრეთ საქართველოში; საქართველოს ფარგლებს იქეთ: ინგილოური (აზერბაიჯანის ს. ს. რ., ზაქათალის აღმოსავლეთით); იმერხევული — შავშეთში (თურქეთის შიერ მიტაცებულ მიწა-წყალზე); ფერეიდნული — ირანში (თეირანის სამხრეთით 150-ოდე კილომეტრის დაშორებით, ისფაანის მხარეში; აქ 14 ქართული სოფელია; საქართველოდან შაჰ-აბაზის მიერ XVII საუკუნის დასაწყისში აყრილი კახური მოსახლეობის შთაჰომავალი ჩანან. ქართული მეტყველებლა დარჩათ ძველი სამშობლო მხარის მოსაგონრად).

ქართული სოფლები მოზდოკის რაიონშიც (ჩრდილო-კავკასიაში) მოიპოვებოდა: ეს სოფლები ქართველი მთიელებისა იყო; უმიწობის გამო ვადასახლებულან. ქართული აქ დავიწყებას ეძლევა.

ზანური პირობითი სახელია იმ ენისა, რომლის კილოებსაც ჭანურისა და მეგრულის სახელწოდებით ვიცნობთ. ეს პირობითი სა-

¹ სომხური იქნებოდა მდიდარი ისტორიული დოკუმენტაციის მქონე მეორე ენა ქართულის გვერდით, რომ ის დარჩენილიყო კავკასიურ ენად და ინდო-ევროპულ ენასთან ნარევის გამო კავკასიურ ენათა წრიდან არ გასულიყო.

ხელი ნებისმიერი არაა: სვანები მეგრელებს ახლაც ზანებს უწოდებენ (ასევე ყაბარდოელები). საზანო, ზანა, ზანათი იმერეთსა და სამეგრელოში სოფლის სახელებია დღემდის. ზანი ტომის არსებობა ამრავალ ფაქტია. ეს ტომი ერთ-ერთი იმ ტომთაგანი უნდა ყოფილიყო, რომლის მემკვიდრეებიც მეგრელებში ივარაუდებიან.

მეგრული მეტყველება ამჟამად ცხენისწყლის დასავლეთით იწყება და მდ. ლალისძვამდისაა (სამურზაყანოში) გავრცელებული.

მეგრულის კილოკავებია: სენაკური და ზუგდიდურ-ხამურზაყანული. ხუთმეტიოდე საუკუნის წინ მეგრული მეტყველების აღმოსავლეთი საზღვარი აღწევდა შორაპან-ჩხარის ხაზამდის. ოკრაბა, წყალტუბო და არა ერთი სხვა გეოგრაფიული სახელწოდება მოწმობს, რომ ზანური მეტყველება ძველად აქ გავრცელებული ყოფილა.

ჭანური (ანუ ლეზური) შავი ზღვის სანაპიროზე მცხოვრებ ქანთა (ლაშთა) მეტყველებაა. პირველი ქანური კი სოფელია საჩფი, ბათომიდან 18-ოდე კილომეტრის დაშორებით (თურქეთის საზღვარზე). სამხრეთ-დასავლეთით ქანური მეტყველება ს. ჭემერამდის აღწევს. მეჩვიდმეტე საუკუნეში, როგორც ამას მისიონერ ლუი გრანციეს წერილი გვაუწყებს, რიზეში ქანური მეტყველება ისპოდა. ძველად კი ქანეთი ტრაპიზონს სცილდებოდა (დასავლეთით).

ბევრი ქანი გაბერძნდა,—ბევრი გაათურქეს (XVI საუკუნიდან). უკომბელი თურქიზაციის პირობებში ქანებმა შეინარჩუნეს თავისი ეთნური სხვაობის შეგნება, ენა, ჩაცმულობა, ბევრი ადათი.

ჭანური კილოკავებია: ხოფური, ვაწურ-არქაბული და ათინური.

ჭანური მეტყველება ყველაზე უკეთ დაცულია არქაბეში; ყველაზე მეტად შერყეულია ათინაში (სამხრეთ-დასავლეთის კიდეზე).

ხოფელი და ათინელი ყოველთვის ვერ გაუგებენ ერთმანეთს და უბრალოდებლად.

ჭანური და მეგრული ერთი ენის ორი კილოა; ამას ცხადყოფს: ფონეტიკური და მორფოლოგიური სისტემა, ლექსიკის ძირითადი მარაგი.¹

ნ. მარი ჭანურს ცალკე ენად თვლიდა, ცალკე ენად თვლიდა მეგრულსაც. საამისო დებულება მან წამოაყენა 1910 წ. „ჭანური ენის გრამატიკაში“.²

¹ დაწვრილებით ამის შესახებ იხ. ავტორის „ჭანურის გრამატიკულ ანალიზში“ (1936), გვ. 190—206.

² Н. Марр: Грамматика чанского (мтаского) языка. 1910. гл. XVI.

1914 წელს გამოვიდა იოს. ყიფშიძის „მეგრული ენის გრამატიკა“. ამ წიგნის რეცენზიაში ნ. მარი ამბობს: მკაცრი ენათმეცნიერული თვალსაზრისით თუ ვიმსჯელებთ, ქანური და მეგრული ერთი ენის ორი კილოა, რომელიც ერთმანეთს დაშორდა ენის მდგომარეობამდისაო.

სამწუხაროდ, ნ. მარი შემდეგში ისევ ორ ენად მიიჩნევდა მეგრულსა და ქანურს.

ქანური და მეგრული ისე ახლოს დგას ერთმანეთთან, როგორც, მაგალითად, ხევსურული და გურული; როგორც ეს ორი უკანასკნელი ვერ ჩათვლება ცალკე ენებად, ისე — ქანური და მეგრული. ქანური და მეგრული ისეთივე ორი კილოა ერთი ენისა, როგორც ხევსურული და გურულია ქართული ენის კილო.

შესაბამისად, ქართველურ ენათა ჯგუფში სამი წევრი გამოიყოფა: ქართული, ზანური და ხვანური (და არა ოთხი: ქართული, მეგრული, ქანური, სვანური).

ხვანური ენა ოთხი კილოსაგან შედგება; აკ. შანიძის კლასიფიკაციის თანახმად ეს კილოებია: ბალს-ზემოური,¹ ბალს-ქვემოური, ლაშხური და ლენტეხური. პირველი ორი — ინგურის ხეობაშია, ორი დანარჩენი — ცხენისწყლისაში.

სვანური ენის დიალექტები ერთმანეთისაგან დიდად განსხვავდება. განსხვავება, პირველ ყოვლისა, ფონეტიკაში იგრძნობა („გრძელი ხმოვნები“, უმლაუტი, ხმოვანთა ამოღება, ე. ი. ფუძეთა შეკვეცა თუ შეუკვეცაობა); შემდეგ მოდის სხვაობა ბრუნება-უღვლილებაში და ლექსიკაში.

სვანური ენა ნარევი ენაა; მასში გამოირჩევა ზანური ფენი, ადიღური (ჩერქეზული) ფენი, ძველი ქართულის დამახასიათებელი ერთი ფენი...

სვანური ენა ქართველურ ენათა ისტორიის თვალსაზრისით განსაკუთრებული ღირებულებისაა. ამ მხრივ მას ძველი ქართული თუ შეედრება.

ტერმინი ქართველური ენები საენათმეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრდა ცნობილი ავსტრიელი მეცნიერის ჰუგო შუზარდტის შრომათა მეოხებით. ალ. ცაგარელი ამ ენებს იბერიულს უწოდებდა (გასული საუკუნის სამოცდამათე წლებში). აკ. შანიძემ ერთ წერილში² სკადა ეხმარა ახალი ტერმინი „ქამესური ენები“ (= ქართულ-მეგრულ-ხვანური). შემდეგში ამ ტერმინს არა ვხვდებით.

¹ ბალ — შთის სახელია ინგურის ხეობაში.

² „წელიწადის გტიმოლოგიისათვის“, „წელიწადული“, I-II.

II. აფხაზურ-ადიღეური ჯგუფი შედგება სამი ენისაგან: აფხაზურისა, ადიღეურისა (ანუ ჩერქეზულისა) და უბიხურისაგან.

აფხაზურს ენაზე 50 ათასამდე აფხაზი ლაპარაკობს (აფხაზთა რიცხვი მეტია, მაგრამ აფხაზური ყველამ არ იცის). აფხაზთა ძირითადი მასა ცხოვრობს აფხაზეთის ა.ს.ს.რ. (ცენტრი—ქალ. სოხუმი). მცირე ნაწილი — ჩრდილო კავკასიაშია (აბაზეთის ტომი—14 ათასამდის).

ამჟამად აფხაზური ენის კილოებია: 1. ბზიჯური (სოხუმის ჩრდილო-დასავლეთით), 2. აბჟუური და 3. სამურზაყანული—სოხუმი სანხრეთ-აღმოსავლეთით; 4. ტაპანთური და 5. აშხარული (ჩრდილო კავკასიაში—ყაბარდოს ა. ს. ს. რესპუბლიკაში და ჩერქეზთა ავტონომიურ ოლქში). ეს ორი უჩანასკნელი აბაზური დიალექტების სახელწოდებითაა ცნობილი. წინეთ აფხაზური ენის დიალექტები გაცილებით მეტი უნდა ყოფილიყო.

აფხაზური დამწერლობა მეცხრამეტე საუკუნეში შეიქმნა. ამჟამად აფხაზური სამწერლო ენა ინტენსიურად ვითარდება.

აფხაზური ანბანი—ნისი უჩანასკნელი ვარიანტი—ქართული ანბანის ნადავზე ჩამოყალიბდა 1937 წელს (მანამდის ლათინიზებულ ანბანს იყენებდნენ. უფრო ადრე—ნ. მარის ანალიზურ ანბანს; 1917 წლამდე—რუსულ გრაფიკას).

აფხაზურს ბრუნება არა აქვს; უღელილება კი მეტად რთული: ზმნაში აღინიშნება სუბიექტი, ობიექტი (ორი), დრო, კილო, ადგილი (მოქმედებისა).. ზმნა თავს უკრის მთელ წინადადებას ელემენტების (ფორმანტების) სახით. აფხაზურში პოლისინთეზურობის გარკვეული საფეხურია წარმოდგენილი. აფხაზურს სიტყვებს—უპირატესად სახელებს—თვალსაჩინო ფონეტიკური ცვლილება აქვთ გამოვლილი (უმთავრესად ბოლოკიდურ ბგერებსა და ხმოვნებს—სიტყვის შიგნით). მორფოლოგიური სტრუქტურა კი აფხაზურს ძველი დაუკავს. აფხაზურის ეს არქაულობა კავკასიურ ენათა ისტორიის ძვირფასი წყარო ჩანს. ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისითაც აფხაზური მეტად საინტერესო ობიექტს წარმოადგენს.

ადიღეურში (ანუ ჩერქეზულში) გენახეაგებენ ქვემო-ადიღეურს (ანუ კაბხურს) და ზემო-ადიღეურს (ანუ ყაბარდოულს). სპეციალურს ლიტერატურაში ხშირად „ადიღეურს“ ხმარობენ ქვემო-ადიღეურის აღსანიშნავად, ზემო-ადიღეურისათვის მარტივად „ყაბარდოულს“ ხმარობენ. ამრიგად: „ადიღეური“ და „ყაბარდოული“ უპირისპირდება ერთმანეთს. ნამდვილად კი ადიღეური გვაროვნული ცნებაა და მოიცავს როგორც ზემო-, ისე ქვემო-ადიღეურს. თუ უპირისპირებაზე

მიდგება საქმე, ყაზარდოული და კაახური (ე. ი. ზემო და ქვემო ადიღეური) უნდა შეეუქირისპიროთ ერთმანეთს.

ამჟამად ორი სამწერლო ადიღეური ენა არსებობს: კაახური „(ადიღეური“ და ყაზარდოული. პირველი—ადიღეს ავტ. ოლქში (ცენტრი—ქ. მაიკოპი), მეორე—ყაზარდოს ავტ. ს. ს. რესპუბლიკაში (ცენტრი—ქ. ნალჩიკი) და ჩერქეზთა ავტონომიურ ოლქში (ცენტრი—ქ. ჩერქეცი, ყოფ. ბათალფაშინსკი).¹

ქვემო ადიღეური რიგ დიალექტს განასხვავებს; მთავარი დიალექტებია: აბძახური, შაფსულუოი, ქემგუური, ბზადულური... ყაზარდოულში დიალექტთა სხვაობა ისე ხელშესახები არაა ყაზარდულთან ახლოს დგას ბასლენური.

ამჟამად ყველზე დიდი ადიღეური ტომია ყაზარდოელთა (160 ათასამდის); აბძა-ები, შაფსულუები, ქემგუელები, ბზადულეები და სხვა კაახური ტომები 50-ოდე ათასს უდრის.

ისტორიულად ადიღე ძლიერი ხალხი იყო. ჯერ კიდევ რეთექსმეტე საუკუნის დასაწყისში მას ეკავა აზოვის ზღვის მთელი აღმოსავლეთი სანაპირო მეცხრამეტე საუკუნის ოცდამეათე წლებში მარტოოცენ შაჰსულთა რიცხვი 200 ათასს აღწევდა.

მე. ის მთაურობამ ადიღე ხალხი დაიმორჩილა მკაცრი ბრძოლების შედეგად 1864 წ.; დიდძალი ადიღე (ჩერქეზი) მანინ გადასახლდა თურქეთში.

ამ ოციოდე წლის წინათ თურქული სტატისტიკის თანახმად მხოლოდ ქ. ლაქებში 130 ათასი ჩერქეზი ცხოვრობდა (სანშობლოში დარჩენილთა ნაწილი ბარად ჩამოასახლეს).

ადიღეური არ ებითად იზავე სტრუქტურის ენაა, როგორისაც აფხაზური; სიახლოვე თვალსაჩინოა ზინაში. სახელს ადიღეურში ბრუნება ვა: ჩენია. გრამატიკული კლასება მოშლილია.

უბიხური ენა—აფხაზურ-ადიღეური ჯვუფის მესამე წყერი—ამჟამად კავკასიაში აღარ მოიპოვება. 1864 წელს უბიხთა ტოვი მთლიანად გადასახლდა თურქეთში. იქ უბიხთა მოსახლეობა შერჩენილია ქალ. იზმიდის მიდამოებში.

III. ჩაჩნურა ჯვუფის ენებიდან წარმოდგენილია საქართველოში ორი: ბაცბური (ანუ წოვა-თუშური)—სოფ. ქვემო ალვანში, კახეთში,

¹ იმ ადგილას, სადაც ახლა ეს კლასია, 1789 წ. რუსებმა დაამარცხეს თურქების არმია, რომლის სარდალიც ბათალ-ფაშა იყო. ბათალ-ფაშინსკი ეწოდა შემდეგ აქ დაფუძნებულ სტანიკას ყაზახებისა.

ალაზანს გაღმა და პანკისის ქისტური (ჩაჩნური)—სოფლებში: ომალო, ღუხიხი, ჯოყოლო (ახმეტის რ., კახეთში).

ბაცბურში შემორჩენილია ჩაჩნური ჯგუფის ენათა არა ერთი დი-მახასიათებელი ძველი მოვლენა. გრამატიკული კლასების რიცხვი ჩაჩნურს ჯგუფში ოთხამდის აღის, თუ მხოლოობითის ვითარება იქნება ამოსავალი. მრავლობითთან შეფარდებით ჩაჩნურში ექვს კლასს გამოყოფენ (ბაცბურში—რეას; ეს ახალი მოვლენაა).

IV. დაღესტნის კავკასიური ენების ჯგუფი (დაღესტანში არაქავ-კასიურ ენასაც ვხვდებით,—ყუმბიკურს) სამ ქვეჯგუფად შეიძლება დაიყოს:

1. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ქვეჯგუფი;
2. დარგუული და ლაკური;
3. ლეზგიური ქვეჯგუფი.

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ქვეჯგუფში შედის:

ხუნძური (ანუ ავარიული) ენა და ანდიური ხეობის ენა-კილოთა წყება: ანდიური, ბოთლიხური, კარატაული, ჭამა-ლალური, ლოდობერიული, ახვახური, ხვარშიული, დიდოური და კაპუქური.

ხუნძური ყველაზე გავრცელებული ენაა დაღესტნურ ენათა ჯგუფში. მთელ დასავლეთ დაღესტანში ესაა ურთიერთობის საშუალება ანდიური ხეობის ენა-კილოებზე მოლაპარაკე ტომთათვის. ხუნძურად მოლაპარაკეთა საერთო რაოდენობა 260 ათასს აღწევს.

ხუნძური იყო შამილის დედა-ენა.¹ ხუნძების სარაიონო ცენტრებიდან შეიძლება დავასახელოთ ხუნძახი და ლუნიხი (სადაც დამარცხებული შამილი ტყვედ ჩაიგდო გენერალმა ბარიათინსკიმ 1859 წ.).

ხუნძური ენა გადაქრის მთელ დაღესტანს ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ და ბარში აზერბაიჯანის მიწა-წყალზე რიგი სოფლებითაა წარმოდგენილი (ჰარ-ბელაქნის ლეკობა ხუნძებია).

ხუნძური დიალექტებია: ხუნძახური (ჩრდილოური), შიდურ-ანდალალურ-ყარახული, ანწუხური და ჰარული (აზერბაიჯანში).

ხუნძური სამწირო ენა ჩრდილოურ დიალექტზეა (ჰირკულ კილოკავზე) აღმოცენებული. აქამად მასში გზა გაუხსნეს ანდალალის მეტყველების თავისებურებებსაც, ე. ი. სამხრული წრის დიალექტსაც.

¹ შამილის ჯარში (დაღესტნის ყველა ტომისთვის) ხუნძური ხაერთო ენად ითვლებოდა. ამის მიხედვით ეწოდება ხუნძურს ბოლ მაწუ—„ჯარის ენა“.

დარგუული ენა (ერთ-ერთი რაიონული ცენტრი—ლევაში) სამი დიალექტითაა წარმოდგენილი; ეს დიალექტებია: ჰურახული, ახუშური და წუდახარული.

თანამედროვე სამწერლო დარგუულ ენას საფუძვლად უდევს აფუშური დიალექტი.

დარგუულ ენაზე მოლაპარაკეთა რიცხვი 180 ათასს ცილდება. დარგუულთან ახლო დგას კუბაჩური.

ლაკური ენა ხუნძურს, დარგუულსა და ლეზგიურ ენებს შორისაა მოქცეული შეაგულ დალესტანში. ლაკურში დიალექტური სხვაობა სუსტადაა წარმოდგენილი. ლაკების რიცხვი 60 ათასამდის აღის—(ადმინისტრაციული ცენტრი—ლაზი-ყუმუხი).

დალესტანის ჯგუფის კავკასიურ ენებში ლაკური მეტის-მეტად საინტერესოა და კავკასიურ ენათა ისტორიისათვის მნიშვნელოვანი.

დარგუული და ლაკური ერთგვარად გარდამავალი საფეხურია ხუნძურსა და ლეზგიურს შორის.

ლეზგიურ ენაზე (უსლარის ტერმინია—კიურული ენა) 140 ათასამდე კაცი ლაპარაკობს. ლეზგიური გავრცელებულია სამურის ხეობაში.

ლეზგიურთან ახლოს დგას: წახურული, რუტულური და აღულური.

ცალკე უნდა აღინიშნოს: ტაბასარანული ენა, აულების: ჯეკის, კრიწის, ცინალულისა და ზუდუხის მეტყველება.

ლაკურისა და ხუნძურის გარემოცვაშია არკი-ენა (ერთ აულში).

აზერბაიჯანში ნუხის ყოფ. მაზრის ორ სოფელში—ნიჯსა და ვართაშენში—დაცულია უდური ენა. ვართაშენელთა ნაწილი კახეთში გადმოსახლდა ამ ოცდახუთი წლის წინეთ და ყვარლის რაიონში სოფ. ოქტომბერი დაიარსა.

უდურის სახით ძველი ალბანეთის ერთ-ერთი გადმონაშთი ენა უნდა გვექონდეს.

დალესტანის ყველა ენაში ბრუნება კარგადაა განვითარებული. ყურადღებას იქცევს თანდებულის ბრუნვათა სიმრავლე. ზმნა ფორმებით ლარიბია, მეტადრე აფხაზურთან შედარებით. გრამატიკული კლასები კარგად დაუცავს ხუნძურს, დარგუულსა, ლაკურს, წახურულს, რუტულურს, არკიულს (ტაბასარანულსაც)... ლეზგიურსა და აღულურში ეს კატეგორია მოშლილია.

ფონეტიკურ სისტემაში აღსანიშნავია ლატერალები (გვერდითი წარმოების თანხმოვნები) ხუნძურში, არქულში...

არნ. ჩ ი კ ო ბ ა ე ა. ზოგადი ენათმეცნიერება. I.

ხუნძური, დარგუული, ლაკური, ლეზგიური და ტაბასარანული სამწერლო ენებია.

დაღესტნის ადმინისტრაციული ცენტრი მეფის მთავრობის დროს იყო თემირ-ხან-შურა (ახლანდელი ბუინაქსკი). დაღესტნის ა. ს. ს. რესპუბლიკის ცენტრია ქ. მახაჩ-ყალა¹ (ყოფ. პეტროვსკი, კასპიის ზღვის სანაპიროზე).

კავკასიური ენები დიდად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან; ზოგჯერ ეს სხვაობა მორფოლოგიური ტიპის სხვაობამდის მიდის; ვთქვათ, აფხაზური და ლეზგიური; აფხაზურს ბრუნება არა აქვს-ზმნაში იყრის მთელი წინადადება თავს, პოლისინთეზურობის გარკვეული საფეხურია მოცემული. ლეზგიურის ბრუნება საკმაოდ მდიდარია ფორმებით, ზმნა კი—ღარიბია: არც პირი, არც კლასი, არც რიცხვი ზმნის ფორმებში არ აისახება. უღვლილება დრო-კილოთა ცვლაშიდა მდგომარეობს (ქართულს საშუალო ადგილი უქირავს ამ ორ უკიდურეს სახეობას შორის: აქ ბრუნებაც არის, უღვლილებაც; უკანასკნელის როლი დიდად მეტია პირველისაზე).

სხვაობათა მიუხედავად კავკასიური ენებისათვის არა ერთი არსებითი თავისებურებაა საერთო: თანხმოვანთა სიმდიდრე² და ხმოვანთა სიმცირე ყველა კავკასიურ ენაში დემონსტრაციულად ჩანს. თანხმოვნებში აღსანიშნავია მკვეთრთა წყება (ყველა კავკასიურ ენაში): (პ), ტ, კ, წ; ქ, ყ...

მორფოლოგიაში ხაზგასასმელია: 1. სახელისა და ზმნის სუსტი დიფერენციაცია; ამის გამოხატულებაა ერთი და იმავე აფიქსების გამოყენება სახელებსა და ზმნაში (მაგალ., რიცხვის აღსანიშნავად).

2. ბრალუბითი ბრუნვის (აკუსატივის) უქონლობა (მხოლოდ უღურში გვაქვს, ისიც მცემითის დერივატია) და სპეციფიკური ბრუნვის ქონა მოქმედის აღსანიშნავად გარდამავალ ზმნებთან; ესაა მოთხრობითი ქართული ენისა, ერგატივი („მოქმედი“) მთის კავკასიურ ენათა.

3. გარდამავალი ზმნა ერგატიულ კონსტრუქციას იძლევა (მოქმედი მოთხრობითში დაისმის).³ აფხაზურს ბრუნებები არა აქვს,

¹ სიტყვა-სიტყვით „მახაჩის ქალაქი“—ეს სახელი დაერქვა რევოლუციონერის, დარგუული ინჟინერის მახაჩ დახადაევის პატივსაცემად (დაავრიტუს თეთრგვარდიელებმა).

² აფხაზურში—სამწერლო ენაში—51 ბგერა ივარაუდება, ხუნძურში—47 (ამათში მხოლოდ ექვსია ხმოვანი); აფხაზურის ტაპანთურ დიალექტში მართლედენ თანხმოვანთა რიცხვი 78-ს აღწევს.

³ ასეთი კონსტრუქცია არ იციან არც ინდო-ევროპულმა, არც სემიტურმა და ურალურ-ალთაურმა ენებმა.

მაგრამ ზმნის უღვლილება გადმოგვცემს გარდამავალი ზმნის სხვაობას (გარდაუვალთან შედარებით).

4. მოქმედებითი და ენებითი გვარი მხოლოდ ქართველურ ენებშია ჩამოყალიბებული (და აქაც ეს მეორეული, შედარებით ახალი მოვლენაა). მთის კავკასიურ ენებში ზმნის გვართა ეს სხვაობა არა ჩანს (ახლა ისახება).

5. გარჩეულია გრამატიკული კლასები ადამიანისა და ნივთისა (პირველში გამოიყოფა კაცი და ქალი). რიგ ენას მოშლია ეს კატეგორია; ასეთია, მაგალ., ქართველური ენები, მაგრამ ამ კლასების არსებობა ჩვენს ენებში ძველად ექვემდებარებულ დასტურდება.

6. სიტყვის ძირი ერთი თანხმონისაგან შედგება.

§ 86. **ქართველურ და მთის კავკასიურ მნათა შხვაგვლის ინტონირება.** ჯერ კიდევ მარი ბროსემ გამოთქვა მოსაზრება (1834 წ.)—ქართული ენა ინდო-ევროპულ ენებთანაა ნათესაურს კავშირში.

ათიოდე წლის შემდეგ ფრ. ბოპმა—შედარებითი მეთოდის შემოღებმა და ენათმეცნიერების ერთ-ერთმა ფუძემდებელმა სპეციალურ გამოკვლევაში („ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახის წევრები კავკასიაში“, 1847 წ.)¹ სცადა დაემტკიცებინა—ქართველური ენები ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახს ეკუთვნინათ.

ფრ. ბოპის ეს შრომა მოხსენებად იყო წაკითხული ბერლინის მეცნიერებათა აკადემიაში.² მაგრამ ვერც ამ მალაღმა ტრიბუნამ, ვერც ფრ. ბოპის დიდმა ავტორიტეტმა ვერ გაუკაფეს გზა წამოყენებულ დებულებას. ერთად ერთი შედეგი, რაც ფრ. ბოპის ცდას მოყვა, იყო უარყოფითი: ამის შემდეგ არაფერს უცდია ემტკიცებინა ჩვენი ენების ნათესაობა ინდო-ევროპულ ენებთან. ფრ. ბოპის მტკიცება დამაჯერებელი არ იყო. ბუნებრივი იყო ეფიქრათ: რაკი ფრ. ბოპმაც კი ვერ დაამტკიცა ქართველური ენების ნათესაობა ინდო-ევროპულ ენებთან, ჩანს, ეს დებულება უსაფუძვლო ყოფილაო...

კიდევ ერთი ათეული წლის შემდეგ (1855 წ.) ინგლისელმა მეცნიერმა მაქს მიულერმა გაკვირით აღნიშნა—კავკასიური ენები (და მათ შორის ქართველურიც) ურალურ-ალთაურ (ანუ თურანულ) ენათა ოჯახის შორეული წევრებიაო.

¹ Fr. Bopp: Die kaukasischen Glieder des indoeuropäischen Sprachstamms“, Berlin, 1847.

² სათანადო მოხსენებები წაკითხული იყო 1842 და 1845 წ. წ.

ავსტრიელმა ენათმეცნიერმა ფრიდრიხ მიულერმა 1864 წელს წამოაყენა დებულება, კავკასიური ენები ამჟამად განმარტოებით მდგომი ჯგუფიაო,¹ სხვა ამჟამად ცნობილ ენათა ოჯახებთან ნათესაურს კავშირში ენათა ეს ჯგუფი არ იმყოფებაო. კავკასიური ენები ნაშთია ოდესღაც მთელ მცირე აზიასა და ხმელთაშუა ზღვის სანაპიროებზე ფართოდ გავრცელებული ენათა ოჯახისა, რომლის ნაშთსაც დასავლეთში უნდა წარმოადგენდეს ბასკური (პირენეის ნახევარ კუნძულზეა, ესპანეთის ჩრდილო-დასავლური კუთხე და საფრანგეთის სამხრეთ-დასავლეთის სანაპირო პროვინცია).

ფრ. მიულერის ამ აზრის მსურველე დამკველი იყო ჩვენში პროფ. ალ. ცაგარელი, რომელიც მიუცილებლად თვლიდა ქართულის, ქანურ-მეგრულისა და სვანურის ისტორიული გრამატიკისა და შედარებითი ლექსიკონის დამუშავებას: ამის გარეშე შეუძლებელია სხვა ენებთან ნათესაური ურთიერთობა ვეძიოთო.

1888 წელს გაზ. „ივერიაში“ გამოქვეყნდა წერილი: „ბუნება და თვისება ქართული ენისა“; მისი ავტორი, პეტერბურგის (აწინდელი ლენინგრადის) უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტის სტუდენტი ნიკო მარი გადაჭრით ამბობდა: „ქართული სემიტურ ენებს ენათა ეკუთვნება“-ო.

ოცი წლის შემდეგ, 1908 წელს გამოვიდა იმავე ავტორის, უკვე პროფესორის, გამოკვლევა: „ძველი ქართულის ძირითადი ტაბულები წინასწარი ცნობებით ქართული ენის სემიტურ ენებთან ნათესაური ურთიერთობის შესახებ“. აქ ქართული, ქანურ-მეგრული და სვანური წოდებულია „იფეტურ შტოდ“ ნოეტურ ენათა ოჯახისა; იმავე ოჯახის მეორე შტოდ აღიარებულია სემიტური ენები.

ტერმინი „იფეტური“ ავტორმა აირჩია იმ მიზნით, რომ იმ თავითვე ხაზი გაესვა — სემიტური ენების მონათესავე ენებთან გვაქვს საქმეო: ბიბლიურ ნოეს ორი შვილის. სემისა და ქამის, სახელები უკვე იხმარებოდა ენათა ოჯახების აღსანიშნავად, მესამე შვილის, იფეტის სახელი ქართველური ენების აღსანიშნავად იქნა გამოყენებული.

აფხაზურზე მუშაობისას აკად. ნ. მარისაჯის ცხადი გახდა, რომ შედარებისას არ შეიძლება ქართველური ენების გამოყოფა, რადგანაც ქართველური ენები ნათესაურ კავშირშია სხვა კავკასიურ ენებთან. ქართველური სხვა კავკასიურ ენებთან ერთად გამოცხადებულ იქნა იფეტურ ენათა ოჯახად, სემიტურ ენებთან ნათესაო-

¹ ამავე აზრისა იყვნენ: შლაიხერი, პოტი, ლეფსიუსი, შპიგელი.

ბის საკითხი უკანა რიგში მოექცა და თვით იაფეტურ ენათა ოჯახის მრავალრიცხოვანი წევრების ბუნება-თვისების გარკვევა დაღვაწურადღების ცენტრში.

ნ. მარმა კავკასიური ენები ფონეტიკური პრინციპის მიხედვით სამ ძირითად ჯგუფად დაყო; ესაა: სიბილანტური, სპირანტული¹ და სონანტური ჯგუფი; როცა სიბილანტურ ჯგუფში, ვთქვათ, სისინა ხ გვაქვს, სპირანტულში მას ქ შეესატყვისება (სონანტურში—ნ || რ?); შდრ. მაგალ., ქართული „სული“ და სევანური „ქუინ“... სიბილანტურ ჯგუფში შედის ქართული (სისინა: „სვამს“) და ქანურ-მეგრული (შიშინა: „შუმს || შუნს“).

ნ. მარის ზემოხსენებული კლასიფიკაციის მიხედვით სპირანტული ჯგუფის წარმომადგენლებია კავკასიის მთიანეთის ენები (ადიღური, ყაბარდული, ჩაჩნური და დაღისტნის ენები მთლიანად).

ამ სამი წმინდა ტიპის გარდა მოგვეპოვება მთელი რიგი ნარევი ტიპი; ასე, მაგალ.: სისინა-სიბილანტური და სპირანტული ტიპის ნარევია ჰაიკური ენა (ძველი სომხური სალიტერატურო ენის საფუძველი) და აფხაზური ენა; შიშინა-სიბილანტური და სპირანტული ტიპის ნარევია ჰაიური (ახალი სომხური სალიტერატურო ენის საფუძველი) და სევანური.

შემდგომში იაფეტურ ენებს აკად. ნ. მარმა დაუკავშირა: ბასკური და ვერშიკული—პამირში—(სისინა-სიბილანტური და სპირანტული ჯგუფის ნარევიანო), ძველი იტალიის აწ მკვდარი ენა—ეტრუსკული (შიშინა-სიბილანტური და სპირანტულის ნარევი), ძველი წინა აზიისა და მცირე აზიის ძველი, აწ მკვდარი ენები: ელამური, სუმერული, ხალდური (სამივე სპირანტული და სონანტური ჯგუფების² ნარევიანო). ამგვარად კონკრეტულად პოვა იმ აზრმა, რომელიც ფრ. მიულერმა გამოთქვა: კავკასიური ენები ნარჩენია ენათა დიდი ოჯახისა, რომელიც მცირე აზიასა და ხმელთაშუა ზღვის მთელს აუზს მოიცავდა და რომლისაგანაც დასავლეთში ბასკური დაგვრჩაო.

ამ წრის ენათაგან კავკასიური ენები ყველაზე მრავალრიცხოვანი ცოცხალი წევრებია; ამ ენათა უალრესად რთული და იშვიათად მდიდარი ენობრივი სინამდვილე რომ ჯეროვნულად შესწავლილი ყოფილიყო, ფრ. მიულერის აზრსა და აკად. ნ. მარის თეორიას შეიძლებოდა მკვიდრი საყრდენი მოეპოვებინა.

¹ არა ერთხელ ყოფილა აღნიშნული, რომ ტერმინი „სპირანტი“ არ გამოდგება იმის აღსანიშნავად, რასაც აკად. ნ. მარი გულისხმობს: „სპირანტებში“ აკად. ნ. მარი გულისხმობს ქ-საც.

² სონანტური ჯგუფის წმინდა წარმომადგენლები არაა დასახელებული.

საწეუბაროდ, არც ერთი კავკასიური ენა არ არის სათანადოდ შესწავლილი; თვით ყველაზე უკეთ შესწავლილი ქართველური ენების აგებულების ძირითადი პრობლემები არ არის გარკვეული; სხვა კავკასიურ ენებში საუკეთესო შემთხვევაში აღწერილი გრამატიკები-ლა გაგვაჩნია; ხშირია ისეთი შემთხვევა, როცა ისიც არ არის დადგენილი, ესა თუ ის ერთეული ენაა თუ კილო; ერთი სიტყვით, არავინ იცის ბოლოს და ბოლოს, რამდენი ენაა კავკასიის მთიანეთში, რომ არაფერი ვთქვათ ამ ენათა დიალექტების ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის შესახებ, რომლის გარეშეც კავკასიურ ენათა მეცნიერული შესწავლა მკვიდრ ნიადაგზე ვერ დადგება.

§ 87. კავკასიური ენების ურთიერთობისათვის ძველი ცივილიზაციის მკვლარ ენებთან. ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ მთელი რიგი მკვლევრები ცდილობდნ და ცდილობენ დაუქავშირონ კავკასიურ ენებს ბასკური, აგრეთვე მცირე აზიის ძველი, ამჟამად მკვდარი ენები. ამასთანავე არა ერთხელ უცდიათ ბასკურისა და ქამიტური ენების ნათესაური ურთიერთობა ცხადეყოთ.

გეორგ ფონ-დერ-გაბელენცი ბასკურს უკავშირებდა ბერბერულ ენას (ჩრდილო აფრიკაში); მისი ნაშრომი „ბერბერულ ენებთან ბასკურის ნათესაობის“ შესახებ) გამოვიდა ავტორის სიკვდილის შემდეგ 1894 წელს.

ჰუგო შუხარდტიც ბასკურს უკავშირებს ქამიტურ ენებს (სახელდობრ, ნუბა ენას); იმავე დროს შუხარდტი ბასკურისა და კავკასიური ენების ნათესაური ურთიერთობის საკითხს დადებითად ეკიდება; საამისო გამოკვლევათაგან: „იბერიული ბრუნება“ გამოქვეყნებულია 1907 წ., „ენათა ნათესაობის მეთოდური კვლევისათვის“—1912 წ., „ბასკურ-ქამიტური სიტყვათ-ტოლობა“—1913 წ., ხოლო მრავალ შხრივ საყურადღებო გამოკვლევა: „გარდამავალი ზმნის ენებითური ხასიათისათვის კავკასიურს ენებში“ ჯერ კიდევ 1895 წ. ეკუთვნის.

ქამიტურ-სემიტური და კავკასიური ენების ნათესაობას იცავს ა. ტრომბეტიც 1903 წელს გამოქვეყნებულს გამოკვლევაში; იმავე დროს იგი არ უარყოფს ბასკურისა და ქამიტურ-სემიტური ენების ურთიერთობას.

ბასკური ქამიტურ-სემიტურ ენებს ენათესავება, მაგრამ უფრო ახლოს კავკასიურ ენებთან დგასო, ამტკიცებს კ. ოშტირი („მასალები აღაროდული ენათმეცნიერებისათვის“, 1921).

ბასკურისა და მცირე აზიის ძველი ენების კავშირის მომხრეა ჰ. ვინკლერი.

რაც შეეხება წინა აზიისა და მცირე აზიის ძველი ცივილიზაციის ენებისა და კავკასიური ენების ურთიერთობას:

ელამურსა (და ხალდურს) უკავშირებს კავკასიურ ენებს გ. ჰიუზინგი, აგრეთვე ფ. ბორკი; გ. ჰიუზინგის სათანადო გამოკვლევები ეკუთვნის 1908, 1916 წწ. კერძოდ, კავკასიურ ენათაგან გ. ჰიუზინგი წახურულს უკავშირებს ელამურს; იმავე ელამურს იგი მეორე მხრივ აკავშირებს დრავიდულ ენებთან (ციელონში).

მიტანი-ენას კავკასიურ ენებს აკუთვნებდა ჯერ კიდევ ლ. მესერ-შმიდტი (1899 წ.), შემდეგ ფ. ბორკი (1909—1913 წ.); ამასვე უჭერს მხარს ა. ტრომბეტისი.

ფ. ბორკი იცავს ხეთურისა და კავკასიური ენების კავშირს. ფრ. პროზნი ირწმუნება: ხეთურ ენათაგან ინდო-ევროპულია ორი ენა: კანესური და ლუვიური; ეს დამპყრობელთა ენებია; ადგილობრივ მკვიდრთა ენებია ხეთური და ჰარიული;¹ მათგან ჰარიული ენათესავება ჰიტანი-ენას და ამ უკანასკნელთან ერთად ეკუთვნის კავკასიურ ენათა წრესო.

ძველის ძველი სუჰმერული ენა კავკასიურ ენად მიაჩნიათ ფ. ბორკსა და ი. ტრომბეტის; ზოგი ავტორი სუმერულს აკავშირებდა ქართულთან.

ალსანიშნავია, რომ სუმერულს სხვადასხვა მკვლევარი სულ სხვადასხვა ენებთან აკავშირებდა: ოპერტი, ლენორმანი, ჰომელი—ურალურ-ალთაურ ენებთან, გ. ჰიუზინგი—ტრეტ-ბირმანის ენებთან, კერძოდ, ბირმანულთან, ა. დრექსელი—ცენტრალური აფრიკის ერთ-ერთ ენასთან (ბორნუ-ენასთან); კ. მაინჰოფი სუმერულში ქამიტურსა და სულანურ ტიპებს ხედავდა, თ. კლუგეს სუმერული აფრიკისა და ოკეანის ენად მიაჩნდა; თითქმის ამავე აზრს იმეორებს ვ. ქრისტიანი, როცა სუმერულს მალაიურ-პოლინეზიურ ენათა წყებას აკუთვნებს („წინარე მალაიური ენა“). ასეთი დაკავშირება მით უფრო ადვილია, რაც უფრო ნაკლებად არის შესწავლილი ის ენა, რომელსაც აკავშირებენ და ის ენები, რომლებთანაც აკავშირებენ.

რა თქმა უნდა, შემთხვევითი არ შეიძლება იყოს ის ფაქტი, რომ ისტორიკოსნი და ენათმეცნიერები ცდილობენ კავკასიურ ენებს დაუკავშირონ ბასკური, წინა აზიისა და მცირე აზიის ძველი ენები (სუმერული, ელამური, ხალდური ანუ ურარტული, ჰარიული, ხეთური).

¹ ი. ფრიდრიხი წინადადებას იძლევა ადგილობრივ მკვიდრთა ენებისაგან ხმარებულ იქნეს ტერმინი „პროტობასტიური“, ხეთური კი დარჩეს კანესურის ნაცვლად. ამის შესახებ იხ. ზევით: „ინდო-ევროპ. ენები“, გვ. 202.

ად. დირი 1928 წ. გამოსულ შრომაში („შესავალი კავკასიურ ენათა შესწავლაში“) წერს: „დღეს-დღეობით კავკასიურ ენებს—ამ სიტყვის ფართო გაგებით—განუკუთვნებენ წინა აზიისა და ხმელთა-შუა ზღვის ენათა მთელ წყებას, რომელთაგანაც ერთად ერთი ენა ბასკურია, რომ ჯერ კიდევ ცოცხლობს“.

ალფ. ტრომბეტი თავის შრომაში „ენათმეცნიერების ელემენტები“ (I, გვ. 104)—განაგრძობს ად. დირი—საქმის ვითარებას ასე წარმოგვიდგენს: „ჩვენ უნდა დავეთანხმოთ შუხარდტსა და სხვა მეკლევრებს იმაში, რომ კავკასიის მიწა-წყალზე თავმოყრილი არიან ხალხები, რომლებიც წინათ გავრცელებული ყოფილან გაცილებით უფრო დიდ ტერიტორიაზე და რომ ამ ხალხთა ნაწილი შეისრუტა სხვა ტომებმა. უახლესი გამოკვლევები, როგორც ჩანს, მართლაც და იმ დებულებას უჭერენ მხარს, რომ კავკასიურ ენათა ოდინდელ ჯგუფს მეტ-ნაკლებად უშუალოდ უკავშირდება შემდეგი ენები, რომელთაც მე სამ ჯგუფად ვყოფ:

- I. 1. ხალღური ანუ ვანური [ურარტული], წინარე-სომხური,¹
2. შიტანი, 3. ელამური და კოსეიური ანუ კასპიური, 4. ხეთური და არზაეი.

II. 1. მცირე-აზიის აბორიგენული ენები (ლიკიური, ლადიური, კარიული, მიზიური, შემდეგ—პისიდიური, ისაერიული, ლიკაონური და კაპადოკიური), 2. ეტრუსკული და ლემნური, 3. კრეტული.

III. იბერული და ბასკური.²

ამიტომ საკვებით ბუნებრივი და კანონზომიერია, როცა „საქართველოს ისტორიის“ ავტორები ხეთურ-იბერიული ოჯახის ენებზე ლაპარაკობენ.³ მთელი კულტურულ-ისტორიული კონტექსტი ამას გვიკარნახებს. ამასვე გვაფიქრებინებს ამ ენათა ზოგადი თვისებები.

მაგრამ ერთია, დებულების სისწორე იგრძნო და მეორე—დაამტკიცო ეს დებულება მკაცრი მეცნიერული წესით. ამისათვის კი აუცილებელია საფუძვლიანად იქნეს შესწავლილი თვით კავკასიურ ენათა უაღრესად რთული და მეტის მეტად მდიდარი სამყარო, კერძოდ, გაირკვეს ამ ენათა ურთიერთობა. კვლევა-ძიებას აქ განსაკუთრებით ის გარემოება ართულებს, რომ კავკასიური ენები წარმო-

¹ იგულისხმება ის კავკასიური ენა, რომელმაც ინდო-ევროპულ რომელიღაც ენასთან შერევით მოგვცა სომხური.

² იხ. ად. დირი: „შესავალი კავკასიურ ენათა შესწავლაში“ (1928), გვ. 26—27 (გერ. ენაზე). ხაზი ჩვენია—ა. ჩ.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, ს. ჯანაშია: „საქართველოს ისტორია“ რუს. თარგ., 1946 წ., გვ. 17.

ადგენენ რთულ ამალგამას, ენათა შერევის ნიადაგზე მიღებულს: ხშირად, როცა ამ ენებში მსგავს მოვლენებს ვხვდებით, ძნელი გადასაწყვეტია, საერთო მემკვიდრეობის ლიფერენციაციად უნდა მივიჩნიოთ ისინი თუ სხვადასხვა ენის დაახლოება-შერევის შედეგად დაესახოთ.

და მაინც: რაც უფრო ახლოს ვეცნობით ამ ენათა ურთიერთობას. მით უფრო ცხადი ხდება, რომ სწორედ ეს საერთო, მსგავსი, მოვლენებია პირველადი მონაცემი, განსხვავებული მოვლენები კი წარმოშობილია ამ ენათა ხანგრძლივი დამოუკიდებელი ისტორიული განვითარების პროცესში.

მეორე მხრივ, რაც უფრო შორს ვიხედებით ქართველური და სხვა კავკასიური ენების ისტორიულ წარსულში, მით უფრო ხელშესახები ხდება ამ ენათა გენეტური კავშირი წინა აზიისა და მცირე აზიის ძველი ცივილიზაციის ენებთან (ელამურთან, შიტანი-ენასთან, ხეთურთან, ხალდურთან ანუ ურარტულთან).

კავკასიური ენათმეცნიერება მის წინაშე მდგარი ამოცანის გადაჭრას შესძლებს მხოლოდ როგორც ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერება. ამას გვასწავლის ქართველურ და მთის კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია.¹

¹ ძირითადი ლიტერატურა ქართველური და მთის კავკასიური ენების შესახებ დართული აქვს ამ წიგნს ბოლოში.

XI. ენათმეცნიერების ადგილი სხვა მეცნიერებათა ზღვრის

§ 88. ენათმეცნიერება, როგორც სოციოლოგიური დისციპლინა. ენათმეცნიერება ენას შეისწავლის. ენა გარკვეული სოციალური ერთეულის (ენობრივი კოლექტივის) საჭიროებას ემსახურება: ურთიერთობის იარაღს, გაგებინების საშუალებას წარმოადგენს. ამიტომ ენათმეცნიერება სოციოლოგიური მეცნიერებაა; ენათმეცნიერება განეკუთვნება იმ მეცნიერებათა წყებას¹, რომელთა შესასწავლი საგანიც ადამიანთა საზოგადოებაა ანდა საზოგადოებრივ სინამდვილეში წარმოქმნილი მოვლენა.

ენათმეცნიერების საგანი, ენა, ჩვენ განემარტეთ, როგორც გაგებინების საშუალება, ურთიერთობის იარაღი, და ამის მიხედვით ენის შემსწავლელი მეცნიერება სოციოლოგიურ მეცნიერებათა წყებაში მოვაქციეთ. მაგრამ ენას სხვა ფუნქციაც აქვს: ექსპრესიული, გამომხატველობითი ფუნქცია; იგი მეტყველის აზრთა და გრძნობათა გამოვლენის საშუალებასაც წარმოადგენს. შეუძლიათ მეტიც გვითხრან: გაგებინების შესახებ ლაპარაკი შეუძლებელი იქნებოდა, თუ გასაგებინებელი მასალა არ გვექნებოდა; მეტყველი მსმენელს აგებინებს იმას, რაც მისი ცნობიერებიდან მოდის (აზრს, გრძნობას); ამათი გადმომცემი საშუალებაა ენა უპირველეს ყოვლისაო. ამაზე უნდა ითქვას: ენა გაგებინების საშუალება რომ არ ყოფილიყო, აზრთა და გრძნობათა გამომხატველ საშუალებად ვერ იქცეოდა; მართო მყოფ ადამიანს თავის განცდათა გამოსახატავ საშუალებად ენა არ დასკირდებოდა (ამისთვის მას უსიტყვო სიმღერაც ეყოფოდა). ამიტომ გამომხატველობითი ფუნქცია გაგებინების ფუნქციის წინაშე უპირატესობით ვერ ისარგებლებს, იგი თავის არსებობის წინაპირობად გაგებინების ფუნქციას ვარაუდობს. გაგებინების ფუნქცია მეტყველის გარდა მსმენელს გულისხმობს. ინდივიდში მიმდინარე პროცესი მეტყველებისა სოციალური მიზანდასახულობისაა, ენის შემსწავლელი მეცნიერებაც სოციოლოგიურ დისციპლინათა წყებას განეკუთვნება.

¹ ეს მეცნიერებებია: ისტორია, ეთნოგრაფია, ლიტერატურისმცოდნეობა, ფსიქოლოგია...

ენათმეცნიერება სოციოლოგიურ მეცნიერებათა წრეში დარჩებოდა, თუნდაც რომ ენისათვის გამომხატველობითი ფუნქცია გაგეხადა ამოსავლად და აი რატომ: ენათმეცნიერება, როგორც ადამიანის აზრთა და გრძნობათა გამომხატველ საშუალებათა შემსწავლელ მეცნიერება, ფსიქოლოგიას დაემყარებოდა; მაგრამ ფსიქოლოგია თვითონ საჭიროებს უურო ზოგადს ბაზას და ეს ბაზა საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების კანონზომიერებათა მეცნიერება, ისტორიული მატერიალიზმი.

ისტორიულად ფსიქოლოგიის გარდა ბუნებისმეტყველებაც ყოფილა ენათმეცნიერებისათვის საორიენტაციო: ენათმეცნიერება საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა წრეშიც მოუქცევიათ. აქაც ენათმეცნიერების საგნის, ენის, რაობის გაგება იყო გადამწყვეტი მნიშვნელობისა: ენა მიაჩნდათ ორგანიზმად; როგორც ყოველი ორგანიზმი, ენაც იბადება, იზრდება, ვითარდება და კვდებაო, დაასკვნიდნენ. ორგანიზმის განვითარების კანონზომიერებაც, ცხადია, ბუნებისმეტყველური უნდა ყოფილიყო. ამგვარი გაგების სასარგებლოდ თითქოს ის ფაქტიც ლაპარაკობდა, რომ ბგერათა განვითარება „ფიზიკური და ფიზიოლოგიური კანონების“ საფუძველზე მიმდინარეობდა. ენათმეცნიერების ბუნებისმეტყველური ხასიათის ყველაზე ენერგიული დამცველი ავგ. შლაიხერი და მ. მიულერი იყვნენ (XIX ს. მესამოცე წლები).

ასეთი გაგება არ არის სწორი; ბგერათა განვითარება რომ მხოლოდ ფიზიკური და ფიზიოლოგიური პროცესებით განისაზღვრებოდეს, ფონეტიკური კანონი უნივერსალური იქნებოდა; შეგვეძლებოდა გვეთქვა: ესა და ეს ბგერა საერთოდ გადადის ამა და ამ ბგერაში; ფონეტიკა კი პირდაპირ ამბობს: ამა და ამ ენის ესა და ეს ბგერა ამა და ამ პირობებში სათანადო ენის განვითარების გარკვეულ პერიოდში იცვლება ამგვარად; ფონეტიკური კანონი სოციალურად შეზღუდულია, ისტორიულად შემოფარგლულია.

რაც შეეხება ორგანიზმად ენის მიჩნევას, უდაოა, რომ ენა ცალკეული ფაქტების გროვას კი არ წარმოადგენს, არამედ სიმრავლეთა მოწესრიგებული მთლიანობის სახეს იღებს; მაგრამ ეს მთლიანობა არ არის ორგანიზმის ერთიანობა, არამედ სისტემის გამოვლენა: ენა ხიხტემაა და არა ორგანიზმი. ეს სისტემა ვითარდება, იცვლება, შეიძლება სხვა სისტემაში აირიოს, შესაძლებელია მოიშალოს კიდევ, ე. ი. მოკვდეს, თუ სათანადო ენა ხმარებიდან გამოვიდა, მაგრამ ეს მხოლოდ შესაძლებლობაა. ორგანიზმი კი უცილობლად უნდა დაბერდეს და მოკვდეს. ეს უცილობელი „დაბერება და სიკვდილი“ ენას არ უწერია. ორგანიზმად ენის გამოცხადება შეცთობაა.

ენათმეცნიერება ამჟამად ბუნებისმეტყველურ მეცნიერებად იშვი-
ათად თუ ვისმე მიაჩნია.

§ 89. ენათმეცნიერება და მოსაზღვრე მეცნიერებანი. ენობ-
რივი ფაქტის უჩვეულო სირთულე იმის საწინდარია, რომ ამ ფაქ-
ტის ყოველმხრივი შესწავლა მთელ რიგ მოსაზღვრე მეცნიერებასთან
კავშირშილა შეიძლება განხორციელდეს: 1. ენა გაგებინების საშუა-
ლებაა საზოგადოებრივი ადამიანისათვის; სათანადო საზოგადოების
ყოფა-ცხოვრება, კულტურა და ზნე-ჩვეულება მეტყველებაში უკუ-
ფიქნება; ამ საზოგადოების განვითარება არ შეიძლება არ დაეტყოს
ენას; ენობრივი ფაქტის, როგორც კულტურულ-ისტორიული სინამ-
დვილის მოვლენის გაგება, ენათმეცნიერებას აკავშირებს ისტორიას-
თან ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით (იგულისხმება: პოლიტიკუ-
რი ისტორია, მატერიალური კულტურის ისტორია, ეთნოგრაფია,
კულტურის ისტორია...).. 2. ენა გამომხატველობითი საშუალებაა
მეტყველისათვის; აზროვნებისა და მეტყველების პროცესობრივი ურ-
თიერთობა ამასთან დაკავშირებული საკითხებით შინაგანის აუცი-
ლებლობით იწვევს ენათმეცნიერების კავშირს ფილოსოფიურ დის-
ციპლინებთან, როგორცაა, ზოგადი ფსიქოლოგია, კერძოდ, აზროვ-
ნების ფსიქოლოგია, ეთნო-ფსიქოლოგია, ლოგიკა, ესთეტიკა...
3. ენობრივი ფაქტი ბგერებისაგან შედგება და აკუსტიკურად აღიქ-
მება (ანდა თვალთ დასანახ მოძრაობებს წარმოადგენს: ექსტ-მიმიკის
ენა); ბგერითი მეტყველების შესწავლა შეუძლებელია იმ მასალის
მეცნიერული ანალიზის გარეშე, რომლისაგან სიტყვა შედგება; ეს
მასალა ბგერაა; ბგერათა წარმოება სამეტყველო ორგანოების მიერ
განსაზღვრავს კავშირს ფიზიოლოგიასთან, ბგერათა მოსმენას კი მივ-
ყავართ აკუსტიკასთან, ე. ი. ფონეტიკის ხაზით ფიზიოლოგიასა და
ფიზიკასთან მყარდება კავშირი.

ეს კავშირი ცალმხრივი იქნებოდა, ენათმეცნიერება რომ თავის
მხრივ ამ მეცნიერებათა პრობლემათიკის გასაშუქებლად არაფერს
იძლეოდა. ენათმეცნიერება უდიდეს დახმარებას უწევს ისტორიას,
აზროვნების ფსიქოლოგიას, ფილოსოფიას... მედიცინაც კი ფარ-
თოდ იყენებს მეტყველების აშლილობის მოვლენებს თავისი მიზ-
ნებისათვის. ამ დახმარების საილუსტრაციოდ სულ უბრალო ფაქტი
შეიძლება დავასახელოთ: ამჟამად მეგრულში ვხვდებით გამოთქმას:
„მუთუნი ათასი ქესა მარჩილით ვა ქიმიხუ“; ეს ნიშნავს „არაფრის
გულისათვის არა ქნა“ ანდა „არას დიდებით არა ქნა“, სიტყვა-
სიტყვით რომ გადმოვთარგმნოთ, მივიღებთ: „არავითარი ათასი ქესა

მარჩილისათვის არ ქნა“, ე. ი. „რამდენი ათასი ქისა მარჩილიც არ ვაძლიე, მაინც არ ქნა“. „მარჩილი“ ისტორიულად ცნობილი ფულის ერთეულია; ეს იყო ვერცხლის ფული, სამი აბაზის ღირებულებისა. ხმარებაში იყო დასავლეთ საქართველოში მეთექვსმეტე საუკუნის¹ პირველი ნახევრიდან¹. ამჟამად მარჩილი მეგრელისათვის სრულებით უცნობია; მაგრამ მეგრულ მეტყველებაში შენახული გამოთქმა („ქესა მარჩილი“) მარჩილის, როგორც ფულის ერთეულის, არსებობის უტყუარი მოწმეა; და მოწმის ჩვენება ერთად ერთი ჩვენება იქნებოდა, ისტორიულ წყაროებში „მარჩილის“ არსებობის დამადასტურებელი სხვა ცნობები რომ არ შენახულიყო.

¹ იხ. ივ. ჯავახიშვილი. „ისტორიის შიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ-და ახლად; ნაკვ. III: ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა“... ტფილ., 1925, გვ. 24.

XII. ენათმეცნიერების გამომყვანებითი მნიშვნელობა

§ 90. ენათმეცნიერება და სოციალისტური მშენებლობის პრადქცია. ენათმეცნიერება რთული თეორიული დისციპლინაა; ენის მეცნიერული შესწავლა ამ ენაზე მოლაპარაკე ადამიანთა აზროვნებისა და კულტურის გასაღებს იძლევა. აქედან ცხადია ის დიდი ზოგადი საგანმანათლებლო მნიშვნელობა, რომელიც ენათმეცნიერების შესწავლას აქვს. მაგრამ ენათმეცნიერების მნიშვნელობა ამით არ ამოიწურება. თანამედროვე კულტურული მშენებლობის მთელ რიგ პრაქტიკულ ამოცანათა ჯეროვანი გადაჭრა ენათმეცნიერების დახმარების გარეშე შეუძლებელია. ამ მხრივ უმთავრესია:

1. სალიტერატურო ენის განვითარების გეგმიანი ხელმძღვანელობა. სალიტერატურო ენა კულტურული წინსვლის უძლიერესი იარაღია, და როგორც ასეთი, საჭიროა ის იყოს მაქსიმალურად მარჯვე და მოქნილი. სალიტერატურო ენა, ისევე როგორც ენა, საერთოდ, ვითარდება; მაგრამ მისი განვითარება ნაწილობრივ მაინც ხელოვნურ პირობებშია ჩაყენებული; და ეს იმიტომ, რომ სალიტერატურო ენას კონტროლი ეწყება; ვერც ერთი ახალი მოვლენა ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ-სინტაქსური ხასიათისა ვერ დამკვიდრდება სალიტერატურო ენაში შეუქმნევლად; ახალი მოვლენა სანქციას საჭიროებს; სანქციას მოვლენის დაფასება უძღვის წილ, და აქ სიტყვა ენათმეცნიერულ ანალიზს ეკუთვნის: რა ნიადაგზე წარმოიშვა ეს ახალი მოვლენა? რა მიზართებაშია ის იმავე რივის სხვა მოვლენებთან ენაში? რამდენად ეგუება ეს ახალი მოვლენა ენის განვითარების ძირითად ტენდენციებს? მხოლოდ ამ კითხვებზე პასუხის გაცემის შემდეგ შეიძლება გარკვეული დასკვნა გამოვიტანოთ ახალი მოვლენის შესახებ ანდა მოცილე მოვლენათაგან ზოგიერთის (თუ ყველას) დატოვების საკითხი გადავწყვიტოთ. ენათმეცნიერული ანალიზის გარეშე ამგვარი საკითხების გადაჭრა სუბიექტივიზმს უსსნის გზას და ფართო გასაქანს აძლევს ნაირ-ნაირ შეხედულებებს, რომელთაგანაც ყოველი გაიძახის „ჩემი სჯობსო“ და რომელთაც საერთო ისღა აქვთ, რომ ყველანი ობიექტურ საყრდენს მოკლებული არიან.

სალიტერატურო ენის გახვითარებისათვის გვემინი ხელმძღვანელობის გაწევის საკითხი ყველა სალიტერატურო ენას ეხება; განსაკუთრებული მნიშვნელობა მას იქ აქვს, სადაც ან ორთოგრაფიის საკითხები დგას მწვავედ (მაგ., რუსული, ორთოგრაფიული რეფორმის გატარებამდის მეტადრე) ანდა მორფოლოგიურ-სინტაქსური ნორმებია მერყევი (მაგალ., თანაჰედროვე ქართულში).

2. სამწერლო ენის ჩამოყალიბება უმწერლო ენისათვის. პირველ რიგში აქ ანბნის საკითხი დგას: რამდენი ასოა საჭირო? ამას ეკითხვის გაცემა შეუძლებელი იქნება, თუ არ ვიცით, რამდენი ძირითადი ბგერა (ფონემა) გვაქვს სათანადო ენაში და როგორია მათი კლასიფიკაცია¹. ექვს გარეშეა, აქ პირველ ყოვლისა ფონეტიკოსის სიტყვაა საჭირო. ანბნის საკითხის გადაწყვეტის შემდეგ პირველ რიგში მორფოლოგიისა და სინტაქსის საკითხები დგება, შემდეგ მოდის ლექსიკური დაბრკოლებანი. სამწერლო ენის ჩამოყალიბება უდიდესი სიძნელეების წინაშე დგება, თუ სათანადო ზეპირი ენა მეცნიერულად შესწავლილი არაა, არაა გარკვეული მისი ფონეტიკა, მორფოლოგია-სინტაქსი და არაა შესწავლილი ძირითადი ლექსიკური მარაგი.

3. მეცნიერული ტერმინოლოგიის შექმნა. ამა თუ იმ სამეცნიერო დარგის ტერმინოლოგია თანდათანობით იცვება იმასთან დაკავშირებით, თუ როგორ ყალიბდება ახალი ცნებები; ახალი ცნებები მეცნიერული აზროვნებას წინსვლის გამოხატულებაა. ამრიგად, ტერმინოლოგიურა მუშაობა შეუწყვეტილ წარმოებს ყველა ენაზე და იწარმოებს მოპავალშია. ტერმინის შექმნა ნიშნავს ახალი ცნებისათვის ახალი სიტყვის შექმნას ანდა ძველ ს ვაზოყენებას: ელექტრობა, მაგნიტიზმი, ატომი, მოლეკული, ინფრა-წითელი და ულტრა-იო ფერი სხივები, რადიუმი, პროტონი, ნეიტრონი და მრავალი სხვა ფიზიკისა და ქიმიის განვითარებამ შექმნა უკანასკნელი ორი საუკუნის განმავლობაში; მათგან ისეთი ტერმინები, როგორცაა: ნეიტრონი, პოზიტრონი, პროტონი სულ რამდენიმე წლის ამბავია.

ტერმინოლოგიის საქმის მოგვარება ენათმეცნიერების დარგთან ლექსიკასა და სიტყვაწარმოებას (სემასიოლოგიას) აწვება მთლიანად: რა სიტყვა იქნება შერჩეული: უკვე არსებული თუ ახალი? საკუთარი ლექსიკიდან თუ უცხოური?

¹ კავკასიურ ენათა (აფხაზურის, ადიღურის, ყაბარდოულის, ჩაჩნურის, ინგუშურის და დაღესტნის ენების) ანბანთა დამუშავება მდიდარ მასალას გვაძლევს ფონეტიკის როლის გასათვალისწინებლად ანბნის ჩამოყალიბებისას.

საკუთარი ლექსიკური მარაგის გამოყენება აუცილებელია, თუ გვინდა სპეციალური ტერმინებით გადმოცემული მეცნიერული შინაარსი ადვილი მისაწვდომი გავხადოთ მშრომელთა ფართო მასებისათვის. ამას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ამჟამად, როდესაც სხვადასხვა დარგის სპეციალისტთა მომზადება წარმოებს ისეთი მასშტაბით, როგორც წინათ წარმოუდგენელი იყო. ამგვარად, მშობლიური ენის ლექსიკის ფართოდ გამოყენებას სამეცნიერო ტერმინოლოგიაში მოითხოვს მშრომელი მასების უშუალო ინტერესები.

მაგრამ შეუძლებელია რომელსაღმე ენაში აღმოჩნდეს ყველა ის სიტყვა, რომელიც კი არის საჭირო სხვადასხვა მეცნიერული დარგის ცნებათა გამოსახატავად. ცხადზე უცხადესია, მარტოდენ საკუთარი სიტყვებით აქ ფონს გასელა არც შესაძლებელია და არც საჭირო. თუ რომელიმე ტერმინი მთელ რიგ ენებში იხმარება, თუ, როგორც იტყვიან, ტერმინი საერთაშორისოა (როგორც, მაგალითად: ატომი, მოლეკულა, რადიო, კონუსი, გრადუსი...), მისი თარგმნა იმავე ფართო მასების კულტურული წინსვლის თვალსაზრისით გაუმართლებელი იქნებოდა: ასეთი სიტყვების თარგმნა ქმნის ხელოვნურ დაბრკოლებას სხვა ენებზე არსებული კულტურული საგანძურის შესწავლა-გამოყენებისას.

არც სათანადო ენის ინტერესები მოითხოვს ამგვარი სიტყვების თარგმნას: საერთაშორისო ხასიათის მქონე ტერმინთა სესხება ამდირებს მსესხებელ ენას (და არკი ასუსტებს მას).

სატერმინოლოგიო მუშაობის პროცესში ენათმეცნიერებას განსაკუთრებით დიდი პასუხისმგებლობა აწევს იქ, სადაც მშობლიურ ენაზე პირველად იქმნება სხვადასხვა დარგის სამეცნიერო ლიტერატურა (აქ იყო, მაგალითად, ამ ოცი წლის წინათ ჩვენში, სომხეთში, ახერბაიჯანში, უკრაინაში...).

4. **სტენოგრაფიული სისტემის გამომუშავება.** ამ საქმის მიზანშეწონილად მოგვარება შეუძლებელია, თუ არაა გათვალისწინებული იმ ენის აგებულება (სუფიქსაცია ქარბობს თუ პრეფიქსაცია, თუ—ორივე გვაქვს... თუ არც ერთი და არც მეორე...), დამხმარე სიტყვები, ხშირად ხმარებული გამოთქმები..., რომლისთვისაც სტენოგრაფიული სისტემა მუშავდება.

აქაც ენათმეცნიერება დახმარებას გვიწევს ჩვენი სინამდვილის აქტუალური საკითხის მიზანშეწონილად მოგვარებაში, რაჟდენადაც ჩვენს დროში სტენოგრაფიის გამოყენებას ფართო სარბიელი უჩნდება და სტენოგრაფიის ერთიანი სისტემის გამომუშავება (კეიძოდ, ქართლისათვის) დღის წესრიგში დგას.

სპეციალური ლიტერატურა

I. დამხმარე ლიტერატურა

(წიგნში წარმოდგენილი მასალისათვის—ზოგადი ენათმეცნიერებებიდან):¹

1. ახვლედიანი გ. „ენათმეცნიერების შესავალი“, ნაკვეთები I, II, III, თბილისი, 1919 წ.
2. ახვლედიანი გ. „ზოგადი და ქართული ფონეტიკის საკითხები“ I, თბილისი 1938 წ.
3. ჩიქობავა არნ. „ზოგადი ენათმეცნიერება“, II, ძირითადი პრობლემები, თბილისი, 1945 წ. (თავი III და IV, გვ. 138—356).
4. Шор Р. О. и Чемединов Н. С. „Введение в языковедение“, Москва, 1945 წ.
5. Вандриес Ж. „Язык. Лнгвистическое введение в историю“, Москва, 1937. (თარგმნილია ფრანგულიდან)
6. Сепир Э. „Язык. Введение в изучение речя“, Москва, 1935 (თარგმნილია ინგლისურიდან).
7. Мейе А. „Введение в сравнительное изучение индо-европейских языков“, Москва, 1938 (თარგმნილია ფრანგულიდან).
8. Мещанинов И. И. „Общее языкознание“, Ленинград, 1940.
9. Марр Н. Я. „Избранные работы“, т. I—V, Ленинград, 1933—1937.
10. Энгельс Фр. „Роль труда в процессе очеловечения обезьяны“—იბ. „Диалектика природы“, VI (რუს.) გამოც. 1932, გვ. 50—68. (თარგმ. გერმანულიდან).
11. Энгельс Фр. „Франкский диалект“, Москва, 1935. (თარგმ. გერმანულიდან).
12. Де-Сасюр Ферд. „Курс общей лингвистики“, Москва, 1933. (თარგმანი ფრანგულიდან).
13. Jaspersen Otto. „Die Sprache, ihre Natur, Entwicklung und Entstehung“, Heidelberg, 1925. (თარგმ. ინგლისურიდან გერმანულ ენაზე).
14. Les langues du monde, Paris, 1924 (დედამიწის ენები—ა. მეიესა და მარს. კონენის რედაქციით).

¹ ჩამოთვლისას უკრ ისეთი მასალა დასახელებული, რაც სახელმძღვანელოდა გამოსაყენებელი დაწყებისათვის.

II. ძირითადი ლიტერატურა ქართველური ენებისათვის.

1. დეტერსი: Deeters G. „Das khartwelische Verbum“, Leipzig, 1930
(„ქართველური“ [ენების] ზმნა“).
2. თაფურია გ. „სვანური ენა. I. ზმნა“, თბილისი, 1930.
3. მარი ნ.—Март Н. Я. „Грамматика древнелитературного грузинского языка“, Ленинград, 1925.
4. მარი ნ.—Март Н. Я. „Грамматика чанского (лазского) языка“, СПб. 1910.
5. მარი ნ.—Март Н. Я. „Основные таблицы к грамматике древнегрузинского языка...“ СПб, 1908.
6. ყიფშიძე იოს.—Кипшидзе И. „Грамматика мингрельского (иверского) языка“ с хрестоматией и словарем,—СПБ, 1914.
7. ყიფშიძე იოს.—Кипшидзе И. „Дополнительные сведения о чанском языке“, СПб. 1911.
8. ფახტა—Vogt H. *Esquisse d'une grammaire du géorgien moderne*, Oslo, 1936 („ახალი ქართულის გრამატიკის ნარკვევი“).
9. შანიძე ა. „სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში“, თბილისი, 1920.
10. შანიძე ა. „ქართული გრამატიკა. I. მორფოლოგია“, თბილისი, 1930.
(ამისი გადამუშავებაა: „ქართული გრამატიკის საფუძვლები“, ნაკვ. I—1942 წ., ნაკვ. II—1943 წ.).
11. შანიძე ა. „უმლაუტი სვანურში“—იხ. კრებული „არილი“, 1925 (გვ. 171—232).
12. შუხარდტი—Schuchardt H. „Über das Georgische“, Wien, 1895 („ქართული ენის შესახებ“).
13. შუხარდტი—Schuchardt H. „Über den passiven Charakter des Transitivs in den kaukasischen Sprachen“, Wien, 1895 („გარდამავალი ზმნის პასიური ხასიათის შესახებ კავკასიურ ენებში“—ძირითადი ნაწილი ქართველურ ენებს ეხება).
14. ჩიქობავა არნ. „მარტოვ წინადადების პრობლემა ქართულში: I. ქვემდებარე-დამატების საკითხი ძველ ქართულში“, თბილისი, 1928.
15. ჩიქობავა არნ. „სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში“, თბილისი, 1942.
16. ჩიქობავა არნ. „ქანურის გრამატიკული ანალიზი“ ტექსტებითურთ, თბილისი, 1936 წ.
17. ჩიქობავა არნ. „ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი“, თბილისი, 1938 წ.

18. ცაგარელი ალ.—Цагарели А. „Сравнительный обзор морфологии иберийской группы кавказских языков“, СПб. 1872 (ლითონ-გრაფ.).
19. ცაგარელი ალ.—Цагарели А. „Мингрельские этюды“, I, II, СПб, 1880.
20. ჯავახიშვილი ფ. „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, თბილისი, 1937.

შთეს კავკასიურ ენათა შესახებ არსებული სპეციალური ლიტერატურის ზოგად მიმოხილვას მკითხველი იპოვის ფ. ჯავახიშვილის შემოქმედებულ შრომაში („ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, გვ. 1—91).

პ ი რ თ ა ს ა კ ი ე ზ ე ლ ი

აბაევი ვ. 204.
ალკეოსი 201.
ანტონ I 110, 218.
აპოლონიოს დისკოლო 137—138.
არისტოტელე 40.
არნო 5.
არქიმედი 201.
ახვლედიანი გ. 160.

ბეკერი 141.
ბერძენიშვილი ნ. 232.
ბიუფონი 173.
ბლოხი 38.
ბოგოროდიცი 204.
ბოდუნენ-დე-კურტენე 204.
ბოა-კოტი 151.
ბოი ფრ. 3, 4, 90, 212, 227.
ბოაკი ფერდ. 231.
ბროკა 27.
ბროსე მარი 227.
ბუქსტორფი 206.

მაბელენე (ფონ-დერ) გ. 230.
გრეი 18.
გრემი იაკ. 3.
გურამიშვილი დავ. 218.
გურგენი 128.

ღარიოს ჰისტასპი 192.
დეკარტე 18.
დელბრიუკი ბერტ. 142, 143.
დიონისე თრაკიელი 5, 125, 128.
დირი 232.
დრეჟსელი ა. 231.

მნგელსი ფრ. 23, 24, 38, 44, 45, 46, 51,
52, 194, 204.

შერნიკე 27.
ვინკლერი ჰ. 202, 230.
ვოლტერი 167.
ვულფილა 196.
ვუნდტი ე. 46.

ჯამენჰოფი ლ. 18.

თოფურია ვარ. 164.

იალლუზიძე 193.
იესპერსენი 18.
იოსელიანი პლ. 110.

ქალგარენი 182.
კამბონი 18.
კასტელი 206.
კერდუ პ. 204.
კირილე და მეთოდე 195.
ქლემანსო 18.
კლუგე თ. 231.

ლაიბნიცი 206.
ლანსლო 5.
ლენინი ვლ. 21.
ლენორმანი 231.
ლექსიუსი 228.
ლომთათიძე კოლა 171.
ლუდოლფი 206.

შაინჰოფი 231.
მარი ნიკ. 41, 42, 47, 48, 49, 50, 51, 90,
188, 204, 214, 217, 220, 221, 228, 229.
მარკსი კ. 23, 24, 45, 46, 51, 52, 53.
მეიე ანტ. 19.
მეიერი რობ. 18.
მესერშმიდტი ლ. 231.

მეშანინოვი ივ. 214, 215, 216.
 მიკლოშიჩი 136, 137, 138.
 მილი ჯ. ს. 17.
 მისტელი 217.
 მიულერი მ. 22, 181, 227, 235.
 მიულერი ფრ. 228, 229.

ნუარე 24.

ნესიანიკო-კულიკოვსკი დ. 46.
 ნაერტი 205; 231.
 ნაშტირი 230.

პანინი 5.
 პაული 141.
 პეშკოვსკი ა. 107.
 პლატონი 40, 201.
 პორციგი 136.
 პოტი 228.
 პუბშტაინი 202.

რაიზიგი 137.
 რასკი რასმ. 3, 4.
 რისი ჯ. 136.
 როზენი გ. 162.
 როიხლინი 206.
 როულინსონი 205.
 რუსო 43.

საბა-სულხან ორბელიანი 218.
 საზონოვა 19.
 საფო 201.
 სეპირი ედ. 178.
 სერეისკი 128.
 სვიტი 109.
 სოკრატე 40.
 სტალინი ი. 20, 21.

თაგორი 191.
 ტომსენი 19.
 ტრომბეტი 230, 231, 232.
 ტუკ ჰორნ. (Toose H.) 90.

უსლარი 120.

შარადეი 18.
 ფირდოუსი 192.
 ფრიდრიხი ი. 231.
 ფსამეტიჭი 40.

ტრისტონ გ. 231.
 ქსერქსი 192.

ჟიფშიძე იოს. 221.

შამპოლიონი 207.
 შამილი 224.
 შანიძე აკ. 221.
 შლაიხერი აგვ. 180, 182, 112, 228, 235.
 შლეგელი აგვ. 179.
 შლეგელი ფრ. 179, 182.
 შლეიერი ი. 18.
 შპიგელი 228.
 შრედერი 206.
 შტაინთალი 140, 217.
 შულტენსი 206.
 შუხარდტი 19, 221, 230, 232.

ცაგარელი აღ. 221, 228.

ჭაკვაძე ილია 174.

ჭავჭავიშვილი ივანე 217, 232, 237.
 ჯანაშია ს. 232.
 ჯონსი ვ. 204.

ჭაუპტი 205.
 ჭელმოლცი 18.
 ჭეროდოტე 201.
 ჭეჟსლი 22.
 ჭინქსი 205.
 ჭიუზინგი 231.
 ჭობსი 43.
 ჭომელი ფრ. 217, 231.
 ჭომიროსი 201.
 ჭოტლინგერი 206.
 ჭროზნი ფრიდრ. 202.
 ჭუმბოლდტი ვალჰ. 180.
 ჭუსერლი ედმ. 136.

ც ნ ე ბ ა თ ა ს ა ძ ი ე ბ ე ლ ი :

აბაზური დიალექტები აფხაზური ენისა 222.

აბლაცივი ანუ დაშორებითი 110.

აბუყური დიალექტი აფხაზური ენისა 222.

აბძაზური დიალექტი ქვემო-ადიღეური ენისა 223.

აგლუტინაცია (ტერმინი) 177, 180.

აგლუტინაციური ენა 176, 177;—და აფიქსები 177;—და ხმოვანთა ჰარმონია 177; მიმართება ფლექსიურ ენებთან 177.

ადამიანი და ენა 22; ადამიანი და გონიერულობა 22; ადამიანი და შრომა 22, 23, 24, 25; ადამიანის შრომის თავისებურება 22, 23.

ადამიანისა და ნივთის გრამატიკული კლასები კავკასიურ ენებში 227.

ადგილმდებარეობა (სიტყვისა) და მისი გრამატიკული ფუნქცია 95.

ადგილობრივი ანუ ლოკატივი 110.

ადიღეური ანუ ჩერქეზული ენა: ქვემო-ადიღეური (ყაზური), ზემო-ადიღეური (ყაბარდოული) 222; ადიღეური ენის სტრუქტურა 223.

ავესტის ენა 192; საკუთრივ ავესტა 192.

ავაიბჭავა (ხმნისართოვანი კომპოზიტი) 160.

ავღანური ენა 192.

ახერბაიჯანული ენა 209.

ათინური კილოვავი ჭანური დიალექტისა 220.

ალაროდული ენები 217.

ალბანური ენა 189, 202.

ალემანური დიალექტი 197.

ანალიზისა და განზოგადების ურთიერთობისათვის მეცნიერულ კვლევა-ძიებაში 52, 53.

ანალიზური ენა 179—180.

ანბნის შემუშავება უმწერლო ენისათვის და ენათმეცნიერება 239.

ანგლო-საქსური ენა 197.

ანდიური ენა 224.

ანჭუხური დიალექტი ხუნძური ენისა 224. აორისტი ანუ ნამყო ძირითადი (ქართულში) 115.

არაბული ენა: ჩრდილო-არაბული, სამხრულ-არაბული (თავისი კილოებით) 205; არაბული ენა, როგორც ყველაზე მნიშვნელოვანი ენათმეცნიერება ენათა შორის 206; არაბული ენის ქვეყნები 206.

არამეული ჯგუფი (ჩრდილო-სემიტური ენებისა) 205; ბიბლიის არამეული 205.

არზავი ენა 232.

არხო-ევროპული (ტერმინი) 204.

არიული (= ინდურ-ირანული) შტო ინდო-ევროპულ ენათა 194.

„არიული“, როგორც ინდო-ევროპულს სინონიმი ენგელსთან 194, 204.

არკი ენა 225.

ასამეური ენა 191.

ასარული ენა 205.

აფიქსებიანი ენა 179.

აფიქსები, ბგერითაც განსხვავებული და ფუნქციითაც 84.

აფიქსები, ბგერით ერთნაირი და ფუნქ-

¹ საძიებელი სრული არაა: ნაჩვენებია ისეთი ადგილებილა, რომელთაც სათანადო ცნების დახასიათებისათვის აქვთ მნიშვნელობა. როგ შეთხვევაში ცნებათა ბუნებრივი კომპლექსი ძირითად ცნებასთანაა მოცემული.

ციით განსხვავებული (ომონიმური აფიქსები) 84, 85.
 აფიქსები, ბგერით განსხვავებული და ფუნქციით ერთგვარი (სინონიმური აფიქსები) 84, 85.
 აფიქსები და ნაწილაკები 93, 94.
 აფიქსები ომონიმური 85.
 აფიქსები სინონიმური 85.
 აფიქსების გამოყოფა სიტყვაში ანუ სიტყვის დაშლა 81.
 აფიქსების კლასიფიკაცია ადგილმდებარეობის მიხედვით 78, 79.
 აფიქსების ფუნქცია და ადგილმდებარეობა, ამ დახასიათებათა ურთიერთობა 81.
 აფიქსი გარდამავალი ტიპისა 76, 77, 78.
 აფიქსი გარდამავალი ტიპისა და ურთიერთობა მორფოლოგია-სინტაქს-სემასიოლოგიას შორის 78.
 აფიქსი, დამოკიდებულების აღმნიშვნელი — მისი ფუნქცია 76.
 აფიქსი და ფუძე კორელაციური ცნებებია 91.
 აფიქსი ერთზე მეტი მნიშვნელობით 85; თავდაპირველი ვითარება ასეთ შემთხვევაში 85.
 აფიქსი მკედარი (უქმი) 85; ასეთი აფიქსების ნიმუშები 86.
 აფიქსი, მნიშვნელობის მცვლელი — მისი ფუნქცია 76.
 აფიქსი მოქმედი (განსახლერება) 85.
 აფიქსი, როგორც ფუძეს დაპირისპირებული ნაწილი სიტყვისა 60.
 აფიქსი უქმი (განსახლერება) 85.
 აფიქსი, ფუძის საწარმოებელი და კლასობრივი თვალსაზრისის გამოხატვის შესაძლებლობა 158—160.
 აფიქსი ცოცხალი (მოქმედი) 85; ასეთი აფიქსების ნიმუშები 86.
 აფიქსი წარმოშობით ფუძეა 88, 90; ნიმუშები 88, 89; ჰ. ტუკი, ფრ. ბოპი, ნ. მარი აფიქსთა წარმოშობის შესახებ 90.
 აფიქსის სესხება 87; რა შემთხვევაში შეიძლება ვილაპარაკოთ აფიქსის სესხე-

ბაზე 87; ფუძის საწარმოებელი აფიქსის სესხება 87; დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსის სესხება 87; აფიქსების სესხება და ენათა შერჩევა 87.
 —
 აფიქსის უქონლობა, როგორც ფონეტიკური ცვლის შედეგი 91; — როგორც კონსტრუქციური ნიშანი 91.
 აფიქსის, ავსტრალიისა და ამერიკის ადგილობრივ ტომთა ენები არასაკმარისა და შესწავლილი ისტორიულ-შედარებითი თვალსაზრისით 210.
 აფხაზურ-ადიღურთა ჯგუფი (კაკასიური ენების): აფხაზური, ადიღური (ანუ ჩერქეზული) და უბიხური 222.
 აფხაზური ენა 222; აფხაზურის კილოები: ბზიფური, აბჟუური, სამურხაყნული აბაზური (ტაპანთური, აშხარული) 222.
 აფხაზურის ზოგადი დახასიათება 222.
 აქადური ენა 205.
 აქეიური ჯგუფი (ძველი ბერძნული ენის დიალექტების): არკადიული, კობრული, პამფილიური 201.
 აქტიური ბრუნვა (აქტიუეს-ი), როგორც მოთხრობითისა და ერატიულის სინონიმი 110.
 აღდგენილი ფორმა, როგორც შედარების დანასკვი 212; აღდგენილის რეალურობა (ხალხურ ლათინურში) 212.
 აღმოსავლური ჯგუფი სემიტური ენებისა 205.
 აღულური ენა 225.
 „აშხარაბარი“ (ახ. სომხური ენა) 203.
 აშხარული დიალექტი აფხაზური ენისა 222.
 აწინკანთა (ბოშთა) ენა 191.
 აწმყო დრო 114; აწმყო ხოლმეობითი 115.
 ახალი ენის შეთვისება ზრდადამთავრებული ადამიანის მიერ, ბავშვის მიერ 16.
 ახალი ინდური ენები 190; ჰინდი ენა 190; ბენგალიური ენა 190; ურდუ ენა 190.
 ჰინდუსტანური დიალექტი 191; ახალი ინდური ენების დასავლური

- ფი: ლაჰნდა, ინდჰი, გუზრათი, მართე; ცენტრალური ჯგუფი: პენჯაბური, პაპარი, ჰინდური, ბიჰარი; აღმოსავლური ჯგუფი: ბენგალიური, ორია, ასამური 191.
- ახალი სომხური ენა („აშხარაბარი“) 203.
- ახალი სპარსული ენა 192, 193; დიალექტები: ჯაშანისა, შირაზისა, სივენდისა, მაზანდერანისა 193.
- ახვასური ენა 224.
- ახუმური დიალექტი დარგუული ენისა 225; — სამწერლოდარგუულის საფუძველია 225.
- აკარული კილო (ქართული ენისა) 219.
- აბიღონური ენა 192, 205.
- ბაგარიული დიალექტი 197.
- ბალს-ხემოური კილო სვანური ენისა 221.
- ბალს-ქვემოური კილო სვანური ენისა 221.
- ბალტური ენები 189, 196; ლიტაური ენა 196; ლატვიური ენა 196; ძველი პრუსიული ენა 196.
- ბალტურ-სლავური ჯგუფი (ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახისა) 196.
- ბასკური ენა 217, 219, 228, 229, 230, 231, 232.
- ბასლენური დიალექტი ადიღური ენისა 223.
- ბაშკირული ენა 209.
- ბაცბური (წოვა-თუშური) ენა 223, 224.
- ბაჰუვარიზი (კუთენილემითი კომპოზიტი) 160.
- ბეგრა (და ბგერითი მხარე ენისა), როგორც ფონეტიკის საგანი 69.
- ბეგრა დანაწევრებული და დაუნაწევრებელი 25; დანაწევრებულ ბეგრებში მოცემული მეტყველება—ენათმეცნიერების საგანი 26.
- ბეგრათა ცულა და სიტყვის ანალიზის გართულება 67, 68; ამის საილუსტრაციო მაგალითები 68.
- ბგერითი ენა,—როგორც ურთიერთობის საშუალება 9;—როგორც აკუსტიკურად ასათვისებელი 9;—როგორც ენათმეცნიერების შესწავლის საგანი 10.
- ბგერითი ენისა და ფესტ-მიმიკის ენის გამოყენების პირობები და შესაბამისი უპირატესობა თითოეული მათგანისა 9—10.
- ბგერითი ენის სიძველე მარკსისა და ენგელსის მიხედვით 46.
- ბელორუსული ენა 194.
- ბენგალიური ენა 190, 191.
- ბერბერული ენა 207.
- ბერძნული ენა 189; ძველი ბერძნული, ბიზანტიური, ახალ-ბერძნული ენა 201; ბერძნული შტო ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახისა 189, 201.
- ბეპსიტუნის წარწერა 192.
- ბზადულური დიალექტი ქვემო ადიღური ენისა 223.
- ბზიფური დიალექტი აფხაზური ენისა 222.
- ბიჰარი ენა 191.
- ბოთლიხური ენა 224.
- ბოლოსართის (სუფიქსის) განსახლებობა 79.
- ბომბების ენა 191.
- ბრალდებითი ბრუნვა, — აკუზატივესი როგორც ბერძნ. აკტივატიკეს უმართებულო თარგმანი 110; ბრალდებითი ბრუნვის საკითხი (კავკასიურ ენებში) 226.
- ბრაჰმანა 190.
- ბრეტონული ენა 200.
- ბროკას ცენტრი 27.
- ბრუნვა, როგორც მორფოლოგიური კატეგორია 108; ბრუნვა „პირდაპირი“, „არაპირდაპირი“ (ამ ტერმინთა წარმოშობა) 111; ბრუნვათა სახელწოდებანი და მათი წარმოშობა 109—110; „ბრუნვა“—ტერმინის სადაურობა 111; ძირითადი ბრუნვები 109; სხვადასხვა ფორმაციის ბრუნვები ქართულში 111; წოდებითი ბრუნვის საკითხი 108—109; ბრალდებითი ბრუნვის საკითხი კავკასიურ ენებში 109; მოთხრობითი ბრუნვის საკითხი კავკასიურ ენებში 109; ბრუნვათა ფუნქცია, როგორც სტილისტიკის საგანი 173.
- ბრძანებითი კილო ზმნისა 116.

ბუღუხის მეტყველება 225.

ბულგარული ენა 195.

ბუნებრივი გამოთქმები (ამა თუ იმ ენი-
სა), როგორც სტილისტიკის საგანი 172.

ბუნებრივი „საერთაშორისო“ ენა 19.

ბურგუნდული ენა 197.

მაბატონებული წვერი შესიტყვებისა 125 .

გაგება ნათქვამისა და მისი რაობა 26.

გაგონება ნათქვამისა, როგორც გაგების
მიუცილებელი პირობა 26; გაგონება
გაუგებარისა ძნელია 26.

გათას („საგალობელნი“) 192.

გალიური ენა 200; გალიური ენის გავრ-
ცელების არე ძველად 200; გალები მცი-
რე აზიაში 200.

განვითარებაში შესწავლა მოვლენისა და
მოვლენის ახსნა (მოვლენის მეცნიერუ-
ლი შესწავლა) 4.

განმეორება—მნიშვნელობის გასაძლიერებ-
ლად 95;—ხარისხის გამოსახტავად 95.

გარდამავალი ტიპის აფიქსი 76, 77, 78.
გარდამავალი ტიპის აფიქსი და ურთიერ-
თობა მორფოლოგია-სინტაქს-სემასიო-
ლოგიას შორის 78.

გარდამავლობა ზმნისა და მოქმედებითი
გვარი ქართულში 117.

გარე-კახური კილოკავი 14.

გერმანული ენები 189, 196; ა ღ მ ო ს ა ე-
ლ უ რ ი ჯგუფი: გუთური 196, ვანდა-
ლური, ბურგუნდული 197; ჩ რ დ ი ლ ო-
გ ე რ მ ა ნ უ ლ ი ანუ სკანდინავიური
ჯგუფი: ისლანდიური, ნორვეგიული,
შვედური, დანიური 197; დ ა ს ა ვ ლ უ რ-
გ ე რ მ ა ნ უ ლ ი ჯგუფი: ზემო-გერმანუ-
ლი (ბავარიული, ალემანური, ფრანკუ,
ლი); ქვემო-გერმანული (ჰოლანდიური
ფლამანდიური, ფრიზული, ძველი ინგ-
ლისური ანუ ანგლო-საქსური, ინგლი-
სური) 197.

გვარი ზმნისა 116, 117; მოქმედებითი,
ენებითი, საშუალო 116, 117; მოქმედ-
ებითისა და ენებითის ურთიერთობა 117;
მოქმედებითი გვარი და გარდამავლო-
ბა ქართულში 117.

„გრანბარი“ (ძვ. სომხური ენა) 203.

გრამატიკა ბერძნული, ბირველი 5.

გრამატიკა ინდური 5.

გრამატიკა ისტორიული და მისი დასაბა-
მის თარიღი 4.

გრამატიკა მეცნიერული—და გრამატიკა
ისტორიულ-შედარებითი 3;—და გან-
ვითარების თვალსაზრისი 6;—და ზოგა-
დი ენათმეცნიერება 7.

გრამატიკა რაციონალური ანუ ზოგადი
და მისი აღმოცენება 5;—მისი პრინ-
ციპული საფუძვლები 5—6;—მისი მი-
მართება ფილოსოფიურ გრამატიკას-
თან 5; მისი მიმართება მეცნიერულ
გრამატიკასთან 6.

გრამატიკა სასკოლო-ტექნიკური — და
გრამატიკა ფილოლოგიური 5;—რო-
გორც „ხელოვნება“ 74;

გრამატიკა ფილოლოგიური 4, 5;—და
მისი საგანი (სამწერლო ენა) 5;—და
ენათმეცნიერება 6;—და სასკოლო ტექ-
ნიკური გრამატიკა 5;—და ტექსტების
ფილოლოგიური შესწავლა 5.

გრამატიკა შედარებითი 3;—მისი დასა-
ბამის თარიღი 4.

გრამატიკის დაკავშირება ლოგიკასთან
და ისტორიზმის უარყოფა 6.

გრამატიკული კლასები (აღამიანისა და
ნივთისა) კავკასიურ ენებში 119, 120,
227.

გრამატიკული კლასები ჩაჩნური ჯგუფის
ენებში 224.

„გრამატიკული ხელოვნება“ („ტექნე გრა-
მატიკე“) 5.

გუზრატი (ენა) 191.

გუთური ენა 196.

გურული კილო (ქართული ენისა) 14; (ნი-
მეუბები) 219.

ღამატება, როგორც ზმნის მიერ მართუ-
ლი სახელი 132.

ღამატების განსახლდრება დელბრიუკისა
142.

ღამოციდებულების აღმნიშვნელი აფიქსე-
ბი და ღამოციდებულება 121, 122.

ღამოციდებულების აღმნიშვნელი აფიქსე-

ბი,—როგორც სიტყვის ფორმა 69;— როგორც მორფოლოგიის საგანი 69; ამ აფიქსების ფუნქცია 76.

დამოკიდებულების აღმნიშვნელი ნაწილი სიტყვისა, როგორც საშუალება შესიტყვების შედგენისა 56, 57, 60; დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი და ფუძე 60.

დამოკიდებული წევრი შესიტყვებისა 125. დამხმარე სიტყვა მიიღება სრულმნიშვნელოვანისაგან 89, 90; ნიმუშები 90.

დამხმარე სიტყვათა მნიშვნელობის გარკვევა, როგორც სტილისტიკის საგანი 172.

დანიური ენა 197.

დარგული ენა 224, 225; დარგულის დიალექტები: ჰურახული, ახუშური და წუდახარული 225.

დასავლური (ჩრდილოური და სამხრული) ჯგუფი სემიტური ენებისა 205.

დაღესტნური ჯგუფი კავკასიური ენებისა 224; ქვეჯგუფები: ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური; დარგული და ლაკური; ლეზგიური 224. ამ ჯგუფის დამახასიათებელი თავისებურებანი 225.

დაშორებითი ბრუნვა (აბლატივი) 110. „დახრა“, declinatio, როგორც ბრუნვების სინონიმი 111.

დებორას საგალობელი 206.

დევანაგარი (ინდური დამწერლობა) 191.

დვანდვა (შეერთებითი კომპოზიტი) 160.

დიალექტები—და საერთო ენა 13;—და სამწერლო ენა 13—და ცოცხალი ენა 13; დიალექტი სოციალური 13.

დიალექტური მეტყველების (ქართლურის, კახურის, ინგილოურის, ფერეიდნულის, ხევსურულის, გურულის) ნიმუშები 14—15.

დიდოური ენა 224.

დორიული ჯგუფი (ძვ. ბერძნული ენის დიალექტებისა) 201.

დრავიდული ენები (ინდოეთის არაინდოევროპული ენები) 190.

დრო-კილოთა ფუნქცია, როგორც სტილისტიკის საგანი 173.

დრო ზმნისა, როგორც მორფოლოგიური კატეგორია (განსაზღვრება) 114; აწმყო, ნამყო, მყობადი 113, 114; დრო ლექსიკური საშუალებით გადმოცემული 115.

ებრაული ენა 205.

ეგვიპტის ტაბულები 198.

ელამური ენა 192, 229, 231, 232.

ემოციური იერი,—როგორც აღსანიშნისადმი დამოკიდებულების გამოსახულება 154, 155;—როგორც მნიშვნელობის ინგრედიენტი 155; დამოკიდებულება ინდივიდუალური ხასიათისა 155; კლასობრივი ხასიათისა

ემოციური იერი, როგორც სტილისტიკის შესწავლის საგანი 70.

ემოციური იერი სიტყვისა და მისი კავშირი მნიშვნელობასთან 67.

ენა აგლუტინაციური 176, 177.

ენა ანალიზური 179—180.

ენა აფიქსებიანი 179.

ენა არაა ინდივიდუალური მოვლენა 28.

ენა არა წყვეტს გვარ-ტომობის საკითხს 16.

ენა ბუნებრივი, „საერთაშორისო“ 19—დიპლომატიაში, წინათ, ახლა 19.

ენა და აზროვნების განვითარება 24; ენა და განყენებული აზროვნება 24, 28.

ენა და საზოგადოება 25; ენა და კაცობრიობის კულტურული წინსვლა 25.

ენა ერთიანი, არახელოვნური 20.

ენა ერთიანი და ნაციონალური ენები მსოფლიო მასშტაბით სოციალიზმის გამარჯვების პერიოდში 20.

ენა მკვდარი 11;—და ხმარებულობა 11, 12;—და მისი ხელოვნურად „გაცოცხლება“ 11.

ენა მხოლოდ ფუძეებისაგან შედგებოდა თავდაპირველად 90.

ენა ორგანიზმი არაა 235.

ენა პოლისინთეზური 176, 178.

ენა, როგორც ზედნაშენი 30; ამის საფუძველი—ნიშნადობა 30; ამის შედეგი 31, 32.

ენა, როგორც სისტემა 33; ენის სისტემურობის დამახასიათებელი მოვლენები 33, 34; ენის სისტემურობის ილუსტრაცია უღვლილებში, ბრუნებაში 34, 35; ენის სისტემა და ფორმულები—მორფოლოგიური, სინტაქსური, ფონეტიკური 35; ენათა სისტემების სხვაობა 35, 36.

ენა, როგორც ურთიერთობის (გაგებინების) საშუალება 9.

ენა სამწერლო, როგორც ენათმეცნიერების საგანი 39.

ენა სოციალური მოვლენაა 28, 29; ამის საფუძველი 28; ამის გამობატულება 29; ინდივიდუალური თავისებურებანი მეტყველებისა და სოციალური სანქცია 29, 30.

ენა სინთეზური 179—180.

ენა სისტემაა 235.

ენა სპეციფიკურია ადამიანისათვის (ჰექსლი, მ. მიულერი) 22.

ენა უაფიქსო 179.

ენა ფლექსიური 176, 177, 179.

ენა, ყველაზე გავრცელებული 20.

ენა შემაკავშირებელი (ერთი ენობრივი კოლექტივის ფარგლებში) და გაბთიშველი (სხვადასხვა ენობრივ კოლექტივთა) 17.

ენა ცოცხალი და ხმარებულობა 11.

ენა ცოცხალი, უმწერლობა, როგორც ენათმეცნიერების საგანი 39, 40.

ენა ძირეული (უაფიქსო) 176.

ენა ხელოვნური—საერთაშორისო, დამხმარე 17, 18; ასეთი ენის ნიმუშები 18; ასეთი ენის აგების პრინციპები 18—19

ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია 185; მისი განსხვავება მორფოლოგიური კლასიფიკაციისაგან 185.

ენათა დიფერენციაცია და ამ ზხით ახალი ენების მიღება 213; ენათა ინტეგრაციის პროცესები და ენათა რიცხვის შემცირება 213; დიფერენციაციისა და ინტეგრაციის ხედვრი წონა 213—214.

ენათა ინტეგრაცია 213.

ენათა კლასიფიკაცია—სიტყვის აგებულე-

ბის მიხედვით 176;—ენათა წარმოშობის მიხედვით 176; ენათა კონცეპტუალური კლასიფიკაცია სეპირისა 178.

ენათა—მორფოლოგიური კლასიფიკაცია 176;—ძირითადი ტიპები 176; ძირეული ენები 176; აკლუტინაციური ენები 177; ფლექსიური ენები 177; პოლისინთეზური ენები 178.

ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაციის მნიშვნელობა—სტრუქტურის ანალიზისათვის 182;—ისტორიული გრამატიკის თვალსაზრისით 183.

ენათა მორფოლოგიური ტიპების—გამიჯნის შეუძლებლობა 182;—(ტიპის) ცვალებადობა 183; მორფოლოგიური ტიპი და საზოგადოებრივ-ეკონომიური ფორმაციები 183—184.

ენათა მორფოლოგიური ტიპი,—როგორც განვითარების სხვა საფეხური 181;—როგორც საზოგადოებრივი განვითარების საფეხურის ასახვა 181.

ენათა ნათესაობის კვლევა ნარევი ენებში 215.

ენათა ნათესაური ურთიერთობა, როგორც წარმოშობის მიხედვით ერთიანობა 185; ამ ურთიერთობის საფუძველი 185; ამ ურთიერთობის დადგენის საშუალება 185; ენათა ნათესაური ურთიერთობა და ანთროპოლოგიური ნათესაობის საკითხი 212.

ენათა ნარევიობა და ნათესაური ურთიერთობის კვლევა 215.

ენათა ოჯახი, როგორც შედეგი გენეალოგიური კლასიფიკაციისა 185; ენათა ოჯახი და წინარე ენა 211; ენათა ოჯახი და ფუძე ენა 212; ოჯახი-ცნება და ბუნებისმეტყველების გავლენა 212.

ენათა სისტემა—და იაფტიდოლოგია 214—217;—და გენეალოგიური კლასიფიკაცია 214.

ენათმეცნიერება და ანბნის შემუშავება. უმწერლო ენისათვის 239.

ენათმეცნიერება და ენათა პრაქტიკული ცოდნა 8.

ენათმეცნიერება და მეცნიერული გრამატიკა 3.

ენათმეცნიერება და მეცნიერული ტერმინოლოგიის შექმნა 239.

ენათმეცნიერება და სამწერლო ენის შესწავლა 39.

ენათმეცნიერება და სტენოგრაფიული სისტემის დამუშავება 240.

ენათმეცნიერება და სალიტერატურო ენის ნორმათა დადგენა 238—239.

ენათმეცნიერება და ცოცხალი უმწერლო მეტყველების შესწავლა 39, 40.

ენათმეცნიერება, როგორც ისტორიის დამხმარე მეცნიერება 236; ნიშნუში 236—237.

ენათმეცნიერება საბუნებისმეტყველო დისციპლინა არაა 235.

ენათმეცნიერება საზოგადოებათ-მეცნიერული (სოციოლოგიური) დისციპლინაა 234; ამის საფუძველი 234, 235; ენათმეცნიერება და მოსაზღვრე მეცნიერებანი 236.

ენათმეცნიერების ადგილის საკითხი, როგორც ზოგადი ენათმეცნიერების საკითხი 8.

ენათმეცნიერების გამოყენებითი მნიშვნელობა—სალიტერატურო ენის ნორმათა დადგენისას, ანბნის შემუშავებისას უმწერლო ენისათვის, მეცნიერული ტერმინოლოგიის შექმნისას, სტენოგრაფიული სისტემის დამუშავებისას 238—240.

ენათმეცნიერების დარგების საკითხი, როგორც ზოგადი ენათმეცნიერების საკითხი 8.

ენათმეცნიერების დასაბამი (თარიღი) 3. ენათმეცნიერების პრობლემატიკა და მისი დანიშნულება 8.

ენათმეცნიერების საგნის საკითხი, როგორც პირველი საკითხი ზოგადი ენათმეცნიერებისა 7.

ენათმეცნიერების სპეციალური მეთოდების საკითხი, როგორც ზოგადი ენათმეცნიერების საკითხი 8.

ენის არაისტორიული შესწავლა, როგორც

წინაპირობა ისტორიული შესწავლისათვის 39.

ენის გამოცვლა—ინდივიდის მიერ 15;—ენობრივი კოლექტივის მიერ 16; ამის მაგალითები 16.

ენის განსაზღვრება, სრული 35.

ენის განსაზღვრება (ფუნქციონალური) 8.—სრული 35.

ენის შესწავლა განვითარებაში, როგორც მეცნიერული შესწავლა 39.

ენის ძირითადი ფუნქციები: საკომუნიკაციო და ექსპრესიული 8.

ენის წარმოშობა და მისდამი ინტერესი ძველ საბერძნეთში 40;—ეგვიპტეში 40

—მეცხარეთე საუკუნეში ენათმეცნიერთა წრეში 41. ენის წარმოშობა, როგორც ერთ-ერთი ძირითადი საკითხი ენათმეცნიერებისა 41; ენის წარმოშობა, როგორც ყველაზე ძირითადი საკითხი 5. მარის გაგებით და ამის საფუძველი 41, 42. ...

ენის წარმოშობა—და ძველის-ძველ ენათა ისტორია 42;—და ბავშვის მეტყველების განვითარება (ონტოგენეზისი და ფილოგენეზისი) 42, 43.

ენის წარმოშობის თეორიათა ძირითადი ტიპები—ინდივიდუალისტური თეორიები და სოციალური თეორიები 43.

ენის წარმოშობის თეორია 5. მარისა 47, 48, 49; ამ თეორიის გამოცხადება 5. მარის მიერ მარქსისტულ თეორიად 49; ამ თეორიის მიმართება მარქსისა და ენგელსის ძირითად დებულებებთან 49, 50.

ენის წარმოშობის ინდივიდუალისტური თეორიები — ხმისმიბადებითი თეორია 43; 44;—შორისდებულების თეორია 44;—სიმღერის თეორია 44; ამ თეორიათა საერთო პრინციპი 44.

ენის წარმოშობის საკითხზე ზოგადი დასკვნა და ძირითადი დებულებები 50, 51.

ენის წარმოშობის საკითხი და ადამიანის წარსულის შემსწავლელი მეცნიერებანი 43.

ენის წარმოშობის საკითხი—და ღვთის-მეტყველებას 43;—და ხელშეკრულების თეორია 43;—და სათანადო ეპოქის აზროვნების დონე 43.

ენის წარმოშობის საკითხის გარკვევა, როგორც ადამიანის მეტყველების წარმოქმნის პირობათა გათვალისწინება 42.

ენის წარმოშობის სოციალური თეორია ენგელსისა—მისი ძირითადი პრინციპი 44; დამახასიათებელი დებულებები 45; ბგერითი მეტყველების წარმოქმნა შრომის პროცესში ურთიერთობის საჭიროებისათვის 45, 46.

ენის ცვლა და საწარმოო ურთიერთობის ცვლა, როგორც საბოლოო მიზეზი 38; ცვლის თავისებურება — ლექსიკაში მორფოლოგიაში, ფონეტიკაში 38; ენგელსი ფონეტიკური ცვლის მიზეზის შესახებ 38, 39.

ენობრივი კოლექტივი,—ამ ცნების განსაზღვრება 10;—მისი მიმართება ეროვნების ცნებასთან, ძველად, ამჟამად 10—11.

ენობრივი ნიშნის—ობიექტური ფუნქცია 30;—სუბიექტური დანართი: ალსანიშნისადმი დამოკიდებულება 30, 31;—ამის გამოხატულება მეტყველებაში 31, 32.

ენობრივი სისტემის ცვლებადაბა, როგორც ნიშანდობლივი თვისება 36; ნიმუშები — ბგერითი შედგენილობის ცვლისა 36;—ფორმათა ცვლისა 37;—სინტაქსური ურთიერთობის ცვლისა 37;—სიტყვის მნიშვნელობის ცვლისა 37, 38.

ეოლური ჯგუფი (ძვ. ბერძნული ენის დიალექტებისა): თესალიური, ბეოტიური, ლესბური 201.

ერგატიული ბრუნვა (ერგატივი), როგორც მოთხრობითის სინონიმი 110; ერგატივი კავკასიურ ენებში 226.

ერგატიული კონსტრუქცია (კავკასიურ ენებში) 226.

ჭრთაპირიანი ზმნები 114.

ესპანური ენა 198, 199; ესპანურის გავრ-

ცელების არე 199.

ესპერანტო, როგორც ხელოვნური საერთაშორისო დამზარე ენა 18; ესპერანტოს ნიმუში 19.

ესტონიური ენა 208, 209.

ეტიმოლოგია,—როგორც სასკოლო გრამატიკის დარგი 73, 164;—როგორც ენათმეცნიერების დარგი 70, 73, 164; ამ უკანასკნელის ამოცანა ფართო გაგებით 164; ეტიმოლოგია და სიტყვის ისტორია 165; ეტიმოლოგია და ფუძის ანალიზი 165—166; ფუძის ანალიზი და ფუძეში მომხდარი ფონეტიკური ცვლილებები 166; ეტიმოლოგია ზალსურისა და მისი განხილვა მენიერული ეტიმოლოგიისაგან 166—167; ეტიმოლოგიური ვარჯიშობის შესახებ—ეოლტერი 167.

ეტრუსკული ენა 198, 229, 232.

ექსკლუზივი, როგორც მრავლობითის კონკრეტული ვარიანტი 113; ექსკლუზივი სვანურში, ჩაჩნურში, ხუნძურში 113.

ექსპრესიული და საკომუნიკაციო ფუნქციათა ხედრი წონა 234, 235.

ექსპრესიული ფუნქციის საკითხი ერთ ენაზე ლაპარაკის შემთხვევაში, ერთზე მეტი ენის ცოდნის შემთხვევაში 11.

ვალისური ანუ უელსური ენა 199, 200.

ვანდალური ენა 197.

„ვარდნა“, casus, როგორც ბრუნვის სინონიმი 111.

ვედების ენა 190; რიგ-ვედა 190; ათარგავედა 190; ძაჯურ-ვედა 190.

ვენდური იხ. ლუციური 195.

ვერნიკეს ცენტრი 27.

ვერსიკული ენა 229.

ვიწურ-არკაბული კილოკაგი ტანური დიალექტისა 220.

ენებითი გვარი ზმნისა 116, 117.

ეოლური ენა 208.

ეოტიაკური (ანუ უდმურტული) ენა 208.

- ზანური (მეგრულ-კანური) ენა 217; ტერ-
მინი „ზანური“ 219—220; მეგრულისა
და კანურის ურთიერთობა 221.
ხემო-ადიდგური (ანუ ყაბარდოული) ენა
222, 223.
ხემო-გერმანული ენა 197.
ზირიანული ანუ კომი ენა 208.
ზნა ერთპირიანი, ორპირიანი 114; ზნაში
გრამატიკული კლასების აღნიშვნა 114.
ზნა, როგორც პოტენციალური შესიტყვე-
ბა 127.
ზოგადი ანუ რაციონალური გრამატიკა
5—6.
ზოგადი ენათმეცნიერება და—მეცნიერუ-
ლი გრამატიკა 7; ზოგადი ენათმეცნიე-
რება, როგორც ენათმეცნიერების ნაწი-
ლი 7; ზოგადი ენათმეცნიერების საგანი
7; შესაძლებლობის პირობა 7.
ზუგდიდურ-სამურხაყანული კილოკავი
მეგრული დიალექტისა 220.
- თაისებურებანი ინდო-ევროპულ ენათა
205.
თაისებურებანი კავკასიურ ენათა 226—
227.
თაისებურებანი სემიტურ ენათა 207.
თაისებურებანი უნგრულ-ფინურ ენათა
209.
თათრული ენა 209.
თათური ენა 192.
თალიშური ენა 192.
თანდებულები და ნაწილაკები 93, 94.
თურმეობითი პირველი 115; თურმეობითი
მეორე 115.
თურქმენული ენა 209.
თურქული: ოსმალურ-თურქული ენა 209.
თურქულ-მონღოლური ენები: ოსმალურ-
თურქული, აზერბაიჯანული, თურქ-
მენული, უზბეკური, ყაზახური, ყირ-
გიზული, ბაშკირული, ჩუვაშური, თათ-
რული, იაკუტური; უიღურული, ყუმი-
კური, მონღოლური 202.
თუშური კილო (ქართული ენისა) 219.
თქმა და ქცევა 12.
თხრობითი კილო ზმნისა 116.
- იაკუტური ენა 209.
იაპონური ენა 209.
იაფეტიდოლოგია — და გენეალოგიური
კლასიფიკაცია 214;—და ენათა სისტემა
214—217;—და ოთხი ელემენტის საკით-
ხი 214; ენათა სისტემა და აზროვნების
სტადიები 215; ენათა სისტემები და
ფსიქოლოგიური კლასიფიკაცია 217.
„იაფეტური“, როგორც „ინდო-ევროპუ-
ლის“ სინონიმი 204.
იაფეტური ენები 217.
იაფეტური სისტემის ენები 215.
„იაფეტური“ (ტერმინი) 207.
იაფეტური—შტოა ნოეტურ ენათა ოჯა-
ხისა 228; იაფეტური—ოჯახია 228,
229.
იბერიული ენები (= ქართველური ენები)
221; იბერიული ენა—ძველი მკვდარი
ენა პირენეის ნახევარ-კუნძულზე 198,
232.
იღო, როგორც ხელოვნური საერთაშორი-
სო დამხმარე ენა 18.
იეროგლიფური დამწერლობა 207.
იმერული კილო (ქართული ენისა) 219.
იმერ-ხევული კილო (ქართული ენისა) 219.
ინგილოური კილო (ქართული ენისა) 14
(ნიმუში); 219.
ინგლისური ენა 197;—ყველაზე გავრცე-
ლებული ევროპული ენა 198.
„ინდო-გერმანული“ (ტერმინი) 204.
„ინდო-ევროპული“ (ტერმინი) 204.
ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახი 188, 189,
190; ინდო-ევროპულ ენათა დამახასია-
თებელი ზოგი თაისებურება 204.
ინდო-ევროპული ენები, როგორც ისტო-
რიულ-შედარებითი შესწავლის საგანი
210.
ინდური ენები 189, 190; ძველი ინდური
190; საშუალო ინდური 190; ახალი ინ-
დური 190.
ინდი (ენა) 191.
ინკლუზივი, როგორც მრავლობითის პირ-
ველი პირის კონკრეტული ვარიანტი
113; ინკლუზივი სვანურში, ჩაჩურში,
ხუნძურში 113.

ინკორპორაცია (შთასხეულება) 180.
 ინტეგრაცია ენათა 213.
 ინტონაციის მორფოლოგიური ფუნქცია 96.
 ინფიქსის (ჩასართის) განსახლდება 79;
 ინფიქსი ნაპრეფიქსალი 80; ინფიქსი ნა-
 სუფიქსარი 79. .
 იონურ-არტიკური ჯგუფი (ძვ. ბერძნული
 ენის დიალექტებისა) 201.
 ირანული ენები 189, 192; ძველი სპარსუ-
 ლი 192; ავესტის ენა 192; ფალაური
 ენა 192; ახალი სპარსული ენა 192; ავ-
 ლანური ენა 192; ქურთული ენა 192;
 ოსური ენა 192; სოლდური ენა 192;
 ირანული დიალექტები ჰამირის მთებში
 193.
 ირლანდიური ენა 199, 200.
 ისაგრიული ენა 232.
 ისლანდიური ენა 197.
 ისტორიული გრამატიკის დაფუძნება
 (ენათმეცნიერებაში) 3.
 ისტორიული და შედარებითი ძიების ურ-
 თიერთობა 4.
 ისტორიული თვალსაზრისის მეცნიერუ-
 ლობის საფუძველი 4.
 ისტორიისა და შედარების ურთიერთობა
 187—188, 212.
 იტალიური ენა 198, 199.

•

ქავკასიის არაკავკასიური ენები 127.
 კავკასიურ ენათა ზოგი დამახასიათებელი
 თავისებურება 226—227.
 კავკასიურ ენათა ოჯახი 188.
 კავკასიურ ენათა წარმოშობითი კავშირი
 ბასკურთან, მცირე აზიისა და წინა
 აზიის ძველ მკვდარ ენებთან 230, 231,
 232, 233.
 კავკასიური ენები 217; კავკასიურ ენათა
 ჯგუფები: ქართველური, აფხაზურ-ადი-
 დეური, ქისტურ-ბაცბური, დაღესტნუ-
 რი 217.
 კავკასიური ენები ნარევი ენებია 233; სა-
 ერთო—მათი ძველი ურთიერთობის
 მათემატიკური 233.
 კავკასიური ენები ინდო-ევროპული ენე-
 ბია 227; ურალურ-ალთაურ ენებს უკავ-

შირდება 227; განმარტებით დგას
 228.
 კავშირებითი — ქართულში 116; — და
 თბრობითი ძველს ქართულში 116.
 კანესური (ნესიტური) ენა 189, 202;—ნა-
 რევი ენა 202.
 კაპადოკიური ენა 232.
 კაპუქური ენა 224.
 კარატული ენა 224.
 კარიული ენა 232.
 კასპიური ენა 232. •
 კატალინური ენა 198, 199.
 კატეგორია მორფოლოგიური (განსახლ-
 ვრება) 108; ნიმუშები 108; კატეგორი-
 ები—სახელისა 108;—ზმნისა 108.
 კაშუბური ენა 195.
 კახური კილო (ქართული ენისა) 14, 219.
 კელტური ენები 189, 199; ამჟამად ცოც-
 ხალი კელტური ენები: ირლანდიური,
 შოტლანდიური, უელსური ანუ ვალის-
 სური 199; ბრეტონული 200. ისტორი-
 ულად არსებული ჯგუფები: გაე-
 ლური ჯგუფი (ირლანდიური, შოტ-
 ლანდიური), ბრიტული ჯგუფი
 (უელსური ანუ ვალისური, კორნუ-
 ლი, ბრეტონული), გალიური 199—
 200.
 კილო ზმნისა, როგორც მორფოლოგიური
 კატეგორია 116; კილო—თბრობითი
 116; — ბრძანებითი 116; — ნატვრითი
 116; კავშირებითი 116; კილოთა ფორ-
 მების მეტ-ნაკლები სიმდიდრე 116.
 კილო და კილოვაკი 12.
 კილოები და ენა 12.
 კილო გურული (ნიმუში) 15, 219.
 კილო ინგილოური (ნიმუში) 14, 219.
 კილო კახური (ნიმუში) 14, 219.
 კილოვაკი და თქმები 12.
 კილო ქართლური (ნიმუში) 13, 219.
 კილო ფერეიდნული (ნიმუში) 14, 219.
 კილო ხვესურული (ნიმუში) 15, 219.
 კილოს (დიალექტის) განსახლდება 12.
 კიურული (ლუზიციური) ენა 225.
 კახური ანუ ქვემო-ადიდეური ენა 222,
 223.

კლასები გრამატიკული იხ. საგანთა კლასიფიკაცია.

კლასობრივობა ენაში—და სოციალური აქტენტი 31;—და სინონიმთა გამოყენება 32; — და ლექსიკა—სტილი 32; — და მორფოლოგია, ფონეტიკა 32.

კლასობრივობისა და სოციალურობის ურთიერთობა ენაში 32.

კლასობრივობის საკითხი ენაში,—როცა საზოგადოება კლასობრივია 32;—როცა საზოგადოება უკლასოა 32.

კომი ანუ ზირიანული ენა 208.

კომპოზიტი განსაზღვრებითი (ტატურუშა) 160.

კომპოზიტი—და ერთფუძიანი სიტყვა 161; —შესიტყვება 162; კომპოზიტისა და შესიტყვების გამოჯვინის საშუალება 162; გარდამავალი მდგომარეობა გაკომპოზიტების გზაზე შემდგარი შესიტყვებისა 162.

კომპოზიტი ხმნისართვანი (აგაიბჰავა) 160.

კომპოზიტი კუთვნილებითი (ბაჰუვრიჰი) 160.

კომპოზიტი (რთული ფუძე) 160; მისი სახეობანი: დვანდვა; ტატურუშა, კარმაღარაჰა, დვიგუ; ბაჰუვრიჰი; აგაიბჰავა 160.

კომპოზიტი შეერთებითი (დვანდვა) 160.

კომპოზიტი შეყვეცილი 163; მთავარი ტიპები 163—164.

კონკრეტულადი კლასიფიკაცია ენათა 178; ამ კლასიფიკაციის არსი 178.

კომანე „საერთო (სალიტერატურო ბერძნული) ენა“ 201, 202.

კოორდინატები, როგორც კოორდინაციის მონაწილე სიტყვები 133, 134; კოორდინატები — ძირითადი, დიდი, მცირე 133.

კოორდინაცია, როგორც საურთიერთო მართვა 134; კოორდინაცია სინტაქსში, როგორც შედეგი ხმნის ორპირიანობისა მორფოლოგიაში 134.

კატეგორიული ენა 207.

რნული ენა 200.

კორეული ენა 209.

კოსვიური ენა 232.

კრიწის მეტყველება 225.

კუშიტური ენა 207.

ლაზური ანუ ჭანური 220.

ლათინური ენა—ხალხური 198;—სამწერლო 198, 199.

ლაკური ენა 225.

ლაპლანდიური ენა 208.

ლატვიური ენა 196.

ლაშხური კილო სვანური ენისა 221.

ლაქანდა (ენა) 191.

ლუზური (კიურული) ენა 225.

ლენტიგური კილო სვანური ენისა 221.

ლექსიკოლოგია, როგორც სტატიკური

სემასიოლოგია 153; ლექსიკოლოგია

როგორც ენათმეცნიერების დარგი 153.

ლენხუმური კილო (ქართული ენისა) 219.

ლიბიური ენა 207.

ლიდიური ენა 232.

ლიკანური ენა 232.

ლიკიური ენა 232.

ლიტუური ენა 196.

ლოგიციზმი, როგორც ლოგიკაზე ორიენტაცია (სინტაქსში) 142.

ლუვიური ენა 202.

*ლუკიური ენა (ანუ სორაბული ანუ ენდური) 195.

ლურსმული დაწერილობის ტექსტები 205.

მათანხმებელი (სიტყვა შესიტყვებაში) 125-მალკიურ-პოლინეზიური ენები 231.

მანდური ენა 205.

მანჯურიული ენა 209.

მანჯურიულ-ტუნგუსური ენები 208; მანჯურიული, ტუნგუსური 209.

მართა (ენა) 191.

მართვა, როგორც სიტყვათა დამოკიდებულების ერთ-ერთი სახე (განსაზღვრება) 123; მართვა სახელისა—უფორმო

სიტყვის მიერ 123;—თანდებულის მიერ 123, 124; მართვა ზმნის პირისა სახელის მიერ 124; მართვა სახელის ბრუნვისა ზმნის მიერ 124.

მართვისა და შეთანხმების მხრივ მეტ-ნაკლები მსგავსება ენებს შორის 134, 135.

მართული (სიტყვა შესიტყვებაში) 125.

მარიული ანუ ჩერემისული ენა 208.

მარტივი ფუძე ანუ ძირი 60.

მარტივი ფუძე, როგორც ამოსავალი აფიქსთა კვალიფიკაციისას ადგილმდებარეობის მიხედვით 78.

მახვილ და მისი მორფოლოგიური ფუნქცია 95, 96.

მეგრული დიალექტის გავრცელების არე ძველად და ახლა 220; მეგრულის კილოყავები: სენაკური და ზუგდიდურ-სამურხაყანული 220.

მეგრულისა და ჭანურის ურთიერთობა 220—221.

მეორე პირი ზმნისა 113.

მესამე პირი ზმნისა 113.

მესხურ-ჯაბახური კილო (ქართული ენისა) 219.

მეტყველების ნაწილები 97; მათი ტრადიციული კლასიფიკაცია 97; ამ კლასიფიკაციის პრინციპი 97; მათი კლასიფიკაცია დიონისე თრაკიელთან 98; ამ უკანასკნელის დამოკიდებულება ტრადიციულ კლასიფიკაციასთან 98, 99. ცელილებანი დიონისეს კლასიფიკაციის ში 99; ტრადიციული კლასიფიკაციის უნივერსალური ხასიათი და ამის საფუძველი 99; ტრადიციული კლასიფიკაციის სისუსტე 100—102.

მეტყველების ნაწილები ქართულში (შესაძლო კლასიფიკაცია) 106.

მეტყველების ნაწილთა გამოყოფა არაკლასიფიკაციის გზით 106, 107.

მეტყველების ნაწილთა რაოდენობა ყოველ ენაში ცალკე უნდა გაირკვეს (იხევე, როგორც ბგერათა რაოდენობა) 105;

მეტყველების ნაწილთა სემასიოლოგიური კლასიფიკაცია და რაციონალური გრამატიკის თვალსაზრისი 104.

არნ. ჩ ი კ ბ ა ვ ა. ზოგადი ენათმეცნიერება. I.

მეტყველების ნაწილი, როგორც მორფოლოგიის ცნება 102; აქედან გამომდინარე დასკვნები მეთოდოლოგიური ხასიათისა 102; მორფოლოგიურ-სემასიოლოგიური თვალსაზრისის ერთად გამოყენების შეუძლებლობა 102—104.

მეტყველების პროცესი მსმენელთან 26; მეტყველების პროცესი მთქმელთან 27; მეტყველების პროცესი და ტვინის ფუნქციები 27, 28.

მეტყველების ცენტრები — აქუსტიკური 27;—მოტორული 27;—მათი ადგილმდებარეობა ტვინის ქერქში 27.

მეცნიერული ანალიზი და მოვლენის ახსნა 4.

მეცნიერული გრამატიკა და ზოგადი ენათმეცნიერება 7.

მეცნიერული გრამატიკა და ისტორიულ-შედარებითი გრამატიკა 3.

მეცნიერული გრამატიკა და სასკოლო ტექნიკური გრამატიკა 71, 72, 73, 74, 75; ურთიერთობა დარგების მხრივ 72, 73;—შესასწაველი ობიექტის მხრივ 73, 74; მიზან-თვალსაზრისის მხრივ 74, 75.

მეცნიერული გრამატიკის დარგები 71; ამ დარგების ჩამოყალიბება სიტყვისა და შესიტყვების ანალიზთან დაკავშირებით 71; ამ დარგების მეტ-ნაკლები დამუშავების დონე 71.

მეცნიერული ტერმინოლოგიის შექმნა და ენათმეცნიერება 239.

მეთოდური კილო (ქართული ენისა) 219. მიზიური ენა 232.

„მიმართება“ და „მნიშვნელობა“ ენაში (მლაიხერის მიხედვით) 180; ფორმულები მათი ურთიერთობისა (ძირეულ, აგლუტინაციურ, ფლექსიურ ენაში) 180, მირთვა, როგორც დამოკიდებულების ნოლ-ფორმა 125; მირთვა უფორმო სიტყვისა, თანდებულისა 125.

მიტანი ენა 231, 232, 233.

მიცემითი ბრუნვა 109, 110.

მკედარი აფიქსის—შეზრდა ფუძესთან 86.

87;—დაკარგვა 87.

მკედარი ენა 11.

მკედარი (უქმი) აფიქსი 85; ასეთა აფიქსების ნიმუშები 86.

მკვეთრი თანხმონები (კავკასიურ ენებში) 226.

მმართველი (სიტყვა შესიტყვებაში) 125.

„მნიშვნელობა“ და „მიმართება“ ენაში (შლაიხერის მიხედვით) 180; ფარმულა ძირეული ენისა, აგლუტინაციური ენისა, ფლექსიური ენისა 181.

მნიშვნელობა სიტყვისა და რეალური კონტექსტი 148, 150; ნიმუშები რეალური კონტექსტის მიხედვით მნიშვნელობის ცვლისა 150.

მნიშვნელობა-სიტყვისა, მისი გაფართოება 151; ნიმუშები 151, 152; გაფართოებული მნიშვნელობა, როგორც უფრო ზოგადი 152.

მნიშვნელობა სიტყვისა, მისი დაეწროება 151; ნიმუშები 152; დაეწროებული მნიშვნელობა, როგორც უფრო კონკრეტული 152.

მნიშვნელობა სიტყვისა—მისი ცვლა დიალექტების მიხედვით 153.

მნიშვნელობა სიტყვისა, პირდაპირი და გადატანითი 150, 151.

მნიშვნელობა სიტყვისა, როგორც მითითება ობიექტური სინამდვილის მონაცემზე 147; ობიექტური ვითარება, როგორც საყრდენი მნიშვნელობისა 145, 146, 148, 149; წარმოდგენა, როგორც მნიშვნელობის რეპროდუქციის საშუალება 147; გაგება და გაუგებრობა მნიშვნელობის ამგვარად განმარტებისას 147.

მნიშვნელობა, როგორც მითითება სინამდვილის მოვლენაზე 55.

მნიშვნელობა სიტყვისა, როგორც წარმოდგენა 144; ასეთი გაგების უსაფუძვლოება 144—146.

მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსი—მისი ფუნქცია 76.

მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსი, როგორც სემასიოლოგიის საგანი (და არა მორფოლოგიისა) და ამის საფუძველი

70; ასეთი გაგების პრინციპული მნიშვნელობა 71.

მნიშვნელობის მცვლელი ნაწილი სიტყვისა 58, 59, 60; მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსი და ფუძე 60.

მნიშვნელობის მხრივ ერთნაირი ურთიერთობა ვერ უზრუნველყოფს შესიტყვების ერთნაირ აგებულებას 135, 136; ამისი საფუძველი 135.

მოაბიტური ენა 205.

მოთხრობითი ბრუნვა: ტერმინის წარმომავლობა, ბრუნვის ადგილი კავკასიურ ენებში 109, 110.

მონღოლური ენა 209.

მორფოლოგიური ენა 208.

მორფოლოგია და მისი შესწავლის საგანი 69.

მორფოლოგიური კატეგორია (განსახლება) 108; მორფოლოგიურ კატეგორიათა ნიმუშები 108.

მოქმედებითი ბრუნვა 109, 110.

მოქმედებითი გვარი ზმნისა 116, 117.

მოქმედებითი და ენებითი გვარის საკითხი კავკასიურ ენებში 227.

მოქმედი აფიქსი (განსახლებუბა) 85.

მოდრობის ცენტრი, სამეტყველო 27.

მოხუერი კილა (ქართული ენისა) 219.

მრავალენიანობა და აქედან გამომდინარე სიმწიფეები 17.

მუნდა ენები (ინდოეთის არაინდოევროპული ენები) 190.

ნათესაობითი ბრუნვა, როგორც გვარობითი („გენიკე“) 110.

ნამყო დრო 114, 115; ნამყო უსრული (უწყვეტი) 115; ნამყო ძირითადი (წყვეტილი, აორისტი) 115.

ნარეგობა ენათა და ნათესაური ურთიერთობის კვლევა 215.

ნასესხები მასალის შეთვისება 17;—ამის მაგალითები 17.

ნატვრითი კილა ზმნისა 116.

ნაციონალური ენები—როგორც ნაციონალურ კულტურათა აყვავების საშუალება 21;—სოციალიზმის პერიოდში 21.

ნაწარმოები მთლიანად, როგორც მთლიანი ერთეული სტილისტიკის თვალსაზრისით 172.

ნაწარმოები ფუძე 60; ნაწარმოები ფუძის შემადგენელ ნაწილთა არსებითი სხვაობა 60.

ნაწილაკები 93;—და აფიქსები 93;—და თანდებულები 93.

ნაწყვეტი, როგორც მთლიანი ერთეული სტილისტიკის თვალსაზრისით 172.

ნენური ენა (სამოიედთა) 208.

ნესიტური (ანუ კანესური) ენა 189, 202.

ნივთისა და ადამიანის გრამატიკული კლასები კავკასიურ ენებში 227.

ნოეტურ ენათა ოჯახი 228.

ნორვეგიული ენა 197.

ობიექტის პირი ზმნაში 114.

ობიექტური ვითარება და სიტყვით გამოწვეული წარმოდგენა 148.

ომონიმები აფიქსებში (ომონიმური აფიქსები) 85.

ორიბა ენა 191.

ორპირიანი ზმნები 114.

ორხონის წარწერები 209.

ოსკური ენა 198.

ოსმალურ-თურქული ენა 209.

ოსტიაკური ენა 208.

ოსტრომირის თხზულები 194.

ოსური ენა 192, 193.

ოქციდენტალი, როგორც ხელოვნური საერთაშორისო ენა 18.

პალი 190, 191.

პართული დიალექტები და ავესტის ენა 192.

პაპარი ენა 191.

პენჯაბური ენა 191.

პირდაპირი ბრუნვა, ორთე = წრფელობითი 110.

პირდაპირი და არაპირდაპირი ბრუნვა: ტერმინების წარმოშობა 111.

პირველი ისტორიული გრამატიკა 4.

პირველი პირი ზმნისა 113.

პირველი შედარებითი გრამატიკა 3.

პირი—როგორც მორფოლოგიური კატე-

გორია 113;—პირველი, მეორე, მესამე 113 მათი განსახლებება 113;—სუბიექტისა, ობიექტისა 114.

პისიდური ენა 232.

პოლაბური ენა 195.

პოლისინთეზური ენა 176, 178; სიტყვა და შესიტყვება ასეთს ენაში 178; ნიჰუმი 178; პოლისინთეზურობის ელემენტები კავკასიურ ენებში 178.

პოლონური ენა 195.

პორტუგალიური ენა 198, 199.

პრაკრიტი 190, 191; პრაკრიტის სახეები: შაურასანი, მაგადში, მაპარაშტრი 191.

პრედიკატი ფსიქოლოგიური მსჯელობისა 142.

პრეფერბები, მათი მიმართება აუქსებთან 80.

პრეფიქსის (წინსართის) განსახლებება 79.

პროვანსული ენა 198, 199.

„პრომეთეიდული“ (= ინდო-ევროპული) 204; „პრომეთეიდული სისტემის ენები“ 215.

პროტობათური ენა 202.

პროცესი ურთიერთობისა (გაგებინებისა) და მისი მონაწილენი (მეტყველი, მსმენელი) 9.

ჟესტ-მიმიკის ენა, როგორც ოპტიკურად შესაგარძნობი 9 (იხ. ხელის ენა).

რაციონალური (ანუ ზოგადი) გრამატიკა 5—6.

რაპული კილო (ქართული ენისა) 219. რეტო-რომანული ენა 198.

რთული ფუძე 60.

რიცხვი: — მხოლოდობითი, მრავლობითი 111;—ორობითი 112;—სამობითი 112; რიცხვი, გამოხატული ლექსიკურად და მორფოლოგიურად 112; რიცხვი და აზროვნების ისტორია 112, 113; ინკლუზივ-ექსკლუზივი, როგორც მრავლობითის კონკრეტული სახეები 113.

რომანული ენები 189, 198; იტალიური, ფრანგული, პროვანსული, პორტუგალი-

- ური, ესპანური, კატალონიური, რეტო-რომანული, რუმინული 198.
 რუმინული ენა 198, 199.
 რუნული დამწერლობა 197.
 რუსული ენა 194; მისი ჩრდილოური კი-ლო („აური“); სამხრული კილო („აუ-რაი“); შუარუსული კილოცაეები — გარდამავალი საუბურები 194.
 რუტულური ენა 225.
- ხაგანთა კლასიფიკაცია:—მამრობით და მდედრობით სქესისად 119;—გონიერ და არაგონიერ არსებად... 119; სახელის კლასის ცვლის შემთხვევა ლაკურში 120; კლასიფიკაცია ასახავს დაფასებას 120.
- საეკლესიო სლაფური ენა 196.
 საკომუნიკაციო და ექსპრესიულ ფუნქცია-თა ხვედრი წონა 234, 235.
 საკომუნიკაციო ფუნქციის უპირატესობა ექსპრესიული ფუნქციის წინაშე 9.
 სალიტერატურო ენის ნორმათა დადგენა და ენათმეცნიერება 238—239.
 სამოიედური ენა-კილოები 208; მათი არ-ქაული თვისებები 208—209.
 სამურზაყანული დიალექტი აფხაზური ენისა 222.
 სამხრული ჯგუფი სემიტური ენებისა 205.
 სანსკრიტი 190; ვედების სანსკრიტი 191; კლასიკური სანსკრიტი 191.
 სასკოლო ტექნიკური გრამატიკა და ფი-ლოლოგიური გრამატიკა: იხ. გრამატი-კა სასკოლო ტექნიკური.
 საშუალო გვარი ზმნისა 116, 117.
 საშუალო ინდური 190; პრაკრიტი 190; პალი 190.
 სახელისა და ზმნის სუსტი დიფერენციაცია (კავკასიური ენებში) 226.
 სახე, ჩაქსოვილი ფუძეში და სიტყვის ეტიმოლოგია 62, 63.
 სემანტიკა ანუ სემასიოლოგია 69.
 სემასიოლოგია და მისი შესწავლის საგანი 69.
 სემასიოლოგია ისტორიული, მისი მიზანი 152, -153.
- სემასიოლოგია სტატიკური, როგორც ლექსიოლოგია 153.
 სემასიოლოგია—ფართო გაგებით 144;—ვიწრო გაგებით, როგორც სიტყვის ფუძის მნიშვნელობის შემსწავლელი დარგი 144.
 სემასიოლოგიისა და სტილისტიკის გათი-შვა შეუძლებელია 156.
 სემიტურ ენათა ოჯახი 188, 205; ამ ოჯა-ხის ენათა სამი ჯგუფი: აღმოსავ-ლური (ასურულ-ბაბილონური—ანუ აქადური); ჩრდილოური (ქანაანური: ფინიკიური, ებრაული, მობო-ტური, არამეული: ბიბლიის არამე-ული, სირიული, მანდეური); სამხ-რული (ჩრდილო-არაბული, სამხრეთ-არაბული და აბაშური ანუ ეთიო-პური) 205.
 „სემიტური“ (ტერმინი) 207.
 სემიტური ენების დამახასიათებელი თავი-სებურებანი 207.
 სემიტური ენები, როგორც ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის საგანი 210—211.
 „სემიტური სისტემის ენები“ 215.
 სემიტურ-ქამიტური ოჯახი 207.
 სენაკური კილოცაეი მეგრული დიალექ-ტისა 220.
 სენსორული ცენტრი 27.
 სერბულ-ხორვატული ენა 195.
 სესხება, როგორც ერთი ენის მეორეზე გავლენის შედეგი 16; სესხება უშუალო და შუალობითი 16; მათი მაგალითე-ბი 16.
 სვანური ენა 217, 221; სვანური ენის კი-ლოები: ბალს-ზემოური, ბალს-ქვემოუ-რი, ლაშხური, ლენტეხური 221; სვანუ-რი დიალექტების სხვაობა 221; სვანუ-რის წარმოება 221.
 სიბილანტური ჯგუფი იაფეტური ენებისა 229.
 სინთეზური ენა 179—180.
 სინონიმები (განსახლერება) 156; ნიმუშე-ბი 156; სემასიოლოგიური სხვაობა სინონიმებს შორის და ამ სხვაობის საფუძველი 156, -157.

- სინონიმები აფიქსებში (სინონიმური აფიქსები) 85.
- სინტაქსი და მისი შესწავლის საგანი 71.
- სინტაქსი, როგორც მოძღვრება სიტყვის კლასებისა და სიტყვის ფორმების მნიშვნელობის შესახებ 136, 137.
- სინტაქსი, როგორც მოძღვრება შესიტყვების შესახებ 122, 126; სინტაქს-ტერმინის განმარტება 122; შესიტყვების მონაწილე წევრ-სიტყვათა შესწავლა მათი როლის მიხედვით 126.
- სინტაქსი, როგორც მოძღვრება წინადადების შესახებ 136.
- სინტაქსის ჩამოყალიბება კლასიკურ ენათა გრამატიკაში 101.
- სინტაქსური ანალიზისათვის გამოსადეგია ყოველგვარი შესიტყვება, აზრიანიცა და უაზროც 128, 129.
- სინტაქსური დამოკიდებულების სახეები: შეთანხმება, მართვა, მირთვა 122—125; შეთანხმება-მართვისა და მირთვის ხედრი წონა აფიქსებით მდიდარსა და აფიქსებით ღარიბ ენაში 126.
- სირიული ენა 205.
- სიტყვა აფიქსიანი (ფორმიანი, ცვალებადი) 93.
- სიტყვა და შესიტყვება, როგორც გამომატყველობითი საგანი, სტილისტიკის საგანია 70.
- სიტყვა, როგორც მეცნიერული გრამატიკის ობიექტი 53.
- სიტყვა სრულმნიშვნელოვანი დამხმარე სიტყვად იქცევა 89, 90; ნიმუშები 90.
- სიტყვა უაფიქსო (უფორმო, უცვლელი) 91, 92, 93.
- სიტყვა უფორმო (უაფიქსო) 91, 92.
- სიტყვა უცვლელი (უფორმო, უაფიქსო) 91, 92, 93.
- სიტყვა ფორმიანი (აფიქსიანი, ცვალებადი) 93.
- სიტყვათა ურთიერთობა აგებულების მიხედვით, როგორც სინტაქსის საგანი 129.
- სიტყვათა ურთიერთობა აგებულების მიხედვით და სიტყვათა ურთიერთობა მნიშვნელობის მიხედვით 130; ამ ურთიერთობათა კავშირის ხასიათი 131; მნიშვნელობით ერთნაირი, აგებულების მიხედვით განსხვავებული — სხვადასხვა ენაში ერთსა და იმავე დროს, ერთ ენაში სხვადასხვა დროს 131, 132.
- სიტყვათა ურთიერთობა მნიშვნელობის მიხედვით, როგორც სტილისტიკის საგანი 129, 172.
- სიტყვის დაშლა ანუ აფიქსების გამოყოფა 81; ფონეტიკურ ცვლილებათა გათვალისწინება სიტყვის დაშლისას 82.
- სიტყვის დაშლა და უფორმო სიტყვები 83.
- სიტყვის დაშლადობის საკონტროლო საშუალება 83, 84.
- სიტყვის დაშლისას ისტორიული პერსპექტივის დაცვის აუცილებლობა 83.
- სიტყვის ემოციური იერი და მისი კავშირი მნიშვნელობასთან 67.
- სიტყვის ზოგადი განაზღვრება 53.
- სიტყვის მნიშვნელობის ცვლა—ისტორიულად 66;—სხვადასხვა დიალექტში 66;—კონტექსტის მიხედვით 66.
- სიტყვის ნივთიერი ნაწილი, როგორც მნიშვნელობის მატარებელი 54; ამ ნაწილის გამოყოფის ხერხი 54, 55.
- „სიტყვის ნაწილი“, როგორც სინონიმი „მეტყველების ნაწილისა“ 99.
- სიტყვის სხვადასხვა მხარე 68, 69.
- სიტყვის ფორმა და სიტყვის მნიშვნელობა 104; მათ შორის პარალელიზმი არ არსებობს 104; ნიმუშები მნიშვნელობისა და ფორმის შეთანხმებლობისა 104, 105, 106.
- სლავური ენები 189, 194; აღმოსავლური ჯგუფი: რუსული, უკრაინული, ბელორუსული 194; დასავლური ჯგუფი: პოლონური, ჩეხური, სლოვაკური, ლუჟიცური, პოლაბური, კაშუბური, სლოვენური 195; სამხრული ჯგუფი: ბულგარული, სერბულ-ხორვატული, სლოვენური 195.
- სლოვაკური ენა 195.
- სლოვენური ენა 195.
- სლოვენიური ენა 195.

სმენითი ცენტრი 27.

სომხური ენა 189, 203; — ნარევი ენა 203; ძველი სომხური ენა, „გრამატიკა“ და ახალი სომხური ენა „აშხარაბარი“; ახალი სომხური დიალექტები: აღმოსავლური და დასავლური 203; წინარე სომხური ენა (კავკასიური სუბსტრატის) 232.

სონანტური ჯგუფი იაფეტურ ენათა ოჯახისა 229.

სორაბული იხ. ლუჟიცური.

სოლღური ენა 192, 193.

სოციალური დიალექტი 13.

სპირანტული ჯგუფი იაფეტურ ენათა ოჯახისა 229.

სრულმნიშვნელოვანი სიტყვა დამხმარე სიტყვად იქცევა 89, 90; ნიმუშები 90.

სტენოგრაფიული სისტემის დამუშავება და ენათმეცნიერება 240.

სტილის საკითხი — ხელოვნებაში 168; — ენაში 168, 169; სტილი ობიექტური 170, 171; სტილი სუბიექტური 173.

სტილისტიკა და მისი შესწავლის საგანი 69, 70.

სტილისტიკა — როგორც პოეტიკის დარგი 168, 169; როგორც ენათმეცნიერების დარგი 168; სტილისტიკის კონკრეტული საკითხები 169, 172—173.

სტილისტიკა შესწავლის ენობრივ საშუალებებს მათს მიმართებაში გადმოსაცემ შინაარსთან 168.

სუბიექტის პირი ზმნაში 114.

სუბიექტი ფსიქოლოგიური მსჯელობისა 141.

სუმერული ენა 229, 231.

სუტრა 190.

სუფიქსის (ბოლოსართის) განსახლვება 79.

სქესი, როგორც მორფოლოგიური კატეგორია 118; სქესის არმქონე ენები 118; სქესი მამრობითი, მდედრობითი, საშუალო 118; სქესი გრამატიკული და რეალური (მათი ურთიერთობა) 119; სქესი, როგორც საგანთა კლასიფიკაცია გარკვეული თვალსაზრისით 119, 120.

ტაბასარანული ენა 225.

ტაპანთური დიალექტი აფხაზური ენისა 222.

ტატარუშა (განსახლვებითი კომპოზიტი) 160.

ტერმინოლოგია, სამეცნიერო, და ინტერნაციონალური ტერმინები 240.

ტერმინოლოგია, სამეცნიერო და ლექსიკა-სიტყვაწარმოება 239.

ტოქარული ენა 189, 203.

ტრიალისი (trials) 113.

ტუნგუზური ენა 209.

უაფიქსო ენა 179.

უაფიქსო სიტყვა (განსახლვება) 91; ნიმუშები 91; უაფიქსო სიტყვა უფორმო სიტყვაა 92.

უბიხური ენა 223.

უდმურტული ანუ ვოტიაკური ენა 208.

უდური ენა 225; — ახერბაიჯანში 225; — საქართველოში 225; ძველი ალბანეთის ერთ-ერთი ენის გადმონაშთია 225.

უელსური ანუ ვალისური ენა 199, 200.

უზბეკური ენა 209.

უილურული ენა 209.

უკრაინული ენა 194.

უმბრული ენა 198.

უნგრული ენა 208, 209.

„ურალურ-ალთაურ ენათა ოჯახი“ 188, 208, 231; — არაა ერთი წარმოშობისა 208, 210; ტრადიციული ტერმინია: სათანადო ენები სამ ოჯახს ქმნიან 208. ურარტული (ანუ ხალდური) ენა 231, 232, 233.

ურდუ-ენა 190.

ურთიერთობის აღმნიშვნელი ნაწილი სიტყვისა, როგორც საშუალება შესიტყვების შედგენისა 56, 57, 60.

უკმი აფიქსი (განსახლვება) 85.

შალაური ენა 192.

ფარსის დიალექტი 192.

ფერეიდნული კილო (ქართული ენისა) 14 (ნიმუშები); 219.

ფილოლოგიური გრამატიკა 4, 5, 6.

ფინიკიური ენა 205.
 ფინური ენა 208, 209.
 ფინურ-უნგრულ ენათა ოჯახი: ფინურ-
 რი, ესტონური, ლაპლანდიური, მორ-
 დოველი, ჩერემისული ანუ მარიული,
 ვოტაკური ანუ უდმურტული, ზირია-
 ნული ანუ კომი; უნგრული; ვოგულურ-
 რი, ოსტიაკური, სამოივდური (კერ-
 ძოდ, ნენური) 208—209; ფინურ-უნგ-
 რულ ენათა დამახასიათებელი ზოგი
 თავისებურება 209.
 ფლამანდიური ენა 197.
 ფლექსია, როგორც დამოკიდებულები
 აღმნიშვნელი ნაწილი სიტყვისა 60.
 ფლექსია (ტერმინის განსაზღვრება) 94;
 ფლექსია ფუძისა 94;—როგორც აფიქ-
 სის მაგივრობის გამწვევი 94, 95.
 ფლექსიური ენა 176, 177, 179; — და
 აფიქსები 177;—და ფუძის ფლექსია 177.
 ფონეტიკა—მისი შესწავლის საგანი და
 ძირითადი საკითხები 69;—როგორც
 „ენათმეცნიერების ქიმია“ 72; — რო-
 გორც მეცნიერული ეტიმოლოგიის სა-
 ფუძეველი 72.
 ფონეტიკური კანონის სოციალური შეზ-
 ლუდულობა და ისტორიული შემო-
 ფარგლულობა 235.
 ფონეტიკურ ცვლილებათა გათვალისწი-
 ნების აუცილებლობა სიტყვის დაშლი-
 სას 82.
 ფონოლოგია და მისი შესწავლის საგა-
 ნი 69.
 ფრანგული ენა 198, 199.
 ფრანკული დიალექტი 197.
 ფრიზული ენა 197.
 ფსიქოლოგიზმი, როგორც ფსიქოლოგიაზე
 ორიენტაცია (სინტაქსში) 142.
 ფუნქცია, როგორც ამოსავალი სიტყვის
 დაშლისას შემადგენელ ნაწილებად 62,
 69.
 ფუძე და აფიქსი კორელაციური ცნებე-
 ბი 91.
 ფუძე, მარტივი ანუ ძირი 60, 157.
 ფუძე, მარტივი, როგორც ამოსავალი
 აფიქსთა კვალიფიკაციისას ადგილმდებ-
 ბარების მიხედვით 78, 80.

ფუძე ნაწარმოები, მისი მნიშვნელობის
 განმსაზღვრელი მომენტები: საწარმოე-
 ბელი ფუძე და საწარმოებელი აფიქსი
 157, 158; ნიმუშები 158.
 ფუძე—ნაწარმოები 60;—როთული 60; ფუ-
 ძის საკითხი ნაწარმოებს სიტყვაში
 61, 62.
 ფუძე, როთული (კომპოზიტი) 160.
 ფუძე სიტყვისა, როგორც ნივთიერი მნი-
 შვნელობის მატარებელი 60.
 ფუძეში ჩაქსოვილი ცოცხალი სახე, რო-
 გორც აღსანიშნის დახასიათება 62, 63,
 66; ცოცხალი სახის ჩაქრობა და უტყვე
 პირობით ნიშნად ქცევა 63, 64; ნიმუ-
 შები ცოცხალი სახის აღდგენისა სიტყ-
 ვაში 64, 65.
 ფუძის მნიშვნელობა, როგორც სემასიო-
 ლოგიის საგანი 69.
 ფუძის ფლექსია (განსაზღვრება) 94; ნიმუ-
 შები 94; ფუძის ფლექსია არაბულს ენა-
 ში 94, 95;—და ძირისა და აფიქსების
 საკითხში 95.
 ფუძის წარმოება, როგორც სიტყვის მნი-
 შვნელობის ერთბაში ცვლა 161.
 ფშური კილა (ქართული ენისა) 219.
 ძამესური ენები (= ქართველური ენები)
 221.
 ჭამიტური ენები: ძველი გეგოპტური, კლ-
 ტური, ლიბიური, ბერძნული, კუმიტურ-
 ი 207, 230; „ჭამიტური“ (ტერმინი)
 207.
 ჭამიტურ-სემიტური ენები 230.
 ჯანანური ჯგუფი (ჩრდილო-სემიტური
 ენებისა) 205.
 ქართველური ენები: ქართული, ზანური,
 სვანური 217, 221; ტერმინი „ქართვე-
 ლური ენები“ 221.
 ქართლური კილა (ქართული ენისა) 13
 (ნიმუშები); 219.
 ქართული ენა 217; ქართული სამწერლო
 ენა 217, 218; ძველი ქართული სამწერ-
 ლო ენა 218; ახალი ქართული სამწერ-
 ლო ენა 218; ე. წ. „საშუალო ქართუ-
 ლი“ 218, 219; ქართული ენის დიალექ-

- ტები 219; ქართული ენა, ერთად ერთი კავკასიური ენაა დიდი ხნოვანობის (15 საუკ.) დოკუმენტირებული ისტორიითა 219.
- ქართული (და სხვა ქართველური ენები) ინდო-ევროპულ ენათა მონათესავეა (ბროსე, ბოპი) 217; —ურალურ-ალთაურ ენებს უკავშირდება (მ. მიულერი) 227; განმარტებით მდგომია 228, სემიტურ ენებს ენათესაება 228; იაფეტური შტოა ნოეტურ ენათა. ოჯახისა 228; ხეთურ-იბერიულ ენათა წრეს გკუთვ-ნის 232.
- ქართულისა და ბერძნულის ნათესაობის მტკიცება ლეიბნიცთან ნასესხებ სიტყ-ვათა მიხედვით 206.
- ქართულ-შარომატული ენები 217.
- ქვემდებარე ლოგიკისტური განსახლვრე-ბით: ამ განსახლვრების სახეობანი 138; ამ განსახლვრების სისუსტე 138, 140.
- ქვემდებარე, როგორც ზმნის მმართველი სახელი 132.
- ქვემდებარის განსახლვრება დელბრიუკი-სა 142.
- ქვემო-ადილური (კახური) ენა 222, 223; ქვემო-ადილური ენის დიალექტები: აბ-ძახური, შაფსულური, ქემგურური, ბზა-დულური 223.
- ქვემო-გერმანული (ენა) 197.
- ქისტური მეტყველება (პანკისისა) 224.
- ქურთული ენა 192, 193.
- ქცევა ზმნის (განსახლვრება) 117; ქცევა სასუბიექტო, საობიექტო 117; ქცევის კატეგორია და ობიექტი ზმნაში 118; ქცევის შინაარსის გამოხატვა ლექსი-კური საშუალებით 118.
- ქცევა, როგორც ყველაზე წვრილი ერთე-ული 12.
- ლოდობერიული ენა 224.
- შაბარდოული (ანუ ზემო-ადილური) ენა 222, 223.
- ყაზახური ენა 209.
- ყველაზე გავრცელებული ცოცხალი ენა-ბი 20.
- ყირგიზული ენა 209.
- ყუმიკური ენა 209.
- შაფსულური დიალექტი ზემო-ადილური ენისა 223.
- შედარება გრამატიკული ფორმებისა და შედარების მეთოდი 3.
- შედარება: მარტივი შედარება 206.
- შედარება, როგორც ენათა ნათესაობის დადგენის საშუალება 185; შედარების ძირითადი პრინციპები 185—186; შე-დარების საილუსტრაციო მაგალითები 186—187; შედარება და ისტორია: მათი ურთიერთობა 4, 187—188.
- შედარებითი მეთოდის შემოღება მეცნიე-რულ გრამატიკაში 3.
- შედარებისა და ისტორიის ურთიერთობა 187—188.
- შეთანხმება, როგორც სიტყვათა დამო-კიდებულების ერთ-ერთი სახე (განსა-ხლვრება) 122; შეთანხმება ზმნისა და სახელისა რიცხვში 122; შეთანხმება სახელისა სახელთან ბრუნვაში 123.
- შეთანხმებული (სიტყვა შესიტყვებაში) 125.
- შემასმენელი ლოგიკისტური განსახლვრე-ბით: ამ განსახლვრების სახეობანი 138; ამ განსახლვრების სისუსტე 138, 140.
- შემასმენელი, როგორც ზმნა, მართული და შეთანხმებული ქვემდებარესთან 132.
- შემასმენლის განსახლვრება დელბრიუ-კისა 142.
- შესიტყვება გამოხატავს ან მსჯელობას ან მსჯელობის ნაწილს 127; შესიტყვება შეიძლება იყოს უაზროც 127; გოამა-ტიკულად სწორი შიზოფრენიული ასო-ციაციები 122.
- შესიტყვება, როგორც მეცნიერული გრა-მატიკის ობიექტი 53.
- შესიტყვება, როგორც სინტაქსის საგანი 71.
- შესიტყვება, როგორც სიტყვათა ორგანი-ზებული შენაერთი 122; დამოკიდებულე-ბის აღმნიშვნელი აფიქსები და შესი-ტყვება 122.

შესიტყვება, ქართული, გარდამავალ-
ზმონიანი და მისი სინტაქსური აგებუ-
ლების თავისებურება 132, 133; კოორ-
დინაცია, როგორც ამგვარი შესიტყვე-
ბის სინტაქსური საფუძველი 133;
კოორდინატები, როგორც კოორდინა-
ციის მონაწილე სიტყვები 134.

შესიტყვების აგებულება და შესიტყვე-
ბის შინაარსი 128, 129.

შესიტყვების გაბატონებული და დამო-
კიდებული წევრები 125; მათანხმებული
და შეთანხმებული, მმართველი და
მართული სიტყვები შესიტყვებაში 125-
შესიტყვების სისწორე თუ უმართებუ-
ლობა სინტაქსისა და სტილისტიკის
თვალსაზრისით 128, 129.

შედღერი ენა 197.

შოტლანდიური ენა 199, 200.

შრომა და ადამიანი 22, 23, 24; შრომის
იარაღები და ისტორიის წინა ეპო-
ქათა სახელდება 24.

ჩასართის (ინფიქსის) განსაზღვრება 79.

ჩაჩხური ჯგუფის ენები 223.

ჩერემისული ანუ მარიული ენა 208.

ჩერქეზული ანუ ადიღური ენა 222.

ჩეხური ენა 195.

ჩინური ენა 210.

ჩრდილოური ჯგუფი სემიტური ენები-
სა 205.

ჩუვაშური ენა 209.

ცენტრი—ბროკსი 27;—ვერნიკესი 27;—
აკუსტიკური (სმენითი) ანუ სენსორული
27;—მოტორული 27.

ცოცხალი ენა 11—12; ცოცხალი ენა,
როგორც მეცნიერული გრამატიკის სა-
განი 75.

ცოცხალი (მოქმედი) აფიქსი 85; ასეთი
აფიქსის ნიშნები 86.

ცოცხალი სახე, ჩაქსოვილი ფუძეები 62,
63, 64, 65; ცოცხალი სახის აღდგენა
და აზროვნების ისტორია 66; ამ სახის
აღდგენასთან დაკავშირებული სიმნე-

ლეები 66; ცოცხალი სახე, როგორც
ეტიმოლოგიის საგანი 70.

ძველი ბერძნულის დიალექტთა ჯგუფები
იონურ-ატეკური ჯგუფი, აქეიური ჯგუ-
ფი, ეოლური ჯგუფი (ჩრდილო-აღმოს-
ავლური ჯგუფი), დორიული ჯგუფი
(დასავლური ჯგუფი) 201.

ძველი ეგვიპტური ენა 207.

ძველი ინგლისური ენა 197.

ძველი ინდური ენები 190.

ძველი პრუსიული ენა 196.

ძველი სლავური ენა 195.

ძველი სომხური ენა („გრაბარი“) 203.

ძველი სპარსული ენა 192.

ძირეული (ჟუფიქსი) ენა 176.

ძირი ანუ მარტივი ფუძე 60.

ფახურული ენა 225.

წინადადება, როგორც სინტაქსის საგანი
136, 138; წინადადების განსაზღვრება—
ლოგიკისტური და მისი ვარიანტები
138; ამ გაგების სისუსტე 138, 139, 140.

წინადადება, როგორც სინტაქსის საგანი
და ლოგიკისტური თუ ფსიქოლოგის-
ტური გაგება 143.

წინადადება, როგორც სინტაქსის საგანი
და მორფოლოგია-სინტაქსის გამოყენის
შეუძლებლობა 143.

წინადადების განსაზღვრება დელბრიუკი-
სა 142; ამ განსაზღვრების თავისებუ-
რება 142; ამ განსაზღვრების სისუსტე
142.

წინადადების ნაწილთა ფსიქოლოგიური
განსაზღვრება და ამასთან დაკავშირე-
ბული სირთულეები 141.

წინადადების ფსიქოლოგისტური განსა-
ზღვრებანი—პულისა 141;—ვუნდტისა
141; მსჯელობა ფსიქოლოგიური გაგე-
ბით, როგორც საყრდენი წინადადების
განსაზღვრებისას და ამასთან დაკავში-
რებული სირთულეები 141.

წინარე ენა და ისტორიული ენათმეცნიე-
რება 211; წინარე ენის აღდგენილ ფორ-
მათა რეალობის საკითხი 2 3; ამასთან
დაკავშირებული პრინციპული საკითხე-
ბი 211.

წინსართის (პრეფიქსის) განსაზღვრება 79.

წოვა-თუშური (ბაცბური) ენა 223, 224.

წრფელობითი ბრუნვა, როგორც სახელობითის სინონიმი და ბერძნული „ორთე“-ს თარგმანი 110.

წუდახარული დიალექტი დარგული ენისა 225.

ჭამალალური ენა 224.

ჭანური ანუ ლახური დიალექტის გავრცელების არე ძველად და ახლა 220; ჭანური კილოკავები: ხოფური, ვიწურ-არქაბული, ათინური 220.

ჭანურისა და მეგრულის ურთიერთობა 220—221.

ჭარული დიალექტი ხუნძური ენისა 225.

ჭემგური დიალექტი ზემო ადიღური ენისა 223.

ჭაღდური (ურარტული) ენა 229, 231, 232, 233.

„ხალხური ეტიმოლოგია“ 166.

ხალხური ლათინური ენა 198.

ხევისურული კილო (ქართული ენისა) 15 (ნიმუშები); 219.

ხეთურ-იბერიული ენების ოჯახი 232.

ხეთური ენა 231, 232, 233.

ხელის ენის (ეესტ-მიმიკის ენის) პირველობის საკითხი 46, 47; ამ ენის პირველობის დაცვა—ეუნდტის მიერ 46; —ოვსიანიკო-კულიკოვსკის მიერ 46, 47; —ნ. მარის მიერ 47.

ხელოვნური ენა 18—19.

ხვარშიული ენა 224.

ხინალულის მეტყველება 225.

ხმოვანთა ჰარმონია (თურქულ ენებში) და აგლუტინაცია 177.

ხოფური კილოკავი ჭანური დიალექტისა 220.

ხუნძახური (ჩრდილოური) დიალექტი ხუნძური ენისა 224.

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ქვეჯგუფი დაღესტნური ენებისა 224.

ხუნძური ენა 224; დიალექტები: ხუნძახური, ჰიდურ-ანდალალურ-ყარახული, ანწუხური, ჭარული 224; ხუნძური სამწერლო ენის საფუძველია გირკვეული კილოკავი ხუნძური (ჩრდილოური) დიალექტისა 224.

ჯგეკის მეტყველება 225.

ჭაიკური ენა 229.

ჭაიური ენა 229.

ჭარიული (ხარიული) ენა 231.

ჭარმონია ხმოვანთა (თურქულ ენებში) და აგლუტინაცია 177.

ჰიდურ-ანდალალურ-ყარახული დიალექტი ხუნძური ენისა 224.

ჰინდი ენა 190.

ჰინდური ენა 191.

ჰოლანდიური ენა 197; ჰოლანდიურის გავრცელება სამხრეთ-აფრიკაში 197.

ჰურახული დიალექტი დარგული ენისა 225.

შემჩნეულ შეცდომათა გასწორება.

გვ. ხტრ.	არის:	უნდა იყოს:
190 ₄ ქვ.	უკირავ	უჭირავს
193 ₈ ქვ.	III V	VIII
196 ₈ ზევ.	ნაწილი, იუგოსლავიაში), ნაწილი—იტალიაში	ნაწილი იუგოსლავიაშია, ნაწილი— იტალიაში).
202 ₁₁ ზევ.	მეორე	მეოცე
203 ₈ ქვ.	დიალექტთ	დიალექტთა
208 ₁₇ ზევ.	ტალინო	ტალინი
211 ₈ ზევ.	სახე რომელიც	სახე, რომელიც
211 ₉ ზევ.	მაგ სიტყვას	მაგ., სიტყვას
220 ₁₈ ზევ.	ჭანურიკი	ჭანური
222 ₁₈ ქვ.	რთული	რთულია
225 ₈ ზევ.	აფუშური	აბუშური
225 ₁₈ ქვ.	ცინალულის	ხინალულის

გარდა ამისა რიგს შემთხვევაში ასო არ გამოსულა და თეთრი ადგილია დარჩენილი: მაგალ. გვ. გვ. 190_{8, 15}, 199_{8, 11}, 206₁₈, 210₁₈, 211_{8, 18}, 217_{11...} დარჩენილი ნაწილის მიხედვით სიტყვის გაგება თითქოს ხერხდება.